

ADANA BİZANS DÖNEMİ DİNİ MİMARİSİ

Kenan BEŞALTI

(Doktora Tezi)

Eskişehir 2021

ADANA BİZANS DÖNEMİ DİNİ MİMARİSİ

Kenan BEŞALTI

DOKTORA TEZİ

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Danışman:Prof.Dr. B.Yelda OLCAY UÇKAN

**Eskişehir
Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Haziran 2021**

Bu Tez Çalışması BAP Komisyonunca kabul edilen 1906E101 nolu proje kapsamında desteklenmiştir.

ÖZET

ADANA BİZANS DÖNEMİ DİNİ MİMARİSİ

Kenan BEŞALTI

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Haziran 2021

Danışman: Prof. Dr. B. Yelda OLCAY UÇKAN

Çukurova olarak bilinen “bereketli toprakları” barındıran Adana’nın günümüzdeki sınırları, antik çağda büyük oranda Kilikya, kısmen Kappadokya bölgesinde yer alır. Elverişli iklim şartları nedeniyle Prehistorik dönemden itibaren insanların uğrak yeri olan Adana sınırlarında önemli antik kentleri ve hatırı sayılır sayıda kırsal yerleşimler bulunur. Hristiyanlığın ortaya çıktığı topraklara olan coğrafi yakınlığı ve Yakındoğu ile Anadolu’yu birbirine bağlayan karayolu güzergahı üzerinde yer alması nedeniyle Adana’da 1. yüzyıldan itibaren Hristiyanlık taraftar bulmuş ve hızlıca yayılmıştır. Adana ile ilişkili azizler ve martirler hakkında bildiklerimiz, hristiyanlığın serbestiyet kazanmasından çok önce bölgede önemli bir hristiyan nüfusun varlığına işaret eder.

Erken Bizans döneminde yoğun yerleşime konu olduğu anlaşılan Adana’nın Arap sınırları ile birlikte 7. yüzyıldan itibaren bu özelliklerini yitirdiği görülür. Bu nedenle çalışmamızda incelediğimiz kilise kalıntılarının hemen hepsi Erken Bizans Dönemine aittir. Yürüttüğümüz çalışmada yaptığımız tespitler, bölgenin Erken Bizans Dönemindeki genel mimari anlayış ile uyum içerisinde olduğunu göstermiştir. Bunun yanı sıra, özellikle Suriye ile mimari özellikleri ile benzerlikler taşıdığı ve ilişki içerisinde olduğuna dair ipuçları tespit edilmiştir. Elde edilen bulgular, Adana’daki yapıların Erken Bizans Dönemi mimarlık ve sanatı açısından önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

Adana il sınırlarında Bizans Dönemine ait dini mimari kalıntıların tespit ve değerlendirmesine dayanan bu çalışma ile yapıların mimari özellikleri detaylı olarak ele alınmıştır. Özellikle kuzeydeki dağlık bölgede bulunan ve yok olmaya yüz tutmuş yapıların bu çalışmayla kayıt altına alınmış olması büyük önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Adana, Bizans Mimarlığı, Hristiyanlık, Ovalık Kilikya, Kilise.

ABSTRACT

RELIGIOUS ARCHITECTURE OF ADANA IN BYZANTINE PERIOD

Kenan BEŞALTI

Department of Art History

Anadolu University Institute of Social Sciences, June 2021

Adviser: Prof. Dr. B. Yelda OLCAY UÇKAN

The present borders of Adana, which contains fertile lands known as Çukurova, largely in the region known as Cilicia in ancient times and partly as Cappadocia. Due to favorable climatic conditions, there are important ancient cities and a considerable number of rural settlements on the borders of Adana, which has been frequented by people since the Prehistoric period. Since the 1st century, Christianity has found its supporters in Adana and has spread rapidly due to its geographical proximity to the lands where Christianity originated and its location on the road route connecting the Near East and Anatolia. What we know about the saints and martyrs associated with Adana indicates the existence of an important Christian population in the region long before christianity was liberated.

It is seen that there was a dense settlement in the region during the early Byzantine period, but these features were lost after the 7th century with the Arab Raids. Therefore, almost all of the remains of churches we examined in our study belong to the Early Byzantine Period. Our findings in our study showed that the region was in harmony with the general architectural understanding of the Early Byzantine Period. However, it has been determined that it has similarities and relations with Syria in terms of architectural features. Observations and findings show that the buildings in Adana have an important place in terms of architecture and art of the Early Byzantine period.

With this study, which is based on the detection and evaluation of the religious architectural remains belonging to the Byzantine Period in the provincial borders of Adana, the architectural features of the buildings are discussed in detail. It is especially important that the structures in the mountainous region in the north, which are about to disappear, are recorded with this study.

Keywords: Adana, Byzantine Architecture, Christianity, Cilicia Pedias, Church.

ÖNSÖZ

Bu tezin başlangıcından sonuna kadar yol göstericiliği, hoşgörüsü ve sabrı için kıymetli danışmanım Prof.Dr. B.Yelda OLCAY UÇKAN'a ne kadar teşekkür etsem azdır. Önerileri ve katkıları için Jüri üyelerim Prof.Dr. M.Sacit PEKAK, Doç.Dr. A.Oğuz ALP, Doç.Dr. Gökçen Kurtuluş ÖZTAŞKIN ve Dr. Öğr.Ü. Alptekin ORANSAY'a; bilimsel kaynakları benimle paylaşan Dr.Öğr.Ü. Seçkin EVCİM, Dr.Can ERPEK ve Dr.Andrey VINOGRADOV'a; yazıtlarla ilgili değerli görüşlerini esirgemeyen Prof.Dr. M.Hamdi SAYAR'a; doktora sürecine giden yolda bana destek veren değerli hocam Prof.Dr. Mehmet TEKOC AK'a sonsuz şükranlarımı sunarım.

Arazi çalışmasında ve tezin farklı aşamalarında bana desteklerini esirgemeyen değerli dostlarım Arş.Gör. Gizem ÖNCELEN'e, Teknik Ressam Mustafa ÇETGİN, Mimar Işıl PALALIOĞLU, Mimar Bilal DEMİR, Mimar Yağmur ÇETGİN, Şehir Plancısı Dilan KARAHAN, Arkeolog Ümit ÇAKMAK, Arkeolog Adem YILDIZ, Arkeolog Gerçek İnanç CUDAL, Arkeolog Şule DEMİRKIRAN, Sanat Tarihçisi Serkan KANARIĞ ve Harita Teknikeri Adil EKİCİ'ye teşekkür ederim.

Tez için maddi destek sağlayan Anadolu Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimine (BAP) ve değerli çalışanlarına ayrıca teşekkürlerimi sunarım.

...../...../20.....

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Anadolu Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programı”yla tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

.....

(İmza)

.....

KISALTMALAR DİZİNİ

AKMED	Suna-İnan Kır�� Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü
AnatStud	Anatolian Studies
ANMED	Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri
AST	Araştırma Sonuçları Toplantısı
BAR	Biblical Archaeology Review
BHG	Bibliotheca Hagiographica Graeca
DOP	Dumbarton Oaks Papers
IstMitt	Istanbuler Mitteilungen
JMR	Journal of Mosaic Research
J��B	Jahrbuch der �sterreichischen Byzantinistik
KST	Kazı Sonuçları Toplantısı
MAMA	Monumenta Asiae Minoris Antiqua
ODB	Oxford Dictionary of Byzantium
ODLA	Oxford Dictionary of Late Antiquity
RBK	Reallexikon Zur Byzantinischen Kunst
RLAC	Reallexikon Für Antike und Christentum
TAD	Türk Arkeoloji Dergisi
TIB	Tabula Imperii Byzantini
VTIB	Veröffentlichungen der Kommission für die Tabula Imperii Byzantini

İÇİNDEKİLER

ADANA BİZANS DÖNEMİ DİNİ MİMARİSİ	i
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	iv
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ	v
KISALTMALAR DİZİNİ	vi
İÇİNDEKİLER	vii
1.GİRİŞ	1
1.1. Konunun Amacı, Yöntemi, Önemi ve Sınırları	1
1.2. Araştırma Tarihçesi	6
1.2.1. Seyahatnameler	6
1.2.2. Bilimsel Araştırmalar	7
2.BÖLGENİN TARİHİ VE TARİHİ COĞRAFYASI	11
2.1.Hellenistik Dönem ve Öncesinde Kilikya ve Adana	11
2.2. Roma Döneminde Kilikya ve Adana	14
2.3. Bizans Dönemi ve Arap Akınlılarında Adana	17
2.4. Kilikya Pedias'ın Hıristiyanlaşma Süreci	28
2.5. Adana ile İlişkili Aziz ve Martirler	34
2.6. Konsil ve Kilise Kayıtlarında Kuzey Kilikya Pedias	36
3. ADANA İLİ BİZANS DÖNEMİ DİNİ YAPILARI	41
3.A. Kalıntıları Günümüze Ulaşan Kiliseler	41
3.A.1 Akören Civanbey Kilisesi	41
3.A.2. Akören Güney Kilise	46
3.A.3. Akören Kuzey Kilise	52
3.A.4. Anazarbos Oniki Havari Kilisesi	58
3.A.5. Anazarbos Bizans Şapeli	63
3.A.6. Anazarbos Güneybatı Kilisesi	66
3.A.7. Anazarbos Extra Muros Kilisesi	69
3.A.8. Cıvıklı Köyü Kilisesi	72
3.A.9. Comana Kırık Kilise	75
3.A.10. Cumhuriyet Köyü 1. nolu Kilise	78
3.A.11. Cumhuriyet Köyü 2. nolu Kilise	81
3.A.12. Eğlence Köyü Yapı Kompleksi ve Şapeli	84
3.A.13. Ergenuşağı Köyü Alakilise	88
3.A.14. Ferhatlı Köyü Kilisesi	92
3.A.15. Gireğiyeniköy Kızılkilise	97
3.A.16. Ilıca Köyü 1. nolu Kilisesi (Kırkkapı Kilisesi)	100
3.A.17. Ilıca Köyü 2. nolu Kilisesi	106
3.A.18. Karacauşağı Köyü Kilisesi	109
3.A.19. Karakilise 1. nolu Kilisesi	112

3.A.20. Karakilise 2. nolu Kilisesi	116
3.A.21. Karasis Kilisesi	119
3.A.22. Kayabaşı 1. nolu Kilise	123
3.A.23. Kayabaşı 2. nolu Kilise	127
3.A.24. Kayabaşı 3. nolu Kilise	130
3.A.25. Kemerköy Kilisesi.....	135
3.A.26. Mahyalar Köyü 1. Nolu Kilise	138
3.A.27. Mahyalar Köyü 2. nolu Kilise	140
3.A.28. Mahyalar Köyü 3. nolu Kilise	143
3.A.29. Mazılık Köyü Kilisesi	147
3.A.30. Perikalesi 1. nolu Kilisesi.....	151
3.A.31. Perikalesi 2. nolu Kilisesi.....	155
3.A.32. Yardibi Köyü Kilisesi	159
3.B. Kalıntıları Günümüze Ulaşamayan Kiliseler.....	162
3.B.1. Yukarıkardak Kilisesi.....	162
3.B.2. Faydalı Köyü Kilisesi	164
3.B.3. Feke Mozaikli Kilise	167
3.B.4. Misis Bazilikası	170
3.B.5. Karlık Bazilikası.....	173
4.DEĞERLENDİRME	176
4.1. Yapı-Çevre İlişkisi	176
4.2.Mimari Değerlendirme.....	185
4.2.1.Plan Tipi Tercihinde Rol Oynayan Etkenler	185
4.2.2 Bazilikal Planlı Yapılar	188
4.2.3 Tek Nefli Kiliseler	204
4.2.4. Serbest Haç Planlı Yapılar	208
4.3. Malzeme ve Teknik.....	213
4.4. Süsleme.....	218
4.4.1 Taş Süsleme	218
4.4.2 Taban Mozaikleri	224
4.4.3 Duvar Resmi	230
5.SONUÇ	233
SÖZLÜK.....	236
KAYNAKÇA.....	240

EK-1: TABLOLAR

EK-2: ŞEKİLLER

EK-3: ÇİZİMLER

EK-4: FOTOĞRAFLAR

ÖZGEÇMİŞ

1.GİRİŞ

1.1. Konunun Amacı, Yöntemi, Önemi ve Sınırları

Adana Bizans Dönemi Dini Mimarisi başlığını taşıyan bu çalışmanın konusunu, bugünkü Adana il sınırları içerisinde bulunan Bizans Dönemine ait dini mimari kalıntılarının Sanat Tarihi disipliniyle incelenmesi oluşturmaktadır. Ovalık Kilikya'nın kuzeydoğu kısmını oluşturan bu bölge, batıda kıyı ve doğu Toroslar ile sınırlandırılmış Dağlık Kilikya, kuzeyde Kappadokya, diğer taraftan Kuzey Suriye gibi yerleşik ve güçlü mimari geleneklere sahip bölgelerin kavşak noktasında yer alır. Bu alandaki Bizans Dönemi dini mimari kalıntıları tespit edilmiş ve yapılar mimari özellikleri çerçevesinde ele alınmıştır.

Tespit edilen bulgular ışığında Adana'daki Bizans dönemi dini mimarisinin, döneminin mimarlık tarihindeki yeri ve önemi tartışılmıştır. Anadolu ve özellikle Suriye örnekleriyle bölgenin benzerlik ve farklılıkları ortaya konulmaya çalışılarak içerisinde bölgenin sanatı, kültürü ve tarihsel sürecine katkı sunulması hedeflenmiştir.

Adana, Prehistorik çağlardan itibaren uygun iklim koşulları, zengin su kaynakları ve verimli toprakları sebebiyle insan topluluklarına ve çok sayıda önemli yerleşime ev sahipliği yapmıştır. Mezopotamya ve Levant-Mısır'ı Anadolu'ya bağlayan tarihi yolların kesiştiği önemli bir kavşak noktasıdır. Aynı zamanda Akdeniz'e kıyısı olan bir bölgedir. Kuşkusuz, özellikle Ege ve Mısır gibi üretim, tüketim ve ticaret kutuplarını birbirine bağlayan deniz ticaret rotaları üzerinde yer alır. Adana'yı sadece kara ticaret ağı bağlamında değil, aynı zamanda deniz ticaret yolları açısından da önemli kılmaktadır. Adana'yı Anadolu'ya güneyden açılan deniz ticaret kapılarından biri olarak adlandırmak abartı olmayacaktır.

Adana'nın da içinde yer aldığı Kilikya Bölgesi, özellikle Aziz Paulus'un seyahatleri ile beraber 1. yüzyılda Hristiyanlık ile tanıştığı ve kendisine taraftar bulduğu bir bölgedir. Bu bölgenin, yakınındaki Suriye'nin itici etkisiyle Hristiyanlaşp belki de bazı yerel yorumlarla yeni dini yaşadığı düşünülebilir. Kilikya Bölgesi içerisinde yer alan Seleukeia/Meryemlik (Silifke) Azize Thekla ile özdeşleşmiş bir yerdir. 2. yy.da mucizesinden bahsedilen Azize Thekla'nın, Aziz Paulus'un öğretilerini takip ettiği bilinir. Bugün Meryemlik adıyla anılan örenyerinin Erken Bizans Döneminde önemli bir hac merkezi olduğu bilinmektedir. Azize Thekla, Aziz Paulus gibi Kilikya'nın Hristiyanlaşma sürecinde etkin olmuştur. Bu etki sahasında kuşkusuz Adana da vardı. Zira Azize'nin bazı mucizeleri bugünkü Adana sınırlarında kalan Aigeai kentinde gerçekleşmiştir.

Antikçağ'da Kilikya Bölgesi kuzeyde Lykonian, batıda Pisidia ve Pamphylia, doğuda ise Syria ile sınır oluşturmaktadır. Güneyini ise doğal bir sınır olan Kilikya(Akdeniz) denizi çevrelemektedir. Kilikya Bölgesi topografik yapısına bağlı olarak Dağlık Kilikya(Cilicia Tracheia-Aspera) ve Ovalık Kilikya (Cilicia Pedias) olmak üzere iki bölüme ayrılmaktadır. Dağlık Kilikya Alanya'dan(Coracesion) Mersin Viranşehir'e (Soli-Pompeipolis) kadar olan büyük oranda dağlık bölgeyi, Ovalık Kilikya ise Soli-Pompeipolis'ten İskenderun-Belen geçidine (Syria Pylae) kadar olan bölgeye kadar uzanmaktadır. Tezimizde incelemeyi hedeflediğimiz Adana il sınırları, antik çağda büyük oranda Cilicia Pedias bölgesi sınırlarıyla örtüşmektedir. Cilicia Pedias tanımı her ne kadar Ovalık Kilikya ile eş anlamlı kullanılsa da bu bölge içerisinde de, özellikle orta ve kuzey kısımlarda dağlık alanlar mevcuttur. Adana il sınırlarında kalan kuzeydeki Tufanbeyli ilçesinin ise antikçağda genellikle Kappadokya Komanası olarak tanımlandığı görülür.

Tezin kapsamı hem coğrafi hem de kronolojik olarak sınırlandırılmıştır. Araştırmanın yapıldığı Adana il sınırları coğrafi kapsamı oluşturmaktadır. Bu sınırların hemen ötesinde de kuşkusuz benzer yapıların bulunma olasılığı yüksektir. Ancak çalışmanın yürütüleceği alanların bir şekilde sınırlandırılması zorunluluğu, Adana il sınırlarının coğrafi kapsam olarak esas alınmasını gerekli kılmıştır.

Kronolojik kapsam kendi içerisinde iki bölüm halinde ele alınabilir. İlk olarak, 4. yy.dan itibaren Bizans egemenliğinin büyük ölçüde kesintisiz devam ettiği 7.yy. başlarına kadarki dönem büyük önem taşır. Bölgede Bizans dönemine tarihlendirilebilecek mimari kalıntıların büyük bir kısmı bu döneme aittir. İkinci dönem olarak bölgenin zaman zaman Arap egemenliğine girmeye başladığı 7.yy ile bu tarihten sonra egemenliğin kesintili-dönüşümlü olarak devam ettiği 11.yy. zamansal sınırlar olarak zikredilebilir.

Bölgenin 11. yy.dan itibaren Kilikya Ermeni Prenslüklerinin egemenlik alanına dönüşmesi, bu çalışmayı zorlaştıran ana unsurlardan biridir. Adana il sınırları içerisinde, Kilikya Ermeni Prenslüğü dönemine tarihlendirilen birçok kültür varlığı mevcuttur. Bunlar arasında kuşkusuz dini yapılar oldukça fazladır. Bu çalışmada, Adana il sınırlarındaki Kilikya Ermenilerine ait olabilecek dini mimari kalıntıları kapsam dışında tutulmuştur.

Adana bölgesi, Çukurova olarak da bilinen tarımsal anlamda oldukça verimli bir yapıya sahiptir. Kısmen ovalık olan Adana'nın orta ve güney bölgelerinde dayanıklı yapı malzemesi olarak adlandırılacak taş malzemeye erişim oldukça sınırlıdır. Bu durum, Bizans dönemi yapılarının daha sonraki dönemlerdeki imar faaliyetlerinde hazır

malzeme deposu olarak görülüp tahrip edilmesine sebep olmuştur. Bu nedenle çoğu yapı temel seviyesi veya biraz üzerindedir. Adana'da yok olmanın eşiğine gelmiş Bizans mimari örneklerinin bu çalışma kapsamında tespit edilmesi ve belgelenmesi büyük önem arz eder.

Adana Bizans Dönemi Dini Mimarisi'nin saptanması ve değerlendirilmesi amacıyla yapılan olan bu tez çalışmasında; Adana ve Kilikya'nın tarihi ve tarihi coğrafyasına kısaca değinilmesi, bölgenin Hristiyanlaşma sürecinin ve Erken Hristiyanlık Dönemindeki öneminin yazılı dönem kaynakları ve yayınlar üzerinden irdelenmesi, Adana il sınırlarında kalan Bizans dönemi dini mimari kalıntılarının tespit edilerek belgelenmesi, koordinatlarının alınması ve güncel planlarının çıkarılması, tespit edilen dini mimari kalıntılarının tipolojilerinin çıkarılması, dönem özelliklerinin belirlenerek dönemsel farklılıkların saptanması, varsa bölgesel eğilimlerinin ortaya çıkarılması, yakın çevre ile Anadolu ve Suriye mimarisiyle benzerlik ve farklılıklarının irdelenmesi, son olarak Adana il sınırlarındaki Bizans Dönemi Dini Mimarisinin genel karakterinin ortaya konması hedeflenmiştir.

Tez çalışması içerisinde mimari kalıntılar asıl odak noktasını oluşturmuştur. Her ne kadar konu ile ilgili olsa da mimari plastik eserler kapsam dışında tutulmuştur. Bugüne kadar Adana'da Bizans Dönemi dini mimarisinin bütüncül olarak ele alındığı ve bu bağlamda değerlendirildiği bir çalışma yapılmamıştır. Ele alınan yapıların 24'ü araştırmacılar tarafından farklı tez çalışması ve makaleye konu edilmiş olmasına rağmen 13'ü bu çalışmamız ile beraber tespit edilip belgelenmiş ve planları çıkarılmıştır. Kiliselerden 5'i günümüze ulaşamadığından bu çalışmada ele alınmaları belgeleme ve bilinirlik açısından ayrıca önemlidir.

M.S. 330 yılından 1453 yılına kadar Anadolu coğrafyasında egemen olmuş ve bu topraklara maddi kültür miraslarını bırakmış olan Bizans İmparatorluğu'na ait Adana sınırlarında kalan dini mimari yapılarıyla ilgili bütüncül bir çalışmanın olmayışı, tez konusu olarak belirlenmesinde etkili olmuştur. Adana'da yapılan bazı arkeolojik yüzey araştırmalarında tespit edilen ve kapsamlı çalışılmayan kilise ve şapeller bulunmaktadır. Dolayısıyla Adana'daki Bizans dönemi dini mimarisiyle ilgili yapılacak tezin bilim dünyasına sunacağı katkı hem özgünlüğü hem de bilimsel araştırmalar ışığında sunacağı bilgiler bakımından önem arz etmektedir.

Adana il sınırlarındaki Bizans Dönemi dini mimarisiyle ilgili bu tez çalışmasıyla birlikte Adana sınırlarında inşa edilmiş olan ancak bugüne kadar büyük oranda göz ardı edilen Bizans dönemi dini mimarisi örneklerinin Bizans mimarlık ve sanat tarihindeki yeri ortaya konulmaya çalışılmış ve yapıların envanteri ortaya çıkarılmıştır. Böylelikle

Adana'daki Bizans dönemi dini yapı stoğunun bütüncül olarak ortaya konması konusunda önemli bir adım atılmıştır.

Tezde izlenen yöntem, öncelikle kapsamlı literatür taramasıyla başlamıştır. Adana il sınırlarında yer alan Bizans dönemi dini mimari kalıntılarının tespiti kısmen yayınların dikkatlice gözden geçirilmesiyle mümkündür. Bu amaçla konu ile ilgili dönem kaynakları ve genel yayınlar, bölgede yürütülen kazı ve araştırmaların raporları ile tezler incelenmiştir.

Tez çalışması kapsamında literatür taraması hem fiziksel hem de dijital ortamda gerçekleştirilmiştir. Ancak tez sürecinin başlamasının hemen akabinde ortaya çıkan Covid-19 salgınının getirdiği kısıtlamalar ve riskler sebebiyle fiziksel mekanlar kapandığından daha çok veri tabanları ve dijital kütüphanelerden faydalanmak durumunda kalınmıştır. Bazı kütüphanelerden kaynak temin edilmiştir. Eskişehir'de Anadolu Üniversitesi Kütüphanesi, Adana'da Çukurova Üniversitesi Kütüphanesi, Ankara'da İngiliz Arkeoloji Enstitüsü; İstanbul'da Alman Arkeoloji Enstitüsü, Boğaziçi Üniversitesi GABAM ve Antalya'da AKMED Kütüphanesi bunlardan birkaçıdır. Bunun yanı sıra Anadolu Üniversitesi Kütüphanesinin ağından birçok veritabanına erişilerek tarama yapılmıştır. İngiltere'deki doktora tezlerine yönelik British Library EThos, Kuzey Amerika'daki tezler için ProQuest, Avrupa ülkelerinde üretilen tezler için OATD gibi tez veri tabanları ile De Gruyter, JSTOR, Brill, Scopus, Wiley gibi bilimsel çalışmalara yönelik global veri tabanları aracılığıyla tez konusu ile ilgili kitaplar, makaleler, genel yayınlar, süreli yayınlar ve tamamlanmış tezler taranarak konu detaylı bir şekilde araştırılmıştır.

2863 Sayılı Yasanın 35. Maddesi gereği; kültür varlıklarına yönelik yapılmak istenen bilimsel çalışmalar, Kültür Ve Turizm Bakanlığı'nın iznine tabi olduğundan, tez önerisinin kabul edilmesine müteakip Bakanlığa izin için başvuru yapılmıştır. İzin talebinin olumlu sonuçlanmasının ardından Adana Arkeoloji Müzesince tayin edilen uzmanların refakatinde arazide kalıntılar incelenmiştir. İnceleme esnasında UTM 6 derece ED50 DATUM sistemine dayalı koordinatlar alınmış ve detaylı fotoğraflama yapılmıştır. Önceki çalışmalara ait planların doğruluğu sınanarak gerekli görülen kalıntıların planları güncellenmiş ve birçok yapının rölöve restitüsyon planları hazırlanmıştır.

Literatür ve arazi çalışmasının ardından yazımına başlanan tezin metin kısımları oluşturulmuş ve belli başlıklar altında değerlendirilmiştir.

Giriş bölümünde tezin konusuna yönelik açıklamaların ardından bölge ile ilgili seyahatnameler ve bilimsel yayınlar belirtilmiştir. Bölgenin Tarihi ve Coğrafyası

bölümünde ise Adana ve yakın çevresinin özellikle siyasi tarihi üç ana başlık altında toplanarak Hititlerden itibaren Demir Çağı, Klasik, Helenistik, Roma dönemleri ve Bizans egemenliğinin sonlandığı döneme kadar ele alınmıştır. Siyasi tarih ile ilgili konu tartışılırken aynı dönemin tarihi coğrafyasına da metin içerisinde yer verilmiştir. Özellikle antik kaynakların ve kroniklerin verdiği birincil bilgiler dikkatle seçilmiştir.

Aynı bölümün bir diğer alt başlığı bölgenin Hristiyanlaşma sürecine ve Hristiyanlık tarihine ayrılmıştır. Burada Adana ve yakın çevresinin yeni din ile tanışması ve dinsel kurumsallaşma, Adana ile ilişkili martirler ve konsillerde Adana'nın temsiliyeti detaylıca ele alınmıştır. Hem siyasi tarihi ve tarihi coğrafya hem de bölgenin hristiyanlık geçmişi ile ilgili bölümler etraflıca araştırılmıştır. Zira, çalışmamızın ana gövdesini dini mimariye ait kalıntılar oluştursa da mimari üretimin ancak siyasi ve dini koşullar üzerinde var olabileceğini, sık sık el değiştiren bölgelerdeki kalıntıların tanımlanmasının ve tarihlendirmesinin zor olduğunu düşündüğümüzden bu bölümlere geniş yer ayrılmıştır.

İkinci Bölümde, Adana Bizans Dönemi Dini Mimarisi başlığı altında, yerinde ziyaret edilebilen ve görülebilen otuz iki yapı Kalıntıları Günümüze Ulaşan Kiliseler altbaşlığında envanterlenmiştir. Katalog formatında hazırlanan bu bölümde yapıyı tanıtıcı bilgilerin yanında Anadolu'da benzer örneklerle yer verilmiştir. Kalıntıları Günümüze Ulaşamayan Kiliseler altbaşlığı altında ise varlığı bilinen ya da kayıtlara geçmiş ancak halihazırda görülemeyen kiliseler ele alınmıştır. Bu başlıktaki kiliselerin bazılarının planları güncellenmiş, bazıları ilk kez bu çalışmada önerilmiştir.

Üçüncü Bölüm olan Değerlendirme bölümünde tespit edilen kiliseler gerek konum ve çevre bağlamında gerekse de mimari bağlamda ele alınmıştır. Plan tipolojisi esas alınarak yapılan değerlendirme ve karşılaştırmalardan sonra yapıların malzeme ve tekniği hakkında bir analiz yapılmış ve son olarak süsleme unsurlarına değinilmiştir.

Dördüncü Bölüm olan Sonuç kısmında ise tespit edilen hususlar ve ulaşılan olgulara değinilerek Adana bölgesinin özellikle Erken Bizans Dönemindeki yeri ve önemi ortaya konmaya çalışılmıştır. Yararlanılan birincil kaynaklar ve modern kaynakların belirtildiği Kaynakça, genel anlamda Bizans Mimarisine ilişkin terimlerin açıklamalarına yer verilen kısa Sözlük bölümü, tablo, çizimler ve fotoğraflardan oluşan ekler ile çalışma tamamlanmaktadır.

Tez kapsamında Bizans dönemiyle ilişkili kişi ve yer adlarının yazılışları konusunda tutarlılık yakalamak adına Georg Ostrogorsky'nin Bizans Devleti Tarihi adlı yapının 2015 edisyonunun ekinde yer alan indeks temel alınmıştır. Ancak anlatılan

bölümün Bizans döneminden önce olması halinde o döneme ilişkin yayınlardaki yazılışlarına bağlı kalınmaya çalışılmıştır.

1.2. Araştırma Tarihçesi

Adana'nın Bizans dini mimarisi ile ilgili doğrudan ya da dolaylı olarak bilgi aktaran çalışmalar farklı nitelikte olmasına karşın hemen hepsinin 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başladığı görülür. Seyahatnameler, bilimsel yayınlar ve tezler olarak sınıflandırılabilen bu çalışmalara kısaca değinmek faydalı olacaktır.

1.2.1. Seyahatnameler

Adana tarih boyunca birçok seyyahın gelip geçtiği bir yer olmuştur. Ancak bu çalışmaların hiçbirisi Adana il sınırlarında kalan Bizans dönemi dini mimarisiyle sınırlı ve bu konuya odaklanmış değildir. Bu seyyahların aktardıkları her ne kadar Bizans sanatı ve mimarisi ile ilgili detaylı bilgiler olmasa da bu konuda iz sürme açısından önemli olduğu kanısındayız. Adana ve civarı ile ilgili bilgi aktaran seyahatname oldukça fazla olmasına rağmen aşağıda sadece konumuz kapsamında bilgiler içeren seyahatnamelere yer verilmeye çalışılmıştır.

Adana'ya gelerek kiliseler hakkında sınırlı da olsa bilgi aktaran ilk seyyah; gerçek adı Būloş Ibn al-Za'im al-Halabī olan Halep'li Paul (1627-1669)'dür. Antakya Melkite Kilisesi Piskoposu olan babası Makarios'un İstanbul, Doğu Avrupa, Rusya ve Gürcistan'ı kapsayan gezisine eşlik eden Paul, yolculuğu sırasında Ceyhan Kurtkulağı Kervansarayı'nda konakladıktan sonra Misis ve oradan da Adana'ya geçtiğine, Adana'da Yunan Kilisesi'nin varlığına değinir¹. Herhangi bir mimari tanımlama getirmese de bugün Adana kent merkezinde varlığını bilmediğimiz böyle bir kiliseye işaret etmesi açısından önemlidir.

Kilikya bölgesiyle ilgili erken seyahatnamelerden birisi Kaptan Sir Francis Beaufort'un 1811-1812 yıllarında Anadolu'nun güney kıyılarını aktardığı "Karamanya" adlı yapıtıdır. Bir denizci amiral olan yazar, Anadolu'nun güney kıyılarındaki antik kentleri ve limanları hakkında önemli bilgiler not eder. Yazar kitabında Magarsus antik kentinin bulunduğu Karataş Burnu'nda bir kilise yapısı, hamam ve kare bir yapının (muhtemelen kale) kalıntılarını gördüğünü belirtir².

19. yüzyılın ortalarında bölgede geniş çaplı araştırma-gezinin gezgin Victor Langlois tarafından yapıldığı görülür. Fransız hükümetince Anadolu'ya gönderilen

¹ Paul of Aleppo (1836). *The Travels of Macarius, Patriarch of Antioch*: vol.1. (Trans.: FC Belfour), London. S.5

² F.Beaufort (2002). *Karamanya*(çev:A.Neyzi-D.Türker), Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü., 288.

Langlois, 1852-1853 yıllarında Kilikya’da kalmış ve bölgeye ilişkin farklı açılardan birçok bilgiyi topladıktan sonra yayınlamıştır. Langlois ilk olarak yayınladığı makalesinde Anavarza antik kentiyle ilgili kapsamlı bir değerlendirme yapmıştır. Oniki Havari Kilisesi kalıntılarına da değinen yazar kiliseyi 4. – 5. yüzyıla tarihler³.

Daha sonra Kilikya gezisini kapsamlı bir kitaba dönüştüren Langlois, kitabında “Ekstra Muros” Kiliseye (kayaoyma) ve yine Oniki Havari Kilisesine değinmesine rağmen bu kez kilisenin tarihlendirmesini 6. – 7. yüzyıl olarak revize eder⁴.

1875 yılında bölgeyi gezen İngiliz seyyah E.J. Davis, Adana ve civarı hakkında detaylı anlatımlara yer verir. Yazar; Ulu Caminin karşısında hamamın köşesinde, antik döneme ait bir kilisenin kalıntılarının olduğunu, İbrahim Paşa döneminde İtalyanlar tarafından bu kilise kalıntısının duvarından sökülerek götürülen Latince yazıta göre 400 yıllarına tarihlendiğini duyduğu aktarır⁵. Bu son derece önemli aktarımda bahsedilen kilisenin varlığına dair herhangi bir iz görünmemektedir. Davis, aynı zamanda civardaki antik kentleri ziyaret etmiştir. Anavarza’ya da uğrayan yazar; burada oldukça büyük boyutlu bir kilise kalıntısından (Oniki Havari Kilisesi)⁶ ve yukarıdaki kaleye çıkılan yol üzerinde de kaya oygu kiliseden detaylıca söz eder⁷.

Kilikya’ya gelerek bölgede uzun süre geçiren ve tüm tespitlerini kitaplaştıran Fransız seyyah Ghevond Alishan, Anavarza’da biri antik kentin ortasında olmak üzere (Oniki Havari Kilisesi) iki kilise kalıntısı gördüğünü aktarır⁸.

1905 yılında Anadolu ve Önasya’yı gezen İngiliz arkeolog-gezgin Getrude Bell Kilikya bölgesi sınırları içerisinde bulunan antik ve modern kentler ile yapılar hakkında fotoğraf eşliğinde⁹ önemli bilgiler verir. Getrude Bell bir yayınında¹⁰ Anavarza ziyaretinde gördüğü kilise kalıntılarını numaralandırmış, planlarını çizmiş ve kalıntıların tasvirini yapmıştır.

1.2.2. Bilimsel Araştırmalar

Kilikya’da yapılan ilk nitelikli arkeolojik araştırmanın Rudolf Heberdey-Adolf Wilhelm ikilisi tarafından gerçekleştirilen çalışma olduğu söylenebilir. Avusturya

³ V.Langlois (1856). Voyage Dans la Cilicie: Anazarbe Et Ses Environs, *Revue Archéologique*, 13(1), 361-370. S.365

⁴ V.Langlois (1861). *Voyage Dans la Cilicie et Dans les Montagnes du Taurus: Exécuté Pendant les Années 1852-1853*. Duprat. S.438-440

⁵ E.J. Davis (1879). *Life in Asiatic Turkey: a journal of travel in Cilicia (Pedia and Trachoea), Isauria, and parts of Lycaonia and Cappadocia*. E. Stanford. S.64.

⁶ Davis,1879, **a.g.k.s.** 143.

⁷ Davis,1879, **a.g.k.** s.147.

⁸ G. Alishan (1899) *Sissouan ou l'Armeno-Cilicie Description Géographique et Historique*, Venise. S.281

⁹ http://getrudebell.ncl.ac.uk/photos_in_album.php?album_id=3&start=140

¹⁰ G.Bell (1906). Notes on a Journey through Cilicia and Lycaonia, *Revue Archéologique*, 7, 1-29.

Bilimler Akademisi adına Kilikya'ya gelen ve 1891-1892 yıllarında bölgede çalışan ikilinin daha çok epigrafik buluntulara yöneldiği görülmektedir. Bölgenin antik kentleri arasında Anavarza'daki yazıtları da inceleyen araştırmacılar, Anavarza'ya komşu Hacılar Köyünde bir Bizans Kilisesi kalıntısından söz eder ve buradaki yazıtı kaydeder¹¹.

Michael Gough Anavarza Antik kentini 1950 ve 1951 yıllarında incelemiş ve kente yönelik kapsamlı bir değerlendirmeye girmiştir. Yazar makalesinde¹² kentin tarihini, coğrafyasını ve tüm kültürel kalıntılarını çizim ve haritalar eşliğinde ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Anavarza antik kentinde yer alan Bizans dönemi kiliselerini de ele alan yazar, bunların planlarını da çizmiştir.

1956 yılında Theodor Helmuth Bossert başkanlığında Misis'te yapılan kurtarma kazısında zengin mozaiklere sahip bir kilise kalıntısı tespit edilmiş ve 4. yüzyıla tarihlendirilen kiliseye ait bir kroki çizimini yayınlanmıştır¹³.

1975'te Friedrich Wilhelm Deichmann tarafından antik yapılarda devşirme malzeme kullanımına yönelik yapılan çalışmada Anavarza Oniki Havari Kilisesi detaylıca ele alınmıştır¹⁴.

Robert W. Edwards tarafından Mazılık ve Akdam kiliseleri bilim dünyasına tanıtılmıştır¹⁵. Aynı araştırmacı, Kilikya bölgesindeki Ermeni Prensliği dönemine tarihlendirilen kalelere yönelik yürüttüğü çalışma sonrasındaki yayınında Feke Kara Kilise'yi de Bizans kilisesi olarak tanımlar¹⁶.

F.Hild ile H.Hellenkemper, Feke'deki ve Cıvıklı'daki kiliseleri ele alırlar¹⁷. F.Hild ile H.Hellenkemper, Avusturya Bilimler Akademisi adına Kilikya ve İsaoria bölgesinde hakkında geniş çaplı bir yüzey araştırması yapmış ve sonuçlarını iki cilt halinde yayınlanmışlardır¹⁸. Araştırmacılar bu bölgelerdeki kiliselerde incelemeler yaparak bölge kiliselerini detaylı bir şekilde incelemişlerdir. Yazarlar, tez konumuz kapsamında yer alan Anavarza Antik Kentinde bulunan kiliseleri, Feke Kara Kilise, Akören Kiliselerini detaylı bir şekilde ele almış ve fotoğraflarla desteklemiştir.

¹¹ R. Heberdey – A.Wilhelm (1896). *Reisen in Kilikien*, Wien.s.38-39

¹² M.Gough (1952), *Anazorbis, AnatStud, Vol:2*, Ankara, s.85-150.

¹³ H.T. Bossert (1957).1956 Yaz Mevsiminde Misis' te Yapılan Kazı Hakkında Rapor, *TAD VII–1*, s.40- 41

¹⁴ F.W. Deichmann-B.A. Wissenschaften ve P.H. Klasse (1975). *Die Spolien in der spätantiken Architektur* (Vol. 1975, No. 6). Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. S. 34-37.

¹⁵ R.W. Edwards (1982).Two New Byzantine Churches in Cilicia, *Anatolian Studies*, 32, 23-32.

¹⁶ R.W. Edwards (1987), *The Fortifications of Armenian Cilicia*: Dumbarton Oaks Studies.

¹⁷ F.Hild-H. Hellenkemper (1986). *Neue Forschungen in Kilikien* (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften Bd. 186-Tabula Imperii Byzantini Bd. 4).

¹⁸ F.Hild-H. Hellenkemper (1990). *Tabula Imperii Byzantini Kilikien und Isaurien* . Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Stephen Hill tarafından Dağlık ve Ovalık Kilikya bölgesinde yer alan kiliseler detaylı bir biçimde ele alınmıştır¹⁹. Bu çalışmada, tez konumuz kapsamındaki Anavarza ve Akören kiliseleri de incelenmiştir.

Gabriele Mietke Anavarza antik kentindeki Oniki Havari Kilisesini Suriye örnekleri ile karşılaştırarak değerlendirmiştir²⁰. Aynı yazar Akören Kiliseleri ile ilgili kapsamlı bir yüzey araştırması yapmış ve sonuçlarını bilim dünyası ile paylaşmıştır²¹. Araştırmacı, bir diğer çalışmasında Erken Bizans Döneminde Kilikya’da azizlere yönelik tespitlerini yayınlamıştır²².

Bölge kiliseleri ile ilgili yapılmış bir diğer çalışma Richard Bayliss tarafından yapılan çalışma sonrası ortaya konan eserdir²³. Çalışmada Kilikya bölgesinde yer alan tapınakların kiliseye dönüşümü, mimarisi ve süsleme özellikleri ile alınmıştır. Bu çalışmada, tez konumuz kapsamındaki Anavarza Oniki Havari Kilisesi ele alınmıştır.

Yakın tarihli çalışmalardan biri Mustafa Hamdi Sayar ve Richard Posamentir Kilikya’da yürütülen yüzey araştırmaları sonrasında, Anavarza ile ilgili yapılan kapsamlı yayındır²⁴. Makalelerinde antik kentteki neredeyse tüm kaydadeğer kalıntılarla birlikte Oniki Havari Kilisesi, “Extra Muros” (Kaya) Kilise ve Güneybatı Kilisesini de detaylıca ele almışlardır. Richard Posamentir ayrıca 2006’daki makalesinde²⁵ kentteki kalıntılarda devşirme malzeme kullanımına yönelik değerlendirmelerinde kentteki Bizans dönemi kiliselerini ele almış, diğer bir çalışmasında²⁶ ise Anavarza sütunlu caddesini esas alarak bazı değerlendirmelerde bulunmuş ve bu cadde üzerinde yer alan Oniki Havari Kilisesini değerlendirmiştir.

¹⁹ S.Hill (1996). *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria* , Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs.

²⁰ G. Mietke (1999).Die Apostelkirche von Anazarbos und Syrien, *OLBA*, 2, 227-239.

²¹ G. Mietke (1994). Survey Der Römisch Frühbyzantinischen Siedlung Bei Akören In Kilikien, *13.AST*, Ankara, 1994, s.35-46; Mietke, G., (1996). Survey Der Römisch Frühbyzantinischen Siedlung Bei Akören In Kilikien, *14.AST*, Ankara,s.423-434.

²² G. Mietke (2009).Monumentalisierung Christlicher Heiliger in Kilikien in Frühbyzantinischer Zeit (Exaltation of Saints in Early Byzantine Cilicia), *OLBA XVII*, 117-140.

²³ R. Bayliss (2004) *Provincial Cilicia and the Archaeology of Temple Conversion*, BAR International Series 1281; Oxford.

²⁴ R. Posamentir-M.H.Sayar (2006). Anazarbos: ein Zwischenbericht aus der Metropole des Ebenen Kilikien, *Istanbuler Mitteilungen*, 56, 317-357.

²⁵ R. Posamentir (2006). Kulturkontakt Als Impuls Architektonischer Innovation: Austausch Und Inspiration in Anazarbos, Einer Vergessenen Grenzstadt Zwischen Ost Und West, In *Austausch und Inspiration: Kulturkontakt als Impuls Architektonischer Innovation; Kolloquium vom* (Vol. 28, No. 30.4). s. 89-106.

²⁶ R. Posamentir(2008). Ohne Mass und Ziel? Anmerkungen zur Säulenstrasse von Anazarbos , in: *I. Delemen (Hrsg.), Euergetes. Festschrift für Halûk Abbasoğlu Anlässlich seines 65. Geburtstages* (Istanbul.s1013-1033.

Iris Engelmann ve Philip Niewöhner tarafından yayınlanan makalede²⁷ Anavarza Oniki Havari Kilisesinin apsisinde bulunan süslemeli mimari plastik parçalar ele alınmış ve bu parçalar üzerinden bir cephe restitüsyonu önermiştir.

Tezimizin konusunu ilgilendiren onaylı tezlere baktığımızda ise çok fazla olmadıkları görülür. Ayça Özcan tarafından hazırlanan yüksek lisans tezinde²⁸ kentteki tüm kalıntıların yanında, tezimiz kapsamındaki kiliselere de “Dini Yapılar” başlığı altında yer verilmiştir.

Nurcan Bahargülü tarafından yapılan çalışmada²⁹ Adana ve Osmaniye sınırlarında kalan belli başlı Bizans ve Ermeni kiliseleri ele alınmıştır. Bu çalışmada, tez konumuz kapsamındaki Anavarza Kiliseleri, Akören Kiliseleri ve Mazılık Kilisesi ele alınmıştır.

²⁷ I. Engelmann –P. Niewöhner (2010). Bauen nach der Krise, *Krise und Kult, Vorderer Orient und Nordafrika von Aurelian bis Justinian*, 28, 109-137.

²⁸ A.Özcan (2001), *Anazarbos Antik Kenti*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

²⁹ N.Bahargülü (2015) *Ovalık Kilikya Bölgesi Kiliseleri (Geç Antik Çağdan Ortaçağ Sonuna Kadar)* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

2.BÖLGENİN TARİHİ VE TARİHİ COĞRAFYASI

2.1.Hellenistik Dönem ve Öncesinde Kilikya ve Adana

Yazılı kaynaklara bakıldığında, çalışmamızın ana konusunu oluşturan Adana ve çevresini coğrafi anlamda tanımlamak için farklı adlandırmalara gidildiği görülür. Bölgenin tarihsel adlandırmalarından en eskisi olarak öne sürülen öneri, bölgenin bilinen en eski adının Kizzuwatna olduğu, etimolojik olarak Hurrice'ye dayandığı ve Kilikya adının Klasik çağda Yunan Mitolojisinden kaynaklanan sileks ile herhangi bir ilişkisinin olmadığı yönündedir³⁰. Bazı araştırmacıların önerileri de, Hitit metinlerinde "Arzawa" olarak belirtilen bölgenin günümüz Çukurova bölgesi olduğu yönündedir³¹.

MÖ. 2. binde Kizzuwatna Krallığının Anadolu'nun güney kıyılarında hakimiyet kurduğu bilinmektedir. Tarsus-Gözlükule'de 1936 yılında yapılan kazılarda Kizzuwatna Kralı Ispuhahşu'ya ait pişmiş topraktan bir mühür baskısı ele geçirilmiş ve mührün etrafındaki çivi yazılı yazıtta "Pariyawatri'nin Oğlu, Büyük Kral Ispuhahşu" yazdığı belirlenmiştir³².

Kilikya isminin, Çukurova'da halen çok bulunan ve çıkarılan, ekonomik değeri yüksek madenler olan "kireç ve çakmaktaşı"nın İbrani ve Latin dillerindeki karşılığı olan "kilikim ve sileks" kelimelerinden geldiğini ileri süren görüşler de vardır³³.

Hitit İmparatorluk dönemine ait yazılı kaynaklarında bölgenin adı olarak Chalaka olarak ifade edilmektedir ve Adaniya ismi ile birlikte geçmektedir. Chalaka tanımının, Dağlık Kilikya bölümü için, Adaniya ifadesinin ise Çukurova bölgesi için kullanıldığı kabul edilir³⁴.

Asur kaynaklarında bölgeye yönelik kullanılan "Hilakku" tanımı ile karşılaştırılır. Olasılıkla Tarsus'un batı ve kuzey kısmındaki bölgeyi tarif eden Hilakku'nun sınırları ve genişliği, Çukurova bölgesinin Demir çağı tarihî coğrafyasının netlik kazanmamış problemlerindendir³⁵.

Ancak, Asur kralı III. Tiglathpileser dönemine ait çiviyazılı metinlerde geçen "Hilakku" sözcüğü, araştırmacılar tarafından Kilikya adına ilişkin ilk kesin kanıt olarak

³⁰ A. Ünal (2006a). Eski Çağlarda Çukurova'nın Tarihi Coğrafyası ve Kizzuwatna(Adana) Krallığının Siyasi Tarihi, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15 (3), 15-44., s.17.

³¹ W.F. Albright (1922). The Origin Of The Name Cilicia, *The American Journal Of Philology*, Vol.43,p.166-167.,s. 166.

³² A. Ünal (2002), *Hititler Devrinde Anadolu I*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s.128.

³³ K. Ener (1961), *Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış*, Hürsöz Matbaacılık, İstanbul, s. 20-21.

³⁴ A.Ünal (2006b). Hitit İmparatorluğu'nun Yıkılışından Bizans Dönemi'nin Sonuna Kadar Adana Ve Çukurova Tarihi ,*Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt:15, sayı:3 s. 51; Girginer, K.S. (2000), "Tepebağ Höyük (Adaniia) Kizzuwatna Ülkesinin Başkenti miydi?" *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana: Köprübaşı*, İstanbul, s.70.

³⁵ M. Kurt (2008). Que Ülkesi Ve Yeni Asur Devleti'nin Anadolu Politikası Bakımından Önemi, *Sosyal Bilimler Dergisi*,10(3), 118-133., 119.

kabul edilir³⁶. Bu konuda, Arami belgelerinde “HLK/ KLK” olarak yazılan ismin, Kilikya olarak batı dillerine geçtiği de öne sürülen savlar arasındadır³⁷.

Hitit İmparatorluğunun MÖ.12. yüzyılda yıkılmasından sonra Deniz Kavimleri Göçü sonrasında ortaya çıkan karmaşadan kurtulan bazı Hitit prenslikleri, nisbeten elverişli koşullara sahip Anadolu’nun güney kısımlarına inerek bağımsız-yarı vasal kimliklerini bir süre daha devam ettirdiler. “Geç Hitit” ya da “Suriye-Hitit” beylikleri olarak adlandırılan bu kent devletleri arasında Milida (Malatya), başkenti Markas (Maraş) olan Gurgum, İslahiye dolaylarında Sam’al (Zincirli), Kargamış, Çukurovada Hilakku, Kadirli yöresinde Asitavanda (Karatepe), Adıyaman’da başkenti Samosata olan Kummuh, Amik ovasında başkenti Kunula olan Pattin, Kayseri-Niğde-Nevşehir bölgesinde Tabal gösterilebilir³⁸.

MÖ. I. binyılda Kilikya sınırlarının, Pamfilya’nın doğusundaki Gazipaşa-Anamur hattından, doğuda; bugünkü Hatay sınırlarındaki Kilikya Pylai’ye (Belen) kadar uzandığı anlaşılmaktadır. Başkaca görüşlere göre ise, Kilikya bu çağda batıda Korakesion (Alanya)-Selinus (Gazipaşa)’a kadar uzanıyordu. Doğuda ise Hatay’da bulunan Rhosus (Arsuz)’a kadar gelmekteydi. Kilikya’nın bu dönemdeki kuzey sınırları tam olarak tanımlanamamakla birlikte, Toros Dağları’nın oluşturduğu doğal eşğin sınır olduğu kabul edilmekteydi. Kilikya kuzeydoğuda, Kapadokya Bölgesi’ne, kuzeybatıda ise Pisidia Bölgesi’ne kadar uzanmaktaydı³⁹.

Çukurova bölgesi, Mısır kaynaklarında *Qedi/Kedi* olarak adlandırılmışken Asurlular *Que* adını vermişlerdi⁴⁰. Bölgede tespit edilen yazıtlara ve Asur kaynaklarına bakıldığında Que ülkesinin merkezinin Adana olduğu, sınırlarının da Amanoslar’a ve Antitoroslar’a kadar yayıldığı anlaşılmaktadır. Tarih boyunca konumu itibariyle büyük önem taşıdığı anlaşılan bölge, Asurluları cezbetmiş ve MÖ. 9. yüzyıldan itibaren Asurlular, Que ülkesinde hakimiyet kurmayı başarmışlardır. MÖ. 8. yüzyıl başlarında vasal krallık statüsü verilen bölgenin, MÖ. 713-663 yılları arasında bir Asur eyaleti durumuna getirildiği anlaşılmaktadır⁴¹.

Persler, Anadolu’yu işgalleri sırasında Kilikya’yı da egemenlikleri altına almış olsalar da Pers işgalinden sonra, Kilikya’da yerli bir hanedan egemen olmaya devam etti. Vasal krallar Persler’e vergi ve haraç verme karşılığında kendi egemenliklerini

³⁶ Albright 1922, **a.g.k.s.**166.

³⁷ O. Casabonne (1999). Notes Ciliciennes, *Anatolia Antiqua*, VII, 69-88.s.,69-70.

³⁸ V. Sevin (2002), *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları. İstanbul. 195-196.

³⁹ Ünal ve Girginer, 2007, **a.g.k.**,s.61.

⁴⁰ M. Kurt (2008). Que Ülkesi Ve Yeni Asur Devleti’nin Anadolu Politikası Bakımından Önemi, *Sosyal Bilimler Dergisi*,10(3), s. 118; A. Erzen (1940), *Kilikien bis zum Ende der Perserrschaft*, Leipzig:Spezialbetrieb für Dissertations von Robert Noske in Borna-Leipzig, s.46

⁴¹ Kurt, 2008, **a.g.k.**, s.118.

devam ettirebiliyorlardı. Herodot, Kilikyalıları'nın I.Darius'a (MÖ.522-486) gün başına bir at olmak üzere senede 360 beyaz at ile 500 talent gümüş vermekle yükümlü olduklarını yazar ki, bu oldukça yüksek bir rakamdır ve Kilikya'nın gümüş ve at varlığı bakımından ne kadar zengin olduğunun bir belirtisidir⁴².

Makedon Kralı III. Aleksandros (Büyük İskender), Anadolu'nun batısında otoritesini tesis ettikten sonra Pers Kralı Darius ile savaşmak üzere doğuya yöneldi. III. Aleksandros'un Doğu Seferi'ni anlatan Anabasis isimli eseri kaleme alan Arrianus, III. Aleksandros'un Tarsus'tan sonra Magarsus'a gelip Athena Magarsia'ya kurbanlar sunduğunu, ardından Mallos'a yürüdüğünü belirtmektedir⁴³. III. Aleksandros (Büyük İskender) gelmeden önce Mallos'lular Perslere karşı ayaklanmış ve bu hareketleri karşılığında kentin özgürlüğü geri verilmiştir. III. Aleksandros Mallos'tayken Pers kralı Darius'un Fırat Nehri'ni geçtiğini haber alınca Ceyhan Nehri boyunca ilerleyerek önce Toprakkale'ye, oradan da güneydeki küçük liman kenti Myriandros'a geçti. Buraya yakın Issos kentinde Pers Kralı Darius ile yapılan savaşın kazanılmasıyla beraber bölge Makedonya Krallığının otoritesine girmiştir⁴⁴.

Araştırmacılara göre; Hellenler tarafından sık sık kullanılan *Kilikya Pylai* (*Kilikya Geçitleri*) tanımındaki içindeki *Kilikya* sözcüğü, bu geçitlerin ardındaki ülkenin adıydı ve Hellenler bu nedenle buraya Kilikya demişlerdi. Ayrıca bu tanımlamanın kökeni ve gerçek anlamını bilmeyen Hellenler çoğunlukla yaptıkları gibi bu isim için de bir mitos üretmiş ve buna inanmıştı⁴⁵.

Herodotos; Kilikos ile Kilix adlarının Aġenor oğlu Kilix'ten türediğini belirtir. O'na göre; Agenor, Kadmos, Phoinix, Kilix adlı erkek oğullar ile Europe adında bir kıza sahipti. Zeus, Europe'yi çok beğendiğinden kendini boğaya benzeterek onu kaçırdı. Kadmos, Phoinix ve Kilix Europe'yi arasalar da bulamazlar. Başarısız bir şekilde Aġenor'un karşısına çıkmayı da göze alamayınca; Kadmos Thebai'de, Phoinix-Phoinike'de ve Kilix de Kilikya'da kalır⁴⁶.

Kilix isminin kökeninin bu tür efsanelere dayanmadığı, yukarıda belirttiğimiz gibi Asurlar'ın bu bölge için kullandıkları *Hilakku* kelimesinin kısmen bozularak kullanımının Kilikya tanımına kaynaklık ettiği yönündeki savlar dile getirilen görüşlerdendir⁴⁷.

⁴² Ünal, 2006b, a.g.k. s. 79.

⁴³ Arrianus, *The Anabasis Of Alexander*, (ed. by. E.J. Chinock), London. Hodder and Stoughton, s. 89

⁴⁴ A. Ünal ve S.Girginer (2007), *Kilikya, Çukurova İlk Çağlardan Osmanlı Dönemi'ne Kadar Kilikya'da Tarihi Coğrafya, Tarih Ve Arkeoloji*, İstanbul, Homer Kitabevi, s.215 v.d.

⁴⁵ B. Umar (2000), *Kilikya*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, s. 2-3.

⁴⁶ Herodotos (1983) *Herodot Tarihi*, (Çev:M. Ökmen, A. Erhat) *Remzi Kitabevi*, İstanbul,s. 362.

⁴⁷ J. Mellaart (1993), *The Present State of 'Hittite Geography*, Fs. N.Özlüġ, Ankara, s.416.

MÖ. 4. yüzyıla tarihlendirilen ve Karyandalı Skylaks'a atfedilen (Pseudo-Skylaks) *Periplous* (Seyr-ü Sefer) adlı coğrafi eser Karadeniz, Akdeniz ve Afrika sahillerindeki yerleşim yerlerinin tarihi coğrafyası ile ilgili oldukça önemli bilgiler verir. Eserin Kilikia başlığı altında “*Pamfilya’dan sonra, Kilikya halkı gelir ve Kilikya Bölgesi’nde şu kentler vardır:....., Pyramos Irmağı ve Mallos kenti, ki bu kente yukarı doğru ırmak üzerinden yelken açılır, ticaret merkezi Adana ve Fenikelilerin Myriandos Limanı ile Thapsakos Irmağı yer alır. Kilikya’dan sahil boyunca deniz seyahati, Pamfilya’nın sınırlarından Thapsakos Irmağı’na kadar, üç gün iki gecedir. Ayrıca Karadeniz’deki Sinop’tan anakara içinden geçerek Kilikya’nın Soloi kentine kadar bir denizden (Karadeniz) diğer denize (Akdeniz) kara yolu ise, beş gün sürer.*” şeklinde bir coğrafi tasvir yer alır⁴⁸. Pseudo Skylaks, her ne kadar denizciler için hazırlanmış bir rehber niteliği taşısa da en azından denizcilik faaliyetlerinin yapıldığı kıyı kentlerini ve bölge ismini açıkça belirten erken dönem kaynağı olması açısından son derece önemlidir.

Diodoros’un aktardığına göre; III. Aleksandros’un ölümünü takiben kurduğu devlet generaller (diadochlar) arasında paylaşılmıştır. Kendi aralarındaki rekabetler sonrasında III. Aleksandros’tan geriye kalan imparatorluk dört parçaya bölündü. Ptolemaios Mısır’ı, Önasya’nın büyük bir kısmını ve Anadolu’nun güneyini, Lysimakhos Anadolu ve Trakya’yı, Mithridates Pontus’u, Seleukos ise Anadolu’nun geri kalanını aldı ve Seleukos Krallığı’nı kurdu⁴⁹.

Diadochlar döneminde, Kilikya bölgesi Seleukoslar hakimiyetindeymiş gibi görünse de aslında Mısır’daki Ptolemaioslar’ın etkisi altındadır. Mısır’da ihtiyaç duyulan kerestenin Kilikya’da bolca bulunması ve bölgede yaşayan kabilelerin arasından paralı asker ihtiyacının giderilmesi, Ptolemaioslar’ın Kilikya bölgesine yoğun ilgi göstermesinin sebebidir. MÖ. 315’te I.Ptolemaios Kilikya’yı işgal etmiş ve birçok kenti yağlamamıştır⁵⁰.

2.2. Roma Döneminde Kilikya ve Adana

Pergamon kralı III. Attalos’un MÖ. 133 yılında sahip olduğu toprakları miras yoluyla Roma İmparatorluğuna bırakmasının ardından, Manius Aquillius tarafından “Provincia Asia” (Asya Eyaleti) kurulur. Akdeniz’de ortaya çıkan korsan tehlikesine karşı MÖ. 102’de Marcus Antonius’u görevlendiren Romalılar, bölgeye doğrudan

⁴⁸ M. Arslan (2012). Pseudo-Skylaks *Periplous*, *Mediterranean Journal of Humanities* , 2 (1), 239-257. s.251

⁴⁹ Diodoros, *Bibliothèque Historique*, ed. T.E. Page (Loeb), London, XVIII.3.

⁵⁰ Ünal ve Girginer,2007, **a.g.k.** s. 221-222.

müdahale etmiştir. Bu askeri müdahale, Roma ordusunun bölgede sürekliliğinin başlangıcını oluşturmuş ve Kilikya’da, Pamfilya ve Pisidya’yı da kapsayan bir askeri görev ve yetki alanının (provincia militaris) kurulmasını sağlamıştır⁵¹.

Karada ve denizdeki savaşlarında korsanları yendikten sonra Roma’ya ilk defa korsan hareketlerini gözetleme olanağı doğar. Ancak yine de bu müdahale Kilikya’daki korsanlık sorununun çözülmesine yetmez. MÖ. 101-100 civarında Marcus Antonius, Kilikya’yı terk edip Roma’ya döner dönmez korsanlık faaliyetleri artarak devam etti. Öyle ki korsanlar, birkaç yıl sonra Marcus Antonius’un kızını kaçırma cesaretini bile gösterdiler⁵².

İtalya Yarımadasını bile tehdit eder hale gelen Kilikya korsanları, bir ara Roma kentinin limanı konumunda olan Ostia’yı yağmalarlar. Bunun üzerine harekete geçen Roma Senatosu Pompeus’a *imperium proconsulare maius* yetkisi vererek onu Akdeniz’deki korsan sorununa ilişkin görevlendirmiştir. Pompeus’a 250 civarında gemi tahsis edilmiş, bu rakam daha sonra 500’e çıkarılmıştır. Ayrıca, asker toplamak amacıyla sahil kesiminden 50 mil içeriye girme yetkisi de verilmişti. Pompeus, Romalılardan ve müttefiklerden oluşan donanmasını 13 birliğe ayırdı ve onları Akdeniz’in her yanına dağıttı. 70 gün içerisinde Kilikya sahillerini korsanlardan temizleyen kesin darbeyi Korakesion açıklarında vurmuştur⁵³. Bu çarpışmalarda korsanlar bin üçyüz gemi ve otuz bin korsan kaybetti⁵⁴. Esir alınan korsanları ise Soloi, Adana, Mallos, Epiphaneia gibi seyrek nüfuslu yerlere yerleştirmiştir⁵⁵. Kilikya’da Roma egemenliğini tesis eden Pompeus, Ovalık Kilikya’daki önemli yerleşim yerlerine özgür kent anlamındaki *civitas libera* statüsünü verir⁵⁶.

MÖ. 64’te, Marcus Antonius’un Amisos’ta Anadolu eyaletleri için yaptığı düzenlemeler esnasında, Kilikya Eyaleti’nin sınırlarını genişleterek; Kilikya, Likya, Pamfilya ve Pisidya’yı içine alan yeni “Provincia Cilicia”yı oluşturmuştur⁵⁷. MÖ. 51/50 yıllarında Kilikya Valiliği yapan Cicero, mektuplarında Amanos Dağları’nda yaşayan Özgür Kilikyalılar adı verilen dağ kabilelerine değinmekte ve valiliği sırasında 20 kadar

⁵¹ F. Erhan (2014). *Antik Çağ Kilikia Sikkelerinde Dinsel Tasvirler*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s.8.

⁵² M. Kurt (2009). Roma Cumhuriyeti Yönetiminde Kilikya Bölgesi Ve Yerel Güçler, *Sosyal Bilimler Dergisi* cilt:11, sayı:1, s.120.

⁵³ Ünal ve Girginer,2007, **a.g.k.** s.231.

⁵⁴ M. Kurt (2010). Roma Egemenliğinde Kilikya ve Roma İç Savaşlarının Bölgedeki Yansımaları, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, cilt:25, sayı:2, s. 486.

⁵⁵ Ünal ve Girginer,2007, **a.g.k.**,s. 231.

⁵⁶ C. Mutfian (1988), *La Cilicie au Carrefour des Empires*, 2 Cilt, Paris. s,196; Ünal ve Girginer,(2007), **a.g.k.**,s.232; Kurt,2010, **a.g.k.**,s.486.

⁵⁷ Erhan,2014, **a.g.k.**,s.9.

bu tür yerleşmeyi imha ettiğini, bunlardan Pindenissos adındaki yerleşmeyi, 57 gün süren bir kuşatmadan sonra ancak ateşe vermek suretiyle ele geçirebildiğini yazmaktadır⁵⁸. Cicero'nun MÖ. 51/50 yılındaki Kilikya Prokonsüllüğü sırasında önemini koruyan Kilikya, Caesar'ın öldürülmesi ve buna bağlı gelişen olayların ardından önemini kaybetmiştir. MÖ. 43/42 civarında ise Marcus Antonius'un doğuyu yeniden düzenlemesi sonucu da Kilikya Eyaleti ortadan kalkmıştır⁵⁹.

Bu dönemde bölgenin tarihi coğrafyası hakkındaki bir diğer kaynağımız ise Strabon'dur. Kilikya bölgesini kendi içinde *Trakheia* ve *Pedias* şeklinde ikiye ayıran Strabon (Geographica 14.5), Kilikya *Trakheia*'yı Gazipaşa Korakesion'dan (Gazipaşa/Antalya) başlayan ve Soloi-Pompeipolis'e (Mezitli/Mersin) kadar uzanan kıyı şeridi olarak tanımlar. *Trakheia* kısmında Korakesion, Arsinoe, Selinous, Kragos, Anemourion, Nagidos, Arsinoe, Kelenderis, Holmi, Seleukeia, Korykos, Elaiussa, Lamos gibi yerleşimlerin varlığını belirtir. Strabon'un tasvirine bakıldığında Soloi-Pompeipolis ile Rhosus arasının *Kilikya Pedias* olduğu, bu bölgede Soli, Zephyrion, Ankhiale, Olba, Tarsus, Mallos, Aigeai, Issos, Rhosus, Myriandros, Aleksandreia, Nikopolis, Mopsuestia, Pylai gibi kentlerin bulunduğu anlaşılmaktadır⁶⁰.

Kilikya bölgesinin, Trakya ve Komagene bölgeleri ile eş zamanlı olarak yeniden bir Roma eyaletine dönüşmesi MS. 70 yılında Vespasianus dönemine rastlar⁶¹ ve Tarsus eyaletin başkenti olarak seçilir⁶². Hadrianus (MS. 117-138) döneminde Kilikya bölgesi, Lycaonia ve Isauria bölgeleriyle birlikte Tarsus'un başkentliğinde yönetilir⁶³. Sasani hükümdarı I.Shapur MS. 260 yılında Romalılara karşı uzun bir sefere çıkmış, İmparator Valerian bu savaşta Edessa'da Sasanilerin eline düşünce Nisibis, Antioch ve Cappadocia ile beraber tüm Kilikya da düşmüş⁶⁴, bölge tahrip edilmiş⁶⁵ ve bölgede

⁵⁸ M.H.Sayar vd.(1994). Doğu Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi – Coğrafya Araştırmaları 1992, 11. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s. 144.

⁵⁹ H.Şahin (2003), *Geç Roma İmparatorluk Ve Erken Bizans Dönemlerinde Dağlık Kilikya (Kilikya Trakheia) Bölgesi Yazıtlarında Meslekler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s.24.

⁶⁰ Strabon (1993), *Antik Anadolu Coğrafyası Kitap XII,XIII, XIV*, (çev:Pekman, A.), İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları. 253-268.

⁶¹ Eutropius, *Roma Tarihinin Özeti (Breviarium Historiae Romanae)*, Çev: Çiğdem Menzilioğlu, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, s.189.

⁶² Ünal, 2006b, **a.g.k.**, s.83.

⁶³ M. H. Sayar (1999). Antik Kilikya'da Şehirleşme, *XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, I*, s.212.

⁶⁴ Z. Rubin (2008). Persia and the Sasanian Monarchy (224–651), *The Cambridge History of The Byzantine Empire*, edited by Jonathan Shepard, Canbridge University Press.UK, s.133.

⁶⁵ Ünal, 2006b, **a.g.k.** s. 83.

Roma hakimiyetinin sonu gelmiştir⁶⁶. Ancak bu durum kısa sürmüş ve MS.297’de bölgede Roma hakimiyeti yeniden tesis edilmiştir⁶⁷.

Yaşlı Plinius *Naturalis Historia*’da Kilikya kentlerini 5. Kitap, 27. Bölümde sayar. Burada, çalışmamız sınırlarında yer alan Aigeai’yi, Mopsum olarak aktardığı Mopsuestia’yı ve neresi olduğu konusunda bilgi sahibi olmadığımız Cassipolis kentlerini “özgür kent” olarak tanımlar. Anazarbos’u da zikretmesine rağmen kentini o dönemki adının Caesar-Augustani olduğunu söyler. Bunun yanında, birçok yerleşim adlarının yanında Adana, Mallos ve Magarsus kentlerini de sayar⁶⁸.

Her ne kadar Roma egemenliğinde gibi görünse de, Romalıların Kilikya’nın özellikle dağlık bölgelerine ne derecede egemen oldukları tartışmalıdır. MS 1.-4. yüzyıllarda, Kilikya’nın dağlık kısımlarında yaşayan yerel toplulukların kıyı bölgesindeki kentlere sık sık akınlar düzenledikleri bilinmektedir⁶⁹.

Roma döneminde Küçük Asya’nın diğer bölgelerinde olduğu gibi Kilikya’da da yerleşimleri birbirine bağlayan tanımlı bir yol ağı vardı. *Itinerarium Antonini* yol güzergahına göre; başkentten Antakya’ya giden yol güzergahı, Toros Dağları üzerinde, bugünkü Pozantı olan Podantos’tan sonra Gülek Boğazı olan Cilicia Pylae’den giriş yapmakta ve Kilikya’dan geçerek Antakya’ya ulaşmaktaydı⁷⁰. *Itinerarium Antonini*’de tanımlanan yol güzergahı, Cilicia Pylae’den sonra sırasıyla Tarsus, Mallus, Aigeai ve Epiphanea’dan geçmekteydi. Ancak aynı haritaya bakıldığında, Caiseria’dan gelip bugünkü Tufanbeyli ilçesindeki Comana ve oradan da güneyde Anazarbos’a ulaşan ikinci bir yol görülür.

Tabula Peutingeriana’ya bakıldığında ise, bölgedeki antik kentlerin, ana hatlar dışında kendi aralarında da tali güzergahlar ile birbirine bağlandığı, dolayısıyla *Tabula Peutingeriana*’nın daha kapsamlı bir yol ağı sunduğu anlaşılmaktadır⁷¹.

2.3. Bizans Dönemi ve Arap Akınlarında Adana

İmparator I. Theodosios döneminde, bölgede sık sık otoriteye karşı ayaklanan Isaurialılar, Balbinos isminde birinin liderliğinde ayaklanmış ve 389’da bu ayaklanmada

⁶⁶ Erhan, 2014, a.g.k.s.12.

⁶⁷ Rubin,2008, a.g.k.s.133.

⁶⁸ Plinius, *Natural History*, Vol 1. Wernerian Club, London. Kitap 5,bölüm 27, s.78-79

⁶⁹ M. Humphries (2009), “The Shapes and Shaping of the Late Antique World: Global and Local Perspectives”, *A Companion to Late Antiquity*, Wiley-Blackwell, s.103

⁷⁰ D.H. French (2012). *Roman Roads & Milestones of Asia Minor: Fasc. 3.1 Republican*. British Institute at Ankara, s.13 Map 2b.

⁷¹ French, 2012,a.g.k s.25 Map 4b

Anazarbos, Kastabala ve Eirenopolis'i tahrip edilmiştir. 397'de ise Doğu Kilikya, bu kez Hunların saldırılarına mazur kalmıştır⁷².

Tarihi kaynakların aktardığına göre, II. Theodosios döneminde (408-450) Kilikya eyaleti kendi içinde ikiye ayrılmıştır⁷³. Bu uygulama sonucu Tarsus *Cilicia Prima*'nın başkentliğini üstlenmiş, Anazarbos ise *Cilicia Secunda*'nın merkezi olmuştur. Metropolisi Tarsus olan *Cilicia Prima* içerisinde Korykos, Pompeiupolis, Sebaste (Elaiussa), Adana, Augusta, Mallos, Zephyron kentleri; metropolisi Anazarbos olan *Cilicia Secunda* içerisinde ise Mopsuestia, Aigeai, Epiphaneia, Aleksandreia, Rossos, Eirenupolis, Phlabias ve Kastabala kentleri yer alır⁷⁴.

Codex Justinianus'a göre⁷⁵ 421-422 yıllarında, artan Sasani tehlikesine karşı *Cilicia Secunda* kentleri kendilerini savunmak için kent surları inşa ettiler⁷⁶.

İmparator Zeno ve Anastasios dönemlerinde, bölge nisbeten sakin bir süreç geçirdi. Bunda, bölgenin güvenliğini tehdit eden Isaurialılar'ın imparatorluk ordusuna paralı asker olarak alınmasının etkisi büyüktür. Refah ve güven içerisinde geçen bu dönemde bölgedeki imar faaliyetlerinin yoğunlaştığı görülür⁷⁷.

Justinianus döneminde bölgede kayda değer bir siyasi gelişme veya savaş yaşandığına dair bir bilgi henüz elde değildir. Bu durumunun sebebi olarak, Justinianus'un tahta çıkmasıyla beraber imparatorluk sınırlarının eskiye nazaran oldukça genişlemesi ve oluşan yeni siyasi haritada Kilikya'nın görece içeride kalması gösterilebilir. Ancak 540 yıllarında, Justinianus ve Pers hükümdarı Hüsrev Anuşirvan arasında 532 yılında yapılmış olan⁷⁸ "ebedi barış anlaşması" Perslerce bozulmuştu⁷⁹. Bu

⁷² Ünal ve Girginer, 2007, a.g.k. s.253.

⁷³ M.H.Sayar vd.(1993). Doğu Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi – Coğrafya Araştırmaları 1991, 10. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s.175

⁷⁴ F. Hild ve H. Hellenkemper (1990), *Tabula Imperii Byzantini 5 Kilikien und Isaurien* Teil 1, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, s. 39.

⁷⁵ İmparator Justinianus'un emriyle hazırlanan kanunlar bütünü. Justinianus tarafından, hukukçulardan oluşan ve başından ünlü yargıç Tribonianos'un bulunduğu 10 kişilik komisyonun yürüttüğü çalışmalar sonucunda 529 yılında *Summa* adıyla bilinen bir Codex yayınlanır. Ancak bu çalışma bir giriş niteliği taşır. Daha sonra 12 kitaptan oluşan asıl Codex hazırlanır ve 16 Kasım 534 tarihinde ilan edilir. Kendinden önce hazırlanmış olan ve sadece imparatorluk emirnamelerini içeren *Codex Gregorius*, *Codex Hermogenianus* ve *Codex Theodosius*'tan farklı olarak *Codex Justinianus*, kamu ve özel hukuk alanlarıyla ilgili konuları içeren geniş bir çerçeveye sahiptir. Codex'in 1. kitabı kilise hukuku, 2-8. kitapları özel hukuk, 9.kitabı ceza hukuku ve 10-12. kitapları da idare hukuku ile ilgili hükümleri içerir. Ayrıntılı bilgi için bkz: M.T. Fögen (1991) "Codex Justinianus" *ODB*, 474-475; S. Corcoran (2011) "The Novvs codex and the Codex Repetitae Praelectionis: Justinian and His Codes" Benoist et all.(edt.), *Figures d'Empire, Fragments de Mémoire. Pouvoirs et Identités Dans le Monde Romain Impérial*, Villeneuve d'Ascq, s. 425-444; P. Collinet ve T. Basman (1938), "Justinianus Kodeksinin Orjinalligi" *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 4(14), 329-345.

⁷⁶ G. Greatrex ve S.N. Lieu (2005). *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 363-628*. Routledge, s.36.

⁷⁷ Ünal ve Girginer, 2007, a.g.k.s. 272.

⁷⁸ S. Mitchell (2016). *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi.M.S. 284-641*. Çev. T. Kaçar. Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.584.

süreçte Kilikya'nın doğusuna yapılan Pers saldırılarıyla beraber bölgede Bizans hakimiyetinin zayıfladığı ve bu saldırıların yaklaşan Arap Akınları için öncüllük teşkil ettiği ileri sürülmektedir⁸⁰. Ancak Procopios'un aktardıklarına göre (Wars II.VII.17-18), her ne kadar Antakya Pers tehlikesi altında olsa bile Antakya Piskoposu Ephraemios, bu koşullar altında kendini Kilikya'da güvende hissedeceğini düşünmüş olmalı ki Kilikya'ya iltica etmiştir⁸¹.

Justinianos döneminde Kilikya bölgesinin veba salgını nedeniyle zor bir dönem geçirdiği açıktır. Tarihi kaynaklara göre; 558'de başkent Konstantinopolis'i vuran Akdeniz Vebası, 560-561 yıllarında ölümcül etkisiyle Suriye ve Mezopotamya'nın yanı sıra Kilikya bölgesini de kasıp kavurmuştur⁸².

Justinianos Döneminde Kilikya bölgesinin başı doğal afetlerden kurtulmaz. Teophanes Confessor'un aktardığına göre (Chronographia 173) 524 yılında Justinos'un 9. İmparatorluk yılında, Vali Callipios döneminde Anazarbos'ta meydana gelen depremde kent büyük zarar görmüş, ancak onarılarak kent yeniden ayağa kaldırılmış ve Justinopolis adını almıştır⁸³. Justinianos döneminde 525, 551, 554, 557 ve 561 yıllarında bölgede meydana gelen depremlerde⁸⁴ bölge geniş ölçüde zarar görmüş ve bazı kentlerde depremten dolayı oluşan hasarlar sonucu sur duvarları onarılmıştır⁸⁵.

6. yüzyılın Bizans kentleri ve eyaletleri hakkında bilgileri aktaran birincil kaynaklardan biri de *Hierocles Synecdemos*'dur. Hierocles, eserinde Kilikya'yı, daha önce yapılan eyalet düzenlemesine uygun olarak iki kısma ayırmıştır. 704. kısımda Cilicia I başlığında Tarsus (Metropolis), Pompeipolis, Sebaste (Elaiussa), Corycos, Adana, Augusta, Mallos ve Zephyrion kentlerini, 705. kısımda Cilicia II başlığında ise

⁷⁹ G. Ostrogorsky (2015). *Bizans Devleti Tarihi*, çev:Fikret Işıltan,Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.66.

⁸⁰ Ünal ve Girginer (2007),**a.g.k.** s. 278.

⁸¹ Procopius, *History Of The Wars Book I-II.*, tr.H.B. Drewing, The Loeb Classical Library, London, s.317.

⁸² Aslında Akdeniz Vebası'nın öncülleri çok önceden ortaya çıkmış olsa da bu kadar şiddetli değildi. 525 yılında başlayıp 6 yıl süren ölümcül vebaya ilişkin kronik kayıtları vardır. Ancak 541 yılına kadar veba salgını görünmezken o yılın Temmuz ayında yeniden ortaya çıkar. Etiyopya kökenli bu veba, Nil Deltası'ndaki Pelisium(Tell El Farama) bölgesinde ortaya çıkıp batıda Batı Afrika kıyılarına, doğuda ise Filistin kıyılarına ulaşır. 542 Nisan ayında başkent Constantinopolis'e ulaşır. Efesli Ioannes, bu süreçte başkentte günde ortalama 5000 ila 10000 kişinin vebadan öldüğü, bir günde 16000 kişi ile maksimum ölüm oranına ulaşıldığını, resmi rakamlara göre vebadan sadece başkentte 230.000 kişinin öldüğünü nakleder. 542 yılının yaz başlarında ise Antakya ve kuzey Suriye'nin yanı sıra Likya bölgesinde Myra'da, Galata bölgesinde Sykeon'da görülür ve hızla tüm Anadolu'ya yayılır. Hatta, yapılan savaşlar aracılığıyla Persler'e bile geçer. 560 yılında Anazarbos ve Kilikya'daki salgını Teophanes Confessor da nakleder. Ayrıntılı bilgi için bkz: P. Horden (2005).Mediterranean Plague in the Age of Justinian, *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, Ed. M. Maas. Cambridge 134-160; Mitchell,2016, **a.g.k.s.**554-565.

⁸³ *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, AD 284-813*. Cyril A. Mango, Roger Scott and Geoffrey Greatrex Oxford: Clarendon Press,s.262.

⁸⁴ J.A.S. Evans(2002), *The Age Of Justinian: The Circumstances Of Imperial Power*,Routledge,s.226.

⁸⁵ M. Gough (1952). Anazarbus, *Anatolian Studies*, 2, s.98.

Nazarbos (Metropolis), Mopsuestia, Aigeai, Epiphaneia, Alexandria, Rhosos, Eirenepolis, Flavias ve Kastabala kentleri listelenmiştir⁸⁶.

Hierocles'in sıraladığı kentler nerdeyse aynı sıra ve sayıda, Anastasios dönemine ait *Notitia Dignatium*'da ve yine dönem kaynağı olarak günümüze ulaşan Georgius Cyprius'un eserinde listelenmişlerdir⁸⁷.

İmparator Heraklios döneminde, Perslerin Suriye-Filistin bölgesi ve Anadolu'nun Güneydoğusu'na saldırılarını arttırdıkları anlaşılmaktadır. 613 yılında Persler Bizans ordusunu Kilikya Kapıları (Gülek Boğazı) yakınında bozguna uğratmış ve sonrasında Kilikya bölgesini egemenlikleri altına almışlardır⁸⁸.

Teophanes Confessor'un aktarımları (Chronographia 313-314) Adana'da dramatik olayların yaşandığını gösterir. Tarihçiye göre; 623/624 yılında İmparatorun komutasındaki Bizans ordusu Suriye'den çıkıp Germaniceia üzerinden Adana'ya ve Saros (Seyhan) nehrine gelir. Buradan nehir üzerindeki köprüden geçerek karşı yakaya (batıya) geçerler. Pers ordusu da Bizans ordusunu takip edip aynı bölgede nehrin ve köprü'nün öbür tarafında (doğusunda) bekler. Burada, bugün halen ayakta olan Adana Taşköprü üzerinde yaşanan savaşı, İmparator Heraklios'u kahramanlaştırarak anlattığı görülür⁸⁹. Adana'da yaşanan bu mücadelede Bizans tarafı her ne kadar kısmi başarılar sağlasa da kışın başlaması üzerine İmparator ordusunu Sebastepolis (Sivas) üzerinden Karadeniz'e çeker⁹⁰.

Kaynaklar, II.Konstans döneminde, Arapların ilk Kilikya seferinin 652 yılında Halife Osman döneminde Muaviye tarafından gerçekleştirildiğini işaret eder⁹¹. Ancak, bu tarihten önce 646 yılında Arapların Amorium'a kadar gittikleri akınları sırasında Muaviye'nin Antakya ve Tarsus arasındaki bölgede birçok yerleşim yerini müstahkem hale getirdiği ve burayı lojistik üs olarak kullandığına dair bilgiler de vardır⁹². Bu bilginin doğruluk olasılığı yüksektir. Şöyle ki; Bizans İmparatoru IV. Konstantin döneminde, 672 yılında Arapların, Anadolu'nun güneybatısında, "Carabisiani" kıyılarını (olasılıkla Antalya'nın batısı) tahrip ettiği⁹³ ve daha sonra kışı geçirmek üzere

⁸⁶ Hierocles (1893). *Synecdemus* (ed.: A. Burckhardt), Leipzig, s.35-36

⁸⁷ A. H. M. Jones (1971). *Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford. s.540, tablo 28 ve 29.

⁸⁸ Greatrex ve Lieu,2005, **a.g.k.s.**190; Mitchell,2016, **a.g.k.s.**616.

⁸⁹ Teophanes Confessor, **a.g.k.s.** 444-445.

⁹⁰ Ostrogorsky,2015, **a.g.k.** s.95.

⁹¹ T. Venning (2006), *A Chronology of the Byzantine Empire*, New York Palgrave Macmillan, s.170. Bu bilgiyi Belazuri de teyit eder. Ayrıca Muaviye'nin sefer dönüşü Antakya'ya kadar olan bütün kaleleri yıktırdığı söylentisini de nakleder; bkz: Belâzurî (2013). *Fütuhu'l-Büldân*, (trc., M.Fayda) Siyer Yayınları,İstanbul,s.191.

⁹² E. W. Brooks (1898). The Arabs in Asia Minor (641–750), From Arabic Sources, *The Journal of Hellenic Studies*, 18, s.183.

⁹³ Venning,2006, **a.g.k.** s.177.

Kilikya'ya çekildiği Theophanes tarafından nakledilir⁹⁴. Bu bilgiler, Arapların Kilikya bölgesinde tam hakimiyet kurduklarını, kendilerini burada güvende hissettiklerini ve bölgeyi lojistik üs olarak kullandıklarını teyit eder niteliktedir.

İmparator II. Justinianos döneminde, Halife Abdülmelik zamanında, Amanos ve Toros dağlarında yaşayan Hristiyan Merdailer (Maruniler)⁹⁵ iki devlet arasında sorun olmuş⁹⁶, bu süreçte Misis ile Maraş arasındaki şehirler tahrip olmuş⁹⁷ ve sonunda Kilikya bölgesi Bizanslılarca yeniden egemenlik altına alınmıştır⁹⁸. 685 yılında gerçekleşen bu mücadele sonunda Bizanslılar, Arapları ağır bir anlaşmaya zorlamışlardır⁹⁹.

Arap kronikçi Belazuri'ye göre, İmparator Heraklios Suriye'den çekilmek zorunda kalınca Kilikya ve Antakya civarındaki şehirleri tahrip etmiş ve buradaki nüfusu başka bölgelere göç ettirerek insansız bir bölge yaratmışlardır¹⁰⁰. Bu şekilde kuzeydeki toprakları için bir savunma alanı oluşturma politikası güttüğü öne sürülür¹⁰¹. Ancak başka kaynaklara göre bölgedeki tahribatı Araplar yapmıştır¹⁰². Belazuri, bir önceki beyanıyla çelişir şekilde, Muaviye'nin 651/652 yılında Misis yakınlarına savaşa gittiği, Derevliyye'ye kadar ilerlediği ve dönerken kendisi ile Antakya arasında kalan tüm kaleleri yıktığı rivayetini aktarır¹⁰³. Bölgenin insansızlaştırılması, Arapların Anadolu içlerine yaptıkları seferleri de kolaylaştırmış olmalıdır¹⁰⁴. Bu süreçte, özellikle Ovalık Kilikya Bölgesinin Avasım ve Sughur (Tughur-Şuğur) yerleşim modellerine ev sahipliği yaptığı görülür¹⁰⁵.

⁹⁴ Teophanes Confessor, **a.g.k.s.**493.

⁹⁵ Hristiyan olan Marunilerin Bizans devletinde önemli mevkilere getirildikleri, özellikle denizcilik alanında başarılı olduklarından donanmada onları zikreden bir rütbe adı olduğu konusunda bkz: E. Honigman (1970). *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. Çev.F.İşiltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, s.38.

⁹⁶ C. Avcı (2018). *İslam-Bizans İlişkileri 610-847*, TTK Yayınları,s.67.

⁹⁷ Teophanes Confessor, **a.g.k.s.**506.

⁹⁸ Venning,2006, **a.g.k.s.**182.

⁹⁹ T.W. Greenwood (2008). Armenian Neighbours, *The New Cambridge History of The Byzantine Empire c. 500-1492*, (ed. Jonathan Shepard) Cambridge University Press, s.344.

¹⁰⁰ Belazuri, **a.g.k.** s.190.

¹⁰¹ D. Sullivan (2018). "Byzantine Fronts and Strategies 300-1204." In *A Companion to the Byzantine Culture of War, ca. 300-1204* (ed.Yannis Stouraitis), Brill.s.279; J. Haldon ve H. Kennedy (1980). The Arab-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organization and Society in the Borderlands, *Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta* 19,s.,83.

¹⁰² Bizans-Arap sınır bölgesinde kalan şehirlerin tahribatına ilişkin bkz: Honigmann,1970, **a.g.k.s.**36-41.

¹⁰³ Belazuri, **a.g.k.** s.191.

¹⁰⁴ W.E. Kaegi (2008). Confronting Islam: Emperors Versus Caliphs (641-c 850), (ed. Jonathan Shepard), *The New Cambridge History of The Byzantine Empire c. 500-1492*, Cambridge University Press, s.369.

¹⁰⁵ Avasım kendilerine iyi bakabilecek durumda olan yoğun nüfuslu tarımsal bölgeleri korurken, Sughur çoğu zaman, iki tarafın da 7. yüzyılın sonundan ya da 8. yüzyılın başından itibaren bilinçli olarak ekip biçtiği "insansız bölge" deydi. Konu hakkında bkz: J.F.Haldon (2007), *Bizans Tarih Atlası*. (çev:A.Özdamar) Kitap Yayınevi, İstanbul; E. Honigman (1970). *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. (çev.F.İşiltan) İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları; G. Ostrogorsky (2015) *Bizans Devleti Tarihi* (çev:Fikret İşiltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları,Ankara ;J. Haldon ve Kennedy, H.,

695 ve 696 yıllarında Anadolu'ya birçok Arap akını düzenlenmiş ve bu akınlar Misis ve Malatya'ya kadar uzanmıştır¹⁰⁶.

701 yılında, Abdullah bin Abdülmelik komutasındaki bir Arap ordusu Misis'i almış ve buraya küçük bir kale inşa ettirmiştir¹⁰⁷. Theophanes, bu süreçte kentin yeniden inşa edildiğini aktarır¹⁰⁸. Arap kronikçi Belazuri eski kalenin temelleri üzerine yeni kalenin ve caminin yapıldığını yazar¹⁰⁹. Misis'in bu tarihten itibaren Araplar için bir üs konumuna geldiği anlaşılmaktadır¹¹⁰. Araplar için o kadar önemli bir üs olan kentte Halife Abdülmelik vefat etmiştir¹¹¹.

Theophanes'in aktardığı bazı bilgiler, Misis'in Araplarca alınması sonrasında buradan Bizans topraklarına saldırıların sıklaştığını düşündürür. Örneğin 702/3 yılında Arapların 10.000 kişiyle Kilikya'ya saldırdığını, ancak imparatorun kardeşi Heraklios tarafından çoğunun öldürüldüğünü, 703/4 yılında Yezid komutasındaki Araplarca Sis (Kozan) kalesinin kuşatıldığını, ancak burada da imparatorun kardeşi Heraklios tarafından 12.000 Arap askerinin öldürüldüğünü aktarır¹¹². Arapların ağır bir yenilgiye uğradığı anlaşılan Sis kuşatmasından bahseden Arap tarihçi El Tabari'nin, Yezid bin Cübeyir tarafından komuta edilen bu hareketin muhtemel dramatik sonucunu yazmaktan çekindiği anlaşılmaktadır¹¹³.

710/11 yıllarında ise, Araplar yeni bir Kilikya seferine girer. Osman el Velid komutasındaki Araplar, bu sefer sonucunda birçok kaleyi zapt eder. Bu sefer, Araplara Üsküdar ve Kemah gibi farklı yönlerdeki uzak hedeflere ulaşma imkanı tanır¹¹⁴. Hemen ertesinde Araplar Kilikya'da Bizans'ın elindeki üç kaleyi alır. Bu süreçte Sis(Kozan) sakinlerinin Bizans'ın iç taraflarına göç etmek zorunda kaldığı aktarıldığına göre¹¹⁵ en azından Kozan Kalesinin Arapların eline geçtiği kesindir¹¹⁶.

(1980). The Arab-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organization and Society in the Borderlands, *Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta* 19, pp. 79-117; C.E. Bosworth (1992). The City of Tarsus and the Arab-Byzantine Frontiers in Early and Middle 'Abbāsīd Times, *Oriens*, 33(1), s. 268-286.

¹⁰⁶ Kaegi, 2008, **a.g.k.** s.384.

¹⁰⁷ Brooks, 1898, **a.g.k.** s.191.

¹⁰⁸ Theophanes Confessor, **a.g.k.** s.519.

¹⁰⁹ Belazuri, **a.g.k.** s.191. Yazar ayrıca, kalenin 1 yılda tamamlandığını ve kale içerisindeki kilisenin ise ambara dönüştürüldüğü bilgisini verir; s.192.

¹¹⁰ Venning, 2006, **a.g.k.** s.189.

¹¹¹ Abū'l-Farac, G. (1945). *Abū'l-Farac Tarihi I*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Yayınları, s.190.

¹¹² Theophanes Confessor, **a.g.k.** s. 519-520.

¹¹³ Brooks, 1898, **a.g.k.** s.191.

¹¹⁴ Ostrogorsky, 2015, **a.g.k.** s.134; Theophanes Confessor, **a.g.k.** s.527.

¹¹⁵ Brooks, 1898, **a.g.k.** s.193.

¹¹⁶ Tüm bu yoğun savaşmalara rağmen Bizans-Arap ilişkilerinin diplomatik-kültürel zeminlerde devam ettiği anlaşılmaktadır. Halife Velid b. Abdülmelik Şam Emeviye Camiinin inşası sırasında Bizans İmparatoru II. Justinianos'a bir mektup yollayarak usta ve inşaat malzemesi istediği, bu isteğinin olumlu karşılandığı ve Bizanslı mozaik ustalarının Şam'a gittiği hk. bkz: A. Apak (2009). Emeviler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18(2), s.110-111.

8. yüzyılın ortalarında, Bizans ve Arap sınırı büyük oranda belirginleşmişse de inisiyatif kısmen Bizanslıların eline geçmişti¹¹⁷. İmparator V. Konstantin 757 yılında Kilikya seferine çıkmış, düşük yoğunluklu çatışmalar ateşkesle sonuçlanmıştı¹¹⁸. Abbasiler iç karışıklıkları halledip yeniden toparlanana kadar Bizanslılar bazı başarılar elde ettilerse de, bu durum uzun sürmedi ve Arapların 771 yılında El-Fadl komutasında bölgeyi yeniden ele geçirip¹¹⁹ Adana ve Misis garnizonlarını tahkim etmesiyle sonuçlandı¹²⁰. Harun Reşid Abbasi halifesi olunca bölgedeki yerleşimlerin surlarını onartmış ve imar faaliyetlerine girişmiştir¹²¹. Teophanes,788'de Arapların Anadolu'ya sefer düzenlediğini, Bizanslılarla Pozantı'da yapılan savaşta Bizanslıların yenildiğini ve önemli rütbelerdeki kişileri kaybettiğini aktarır¹²². 796'da VI. Konstantin tarafından Kilikya'yı almak için düzenlenen sefer, kışın yaklaşmasıyla beraber yarıda kesilmiş ve İmparator Karaman civarında geri dönmüştür¹²³. Ancak 804 yılında Bizanslılar Misis ve Anavarza'yı Araplardan aldıysa da Harun Reşid'in İran'dan buraya gelmesiyle bölge tekrar Abbasi egemenliğine geçti¹²⁴. Abu'l Farac'ın aktardığına göre; 833 yılında bir diğer Abbasi halifesi Me'mun bölgedeki en büyük yerleşim olan Tarsus'ta ölmüş ve oraya gömülmüştür¹²⁵.

Arap kronikçi İbn Hurdazbih'in aktardığına göre, 846 yılı itibariyle Suriye sınır kaleleri arasında Ayn Zarba (Anavarza), El Haruniye (Düziçi/Osmaniye) sayılmasına karşın;¹²⁶ örneğin Anavarza'ya 25 kilometre uzaklıktaki Sis (Kozan) kalesinin sayılmaması, buranın Bizanslıların elinde olduğuna işaret etmektedir. Verimli topraklara sahip bu bölgenin Abbasiler için ekonomik anlamda büyük önemi olsa gerekti. 820 yılı itibariyle, Anadolu ve Suriye Avasım-Sugur bölgelerinden elde edilen toplam gelir 700.000 dinar iken; Tarsus, Anavarza, Adana, Haruniye gibi yerleşimlerin bulunduğu bu Avasım-Sugur bölgesinden elde edilen gelir yaklaşık 100.000 dinar (1.5 milyon altın frankı) civarındaydı¹²⁷.

Bizanslılar ve Araplar arasında ilki 797 yılında gerçekleştirilen esir değişiminin¹²⁸ ikincisi 845 yılının Eylül ayında, bir öncekinde olduğu gibi Lamos'ta

¹¹⁷ Ostrogorsky,2015, **a.g.k.s.**156.

¹¹⁸ Venning,2006, **a.g.k.** s.210.

¹¹⁹ Venning,2006, **a.g.k.** s.215; Teophanes Confessor, **a.g.k.s.**616.

¹²⁰ G. Bahadır (2011).Dokuzuncu ve Onuncu Yüzyılda Bizans-Abbasi Sınırı, *AÜDTCF Dergisi*, 28(46), s.166.

¹²¹ Belazuri, **a.g.k.s.**195 vd.

¹²² Teophanes Confessor, **a.g.k.s.**637.

¹²³ Venning,2006, **a.g.k.** s.223; Teophanes Confessor, **a.g.k.** s.642.

¹²⁴ Abu'l Farac, **a.g.k.** s.209.

¹²⁵ Abu'l Farac, **a.g.k.** s.222.

¹²⁶ Honigmann,1970, **a.g.k.s.**40.

¹²⁷ Bahadır,2011, **a.g.k.s.**170; A.A.Vasiliev (1935), *Byzance Et Les Arabes*, Bruxelles, s.95-97.

¹²⁸ Avcı,2018, **a.g.k.s.**88.

(Limonlu/Erdemli/Mersin) gerçekleştirilmiş ve her bir taraftan 4000'in üzerinde esir değiş tokuş edilmiştir¹²⁹.

Bizans İmparatorluğu'nu fiilen kraliçe Theodora yönetirken, Bizanslılar Kilikya'ya bir sefer düzenler ve 855/861'de Anavarza'yı tahrip ederek Halife Mütevekkil'i barış istemek zorunda bırakırlar¹³⁰. Skylitzes'in aktardığına göre, 877'de İmparator I. Basileos, Arapların elinde bulunan ve Toros dağlarının geçit verdiği nadir yerlerden olan Lulon Kalesini ve Pozantı civarını ele geçirmiştir¹³¹. 878 ve 883 yıllarında General Andreas komutasındaki Bizans ordusu Kilikya'ya başarılı seferler düzenleyerek Tarsus ve Pozantı'yı tahrip eder¹³². 900 yılında Nikephoros Phokas, Thrakesion Theması *strategos*u sıfatıyla ordunun başına geçip Adana yakınlarında Arapları mağlup eder¹³³. Nikephoros Phokas, bu seferinde, Pozantı veya Gülek boğazından Adana'ya girmiş, deniz kıyısına kadar olan tüm bölgeyi tahrip ettikten sonra, bugün Tarsus'tan geçen Kydnos (Berdan) nehri kıyısında karargah kurmuş ve Araplara karşı oldukça başarılı bir akın düzenlemiştir¹³⁴. Bizanslıların bu süreçte Kilikya'ya saldırıları arttırdıkları ve savunmadan saldırı pozisyonuna geçtikleri anlaşılmaktadır.

Birkaç asırdır Arapların elinde olan ve o tarihlerde Hamdanidler'in Halep Emiri Seyf üd-Devle hakimiyeti altında bulunan Çukurova'nın kaderi yavaş yavaş değişmeye başlar. 962 yılında, ilerde imparator olacak komutan Nikephoros Phokas 160.000 atlıdan oluşan ordusuyla Kilikya üzerine yürümüş, Adana ve Anavarza'yı almıştır¹³⁵. Anavarza'nın kuşatması sırasında kent halkıyla anlaşılan Nikephoros Phokas'ın, verdiği güvenceye rağmen kentte katliam yaptığı, Anavarza'daki camiye tahrip ettiği ve 40.000 hurma ağacını kestirdiği, 22 gün kaldığı Kilikya'da 44 kaleyi aldığı aktarılır¹³⁶. Bu süreçte kent surları tahrip edilip halkı Arapların elinde bulunan Tarsus'a sürülmüştür¹³⁷. Erbain Orucu sebebiyle savaşlara ara veren Nikephoros Phokas Kayseri'ye geçince,

¹²⁹ Venning,2006, **a.g.k.** s.254; Ostrogorsky,2015, **a.g.k.s.**207; esir sayısına ilişkin daha net rakamlar için bkz: Avcı,2018, **a.g.k.** s.95 dipnot 287. Abu'l Farac bu olayın gerçekleştiği yerdeki nehrin adını yanlış olarak "Seleucia" olarak verir; Abu'l Farac, **a.g.k.s.**231.

¹³⁰ Abu'l Farac, **a.g.k.** s.233; Venning,2006, **a.g.k.** s.257.

¹³¹ Skylitzes, Johannes (2010). *A Synopsis of Byzantine History, 811–1057*, trans. J. Wortley, Cambridge University Press, s.138; Abu'l Farac, **a.g.k.** s.240; Venning,2006, **a.g.k.s.**275;Honigmann,1970, **a.g.k.s.**45.

¹³² Venning,2006, **a.g.k.s.**276-277; Skylitzes, **a.g.k.s.**140-414.

¹³³ Ostrogorsky,2015, **a.g.k.** s.239.

¹³⁴ Honigmann,1970, **a.g.k.s.**80-81.

¹³⁵ Abu'l Farac, **a.g.k.s.**261; Skylitzes, **a.g.k.s.**257; Ostrogorsky,2015, **a.g.k.** s.265; Honigmann,1970, **a.g.k.s.**92; Vasiliev,1935, **a.g.k.s.**390.

¹³⁶ Abu'l Farac, **a.g.k.s.**261-262.

¹³⁷ N.Fattori (2013), *The Policies Of Nikephoros II Phokas In The Context Of The Byzantine Economic Recovery*, Middle East Technical University Unpublished MS Thesis, s.105.

Araplar 4000 kişilik bir ordu toplayıp yeniden saldırıya geçti. Bunun üzerine geri gelen Bizanslılar, Sis Kalesi'ni (Kozan) alıp bölgedeki hakimiyetlerini pekiştirmişlerdir¹³⁸.

963 yılı Aralık ayında Bizanslılar, Ioannes Tzimiskes komutasında Adana'ya saldırdılar ve burada kolay bir zafer kazandılar. Kilikya'da Bizans egemenliğinin tesis için savaşmaya Adana'dan başlanması, Arapların elindeki Tarsus ve Misis gibi iki önemli noktayı birbirinden ayırmak için özellikle tercih edilmiş gibidir¹³⁹. Kanlı geçtiği anlaşılan Adana Savaşı, Arapların tamamen yenilmesinin başlangıcı olarak görülüyordu¹⁴⁰.

965 civarında, Nikephoros Phokas bu kez İmparator sıfatıyla yeniden Kilikya'da görünmüştür. Aradan geçen yıpratıcı savaş ve kuşatmalarla dolu iki yılın ardından 13 Temmuz 965'te Misis¹⁴¹, 16 Ağustos 965'te Tarsus'u alıp Kilikya'da hakimiyeti tam kurdu¹⁴². Skylitzes'in aktardığına göre; İmparator Nikephoros Phokas Misis'in kuşatmasını yürütürken kardeşi Leo ise Tarsus'u kuşatmıştır. Pyramos nehrinin ikiye ayırdığı Misis'in bir yakası Bizanslıların elinde diğer yakası ise Arapların elindeyken yoğun çatışmalar yaşanır ve sonunda Arapların elindeki kısım da Bizanslıların eline geçmiştir¹⁴³. Bizans kronikçisi Diyakon Leo, kentin ele geçirilişi hakkında oldukça önemli bilgiler aktarır. Kronikçiye göre; İmparator, Misis kuşatması sırasında bir gece, nehir kenarından başlayarak kent surlarının altına doğru giden bir tünel kazdırmış ve surların bir bölümü ile bazı burçların altını oyarak onları askıya almış, ertesi sabah askıdaki surları çöktürüp kentin düşmesini sağlamıştır¹⁴⁴. Nikephoros Phokas, yaklaşık üç asır boyunca Arapların elinde bulunan bu bölgede Bizans hakimiyetini yeniden tesis ettiği bu savaşlar sonunda "yüzden fazla kale ve şehri alan imparator" olarak nam saldı¹⁴⁵.

Kilikya'nın yeniden Bizans egemenliğine girmesiyle beraber, uzun yıllardır burada yaşayan Arapların Antakya ve Suriye'ye göç ettikleri akla yatkındır. Zaten bir tür tampon bölgeye dönüşen Kilikya'nın nüfusu iyice azalınca bölgenin yeniden demografik açıdan canlanması için bir takım girişimler başlar. Bu süreçte Hristiyan

¹³⁸ Abu'l Farac, **a.g.k.**s.262.

¹³⁹ W.Garrod (2008). The Byzantine Conquest of Cilicia and the Hamdanids of Aleppo, 959-965, *Anatolian Studies*, 58, s.135-136.

¹⁴⁰ Skylitzes, **a.g.k.** s.257.

¹⁴¹ Ostrogorsky,2015, **a.g.k.** s.269.

¹⁴² Honigmann,1970, **a.g.k.**s.92; Venning,2006, **a.g.k.** s.319.

¹⁴³ Skylitzes, **a.g.k.** s.257-258. Skylitzes bu bölümde kenti ikiye ayıran nehrin adını yanlışlıkla, Adana'yı ikiye ayıran nehrin adı olan "Saros" olarak zikreder.

¹⁴⁴ Kronikçi bu bölümde Misis kuşatmasının stratejik ve teknik yönlerinin yanı sıra kullanılan savaş aletleri hakkında oldukça detaylı bilgiler aktarır: *The History of Leo the Deacon* (2005). (tr. Talbot, A. M.,& Sullivan, D. F.) *Dumbarton Oaks Studies*, s.102

¹⁴⁵ J.Shepard (2008). Equilibrium to expansion (886–1025), *The Cambridge History of The Byzantine Empire*, edited by:Jonathan Shepard.Canbridge University Press.UK, s.520.

olan ve Araplardan çekinen Ermeniler, Kilikya'da Araplardan alınan yerlere yerleştirilir¹⁴⁶ ve Tarsus'ta ilk Ermeni Piskoposluğu tesis edilir¹⁴⁷.

Nikephoros Phokas'ın yeniden Bizans topraklarına kattığı Kilikya ve Kuzey Suriye'de yaklaşık bir asır boyunca, diğer imparatorlar tarafından egemenliğin pekiştirildiği anlaşılmaktadır. Ancak, 11. yüzyılın ikinci yarısında Türkler'in Anadolu içlerine kadar yaptıkları akınların Kilikya'ya kadar uzandığı, dönem kaynaklarında belirtilmektedir¹⁴⁸. 1065 yılında Selçuklu beyi Afşin Kayseri'den sonra Torosları aşarak Kilikya'ya saldırmış ve burayı yağmaladıktan sonra Halep'e geçmişti¹⁴⁹.

1070 yılında İmparator Romanos Diogenes, Manuel Komnenos'u Türklerin üzerine yollamıştır. Bu sefer sırasında, Türklerin Mopsuestia (Misis) köprüsünden geçeceklerini düşünerek pusu kurulmasını emretmiş, ancak Tarsus'taki Ermenilerin bu durumu Türklere söylemesi sebebiyle bu plan boşa çıkmıştır¹⁵⁰.

1071 Ağustos ayında Malazgirt'te Alparslan'a yenilen Romanos Diogenes, kendisinin yerine geçen VII. Mihail ile rekabete girmiş ve kendisini Adana Surları içerisine kapatmıştı. Adana'yı kuşatan Bizans komutanı Andronikos Doukas, Romanos Diogenes'i buradan teslim almıştı¹⁵¹.

1082 yılında ise Süleyman Şah komutasındaki Selçuklular, özellikle Çukurova'ya yönelmişlerdir. Tarsus alındıktan ertesi yıl; 1083 yılında Adana, Misis ve Anavarza da Selçukluların egemenliği altına girdi¹⁵². 1084 yılında ise Selçuklular Kilikya'nın tamamını egemenlikleri altına aldılar¹⁵³. Böylece bir asırdır devam eden Bizans egemenliği burada kesintiye uğradı.

Tüm bunlar olurken, Ermeniler hem Bizans'a hem de Türklere karşı savaşıp Kilikya'nın kuzeydoğu kısmında kendi egemenliklerini kurmaya başladılar. 1080 dolaylarında Rupen önderliğindeki Ermeniler Bardziberd Kalesinin merkez olduğu prensliklerini kurdular¹⁵⁴.

¹⁴⁶ Abu'l Farac, **a.g.k.**,s.263

¹⁴⁷ Garrood,2008,**a.g.k.**s.139. Kilikya bölgesindeki Ermeni varlığı ve Ermeni Prensliklerinin öncesi, kuruluşu ve yıkılışı hakkında daha detaylı bilgiler için bkz: John Armenia (2010). *Armenian Cilicia XII-XIV Century*; E. Hançer.(2016). Kilikya Ermeni Prensliği'nin İkinci Başkenti Anavarza, *ADALYA XIX*.s.283-314.

¹⁴⁸ Ioannes Zonaras (2008). *Tarihlerin Özeti (Kitap XVII-XVIII)*. Çev.Bilge Umar, Arkeoloji Ve Sanat Yayınları, s.122.

¹⁴⁹ Y. Ayönü (2018), *Selçuklular ve Bizans*, Türk Tarih Kurumu yayınları, s.32.

¹⁵⁰ Ioannes Zonaras, **a.g.k.** s.129.

¹⁵¹ Abu'l Farac, **a.g.k.** s.324; Ioannes Zonaras, **a.g.k.** s.140; Ayönü,2018, **a.g.k.**s.53.

¹⁵² Ayönü,2018, **a.g.k.**s.76; Abu'l Farac, **a.g.k.** s.329; Venning,2006, **a.g.k.**s.416. Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın Kilikya'yı aldığı kesin olmakla beraber dönem kaynaklarında birkaç yılla sınırlı olmak kaydıyla tarih farklılıkları vardır:bakınız Beihammer, A. D. (2017) *Byzantium and the Emergence of Muslim-TurkishAnatolia, Ca. 1040-1130*. Routledge. s. 291.

¹⁵³ Venning,2006, **a.g.k.** s.418.

¹⁵⁴ Venning,2006, **a.g.k.**s.412. Abu'l Farac ise Ermenilerin bu oluşumu Pilardos isimli birisinin önderliğinde hayata geçirdiklerini aktarır: Abu'l Farac, **a.g.k.**s.330.

I.Haçlı Seferi sırasında, 1097 yılının Haziran ayında, Bauodin ve Tankred komutasındaki Haçlılar Kilikya'ya saldırarak Tarsus, Misis ve Adana'yı Türklerin elinden aldı¹⁵⁵. Ancak bu durum çok uzun sürmedi ve Aleksios Komnenos tarafından bölgeye gönderilen Bizans kuvvetleri Tarsus, Adana ve Misis'i Haçlılardan geri aldı¹⁵⁶. Fakat bu durum da kalıcı olmadı¹⁵⁷.

II. Ioannes Komnenos döneminde, 1137 yılında Kilikya'ya yapılan sefere donanmanın da katıldığı¹⁵⁸ düşünüldüğünde oldukça kapsamlı olduğu hareket olduğu aşıkardır. İmparatorun bizzat katıldığı anlaşılan bu seferde Adana, Tarsus, Misis, Feke, Anavarza gibi bölgenin önemli yerleşimleri Ermeni Prenslığı'nden alınarak Bizans egemenliği altına girmiştir¹⁵⁹. Bölgeyi hakimiyeti altına alan Bizans İmparatoru, Kuzey Suriye'ye geçince Selçuklu Sultanı I. Mesud durumdan istifade ederek Kilikya'ya saldırıp Adana'yı almış; ancak imparator Kilikya'ya geri döndüğünde Sultan Mesud bölgeyi terketmiştir¹⁶⁰. Ömrünün sonuna kadar Kilikya ve civarında kalan İmparator II. Ioannes Komnenos burada ölmüştür¹⁶¹.

1153 yılında, Ermeni Prenslığı, II. Toros liderliğinde Bizanslıların elinde bulunan Tarsus, Adana, Anavarza ve Misis'i ele geçirirler. Bunun üzerine İmparator I.Manuel Komnenos, kuzeni Andronikos Komnenos'u Kilikya komutanı olarak tayin eder. Andronikos da bölgede Ermeni prensi II. Toros ile mücadeleye girer. Ancak Andronikos'un Misis önlerinde Ermeniler'e yenilmesiyle beraber¹⁶² bölgede Bizans egemenliği ortadan kalkar.

1158 sonbaharında İmparator I. Manuel Komnenos bizzat Kilikya seferine çıkar ve Tarsus ile Anavarza'yı alır¹⁶³. Ancak Kilikya'da kalıcı egemenliği artık tesis

¹⁵⁵ Ostrogorsky,2015, **a.g.k.** s.337; Ayönü,2018, **a.g.k.**s.77.

¹⁵⁶ Ayönü,2018, **a.g.k.**s.77; Ostrogorsky,2015, **a.g.k.**s.338; Venning,2006, **a.g.k.**s.438.

¹⁵⁷ Komnenoslar Döneminde, Bizanslılar ile Ermeni Prenslıkları ve Haçlılar arasında Kilikya hakimiyeti nedeniyle yaşanan mücadele hakkında detaylı bilgi için bakınız: A. Rençber (2017). Komnenos Hanedanı Döneminde Bizans'ın Kilikya Politikası, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, VI,Sayı.3, s.2112-2131.

¹⁵⁸ Ayönü,2018, **a.g.k.**s.122.

¹⁵⁹ Ioannes Kinnamos, **a.g.k.**s.14-15; Niketas Khoniates, **a.g.k.**s.14-17. Bizans sarayında önemli makamlarda bulunmuş, Konstantinopolis'in Haçlılarca işgal edilişi, Laskaris'lerin Bizans'ı yeniden ihyası gibi dönemin önemli olaylarına tanıklık etmiş olan Niketas Khoniates, imparator II. Ioannes Komnenos'un Kilikya seferi sırasında, özellikle Baka (Feke) Kalesi'nin ve Anavarza'nın kuşatılması ve alınmasını oldukça betimleyici bir dille anlatır.

¹⁶⁰ Ayönü,2018, **a.g.k.**s.123.

¹⁶¹ Ioannes Kinnamos (2001), *Ioannes Kinnamos' un Historia'sı (1118-1176)*, Türkçe'ye çev. Işın Demirkent, TTK Yayınları, Ankara, s.21-22. Kinnamos, İmparatorun ölümünü detaylıca anlatır: Kilikya'da Toros dağlarında bir yabandomuzunu yaralayan İmparator; bu sırada kendisine ait zehirli okların teması sonucu kolunda oluşan yaradan dolayı ölür. Yazar; ayrıca İmparator seçilen Manuel Komnenos'un da o sırada Kilikya'da olduğunu, Babasının tabutunu Misis'ten geçen Pyramos (Ceyhan) nehrinde demirlemiş gemiye bizzat bidirdiğini aktarır: Ioannes Kinnamos, s.31.

¹⁶² Niketas Khoniates (1995). *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, Çev: Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara, s.95; Ioannes Kinnamos, s. 95; Ayönü (2018), s.143.

¹⁶³ Ioannes Kinnamos, **a.g.k.**s.132;Rençber,2017, **a.g.k.** s.2125.

edemeyen Bizanslılar'a karşılık Ermeni Prenslikleri bölgeye daha hakimdi. Nitekim bazı girişimlere rağmen bölgede tam egemenlik kuramayan Bizans İmparatorluğu, Komnenos hanedanından sonra başa geçen Isaakos Angelos döneminde Kilikya'yı tamamen Ermeni Prensliklerine terk eder¹⁶⁴.

Görüldüğü gibi, uzun yüzyıllar boyunca Kilikya bölgesi oldukça zor süreçlerden geçmiştir. Araplar ve Bizanslılar, daha sonra da Ermeniler arasında adeta bir savaş arenasına dönmüştür. Sürekli yapılan saldırılar ve geri çekilmeler sonrası, diğer güçlerin saldırıları ve geri çekilmeleri arasında bir tampon bölgeye dönüşmüştür. Bu nedenle bu yıpratıcı yüzyıllar boyunca Kilikya'da yerleşik nüfus azalışını tahmin etmek zor değildir.

Bu dönemde, Kilikya'da Bizans'a tabi kayda değer bir nüfus'un varlığından söz etmek biraz güçtür. Belli noktalarda yoğunlaşmış kentlerin kayıt altına alındığı listeler bu konuda fikir yürütmemize yardımcı olur. 7. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar Bizans coğrafyasında yer alan kentlerin kayıt altına alındığı *Notitiae Episcopatum*'larda¹⁶⁵ bölgemizin hiçbir kentinin yer almayışı, Bizans'ın Kilikya bölgesinde kalıcı hakimiyetini kaybettiğinin somut bir kanıtıdır. Yine de Kilikya'da en azından Hellenistik dönemden itibaren yazılı kaynaklar vasıtasıyla bilgi edinebildiğimiz kentleşmenin Roma ve Bizans döneminde de genel karakterini koruduğu, yaklaşık bin yıllık süreçte bölgenin baskın nüfusunu barındıran kentlerin varlığını ve isimlerini de bir istisna dışında¹⁶⁶ sürdürdüğü anlaşılmaktadır..

2.4. Kilikya Pedias'ın Hristiyanlaşma Süreci

Kudüs'te ortaya çıkan Hristiyanlık, Yahudiler arasında filizlenmiş ve Roma dünyasında uzunca bir süre Yahudiliğin bir mezhebi olarak algılanmıştı¹⁶⁷. Filistin ve Mısır'da yavaş yavaş taraftar bulduktan sonra¹⁶⁸ Şam ve Antakya'ya ulaşmıştı. Başlangıçta, ağırlıklı olarak Anadolu'da var olan Yahudi cemaatleri arasında benimsenen¹⁶⁹ Hristiyanlığın yayılışında Anadolu'yu Kıbrıs, Yunanistan ve İtalya izlemişti.

¹⁶⁴ Rençber,2017, **a.g.k.** s.2128.

¹⁶⁵ Bakınız: J.Darrouzès (1981). *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae: Texte Critique, Introduction et Notes*. Institut Français d'Études Byzantines, Paris.

¹⁶⁶ Anavarza kısa süreliğine "Justinianopolis" adını almıştı.

¹⁶⁷ T. Kaçar (2003a). Ebioniteler'den Arius'a: Eskiçağ Doğu Hristiyanlığında İsa Teolojisi Tartışmaları, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 44(2),s.189

¹⁶⁸ Başlangıçta yavaş yayılım gösteren Hristiyanlık, her ne kadar birkaç yüzyıl sonra imparatorluk sınırlarında ve yönetiminde ağırlıklı olarak kabul görse de VI. yüzyılın sonunda bile Filistin bölgesi gibi bir yerde halen az da olsa pagan inançlılar varlık gösterir;bkz: D. Bar (2005). Rural Monasticism As A Key Element In The Christianization of Byzantine Palestine, *Harvard Theological Review*, 98(1), s.64.

¹⁶⁹ S.E. Johnson (1958). Early Christianity in Asia Minor, *Journal of Biblical Literature*, Vol. 77, No. 1,

Özgür bir Roma yurttaşı olan Paulus'un (Παῦλος) Yahudi kökenli ve Tarsus'lu olduğu yönündeki ilk kaynaktan bilgiyi Elçilerin İşleri (21.39 ve 22.3)'nden öğrenmekteyiz¹⁷⁰. Tarsus'ta Yahudi cemaatine mensup olan ve önceki adı Saul olan¹⁷¹ Paulus, her ne kadar Hristiyanlığın yayılması açısından tek başına büyük çabalar sarfetmiş ve bunu başarmışsa da başlangıçta Hristiyanlık karşıtı faaliyetlere katıldığı, bu uğurda ilk Hristiyan din şehitlerinden Stephan'ın (*protomartyr*) ölümünde (MS. 35 civarı)¹⁷² cemaatiyle birlikte sorumlu olduğu iddia edilmektedir¹⁷³. Başlangıçta Hristiyanlığı benimseyenlere karşı katı tutum ve davranışlarda bulunduğu da onun ağzından Elçilerin İşleri'nde aktarılır¹⁷⁴.

Şam'daki Hristiyanlara yönelik bir cezalandırma niyetiyle yola çıkan Paulus, yolda Vizyon Olayı denen olayda¹⁷⁵ İsa ile konuşmuş ve ardından hayatının dönüm noktası olarak Hristiyan olmuştu. Bu olayın ardından yeni dinin en önemli yayıcılarından biri olan Paulus, Şam'a, ardından Kudüs'e giderek Hristiyanlarla buluşur. Ancak onu tanıyanlar durumdan şüphelenmiş olmalı ki onu Tarsus'a gönderirler¹⁷⁶. Ama Aziz Barnabas, Tarsus'a giderek Paulus'u bulur ve ikisi birlikte Hristiyanlığı pagan inançlılar arasında yaymak için Antakya'ya giderler¹⁷⁷.

Aziz Paulus MS. 35-38 yılları civarında misyonerlik faaliyetleri için Kilikya bölgesine gelir. Burada vaazlarıyla bölge halkının Hristiyanlaşması için çaba sarfeder¹⁷⁸. Literatürde "Aziz Paulus'un Sessiz Yılları" olarak da bilinen ve yaklaşık MS 36-43 yıllarını kapsayan dönemde özellikle kendi memleketi de sayılan Kilikya'da

s.14.

¹⁷⁰ Elçilerin İşleri 21.39 "Ben Cilicia'nın Tarsus kentinden bir Yahudiyim..." 22.03 "Ben Cilicia'da Tarsus'ta doğmuş bir Yahudiyim..." ifadeleri Aziz Paulus'un kökeni hakkındaki birinci elden bilgilerdir.

¹⁷¹ Elçilerin İşleri 13.09 "Saulus, bir diğer adıyla Paulus..."

¹⁷² J. Irmscher-A. Kazhdan ve A.M. Carr (1991) "Paul" ODB, s.1605

¹⁷³ M. Wilson (2003). Cilicia: The First Christian Churches in Anatolia, *Tyndale Bulletin*, 54(1), s.2-3. İlk Martirlerden olan Stephan, Yahudiler arasında Hristiyanlığın yayılması için görevlendirilen ilk yedi diyakondan biriydi. Ancak farklı yerlerden gelen Yahudilerden oluşan bir çete tarafından önce taşlanarak linç edilmiş, daha sonra da öldürülmüştü. Ayrıntılı bilgi için bkz: Elçilerin İşleri, 6-7.

¹⁷⁴ Elçilerin İşleri 22.6-7 "İsa'nın yolundan gidenlere öldüresiye zulmeder, kadın erkek demeden onları bağlayıp hapse atardım. Başkâhin ile bütün kurul üyeleri söylediklerimi doğrulayabilirler."

¹⁷⁵ Elçilerin İşleri 22.6-7 "aniden gökyüzünden gelen bir ışık beni aydınlattı: tam yere düşerken bir sesin bana şöyle dediğini işittim: Ey Paulus, ey Paulus niçin bana zulmediyorsun? Ben yanıt verdim: Ey efendi sen kimsin? Ve bana dedi ki: Ben, senin zulmettiğin Nazarenus'lu (Nasıra) İsa'yım..."

¹⁷⁶ Ç. Dürüşken (2003), *Paulus'un Kutsal Görev Gezileri ve Anadolu Halklarına Mektupları*, Homer Kitabevi, İstanbul, s.15.

¹⁷⁷ M. Aydın (2003). Antakya ve Tarsus Eksenli İlk Dönem Hristiyanlığına Bir Bakış, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(15), s.8

¹⁷⁸ C. W. Votaw (1892). *Founding of The Christian Church, 30-100 AD. The Old and New Testament Student*, 15(1-2), s.57; R. Mullen (2003). *The Expansion of Christianity: A Gazetteer of Its First Three Centuries*. Brill, s.75.

verdiği vaazlarla ve yürüttüğü faaliyetlerle yeni dinin taraftarlarını arttırır¹⁷⁹. Dikkat edilirse Aziz Paulus'un Kilikya bölgesinde yürüttüğü Hristiyanlaştırma faaliyetleri, onun misyonerlik yolculuklarından daha öncedir. Bu durumda, en azından Kilikya bölgesinin Anadolu'nun geri kalanından çok daha önce Hristiyanlıkla tanıştığı ve olasılıkla da Hristiyanlaştığı sonucuna varılabilir. Kudüs'ten başlayarak kuzeye doğru yayılan bu yeni dinin, Suriye'den sonra Anadolu'ya kök salabilmesi için Kilikya bölgesinin hayati önem taşıdığı muhakkaktır.

Aziz Paulus ve Barnabas'ın Anadolu'nun güneyinde ve Kıbrıs'ta yürüttükleri misyonerlik faaliyetlerinden önce de bölgenin Hristiyanlık ile tanıştığına ve az da olsa taraftar topladığına dair işaretler vardır¹⁸⁰. Paulus'un 2. Misyonerlik Yolculuğundan önce Tarsus'ta bir Hristiyan cemaatinin varlığı görülür. Bu cemaatin kesin olarak bilinen ilk piskoposu MS.250 civarında atanmış olan Helenus olsa bile¹⁸¹ Antakyalı Aziz Ignatius (ö.MS.107) yazdığı mektuplarda Tarsus'tan Philo isimli bir papazın adını anar¹⁸². Bunun yanında hagiografik kaynaklar tartışmalı da olsa Nero döneminde(MS 54-68) Tarsus'un ilk piskoposu olarak Luke isimli birini işaret eder¹⁸³. Tüm bunlar, en azından Kilikya bölgesinde MS. 1. yüzyılda hristiyanlığın yayıldığını ve belli bir cemaatin oluştuğunu göstermekle kalmaz, aynı zamanda bu cemaat arasında dinsel örgütlülük halinin şekil aldığını düşündürür.

Aziz Paulus'un sessiz yılları, adlandırmanın aksine, kurumsal anlamda Kilikya kiliselerinin kurulduğu yıllardır. Bu dönemde bölgede başarılı bir hristiyanlaştırma faaliyeti yürüten Paulus¹⁸⁴, Antakya'dan da önce Kilikya'da kiliselerin kurulmasını sağlar. Hristiyanlığın hızlıca taraftar bulduğu ve kurumsallaştığı Kilikya Kiliseleri, 1.

¹⁷⁹ R.E. Osborne (1965). St. Paul's Silent Years. *Journal of Biblical Literature*, 84(1), s.60; C.W. Votaw (1909). The Conversion and Early Ministry of Paul. Acts 9: 1-31; 11: 25-30; 13: 1-14; 28; Gal. 1: 15-24. *The Biblical World*, 33(4), s. 275; E.B. Redlich (1913). *S. Paul and His Companions*, Macmillan and Company, Limited, s.27-28.

¹⁸⁰ MS. 45 yılında Filistin bölgesinde yaşayan Hristiyanlara yönelik yapılan baskı ve zulüm sonrası, bunların bazıları Yunanca konuşanların yaşadığı Antakya'ya gelerek buradaki insanları da kendi dinlerine katmaya çalışırlar. Böylelikle ilk Hristiyan diasporası Antakya'da oluşur. "Hristiyan" tanımlaması da ilk kez burada oluşan İsevi topluluğu adlandırmak için kullanılır. Burada oluşan cemaat için Barnabas Antakya'ya gelir ve daha sonra Aziz Paulus'u da Tarsus'tan buraya getirir. Antakya Hristiyan Cemaati, Kilise törenleri için önemli bir rehber kaynak olan "*Didake*" ve yine Kilise için önemli bir ilahi kitabı olan "*Süleyman'a Övgüler*" isimli eserleri meydana getirir. Bkz: Madrial, M.(2014a), *Birinci Yüzyıl Anadolu Kiliseleri*, Kutsal Kitap Ve Arkeoloji, s.3.

¹⁸¹ W. Tabbernee (2014). *Early Christianity in Contexts: An Exploration Across Cultures and Continents*, Baker Academic, s.299.

¹⁸² P. McKechnie (2019). *Christianizing Asia Minor: Conversion, Communities, and Social Change in the Pre-Constantinian Era*. Cambridge University Press, s72.

¹⁸³ Tabbernee, 2014, , a.g.k s.299; H. Delehaye (1902). *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e Codice Sirmondiano nunc Berolinensi*, Société des Bollandistes, Brussels, s. 788.

¹⁸⁴ Votaw, 1909, a.g.k.s. 275.

Misyonerlik Yolculuğu sırasında Pisidya Antiocheiası'nda kurduğu kiliseden de önce kuruldu. Dolayısıyla Anadolu'daki ilk Hristiyan kiliseleri Paulus'un çalışmaları sonucunda Kilikya'da kurulmuştu¹⁸⁵.

Kilikya bölgesinin Hristiyanlaşma sürecinde Aziz Paulus kadar etkili sayılabilecek bir diğer karakter ise Azize Thekla'dır¹⁸⁶. Her ikisi de kişisel çabalarını ve yeteneklerini büyük bir adanmışlıkla yeni dinin yaygınlaşması için kullanırlar. Ancak Azize Thekla'nın Hristiyanlığın bölgede taraftar bulmasına olan katkısı, daha çok yaşadığı zorluklar ve gösterdiği mucizeler sayesinde.

Aziz Paulus, Iconium'da Onesiphorous adında bir kişinin evinde konuşma yaparken onu Thekla (Θέκλα) adlı genç bir kız da dinler¹⁸⁷. Bu an, olasılıkla Thekla'nın hristiyanlık ile tanıştığı ilk andır. Onun yaşamıyla ilgili en erken yazılı kaynak, yazarı bilinmeyen, MS. II. yüzyılın sonunda yazıldığı düşünülen ve dua kitabı olarak da okunan *Acta Pauli et Theclae* adlı yapıttır¹⁸⁸.

Aziz Paulus'un Iconium'a geleceğini duyan Onesiphoros adında bir şahıs çocukları Zimmia, Zenon ve eşi Lektra ile onu Lystra yolu üzerinde bekler (*Acta Pauli et Thecla* 1.4-6). Onesiphoros, Paulus'u evinde misafir etmiş ve akşam yemeğinden sonra da Paulus Tanrı'nın buyruklarını dinlemek isteyenlere bir vaaz vermiştir (*Acta Pauli et Thecla* 1.11). Bu esnada Theocleia'nın 18 yaşındaki kızı Thekla¹⁸⁹, pencereden dinlediği Aziz Paulus'un vaazlarından etkilenir ve Hristiyanlığı kabul eder (*Acta Pauli et Thecla* 2.1).

Antik kaynaklarda martir ve bakire bir inançlı olarak tanımlanan¹⁹⁰ Thekla'nın Hristiyan olduktan sonra yaşamı zorlaşır. Din değiştirdiği için Iconium valisinin emriyle yakılarak öldürülme ve vahşi hayvanlara yem olma cezasına çarptırılır¹⁹¹. Ancak kaçmayı başaran Thekla, Antakya'ya gider, Defne'de bir mağarada Aziz Paulus ile buluşur¹⁹², oradan da Silifke'ye gelir. Silifke'de kentin hemen batısında bir yerde inzivaya çekilir. Buraya yerleşen Thekla, yaşamının geri kalanını vaaz vermek ve yeni

¹⁸⁵ Wilson,2003, **a.g.k.s.**15.

¹⁸⁶ Aziz ve Azizelerin belirli günleri olup Ortodoks Kilisesi takvimine göre 23/24 Eylül Azize Thekla Yortusu'dur: A.M.Talbot (1996). *Holy Women of Byzantium Ten Saints' Lives in English Translation*, Dumbarton Oaks,Washington, s.7; *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, s.242.

¹⁸⁷ S.A. Canavello (2004).Iconiumlu Azize Thekla Yaşamı ve Mucizeleri, *OLBA*,10: s.262

¹⁸⁸ E.J.Goodspeed (1901) *The Book of Thekla*, University of Chicago Press, Chicago; Canevello,2004, **a.g.k s.** 260;S.J. Davis (1998). *The Cult of Saint Thekla, Apostle and Protomartyr:A Tradition of Women's Piety in Late Antiquity*, Unpublished PhD Dissertation, Yale University, s.3

¹⁸⁹ Aziz Paul Iconium'a 48 yılı civarında gittiğinden ve onu dinleyen Thekla 18 yaşında olduğuna göre Azize'nin doğum yılı yaklaşık MS. 30 yılı, 90 yaşında öldüğü belirtildiğinden de ölüm yılı MS. 120 olmalıdır: bkz. L.A.Honey (2011). *Thekla: Text and Context with a First English Translation of the Miracles* Unpublished PhD Dissertation, University Of Calgary,s.12.; A. Kazhdan Ve N.P. Sevcenko (1991) "Thekla" *ODB*, s.2034.

¹⁹⁰ Farklı kaynaklarda Thekla için kullanılan tanımlamalar için bkz. Canevello,2004, **a.g.k.s.** 260-261.

¹⁹¹ D. Attwater (1981). *The Avenel Dictionary of Saints*(2nd Edition). Avenel Books, s.321

¹⁹² Davis,1998, **a.g.k. s.**4.

dini insanlara öğretmek için harcar, bu sırada vaftiz olur ve mucizelerini gerçekleştirir¹⁹³. Yaklaşık 535 civarında Adana'ya çok yakın olan Epiphania'da (Erzin) doğan Evagrius, Thekla'nın yerleştiği bu alandaki yapıların İmparator Zeno tarafından yaptırıldığını belirtir¹⁹⁴. Bu alan günümüzde "Meryemlik" olarak bilinir¹⁹⁵. Bölgede yeni dinin yaygınlaşması için sarfettiği çabalar ve gösterdiği mucizelerin tüm Kilikya'da ve Isauria'da duyulmuş olduğu muhakkaktır.

Azize Thekla'nın sıradışı yaşamının kendinden sonra gelen kadın azizeleri etkilediği ve yazılı belgelerde diğerlerine mal edilen birçok şeye kaynaklık ettiği de öne sürülür¹⁹⁶. Onun gerçekleştirdiği mucizeler, ününü tüm bölgeye yaymış olmalıdır. Thekla'nın mucizeleri arasında, günümüzde Yumurtalık olarak bilinen Aigeai kenti de zikredilir¹⁹⁷. Kentin o dönem sosyal yaşamına dair ipuçlarının yanı sıra dini ve ekonomik özelliklerine dair de bilgiler içerir.

Günümüzde, Azize Thekla'nın yaşadığı yer olan Silifke ile 9., 39. ve 40. Mucizesine konu olan Yumurtalık arasında 250 kilometrelik bir yolun katedilmesi gerekir. Bugünün koşullarında her ne kadar kolay görünse de MS. I. yüzyılda Silifke'de yaşayan bir kadının bu kadar uzak mesafede yaşanan sosyal ve kişisel sorunlara¹⁹⁸ vaziyet etmesi kayda değer bir şeydir.

Burada bir diğer önemli nokta ise, 9. Mucizede adı geçen kişinin kimliğidir. Bu mucizenin baş karakteri Aigeai piskoposu Menodoros'tur. Her ne kadar bu bilgileri edindiğimiz kaynak olan *Acta Pauli et Theclae* MS. II. yüzyıl sonunda yazılmış kabul edilse de Azize'nin yaşadığı dönem olan I. yüzyılda, tıpkı Tarsus'taki gibi Aigeai'de de kayda değer bir Hristiyan cemaatin olduğu ve bunların piskopos olarak tanımlanan makamlardan da anlaşılabileceği üzere; dini örgütlülüğü belirli ölçüde yakaladığı söylenebilir.

¹⁹³ Honey,2011, **a.g.k.** s.10.

¹⁹⁴ M. Whitby (2000). *The Ecclesiastical History of Evagrius Scholasticus* . Liverpool University Press, s.142

¹⁹⁵ Ayrıntılı bilgi için bakınız: E.Herzfeld ve S.Guyer (1930). *Meriamlik und Korykos: Zwei Christliche Ruinenstätten Des Rauhen Kilikiens*. Manchester University Press.

¹⁹⁶ N. Constan (1996). *Life of St. Mary/Marinos, Holy Women of Byzantium. Ten Saints Lives in English Translation*, Washington. (Ed. Talbot, A. M.) (Vol. 1). Dumbarton Oaks. s.2

¹⁹⁷ Azize'nin 9. Mucizesine konu olan Aigeai kentinin piskoposu Menodoros isimli biridir. Zengin kentin ahalisi tarafından oldukça sevilen Piskopos Menodoros'un ölüyü dirilttiği bile söylenir. Böyle sevilen ve yetenekli olan Piskopos, İmparatorluk sarayında yaşayan ve bu yüzden nüfuzlu olan Eutropios isimli bir hadım ile kavgaya tutuşur. Kentte yaşayan, saygın ve zengin olan yaşlı bir kadının mirasının Piskopos Menodoros'a kalacağını düşünen ve oldukça paragöz olan Hadım Eutropios'un bunu engellemek için başlattığı kavgayı sonlandıran da Aigeai'ye kadar gelen Azize Thekla'dır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Honey,2011, **a.g.k.s.**373-376.

¹⁹⁸ Azize Thekla'nın 39. Ve 40. Mucizeleri de yine Aigeai kentinde gerçekleşir. Burada Isokasios ve Aretarchus isimli iki pagan inançlı kişinin hastalıklarını iyileştirir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Honey ,2011, **a.g.k.s.**428-430

Hristiyanların giderek çoğalması, buna bağlı olarak örgütlenmesi ve gözle görülür bir topluluk haline gelmesi, başlangıçta siyasi otoriteyi çok endişelendirmemişti. Ancak sonrasında, giderek bir tehdit algısına dönüşen Hristiyanlara karşı İmparator Nero'nun 64 yılında, hristiyan olmayı bir suç olarak tanımlamasıyla ve binlerce hristiyanı tutuklamasıyla başlattığı Takibat¹⁹⁹ ile İmparator Constantin'in 312 yılı civarında Hristiyan oluşu arasında geçen dönem, Hristiyanlığın yasadışı görüldüğü, inananlarının tutuklandığı, aşağılandığı ve çoğunlukla da ölümle cezalandırıldığı dönemdir. Bu süreçte, II. yüzyılda takibat ve cezalandırmalar bölge valileri eliyle yürütülürken III. yüzyılda artık İmparatorlar bizzat takibat yürütücülerine dönüşür²⁰⁰.

Bugün Mersin iline bağlı bir ilçe olan Mut civarında bulunan bir yazıttan hareketle, II. yüzyılın ikinci yarısında, Roma İmparatorluğunun farklı yerlerinde *proconsul* olarak bulunan Caecilius Capella'nın Kilikya'ya da aynı ünvanla geldiği araştırmacılar tarafından ileri sürülmektedir. Caecilius Capella'nın Afrika'da ve Byzantium'da hristiyanlara karşı uyguladığı takibat ve hafızalarda kötü bir yer edindiği göz önüne alındığında²⁰¹, Kilikya'da da hristiyanlara karşı zulüm uyguladığı kuvvetle muhtemeldir.

III. yüzyılın ortalarında, 250 yılında, İmparator Decius hristiyanlara karşı zorlayıcı politikalar yürütür. *Libelli* adı verilen ve pagan tanrılara kurban sunduklarının kanıtı olan belgeyi alamayan veya bu yöndeki emre uymayan Hristiyanlar ölümle cezalandırılıyordu. Bu süreçte Roma, Kudüs ve Antakya piskoposları da öldürülenler arasındadır²⁰². Bu tarihte Julian isimli bir Kilikyalı, inancı yüzünden tutuklanır ve içinde yılan ve akreplerin olduğu çuvala konulup denize atılır²⁰³. Piskopos olduğu belirtilen Julian'ın adına Antakya'nın hemen dışına kilise yaptırılır²⁰⁴ ancak Procopius'un aktardıklarına göre (Wars II.X.7-8) Perslerle yapılan savaşlar sırasında Perslerce tahrip edilir²⁰⁵.

¹⁹⁹ J. Foster (1972). *Church History 1 AD 29-500: The First Advance*. SPCK, London, s.69;
E.C. Ekeke(2012). Persecution And Martyrdom Of Christians In The Roman Empire From Ad. 54 To 100: A Lesson For The 21st Century Church, *European Scientific Journal July edition vol. 8, No.16*, s.177-178.

²⁰⁰ W. H. C. Frend (2006). Persecutions: Genesis and Legacy, *The Cambridge History of Christianity*, 1, s.503.

²⁰¹ Caecilius Capella'nın Kilikya'da *proconsul* ünvanıyla bulunduğu son derece yorumlamaya dayalı bir çıkarımdır. Ayrıntılı bilgi için bkz: A.R. Birley (1991). Caecilius Capella: Persecutor of Christians, Defender of Byzantium, *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 32(1), s.81-98.

²⁰² W.W. Gasque (2004). İnancın Sorgulanması, *Hristiyanlık Tarihi* (çev:Sibel Sel-Levent Kınran) Yeni Yaşam Yayınları. s.90

²⁰³ J.Foxe (2001). *Foxe's Book of Martyrs*. Bridge: Benin, Lagos. s.11

²⁰⁴ J.Leemans, P. Allen, B. Dehandschutter ve W. Mayer (2003). *Greek Homilies on Christian Martyrs from Asia Minor, Palestine, and Syria (c. AD 350-AD 450)*, Psychology Press.s.128.

²⁰⁵ Procopius (1914). *History Of The Wars Book I-II.*, tr.H.B. Drewing, The Loeb Classical Library, London.

257 ve 258 yıllarında çıkardığı fermanlarla Hristiyanlara karşı kısımlar gerçekleştiren Valerianus döneminde yaşananları Eusebius oldukça etkileyici bir şekilde anlatır²⁰⁶.

2.5. Adana ile İlişkili Aziz ve Martirler

283-284 yıllarında Roma İmparatoru olarak tahta oturan Numerianus döneminde, Hristiyanlar için ileride yaşanacak büyük zorlukların işaretleri Kilikya’da görülür. Bu dönemde, sadece hristiyan olmak bile başlı başına bir suç, bazen de ölüm nedeni olabilmiştir. 284 yılında, aslen Lübnanlı olduğu halde, Anavarza’da (Dilekkaya Köyü/Kozan) tıp ile ilgilenen ve tedavi karşılığı herhangi bir ücret almadığından *Anargyroi (ücretsiz kişi)* olarak tanınan Thalelaeus²⁰⁷, Anavarza civarında kırk gün kırk gece bahçede saklandıktan sonra yakalanmış ve inancı yüzünden Aigeai (Yumurtalık/Adana) kentinde Hadrian’ın yaptırdığı tapınakta kurulan mahkemede yargılanmıştı. Mahkeme sonrasında ise kendisi gibi hristiyan olan Narcissus, Thetius, Acastasia, Philadus, Macarias, Theodula ve Anastasia isimli arkadaşlarıyla beraber fırında yakılarak öldürülmüştü²⁰⁸.

Numerianus’tan sonra, Roma İmparatorluğu’nu Tetrarşi ile yönetilmek üzere yeniden idari anlamda revize eden, ancak bugün, yaptığı restorasyonlarla değil Hristiyanlar için belki de gelmiş geçmiş en kötü hatıralarla anılan Diocletianus dönemi gelir²⁰⁹. 284 yılı Kasım ayında, 41 yaşındayken Roma İmparatorluğunun doğusunun yönetimini eline alan Diocletianus²¹⁰, hristiyanlara karşı uyguladığı acımasız politikaları “Büyük Takibat” olarak bilinen dönemde gerçekleştirir²¹¹. 23 Şubat 303’te yayınlanan fermanla başlayan Büyük Takibat dönemi, kiliselerin yıkılması, dini kitapların yakılması, hristiyan inancına mensup olanların tutuklanması ve işkence görmesi, önemli bir bölümünün de öldürülmesi ve martir sayısını belirgin şekilde

²⁰⁶ “Onlar, birçoğumuzu bilmiyorlardı. Fakat öğrendikleri kadın, erkek, çocuk, asker, sivil, genç kadın, çocuklu kadın, yaşlı, genç ayırt etmeksizin her yaştan ve halktan insana kılıçlarla ve ateşlerle saldırdılar.” Eusebius (2010), *Kilise Tarihi*, (çev.F.Akderin) Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul, s. 187.

²⁰⁷ W.A. Fitzgerald(1948) “Medical Men: Canonized Saints” *Bulletin of the History of Medicine*, 22, s.639.

²⁰⁸ Thalelaeus’un ayrıca bir diyakon olduğu da belirtilir: F.C. Conybear (1894). *The Apology and Acts of Apollonius and Other Monuments of Early Christianity*. Sonnenschein & Company, s.243-255; *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, s.242.

²⁰⁹ D.M. Gwynn (2015), *Christianity in the Later Roman Empire: A Sourcebook*. Bloomsbury Publishing, s.15.

²¹⁰ T. Venning (2006), *A Chronology of The Byzantine Empire*. New York: Palgrave Macmillan, s.5

²¹¹ Bizans Kronikçisi Teophanes Confessor, Büyük Takibatın başlangıcını 294/295 olarak verse de, anlattığı olayların 303/304’te gerçekleştiği ve tarihçinin burada olayları karıştırdığı ileri sürülmektedir: C.Mango,R. Scott ve G.Greatrex (1997) *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, AD 284-813*. Oxford, Clarendon Press. s. 8-9.

arttırmasıyla kayıtlara geçti²¹² ve bazı yerlerde “Martirler Çağı” olarak adlandırıldı²¹³. Diocletianus’un hastalanıp dinlenmeye çekildiği 304 yılında, onun yerine yönetimi devralan Galerius döneminde de Diocletianus’un kilise karşıtı politikası aynen devam ettirildi²¹⁴. Şiddeti, kendi içinde inişli çıkışlı olan Büyük Takibat, Licinius’un Temmuz 313’te ilan ettiği Milano Fermanı’na kadar sürdü²¹⁵.

Diocletianus döneminde Hristiyanlara karşı uygulanan politikalar nedeniyle Kilikyada da oldukça zor süreçlerin yaşandığı akla yatkındır. Henüz Büyük Takibat resmen başlamadan önce bile Kilikya’da bazı martirlerin şehadeti gerçekleşir. *Acta Proconsularia* isimli yazından anlaşıldığı kadarıyla; Diocletianus’un ikinci yılında bile yine Aigeai’de (Yumurtalık/Adana), Prokonsül Lysias’ın yönettiği ve hristiyanları yargılayan mahkemeden sonra, inançları sebebiyle Claudius, Asterius ve Neon isimli üç kardeş çarmıha gerilmiş, Donuina ve Theonilla isimli iki kadın ise işkence edilerek öldürülmüştü²¹⁶.

Aynı dönemde, 287 yılında yine Aigeai’de Cosmas ve Damian isimli iki doktor yakılarak şehit edilmişti²¹⁷. “Şifacı Azizler” olarak tanımlanabilecek Cosmas ve Damian, Suriye’de çalıştıktan sonra sağlık ve fizik alanında oldukça başarılı oldukları Aigeai’ye gelirler. Bir taraftan ücretsiz olarak hastaları iyileştirirken diğer yandan Kilikyada hristiyanlığın yaygınlaşması için propaganda yaparlar²¹⁸. Hastalardan herhangi bir ücret almadıkları için, tıpkı Aziz Thalelaeus gibi, Azizler Cosmas ve Damian da *Anargyroi* olarak tanınırlar²¹⁹. Hastalarını tedavi ederlerken hayal gücünden faydalandıkları, kiliseleri birer hastane gibi düşündükleri ve burada ilgilendikleri hastalar için reçeteler hazırladıkları bilinir²²⁰. İkiz kardeş olan Cosmas ve Damian’ın ünü çok kısa sürede geniş bir coğrafyaya yayılır, 5. yüzyılda ise bir kült halini aldıktan sonra²²¹, başta şehadete erdikleri Aigeai olmak üzere²²² farklı yerlerde onlara adanan

²¹² Eusebius, 2010, s. 211; Mango, Scott ve Greatrex, 1997, **a.g.k.** s.15.; G. E. M. S. Croix (1954). Aspects of The "Great" Persecution, *The Harvard Theological Review*, 75-113. s.75.

²¹³ L.S.B.MacCoull(1991) “Diocletian Era” *ODB*, s.626.

²¹⁴ J.Siker (2017). Second and Third Centuries, *The Early Christian World* (ed.P.F. Esler), 197-219. s.211.

²¹⁵ Gwynn, 2015, **a.g.k.** s.24.

²¹⁶ T.V. Bragt (2001). *Martyrs Mirror: The Story of Seventeen Centuries of Christian Martyrdom from the Time of Christ to A.D. 1660*. 2nd reprint edition. Herald Press, s.144

²¹⁷ M.Hamilton (1906). *Incubation: Or, The Cure of Disease in Pagan Temples and Christian Churches*. WC Henderson & Son. s.117.

²¹⁸ Fitzgerald, 1948, **a.g.k.** s.636.

²¹⁹ *Saints And Their Legends : A Selection Of Saints From Michael The Archangel To The Fifteenth Century*, The Metropolitan Museum of Art, 1974. Sıra no:24.

²²⁰ H.Delehaye (1962). *The Legends of The Saints: An Introduction to Hagiography*, Fordham University Press, s.122

²²¹ Attwater, 1981, **a.g.k.** s.94.

²²² Mietke, G. (2009) “Monumentalisierung Christlicher Heiliger in Kilikien in Frühbyzantinischer Zeit (Exaltation of Saints in Early Byzantine Cilicia)”, *Olba XVII*, 117-140. s.120

yapılar inşa edilir²²³. Procopius'un aktardığına göre; başkent Constantinopolis'te Theodosius döneminde inşa edilen ve Cosmas ve Damian'a adanan kilisede İmparator Justinianus şifa bulmuştu²²⁴. Hristiyanlığın nisbeten geç dönemde ulaştığı Batı dünyasında bile ayinlerinde yapılan dualarda Aziz Cosmas ve Damian'ın adı anılır²²⁵.

Diocletianus döneminde Aigeai'de piskopos Zenobius ve kız kardeşi Zenobia inançlarının bedelini hayatlarıyla ödeyenler arasındadır. Aynı zamanda fizik alanındaki bilgisiyle de öne çıkan Piskopos Zenobius ile kardeşi Zenobia, Lysias'ın yönettiği ve hristiyanları yargılayan mahkemeden sonra şehit edilir²²⁶.

Görüldüğü üzere, hristiyanlığın ilk dönemlerinde Kilikya bölgesi ve Adana civarı oldukça hareketlidir. Yeni inancın taraftarları bölgenin her tarafında varlık göstermişlerdir. Kentsel ve kırsal nüfus içerisinde hristiyanların dağılımını ve ağırlığını bilmek şuan için pek olası değilse de kayda değer bir oranda oldukları açıktır. Kentlerde piskoposların ve diyakonların erken dönemlerden itibaren öne çıkması bu konuda ipucu niteliğindedir.

2.6. Konsil ve Kilise Kayıtlarında Kuzey Kilikya Pedias

Hristiyanlığın inanç serbestiyeti öncesinde Kilikyalı din adamlarının konsillerde yer aldıkları bilinmektedir. Bunlardan ilki Tarsus Piskoposu Helenus'tur. 268 Antakya Konsili'nde bulunan ve konsilin son oturumunu sunan Helenus ile ilgili bu bilgiyi Eusebios'tan öğreniyoruz²²⁷.

Hristiyanlık açısından IV. yüzyıl oldukça hareketli geçer. Bu dönemdeki tartışmalar ve sonuçları, dinin geleceğini şekillendirdiğinden ayrıca önem taşır. Yüzyılın ilk çeyreğinde, Arius²²⁸ isimli bir din adamının başlattığı dinsel tartışmalar, yeni dine

²²³ Cosmas ve Damian'ın yanı sıra diğer bazı azizlere adana yapılar için bkz: Matthews, L. G. (1968), "SS. Cosmas and Damian: Patron Saints of Medicine and Pharmacy Their Cult in England", *Medical History*, 12(3), 281-288; S.Destephen (2015) "Martyrs Locaux et Cultes Civiques en Asie Mineure" *Des Dieux Civiques Aux Saints Patrons (iv e-vii e siècle)*(eds. J.-P. Caillet, S. Destephen, B. Dumézil, H. Inglebert), Paris, s.59-116.

²²⁴ Hamilton,1906 **a.g.k.** s.117; Fitzgerald,1948, **a.g.k.**s.636.

²²⁵ Gwynn,2015, **a.g.k.** s.87-88.

²²⁶ *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, s,265-266; B.Watkins (2015). *The Book Of Saints: A Comprehensive Biographical Dictionary*. Bloomsbury Publishing, s,779; Csepregi, I. (2015). "Christian Transformation of Pagan Cult Places: The Case of Aegae, Cilicia", *Continuity and Destruction in the Greek East: The Transformation of Monumental Space from the Hellenistic Period to Late Antiquity* (ed.by Anna Kouremenos and Sujatha Chandrasekaran) British Archaeological Reports Ltd. s,55.

²²⁷ T. Kaçar (2003b). Cilician Bishops and Fourth-Century Church Politics, *OLBA*, (8), 103-128.s.110

²²⁸ 256 yılında Libya'da doğduğu bilinir. 318 yılı civarında, İsa'nın tabiatı üzerine ortaya attığı savlar nedeniyle bir tartışma başlar ve Hristiyan dünyası içerisinde derin çatışmalara yol açar. Ayrıntılı bilgi için bakınız:W. Telfer (1936). Arius Takes Refuge at Nicomedia. *Journal of Theological Studies* 37,s. 60-63; L.D. Davis (1990). *The First Seven Ecumenical Councils (325-787): Their History and Theology*. Liturgical Press, Minnesota.

ihtida eden imparator Constantin'in girişimleriyle bazı konsillerin toplanmasıyla sonuçlanır.

Arius'un, İsa'nın Tanrısal yönü üzerinden başlattığı tartışmalar sebebiyle yaşanan ayrışmalarda, tarafları ortak paydada buluşturmaya yönelik imparatorun görevlendirdiği Ossius tarafından 324 sonu veya 325 başında Antakya'da düzenlenen Synod²²⁹ sırasında Kilikya kentleri 9 piskopos ile temsil edilir²³⁰. Bunlar arasında Augusta ve Anazarbos kentlerinin piskoposları da yer alır²³¹.

Ekümenik konsillerin ilki 325 yılında İmparator Konstantin'in desteğiyle İznik kentinde, bugünlerde kalıntıları göl altında bulunan Senatus Sarayı'nda düzenlendi²³². Arius'un ileri sürdüğü görüşlerin mahkum edildiği bu konsile Kilikya kentlerinin piskoposları da katılır. Kilise tarihçisi Philostorgius'un aktardığına göre, konsilde Arius'un görüşlerini savunan 22 piskopostan 3'ü Kilikya kentlerinden gelen piskoposlardı²³³. Anazarbos, Adana, Mopsuestia (Misis) ve Aigeai (Yumurtalık) piskoposları kentlerini temsil etmişti²³⁴.

381 yılında İmparator Theodosios'un oluruyla yaklaşık 150 piskopos, ortaya çıkan "Yeni-Ariusçular" sebebiyle²³⁵ Aya İrini'de İznik amentüsünü onaylamak ve Ariusçuluğa son bitirici darbeyi vermek için toplandı²³⁶. Bu süreçte Kudüs Kilisesi hariç bütün kiliseler Ariusçuların elinde idi. İkinci ekümenik konsil olan Konstantinopolis Konsilinde Adana, Mopsuestia (Misis)²³⁷ ve Mallos piskoposları²³⁸ da yer almıştı.

²²⁹ Konsiller, kilise doktrinin tartışıldığı ve sorunlara çözüm arandığı, farklı bölgelerden din adamlarının yer aldığı geniş katılımlı toplantılar iken; synod'lar bölgesel katılımlı, daha dar bir coğrafyanın kilise temsilcilerinin katıldığı toplantılardır. Konsil ve synod terimlerinin detaylı açıklamaları için bakınız: Papadakis ve Cutler (1990) "Councils" ODB. s.540-543.

²³⁰ Kaçar, T.,2003b, **a.g.k.s.**112.

²³¹ M. Le Quien (1958). *Oriens Christianus* vol.2, Akademische Druck U.Verlagsanstalt,Graz.s.880;887.

²³² M. Madrial (2014b). *Anadolu'nun Ekümenik Konsilleri*. Kutsal Kitap ve Arkeoloji, s.5.

²³³ Kaçar,2003b, **a.g.k.s.**113.

²³⁴ Le Quien,1958, **a.g.k.s.**881-895; Kaçar,2003, **a.g.k.s.**126.

²³⁵ Bart D. Ehrman and A. S. Jacobs(2004). *Christianity in Late Antiquity – 300-450: A Reader*.Oxford University Press. S.256

²³⁶ Bu konsilde alınan kararlardan biri de Constantinopolis Patrikliğinin "Roma'dan sonra onur yetkisine sahip olacaktır" kararıydı. Bu karar ile Konstantinopolis Roma'dan sonra önem sıralamasında ikinci patriklik haline geldi. İznik İnanç Bildirgesi bu konsilde yapılan eklemelerle bildiğimiz son halini aldı: "Her şeye gücü yeten, göğün, yerin, görülen ve görülmeyen bütün şeylerin Yaradanı olan tek bir Baba Tanrı'a inanıyoruz. Tek Rab İsa Mesih'e inanıyoruz. Tanrı'ın biricik Oğlu, ezelden beri Tanrı'dan doğan, Işık'tan gelen Işık, gerçek Tanrı'dan gelen gerçek Tanrı, yaratılmış değil, doğurulmuş, Tanrı ile aynı öze sahip olan, kendi aracılığıyla her şey yaratılmış, biz insanlar için kurtuluşumuz için göklerden inmiş, Kutsal Ruh ve bakire Meryem aracılığıyla beden alıp insan olmuş, Pontius Pilatus'un emriyle bizim için çarmıha gerilmiş, sıkıntı çekmiş, gömülmüş, göklere yükselmiş, Baba'nın sağında oturmuş, dirilerle ölüleri yargılamaya görkemle gelecek O'dur. O'nun egemenliği hiç son bulmaz. Kutsal Ruh'a da inanıyoruz. Rab olan, yaşam veren, Baba'dan çıkıp gelen, Baba ve Oğul ile birlikte tapınıp yüceltilen, peygamberlerin ağızından konuşan O'dur. Havarilerin yolunda olan tek bir evrensel topluluğa inanıyoruz. Günahların bağışlanması için tek bir vaftizi tanıyoruz. Ölülerin dirilişini ve gelecek çağın yaşamını bekliyoruz." Madrial,2014b, **a.g.k.s.**9-10.

²³⁷ Kaçar,2003b, **a.g.k.s.**126.

²³⁸ Le Quien,1958, **a.g.k.s.**884.

Antakya Ekolünden gelen Urfalı Nestorios 428 yılında Konstantinopolis Patriği oldu. Roma'dan sonra en önemli patriklik konumunda olan bu makama gelince Nestorios, İsa'nın Tanrısal ve dünyevi yönündeki tartışmaları yeniden açtı²³⁹. Buradan hareketle de Meryem için kullanılan "Theotokos" (Tanrı annesi) ünvanına karşılık "Kristotokos" (Mesih annesi) ünvanını kullanmaya başlar²⁴⁰. Yaşanan gelişmeler sonucunda İmparator II. Theodosios'un oluruyla Efes'te, bugün yeri bilinen ve izlenebilen Meryem Ana Kilisesinde Efes Konsili toplanır²⁴¹. Bu konsilde geleneksel bakışı savunan Alexandria Piskoposu Cyril ile yeni yorumlar getiren Konstantinopolis Patriği Nestorios ve taraftarları arasında yaşanan tartışmalar sonrasında çoğunluk kararı ile Nestorios ve onu destekleyen 15 piskopos aforoz edilir²⁴², öğretisi de sapkın ilan edilir. Bu konsilde Cilicia kentlerinden de katılım olur. Anazarbos Metropolitleri Maximinos, Adana Piskoposu Cyril, Augusta Piskoposu Tarianos, Mallos Piskoposu Valentinus bunlar arasındadır²⁴³. Burada dikkat çekici nokta, Cilicia kentlerinden gelen piskopos ve metropolitlerin tamamının, konsilde aforoz edilen ve görüşleri mahkum olan, dolayısıyla da Heretik duruma düşen Nestorios taraftarı olup Cyril karşıtı imza atanlar olmasıdır.

Eutyches isimli bir din adamının, İsa'nın "Tanrısal ve insani yönlerinin birbirinden ayrı olmadığı, bu ikisinin bütünleştiği ve Tanrısal yönünün insani yönünü yuttuğu" şeklindeki görüşleri²⁴⁴ sebebiyle ortaya çıkan tartışmalar, 449 yılında Efes'te tartışmalı ve meşru olmayan bir konsilin toplanmasına sebep oldu²⁴⁵.

Efes'te yapılan konsilin tartışmalı olması sebebiyle, İmparator Marcian'ın izniyle 451 tarihinde Khalkedon'da, yaklaşık 600 piskoposun katılımıyla yeni bir konsil toplandı²⁴⁶. Efes Konsili'nde alınan kararların iptal edildiği Khalkedon Konsili'ne Kilikya kentlerinden de katılım olmuştu. Bu konsilde Metropolit Stephanos şahsında Anazarbos²⁴⁷, Eustathios şahsında Aigeai²⁴⁸, Philippos şahsında Adana²⁴⁹, Theodoros

²³⁹ P. Schaff (2005). *The Seven Ecumenical Councils*, Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, s.398.

²⁴⁰ Davis,1990, **a.g.k.**s.115.

²⁴¹ Madrial,2014b, **a.g.k.** s.12.

²⁴² Davis,1990, **a.g.k.** s.136. aforoz edilenler arasında Mopsuestia(Misis) Piskoposu Meletius da vardır: R. Price (2012). Politics and Bishops' Lists at the First Council of Ephesus, *Annuarium Historiae Conciliorum* 44, 395-420. s.420.

²⁴³ Price, 2012,**a.g.k.** s.402.

²⁴⁴ Madrial,2014b, **a.g.k.**s.15.

²⁴⁵ Davis,1990, **a.g.k.**s.148.

²⁴⁶ F.Dvornik (1960). *Konsiller tarihi: İznik'ten II. Vatikan'a*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.s.16

²⁴⁷ E. Honigmann (1942). The Original Lists Of The Members Of The Council Of Nicaea, The Robber-Synod And The Council Of Chalcedon. *Byzantion*, 16(1), 20-80.s.40; Le Quien,1958, **a.g.k.** s.888; Jones1971, **a.g.k.** s.540.

²⁴⁸ Honigmann,1942, **a.g.k.**s.59; Le Quien,1958, **a.g.k.** s.896; Jones,1971, **a.g.k.**s.540.

²⁴⁹ Honigmann,1942, **a.g.k.**s.69; Le Quien,1958, **a.g.k.** s.882; Jones,1971, **a.g.k.**s.540.

şahsında Augusta²⁵⁰, Khrisippos şahsında Mallos²⁵¹, Sophronios şahsında Mopsuestia²⁵² kentleri temsil edilmişti.

Khalkedon Konsili'nde alınan kararlar da dini tartışmaları sonlandırmadığından, 5 Mayıs 553 yılında, Hagia Sophia'da yapılan açılış ile beşinci ekümenik konsil olan İkinci Konstantinopolis Konsili toplandı²⁵³. İsa'nın doğası üzerine süregiden ayrışmalar sebebiyle toplanan konsilde özellikle Mopsuestia'lı Theodore başta olmak üzere monofizit görüşlerin yargılanması ve aforoz edilmesi tartışıldı²⁵⁴. O sırada başkentte bulunan Papa Vigilius'un itirazları ve konsile katılmayışi, batıda kızgınlık yarattı ve özellikle İtalya'da ayrışmalara sebep oldu²⁵⁵. 6 veya 9'u Afrika'dan olmak üzere 151 ila 168 arasında piskoposun katıldığı²⁵⁶ bu konsile Cilicia kentlerinden de piskoposlar katılım olmuştu. Piskopos Aetherius'un temsil ettiği Anazarbos, bu konsilde depremten sonra değışen adı olan Justinianopolis olarak kayıtlara geçer²⁵⁷. Ayrıca Piskopos Kosmas şahsında Mopsuestia²⁵⁸, Piskopos Paschalius şahsında Aigeai²⁵⁹ ve Piskopos Kosmas şahsında Mallus²⁶⁰ kentleri temsil edilmişti.

Bölgenin Erken dönemlerden itibaren Hristiyanlık ile tanıştığı görölmektedir. Yeni dinin hızlıca benimsendiğı ve benimseyenlerin giderek çoğaldığı, siyasal otoritenin bu bölgede yaptığı yargılamalardan ve din şehitlerinin çokluğundan rahatlıkla anlaşılabilir. Siyasi otoritenin de Hristiyanlığı önce serbest bırakması, daha sonra da benimsemesinin akabinde, Kilikya bölgesinde Hristiyanlığın tamamen egemen olduğu ve kurumsallaştığı da konsillere düzenli olarak katılım sağlanmış olmasından anlaşılmaktadır.

Ancak 7. yüzyıldan itibaren bölgede başlayan Arap tehlikesi, yerleşik Hristiyan nüfusun hareketliliğine neden olmuş olmalıdır. Yukarıda tarihsel akışta verilen bilgilere bakıldığında, bölgeyi ele geçiren siyasi gücün, dönemsel olarak bölge sosyolojisini de değıştirdiğı, egemenliğı kaybedenlerin beraberinde kendi halkını da götürdüğü yönünde tarihi kaynakların aktardığı bilgilere rastlanır. Arap akınları sonrası başlayan el değıştirme ve istikrarsızlaşmanın bir sonucu konsillerde görölür. Bölge kentleri, daha

²⁵⁰ Honigmann,1942, **a.g.k.s.52**; Le Quien,1958, **a.g.k.s.880**; Jones,1971, **a.g.k. s.540**.

²⁵¹ Honigmann,1942, **a.g.k.s.52**; Le Quien,1958, **a.g.k.s.884**; Jones,1971, **a.g.k.s.540**.

²⁵² Honigmann, 1942,**a.g.k.s.53**; Le Quien,1958, **a.g.k. s.894**; Jones,1971, **a.g.k. s.540**.

²⁵³ Davis,1990, **a.g.k.s.205**.

²⁵⁴ J.A.S. Evans (2002), *The Age of Justinian: The Circumstances of Imperial Power*, Routledge. S.189-190

²⁵⁵ E.M. Ludwig (1988). *Neo-Chalcedonism and the Council of 553*. Graduate Theological Union, USA. Yayımlanmamış Doktora Tezi.,S.147

²⁵⁶ Davis,1990, **a.g.k. s.205**.

²⁵⁷ Le Quien,1958, **a.g.k. s.887**.

²⁵⁸ Le Quien,1958, **a.g.k.s.894**; R. Price (2009) *The Acts of the Council of Constantinople with Related Texts on the Three Chapters Controversy, Volume 2*. Liverpool University Press, s.342

²⁵⁹ Le Quien,1958, **a.g.k.s.896**; Price,2009, **a.g.k.s.187**

²⁶⁰ Le Quien,1958, **a.g.k.s.884**; Price,2009,**a.g.k.s.187**

önceki konsillerde düzenli olarak temsil edilirken, örneğin 787 İznik Konsili'nde bölgeden hiçbir piskoposun katılmamış olması dikkat çekicidir²⁶¹. Bu dönem ve sonrasına ait yerleşimlere ilişkin bilgileri içeren *Notitiae Episcopatum*'larda²⁶² bölgenin hiçbir kenti listelerde yer almaz.

²⁶¹ 787 İznik Konsili ve katılım listeleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: J.Darrouzès (1975). *Listes Épiscopales Du Concile De Nicée (787)*, *Revue des Études Byzantines*, 33(1), 5-76.

²⁶² Bakınız: J. Darrouzès (1981). *Notitiae Ppiscopatum Ecclesiae Constantinopolitanae: Texte Critique, Introduction et Notes*. Institut Français d'Études Byzantines, Paris.

3. ADANA İLİ BİZANS DÖNEMİ DİNİ YAPILARI

3.A. Kalıntıları Günümüze Ulaşan Kiliseler

3.A.1. Akören Civanbey Kilisesi

Yeri: Aladağ ilçe merkezinin 12 kilometre güneydoğusundaki Akören mahallesindedir. Köyün 1 kilometre kuzeyindeki yüksek bir tepenin arasında, görece düzlük bir alanda bulunan kilise, Adana il merkezinin kuş uçuşu 53 km kuzeyindedir. Kiliseye ulaşmak için herhangi bir araç yolu vb. olmayıp patikalardan ulaşmak mümkündür. Akören Kuzey ve Güney kiliselerinin yaklaşık 1 km. batısında yer alır ²⁶³.

Koordinatları: 716816-4149924 (UTM 6-ED50)

İnceleme Tarihi: 16 Ekim 2020- 7 Kasım 2020

Çizim no: 1-2

Fotoğraf no: 1-14

Tasvir:

Kilisenin kuzey cephesinin orta bölgesinde bir kapı açıklığı yer alır. Zeminin taşlarla dolmuş olan kapının özgün tabanı görülemese de mevcut genişliği 192 cm.dir. Kapının söve taşları bulunmamakta ve duvar örgüsüyle başlamaktadır. Kuzeybatı köşenin paralelinde, “L” formunda bir dış duvar görülür. Temel seviyesinde izlenen duvarın simetriği güneybatı köşede yer alır. Kilisenin kuzeybatı ve güneybatı köşelerindeki “L” formlu dış duvarlar yapının etrafının bir koridor gibi çevrelendiğine işaret eder.

Batı duvarının yaklaşık ortasında konumlanmış giriş açıklığının izi görülür. Kuzeydeki ile benzer ölçüde olan kapı açıklığına ait in situ söve ve lento bulunmaz. Güneybatı köşenin paralelinde, oldukça iyi durumda ve tıpkı kuzeydeki gibi “L” formlu köşe duvarı görülür. Duvarın uç noktalarının düzenli bir şekilde bitirilmiş ve düzgün yüzeye sahip olması, köşe duvarlarının devam etmediğini ve özgün durumda olduğunu gösterir.

Güney cephede sadece tek sıra taş duvar günümüze ulaşabilmiştir. Burada kuzeydeki kapı açıklığıyla aynı eksen ve yakın ölçülerde bir kapı açıklığı izi bulunur. Güneydoğu köşede diakonikon mekanının masif güney duvarından günümüze kısmen ulaşmıştır.

²⁶³ Adana Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 11.03.1993 gün ve 1423 sayılı kararıyla 1. Derece arkeolojik sit alanı olarak tescil edilmiştir. Bazı araştırmacılar burayı Akören 1-Doğu Kilisesi olarak adlandırmış olsalar da biz resmi kayıtlardaki ismini esas alarak isim karmaşasını önlemeyi amaçladık.

Apsisin güneydoğusunda diakonikon mekanının dıştan beş kenarlı apsis duvarı görülür. Kısmen yıkılmış olan diakonikon apisi üzerinde pencere açıklığı olduğuna işaret eden ve benzer çağdaş yapılarda gördüğümüz pencere alt kotundan geçen yatay silmeleri yer alır. Doğu cephesinin orta kısmında ana apsis dıştan yedi kenarlıdır. Zemin seviyesindeki temelin üzerinde bir sıra büyük blok taş ile yükseldikten sonra diakonikon apsisindeki gibi yatay silmeler yerleştirilmiştir. Silme kuşakları aynı zamanda apsis üzerinde simetrik yerleştirilmiş üç pencerenin alt kotunu oluşturur. Eşit yükseklikteki pencereler 135 cm. genişliğe sahiptirler. Pencerelerin üzerindeki kemerlerin etrafı kaval silmelerle geçilmiştir. Apsisin sağında zemin seviyesinin biraz üzerinde günümüze ulaşmış prothesis mekanının doğuya bakan düz duvarı görülür.

Kilisenin dışında etrafa dağılmış sütun gövdeleri, bezemeli sütun başlıkları ve kemer taşları özellikle dikkat çeker. Özellikle sütun başlıklarında görülen yoğun bitkisel ve figüratif bezemeler, kilisenin mimari plastik açıdan zenginliğine işaret eder.

Yapının batıdaki her iki köşelerinin dışına yerleştirilen simetrik “L” formu duvarlar esas alınarak bir tür *portiko* oluşturulduğu söylenebilir.

Kilisede bir nartheks varlığından söz etmek mümkün değildir. Naosta batı, kuzey ve güney beden duvarlarının ayakta kalan kısımları görülür. Naos içerisinde özgün zeminin görülemediği.

Doğuda apsis ve apsisin her iki yanında bulunduğu anlaşılan birer mekana ait kalıntılar görülür. Apsisin kuzeyinde dikdörtgen formu bir kapı ile girilen prothesis bulunur. Prothesisin kuzey yönünde kilisenin kuzey beden duvarı hizasından dışa taşıdığı görülür.

Ortada oldukça iyi durumda ayakta kalmış apsis yapının anıtsallığını belli eder. Dıştan saçak seviyesine kadar görülebilen apsisin tabanı yıkıntılar sebebiyle görünmez. Apsisin her iki yanındaki duvar payelerinin naosa bakan kısımlarında alt kotta birer haç kabartması yer alır. Üst köşeleri ise taş işçiliği ile kısmen bezenmiştir. Duvar payelerinin üzerinde yine her iki yönde kareye yakı formu ahşap giriş yuvaları bulunur.

Apsis içerisinde dışarıdan görülen pencere açıklıklarının iç cepheleri görülür. Dışarıdan düzgün ve büyük boyutlu kesme taş malzeme ile inşa edilip pencerelerin etrafı silmelerle geçilerek zenginleştirilmişken iç cephede tamamen bezemesiz bırakılarak oldukça mütevazı bir görüntüye sahiptir. Dış cephesi çokgen olan apsis içeriden yarım daire şeklindedir. Birbiri ile ölçü, kot ve form açısından eşit olan pencerelerin üzerinden devam eden taş örgüsünün saçak seviyesinde içe doğru hafif

meyil yapması apsis üzerinin yarım kubbe ile örtülü olduğuna işaret etmektedir. Apsisin genişliği 6.05 metre, derinliği ise 4.9 metredir.

Apsisin güneyinde ise dışarıdan beş yüzeyli çokgen apsisi olan diakonikon mekanının girişi görülür. Kuzeydeki prothesis girişine benzer karakterde ve güney nef hizasında olduğu anlaşılan girişi yıkılsa da sol köşesi izlenebilmektedir. Apsis içerisinden de verilmiş dikdörtgen bir kapı açıklığı ile girilebilen diakonikonu özel kılan güneyde naos beden duvarının dışında ancak güney portiko içinde bakan bir kapı açıklığının daha olmasıdır. Bu açıklığın üst kısmında duvar yüzeyinde görülen ahşap kiriş yuvaları kilisenin güneybatı köşesinde bulunan “L” formu portiko duvarlarına bakar.

Plan:

Akören Civanbey Kilisesi, mevcut veriler ışığında doğu-batı doğrultulu üç nefli bazilika planlı bir kilise örneğidir. Portiko, Apsis ve duvar kalınlıkları dâhil dıştan 30.8 metre uzunluğa ve 22.3 metre genişliğe sahiptir. Kilisenin içerisinde nef ayrımlarına dair verimiz apsisin yanında görülen büyük boyutlu ahşap kiriş yuvalarıdır. Mazılık Kilisesinde olduğu gibi burada da naosu uzunlamasına kateden ahşap kirişler vasıtasıyla mekanın üç kısma ayrıldığı, ana nefin yan neflerden daha geniş tutulduğu söylenebilir. Yapıda çalışmalar yürüten Mietke’nin belirttiği gibi alanda herhangi bir arşitrav bloğunun olmaması, kilisede nef ayrımlarının ahşap kirişle birbirine bağlanan sütunlarla sağlandığına ve galeri katının varlığına işaret eder. Kilisede nartheks olduğuna dair herhangi bir iz görülmemektedir. Apsisin her iki yanındaki köşelerde bulunan mekanlar pastophorion olmalıdır. Gerek tarafımızdan yapılan gözlemler, gerekse Hellemkemper tarafından yayınlanan plan kilisenin üç yönden portiko düzenlemesine sahip olduğuna işaret eder. Hellemkemper planında portiko düzenlemesi, dış köşe duvarlarının devamı sütunlarla geçilerek yarı açık bir plan arz eder.

Malzeme Teknik:

Kilisenin inşasında farklı bölümlerde farklı farklı malzemenin tercih edildiği görülür. Ancak öncelikli malzeme olarak düzgün kesme taşın öne çıktığı görülür. Fakat duvarlarda farklı boyutlarda kesme taşlar kullanılmıştır. Kullanılan malzemenin hepsi bölgedeki ana inşa malzemesi olan kalkerdir. Kilisede kesme taş malzemenin yanında kabayonu taş malzemenin tercih edildiği görülür.

Kilisenin doğu beden duvarları oldukça büyük boyutlu bloklar kullanılarak inşa edilmiştir. Doğudaki apsis ve devamını oluşturan cephe ile beden duvarı köşelerinde

büyük ve düzgün bloklar tercih edilmişken, geri kalan kısımlarda nispeten daha küçük boyutlu kesme taş kullanılmıştır.

Yapının duvarları iki sıra kesme taş ve arasında kireç harçlı moloz taş dolgu tekniğiyle inşa edilmiştir. Ancak burada tıpkı bölgede başka yapılarda karşılaşıldığı gibi, dış cepheye ait taşlar ile iç cepheye ait taşların farklı olduğu, dıştakiler daha büyük ve düzgün bir yüzeye sahip iken içeriye bakan kısımların daha sade oldukları görülür.

Kilisenin beden duvarları yaklaşık 80 cm. kalınlıkta, buna karşılık apsisin kalınlığı 102 cm.dir.

Mietke'nin ve bizim gözlemlerimizden, kilisenin üç nefli olduğunu ve sütunlarla nef ayrımlarının sağlandığını, sütunların birbirine ahşap kirişler vasıtasıyla bağlandığını ve kilisenin galeri katının olduğunu anlıyoruz.

Kilisede taş malzemenin yanında ahşap malzeme de kullanılmıştır. Zira iç cephede beden duvarlarında gördüğümüz kare formlu kiriş yuvaları ile kapı açıklıklarında gördüğümüz kapı doğrama yuvaları yapıdaki ahşap kullanımına dair izler olarak yorumlanabilir.

Süsleme:

Kilisenin süsleme unsurlarına baktığımızda haç sembollerinin öne çıktığı görülür. Bunların dışında mimari bloklar üzerindeki silme ve godron bezemeleri de dikkate değerdir.

Apsisin kuzey duvarında eşit kollu bir haç motifi dairesel rozet içerisinde ve kabartma tekniğinde yapılmıştır. Güney duvarında ise yine bir haç kabartması yerleştirilmiş olsa da bu haçın alt kolu diğerlerinden uzundur. Yatay kolların ucu ile haçın üst kolu, yarım daire kavisle dönen bir bordür ile birbirine bağlanmış ve bordürün içi zikzak şeklinde bezenmiştir. Yatay haç kollarının altında, alışlagelenin aksine soldaki kolun altında son anlamındaki “ω”, daha sonra sağdaki kolun altın ise başlangıç anlamındaki “A” sembolleri yerleştirilmiştir. Apsis duvar köşeleri de yarım paye başlığı olarak apsis ve nef tarafına bakan iki yüzünde godron ve dış sırası ile bezenerek vurgulu hale getirilmiştir.

Kilisenin dış cephesinde görsel hareketlilik uyandıran bir diğer unsur ise silmelerdir. Apsis cephesinde pencere alt kotunda ve pencere kemerlerinin etrafında devam eden silmeler yapıya anıtsallık kazandırmaktadır.

Apsisin üzerinde saçak boyunca yatay hatta devam eden bir saçak kornişinden günümüze ulaşan in situ kısımlar boş bırakılmıştır. Ancak özgün durumda apsis saçak kornişlerinin tamamen boş ve bezemesiz olduğu söylenemez. Zira apsisin dışında yerde,

bölgedeki kiliselerde örneğini çokça gördüğümüz taş konsollu saçak bloğu görülebilmektedir. Bir diğer blok ize kırıklı apsis dış cephesinin üzerine ait olduğu anlaşılan ve yine bölgede çok sayıda in situ örnek gördüğümüz godron motifli bezenmiş saçak bloğudur. Şu halde, özgün durumda apsis saçak kornişleri kısmen bezemesiz ve boş bırakılsa da olasılıklar orta bölgede saçığın oldukça hareketli ve diğer örneklerle paralellik içerisinde olduğu söylenebilir.

Kilisede rastlanılan yazıtlara da burada değinmek gerekir. Bölgede epigrafik araştırma yapan M.Hamdi Sayar yayınladığı sonuç raporunda, bu kilisede üç sütun üzerinde okunan *Prooikos Johannes*, *Diakon Olunpis* ve *Rahip Johannes*'in kilisenin çeşitli bölümlerinin tamir ettirilmelerine katkıda bulunduklarını belirtmiştir.

Kilisenin yıkıntıları arasında kırık sütun gövdelerinin yanı sıra çok sayıda sütun başlığı dikkat çeker. Geometrik ve bitkisel bezemelerin yanı sıra haç sembollerinin öne çıktığı sütun başlıkları üzerinde insan ve hayvan figürleri görülebilmektedir.

Tarihlendirme Önerisi: Bizans Dönemi 6. Yüzyıl.

Kaynakça: TIB 5-1 s.169; Hellenkemper 1994, s.226-227 fig.14-16; Hill 1996 s.67; Mietke 199,s. 77-80; Wulf-Rheidt 2011,s.189-204; Bahargülü 2015,s.38-42,

Karşılaştırma Örnekleri: Alahan Batı Bazilikası (Hill 1996, s.73), Alahan Doğu Bazilikası, (Gough 1968,s.461), Anemurium Nekropolis Bazilikası (Russel 1989, s.1630), Anemurium Merkez Bazilika (Russel 1989, s.1624-1625), Castabala Kuzey Kilise (Hill 1996,s.104), Castabala Güney Kilise (Hill 1996, s.105), Canbazlı Bazilikası (Hill 1996, s.107-110), Demirciören Kilisesi (Aydın 2003, s.416), Hasanlaliler Kilisesi (VTIB,s.64-65), Işıkkale Kilisesi (Westphalen 2015,s.548), Kanlıdivane I nolu Kilise (Eyice 1976/77, s.423; Hill 1996, s.179-182), Öküzlü Kuzey Kilise(Eyice 1982, s.355-367) , Öküzlü Güney Kilise(Eyice 1982,s.355-367), Olba Kilisesi (MAMA III,s.87)

3.A.2. Akören Güney Kilise

Yeri: Aladağ ilçe merkezinin 12 kilometre güneydoğusundaki Akören mahallesindedir. Köyün 1.5 kilometre kuzeyindeki ormanlık alanda bulunan kilise, Adana il merkezinin kuş uçuşu 54 km kuzeyindedir. Kiliseye ulaşmak için herhangi bir araç yolu vb. olmayıp topografyanın izin verdiği patikalardan ulaşmak mümkündür²⁶⁴.

Koordinatları: 717665-4149499 (UTM 6-ED50)

İnceleme Tarihi: 16 Ekim 2020- 7 Kasım 2020

Çizim no: 3-4

Fotoğraf no: 15-32

Tasvir:

Kuzey cephesinde, üst kat kotunun sadece dört sıradan oluşan kısmı ayakta kalabilmiştir. Bu nedenle pencere açıklıklarına yönelik bir şey söylemek mümkün değildir. Alt kotta ortada bir kapı açıklığı bulunur. Zemin kısmı taşlarla dolmuş olan kapının mevcut iç yüksekliği 175 cm, genişliği ise 182 cm.dir. Kapının lentosu oldukça sade ve bezemesiz dikdörtgen monolit bir taş iken yanlarda söve taşları bulunmamakta, duvar örgüsüyle başlamaktadır. Kuzey cephede, kat ayrımında, duvarın geri kalanından farklı ve küçük boyutlu dikdörtgen taşlardan oluşan bir duvar örgüsüne sahiptir.

Batı duvarında bir kapı ve *Aedicula* yer alır. MS 5-6 yüzyıllarda özellikle Suriye bölgesinde yaygın olarak kullanılan *aedicula*, aşağıdan yukarıya doğru iki yanda birer sütun kabartması ve onu örten at nalı formu kemerden oluşur. Kemer içinde kalan kısımda kırmızı boya izleri dikkat çeker. Gabriele Mietke, yapılan analizler sonucu kemer içerisinde İsa'nın Vaftiz sahnesinin tasvir edildiğini saptamıştır. *Aediculanın* kemeri silmelerle geçilmiş olup bölgedeki kiliselerin apsis pencerelerinin etrafını süsleyen silmelerle benzerdir. Sütun kabartmasının kaide ve başlık kısımları da stilize edilmiştir. Yukarı doğru genişleyen *Aediculanın* kendi içindeki yüksekliği 132 cm.dir. Tek parça halde elde edilen *aediculanın* üzerindeyse duvara yatay yerleştirilmiş kademeli silmelerle geçilen iki blok taşın yüzeyleri zikzaklarla bezenmiştir. Nişin hemen sağında kiliseye batıdan girişi sağlayan kapı açıklığı bulunur. Her iki yönde in situ söveler oldukça sade olup lentosu günümüze ulaşamamıştır. Ancak burada kapının sol köşesinde, apsis cephelerinden alışık olduğumuz ve genellikle saçak kotunda gördüğümüz dış sırası formu korniş, 260 cm. yüksekliğindeki kapının özgün halinde oldukça gösterişli olduğuna işaret eder. Batı cephede alt ve üst katların ayrımı kademeli

²⁶⁴ Adana Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 11.03.1993 gün ve 1423 sayılı kararıyla 1. Derece arkeolojik sit alanı olarak tescil edilmiştir.

şekilde aşağıdan yukarıya genişleyen silme kuşağı ile belirginleştirilmiştir. Bu hat cepheyi boydan boya geçmekte ve kuzey ve güney cephelerinde kısmen devam ettirildikten sonra sonlanmaktadır. Batı cepheye paralel uzanan ve doğal toprağın kiliseye doğru akışını da engelleyen bir duvar yapılarak batıda bir dikdörtgen alan oluşturulmuştur.

Güney cephede alt katta ortada dikdörtgen formlu bir kapı, kapının her iki yanına simetrik yerleştirilmiş ikişer pencere olmak üzere dört pencere ve yine üst katta ise alttakilerle aynı ekseninde iki pencere görülür. Yarım daire kemerli pencerelerin ortalama genişliği 98 cm, yüksekliği ise 187 cm.dir. Batı cephede kat ayrımlarını gösteren silmeli hattın güney cephede kısmen devam eder ve en soldaki pencere hizasında sonlanır. Daha sonra kat ayrım hizasında aynı hatta devam eden ve eşit aralıklarla yerleştirilmiş ahşap kiriş yuvaları görülür. Kiriş yuvaları kilisenin girişinin bir sundurma ile örtülü olduğuna işaret eder. Duvarın yaklaşık orta aksında genişliği 185 cm. olan 219 cm. yüksekliğindeki kapı açıklığı kuzeydeki kapı gibi duvara oturan monolit bir lentoya sahiptir. Lentonun üzerinde orta noktada bir haç kabartması yer alır. Üst kat pencereleri altta kapının sağında ve solundaki ilk pencerelerle aynı hizada olacak şekilde yerleştirilmişlerdir. Ancak en dıştaki pencerelerin olabileceği yerler yıkılmış olduğundan üst katın bu kısmında pencerelerin olup olmadığını bilemiyoruz. Ancak aşağı ile bir simetri içerisinde olabileceği gözardı edilmemelidir. Güney cepheye paralel uzanan ve kısmen zemin seviyesinde izlenebilen bir duvar yapılarak batıda olduğu gibi güneyde de bir *portiko* oluşturulmuştur.

Kilisenin doğu cephesi apsisten ve yandaki mekanlara ait cephelerden oluşur. Apsisin güneydoğu bölümünde açılı bir şekilde gelerek apsisle birleşen bir duvar görülür. Büyük oranda yıkılmış olan bu duvar temel seviyesinde devam eder. Ancak bu duvarın apsisle birleştiği yerdeki belirgin diletasyon ve duvarın özgün bitiş kotu, özgün halde mekanın üstünün açık olduğunu ve bu duvarların sonradan inşa edildiğini düşündürür. Bu mekanın içinde, kilisenin naosundan(olası güney nefinden) doğuya açılan bir açıklık bulunur. Aynı şekilde apsisin içerisinden buraya açılan bir kapı açıklığı bulunur.

Zeminde yarım dairesel bir temel platformunun üzerinde 7 kenarlı apsis üzerinde üç pencere açıklığı bulunur ve üçü de hem form, kot ve ölçü anlamında uyum içerisindedir. Pencerelerin alt kotundan geçen yatay bir silme kuşağı, orta pencere hizasında daire içerisine alınmış eşit kollu haç motifi ve iki yanında “A” ile “ω” harfleri görülür. Yarım daire kemerlerle geçilen pencerelerin üzeri kesintisiz devam eden silme kuşağı ile bezenmiştir. Pencerelerin arasında kalan üçgen boşluklara ise haç

motifleri yerleştirilmiştir. Ortadaki ve kuzeydeki pencerenin arasında kalan ortak ve monolit sövenin yüzeyi ise yazıtlıdır. Araştırmacılar, buradaki yazıtta kilisenin 525 yılında yapıldığına dair bilgilerin yer aldığını belirtmişlerdir²⁶⁵. Apsisin üzerinde yatay hatta devam eden saçak kornişinin yüzeyi yiv motifiyle bezenmiş ve her bir motifin birer ucunda dışa taşkın yarım küre motifleri yer alır. Bu korniş düzenlemesinin içerisine ise belli yerlerde daire içerisine alınmış haç motifleri yerleştirilmiştir. Apsisin kuzeyinde güneydeki gibi biri naostan biri apsisten açılan dikdörtgen kapı açıklıklarına yer verilmiştir.

Kilisenin dışında etrafa dağılmış sütun kaideleri ve gövdeleri, kemer blokları bulunur. Güneydeki portiko etrafında duran sütun gövde ve kaide parçalarına dayanarak araştırmacılar bu kısmı sütunlu ve kemerli restitüte etmiştir.

Akören Güney kilisesinde her üç yönden de kapı açıklıkları bulunur. Batıda kilisenin nartheks varlığına dair herhangi bir iz bulunmamaktadır. Lentosu günümüze ulaşmayan batı kapısı ve diğerlerine göre biraz daha yıkılmış olan batı duvarı görülür. Kuzey duvarda giriş kapısı ve bezemesiz duvarın yüzeyi görülür. Duvar üzerinde kat ayrımlarına işaret eden kare formlu giriş yuvaları dikkat çeker. Güneyde alt kat seviyesinde ortada bir kapı ve kapının her iki yanında ikişer pencere, üst kat seviyesinde ise yine iki pencere açıklığı görülür.

Doğuda, dışarıdan poligonal olan apsisin içten yarım yuvarlak formlu olduğu görülür. Apsisin genişliği 585 cm. derinliği ise 440 cm.dir. Apsis içerisindeki dolgu sebebiyle synthronon olup olmadığı belirlenememektedir. Ortada yarım yuvarlak şekilde derinleşen apsis üzerindeki pencereler ve apsisten kuzeye ve güneye açılan birer kapı görülür. Apsisin başlangıç güneyde noktasında, en üstte apsisin kemerle geçildiğine işaret eden kavisli bir kemer bloğu yerinde durmaktadır. Kemerin üzengi taşı, dış cephede saçak kotunda alışık olduğumuz dış sırası ile bezenmiştir.

Naos içerisinde dağılmış vaziyette mimari blokların yanı sıra bazı sütun kaideleri ve gövdesi parçaları görülür. Yaptığımız yüzey gözlemlerinde in situ olarak değerlendirilebilecek taşıyıcı ve tamamlayıcı elemanlarını tespit edemesek de burada bilimsel çalışmalar yürüten Gabriele Mietke, yaptıkları çalışma ve kısmi temizlik sonucu in situ sütun kaidelerini ve nef ayrımlarını tespit etmiştir. Dağınık haldeki bloklar arasında dairesel bir taş dikkat çeker. Ortada birbirine bağlanmış dört daire motifi ve bunun dışında dört yönde birer daire motifiyle bezenmiş taşın kenarında ince bir malzemenin yerleştirildiği oyuklar bu bloğun bir altar tabanı olabileceğini düşündürmektedir.

²⁶⁵ TIB 5-1,s.169.

Sütun kaideleri kilise beden duvarlarına 275 cm mesafede konumlanmışlardır. Güneydeki sütun kaideleri de aynı mesafe ile güney beden duvarına uzaktırlar. Her iki sütun kaidesi sırasının birbirine uzaklığı 775 cm olup bu ölçü aynı zamanda orta nef genişliğini vermektedir. Bu ölçülere göre ana nef ile yan nefler arasında $\frac{1}{2}$ oranı aşılmıştır. Sütun kaidelerinin kendi aralarındaki mesafesi ortalama 175 cm. dir.

Plan:

Akören Güney Kilise doğu-batı doğrultulu üç nefli bazilikal planlıdır. Apsis dâhil dıştan 28 metre uzunluğa ve 16.3 metre genişliğe sahiptir. Kilisenin içerisinde nef ayrımlarına dair Mietke'nin belirttiği in-situ veriler, yan neflerin 275 cm. genişliğinde, ortadaki ana nefin ise 775 cm. genişliğinde inşa edildiğini göstermektedir. Nef ayrımları sütunlarla sağlanmıştır. Kilisede nartheks varlığına dair herhangi bir iz görülmez. Kilisenin güneybatı köşesinde bulunan ve kiliseye sonradan eklenmiş mekanın apsisten ve güney neften girişi olan diakonikon olduğunu düşünmekteyiz.

Malzeme Teknik:

Kilisenin inşasında farklı boyutlarda düzgün kireçtaşı kesme taş ve kabayonu taş kullanılmıştır.

Doğu duvarları oldukça büyük boyutlu bloklar kullanılarak inşa edilmiştir. Apsis ve devamını oluşturan cephe ile kapıların lentolarında, köşelerde büyük ve düzgün bloklar tercih edilmişken, batı, kuzey ve güneyde nisbeten daha küçük boyutlu kesme taş kullanılmıştır. Güney duvarda alt kotlarda ölçü anlamında birbiriyle herhangi bir uyum içerisinde olmayan taşların ağırlıklı kullanıldığı görülürken üst kotta daha küçük boyutlu taşlar kullanılmıştır.

Yapı, iki sıra kesme taş ve arasında kireç harçlı moloz taş ile dolgu tekniğiyle inşa edilmiştir. Ancak burada bölgede başka yapılarda karşılaşıldığı gibi, dış cepheye ait taşlar ile iç cepheye ait taşların farklı olduğu, dıştakiler daha büyük ve düzgün bir yüzeye sahip iken içeriye bakan kısımların daha mütevazi oldukları görülür. Kuzey duvarı ve apsis duvarındaki sıva tabakaları, kilisenin iç cephesinin kireç harçla sıvalı olduğuna işaret etmektedir.

Kilisenin beden duvarları yaklaşık 90 cm kalınlıkta inşa edilmiştir. Ancak ana apsisin kalınlığı biraz daha fazla olup 105 cm'dir. Mietke'nin raporu ve yayınladığı plandan, Kilisenin üç nefli olduğunu ve kaideler üzerine oturtulan sütunlarla nef ayrımlarının sağlandığını, sütunların birbirine kemerlerle bağlandığı anlaşılmaktadır.

Süsleme:

Kilisenin süslemesinde geometrik motifler ile haç sembollerinin öne çıktığı görülür. Bunların dışında mimari bloklar üzerindeki silme ve dış sırası bezemeleri de dikkate değerdir.

Yapının güney kapısı lentosunda, apsis alt kotundaki yatay silme kuşağı üzerinde, apsis pencereleri arasında kalan üçgen alanda ve apsis saçak kornişleri üzerinde haç motiflerine yer verilmiştir. Yine yapının dışında, güneybatı köşesine yakın yerde yan yana konumlandırılmış stel benzeri iki levha üzerinde kabartma tekniğindeki haç motiflerine yer verilmiştir.

Geometrik rozet süslemeleri de yapıda yoğun olarak kullanılmıştır. Güneybatı köşedeki levhaların yüzeylerinde, haç kolları arasında kalan boşluklarda, apsis saçak korniş üzerinde rozetlere yer verilmiştir.

Yapının batı cephesindeki *aedicula* içinde korunmuş kırmızı boya izleri dikkat çeker. Araştırmacı Gabriele Mietke, burada yapılan analizler sonucu *aedicula* içinde İsa'nın Vaftiz sahnesinin tasvir edildiğini saptamıştır.

Kilisenin dış cephesinde hareketlilik sağlayan bir diğer unsur silmelerdir. Apsis cephesinde pencere alt kotunda ve pencere kemerlerinin etrafında, kilisenin alt ve üst kat ayrımını belirginleştirmek için batı cephede boydan boya kuzey ve güneyde belli oranda devam eden yatay silmeler yapıya anıtsallık kazandırmaktadır.

Apsisin üzerinde saçak boyunca yatay hatta devam eden korniş yüzeyi yiv motifiyle bezenmiş olup her bir yivin ucunda dışa taşkın yarım küre şeklinde küçük motifler yer alır.

Apsiste yatay silme kuşağının en üst kademesinde ve batı cephedeki aediculanın üzerindeki silmelerin arasında kazıma tekniğiyle zikzak motifine yer verilmiştir.

İççe geçmiş daire motifi, batı giriş kapısının sol üst köşesindeki bloğun yüzeyinde, kapının önünde düşmüş halde bulunan bir blok üzerinde ve naosta dairesel (altar tabanı?) blok yüzeyinde karşımıza çıkmaktadır.

Bölge kiliselerinde genellikle saçak seviyesinde gördüğümüz kornişlerdeki dış sırası düzenlemesi Akören Güney Kilisede batı giriş kapısının sol üst köşesinde, apsisin kemerinin güney üzengi taşında karşımıza çıkmaktadır.

Kilisenin farklı yerlerindeki yazıtlara da burada değinmek gerekir. Apsis cephesinde ortadaki ve kuzeydeki pencerenin arasında kalan monolit sövenin yüzeyi yazıtlıdır. Araştırmacılar, yazıtta kilisenin 525 yılında yapıldığına dair bilgilerin yer aldığını belirtmişlerdir. Yine aediculayı örten kemerin üzeri yazıtlı bordürle

geçilmesine rağmen oldukça siliktir. Batı giriş kapısının sol üst köşesindeki blokta da kısmen görülebilen ancak silik olan yazılar görülür.

Tarihlendirme Önerisi: Bizans Dönemi 525 veya öncesi.

Kaynakça: TIB 5-1 s.168; Hellenkemper 1994, s.229-230 fig.18-20; Mietke 1995,s. 35-44; Mietke 1996,s. 423 -434; Hill 1996 s,67-68; Bahargülü 2015,s.27-32.

Karşılaştırma Örnekleri: Alahan Batı Bazilikası (Hill 1996, s.73), Alahan Doğu Bazilikası, (Gough 1968,s.461), Anemurium Nekropolis Bazilikası (Russel 1989, s.1630), Anemurium Merkez Bazilika (Russel 1989, s.1624-1625), Castabala Kuzey Kilise (Hill 1996,s.104), Castabala Güney Kilise (Hill 1996, s.105), Canbazlı Bazilikası (Hill 1996, s.107-110), Demirciören Kilisesi (Aydın 2003, s.416), Hasanlıler Kilisesi (VTIB,s.64-65), Işıkkale Kilisesi (Westphalen 2015,s.548), Kanlıdivane I nolu Kilise (Eyice 1976/77, s.423; Hill 1996, s.179-182), Öküzlü Kuzey Kilise(Eyice 1982, s.355-367) , Öküzlü Güney Kilise(Eyice 1982,s.355-367), Olba Kilisesi (MAMA III,s.87)

3.A.3. Akören Kuzey Kilise

Yeri: Aladağ ilçesine bağlı, ilçe merkezinin 12 kilometre güneydoğusundaki Akören mahallesindedir. Köyün 1.5 kilometre kuzeyindeki dağlık kütlenin üzerinde, ormanlık alanda bulunan kilise, Adana il merkezinin kuş uçuşu 54 km kuzeyindedir. Kilise, Akören mahallesinin kuzeyinde, Akören Güney Kilisesinin 280 metre kuzeyinde yer almaktadır²⁶⁶.

Koordinatları: 717727-4149774 (UTM 6-ED50)

İnceleme Tarihi: 16 Ekim 2020- 7 Kasım 2020

Çizim no: 5-6

Fotoğraf no: 33-54

Tasvir:

Kilisenin duvarları günümüze kısmen ulaşmıştır. Kuzey duvarı üzerinde bir pencerenin söve ve kemerinin bir bölümü ayakta kalabilmiştir. Bu nedenle kilisenin üst kat cephe açıklıklarına yönelik bir görüş ileri sürmek mümkün değildir.

Kilisenin kuzey cephesinin iki bölümden oluştuğu görülür. Kilisenin batı kısmına ait kuzey beden duvarlarının önü büyük blok taşlarla dolmuştur. Burada alt ve üst katı ayıran silmeli kornişin hemen üzerinde üst kata ait pencere açıklığına dair izler görünse de üst katın geri kalan kısımları tamamen yıkıktır. Alt kat kotunda ise masif bir duvar cephesi görülür. Kuzey cephenin doğu kısmının ise dışa çıkıntı yapan bir ek yapı ile inşa edildiği anlaşılmaktadır. Ek mekanın kuzey cephesinde herhangi bir açıklık izi bulunmaz. Kuzey cephede, ek mekanın kuzeybatı köşesiyle ana kilisenin kuzeybatı köşesini birbirine bağlayan bir taş duvar sırası korunmuş olmakla birlikte bu kiliseden ziyade kilisenin etrafındaki yerleşime ait olmalıdır.

Batı cephede kat ayrımı silmeli korniş hattıyla hareketlendirilmiştir. Batı cephede üç kapı açıklığı bulunur. Ortadaki büyük oranda yıkılmıştır. Orta kapının sağında ve solundaki kapılar nispeten iyi durumdadır. Dikdörtgen formlu kapıların çerçeveleri monolit söve ve lento olmayıp örgü şeklindedir. Ana giriş kapısı olduğu anlaşılan ortadaki kapının genişliği yaklaşık 180 cm olup yanlardakiler daha dardır. Cephenin kuzey tarafında köşeden başlayıp kısmen yıkılmış olan orta kapıya kadar kat ayrımına işaret eden yatay silmeli korniş dikkat çeker. Batı cephe duvarı orta bölgede daha fazla yıkılmış olup köşelere doğru korunmuşluk düzeyi artar.

²⁶⁶ Adana Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 11.03.1993 gün ve 1423 sayılı kararıyla 1. Derece arkeolojik sit alanı olarak tescil edilmiştir.

Güney cephede, cephe tasarımıyla Akören Güney Kilise ile oldukça benzerdir. Burada batı ve kuzey cephenin aksine çok sayıda açıklık bulunur. Alt kotta ortada dikdörtgen formlu bir kapı ve her iki yanına simetrik yerleştirilmiş ikişer pencere olmak üzere dört pencere bulunur. Yuvarlak kemerlerli pencerelerin ortalama genişliği 96 cm. ile 102 cm. arasında değişmektedir. İç yükseklikler ortalama 187 cm.dir. Güney cephede ortasında yaklaşık 180 cm. kapı açıklığı bulunur. Söveleri bulunmayan kapı açıklığı monolit bir lentoyla geçilmiştir. Güney duvarının hemen önünde, ana kayaya oyulmuş bir lahit ve yaklaşık 1 m. derinliğinde kareye yakın formlu bir havuz veya sarnıç görülür. Bu alanda iki sütun başlığı ile in situ bir kaide ve sütun gövdesi görülür. Sütun kaidesinin oturduğu zemine ait duvar çok az görülebilmektedir. Gabriele Mietke planında, güneydeki ana giriş kapısının önünde kare bir platform ve ucunda birer sütun görüldüğünden, bugün kısmen görebildiğimiz bu platform, kilisenin ana girişine anıtsallık kazandıran bir düzenlemeye ait olmalıdır.

Kilisenin doğu cephesi ise çevre koridoru dış duvarı ve yandaki ek mekanın apsisinden oluşur. Yapı, ambulatoriumlu bazilika planına sahiptir. Çevre koridoru dış duvarı, kilisenin kuzey ve güney beden duvarlarının yarım daire formuyla birbirine bağlanmasıyla oluşturulmuştur. Dış duvar yatay bir korniş ile bölünmüş olup kornişin üst kısmındaki duvarlar apsisin kuzeyinde korunmuş, orta ve güneyinde tamamen yıkılmıştır. Yiv motifiyle bezeli korniş apsisin dönüş yapmaya başladığı noktadan itibaren başlar ve sonunda kadar tüm dairesel doğu cepheyi kateder. Cephede en kuzeydeki pencere günümüze sağlam gelmişken onun solundaki pencereye ait sadece sağ söve korunmuştur. Bu veriler ışığında Mietke'nin planına bakıldığında apsis üzerinde 5 pencere bulunmakta olup günümüze ulaşan pencerenin genişliği 120 cm.dir. Pencereler kemerli geçilmiş ve etrafı diğer pencerelere de kesintisiz uzanan silmelerle bezenmiştir.

Ana yapının sağında ise kuzeye eklenmiş ek mekanın apsisi görülür. benzer özellikler sergileyen ek mekan apsisinde kemerle geçilmiş ve yine silmelerle bezenmiş bir pencere açıklığı bulunur. Pencere alt kotunda apsisin yatayda kat eden yivli kornişin üzerinde bir haç motifi yer alır. Bu uygulamanın aynısı apsisin saçak kotunda da tercih edilmiştir. Ek mekan apsisinde, kuzeye açılan bir kapı açıklığı mevcuttur.

Akören Kuzey Kilisesinin batı ve güneyden kapı açıklıkları bulunur. Batı cephesinde bulunan üç kapıdan ortadaki belirgin bir şekilde diğerlerinden geniş olduğu için esas giriş kapısı olduğu söylenebilir. Kilisenin nartheksinin olduğuna dair herhangi bir iz bulunmamaktadır. Batı duvarındaki orta giriş kapısı diğerlerine göre biraz daha fazla yıkılmış olup içi taşlarla doldurulmuştur. Orta kapının güneyindeki diğer giriş

kapısı da belli oranda kuru duvar tekniğinde doldurulmasına rağmen kuzeybatı köşedeki kapı daha iyi durumda günümüze ulaşmıştır.

Kilisenin en çok açıklık bulunan güney duvarında alt kat seviyesinde ortada bir kapı ve kapının her iki yanında ikişer pencere, üst kat seviyesinde ise yine iki pencere açıklığı görülür. Monolit lentoyla geçilen kapı açıklığının aksine pencereler kemerli geçilmiştir. Güney beden duvarı kapı ve pencere üst kotlarının hemen üzerinden günümüze ulaşmış ve devamı yıkılmıştır.

Kuzey duvarının ortasında üst kata ait pencerenin bir bölümü görülmekte ve yapının galeri katının olduğuna işaret etmektedir. Ancak kuzey duvarı alt kat kotunda batı bölümde tamamen sağırdır. Güney beden duvarındaki kapı ile aynı ekseninde, kuzeye açılan bir kapı açıklığı bulunur. Yapıdaki diğer kapıların aksine pencerelerle aynı formda olan ve kemerle geçilen bu kapı ile kuzeyde bulunan parekklesiona girilir. Parekklesiona geçildiğinde buranın tek mekanlı ve oldukça sade olduğu görülür. Atnalı formlu bir kemerle başlayan apsisin yarım kubbe ile örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Apsisin orta noktasında bir pencere açıklığı, zemin seviyesinde ise kuzey ve güneye açılan birer kapı açıklığı bulunur. Ek mekan apsisinin içten içe genişliği 3.6 m. derinliği ise 3.2 m.dir.

Ek mekandan çıkılıp tekrar ana kilisede doğuya doğru bakıldığında çevre koridorunun dış duvarı görülmektedir. Dışarıdan olduğu gibi içten de yarım yuvarlak formlu olduğu görülür. İçten içe genişliği 13.5 m. derinliği ise 7.8 m. olan bu düzenlemenin içerisindeki dolgu özgün zemini görmeyi imkansız hale getirmiştir. Dış duvarın başlangıç noktalarıyla aynı ekseninde ve iki yönde “L” formlu birer paye görülür. Mietke’nin planında bu payeler içeride olan yarım daire formlu kemer dizisinin başlangıçları olup bu uygulama ile ambulatorium koridoru oluşturulmuş olur. Kemer yarım dairesi 5.85 m. genişlik ve 3.95 m. derinliği ile dıştaki ana duvar ile paralel döner. Ambulatorium koridorunun genişliği 3.1 metredir. Ambulatorium koridorunun başlangıcındaki payelerin kilisenin ana beden duvarlarına kemerlerle bağlandığına dair veriler güney duvarı üzerindeki kavisli kemer taşıda mevcuttur. Bu payelere oturan kemerlerin örttüğü açıklıklar, aynı zamanda yan neflerden ambulatorium koridoruna geçişi sağlayan açıklıklardır.

Naos içerisinde dağılmış vaziyette mimari bloklar görülür. Yaptığımız yüzey gözlemlerinde in situ olarak değerlendirilebilecek taşıyıcı ve tamamlayıcı elemanlarını tespit edemesek de burada bilimsel çalışmalar yürüten Gabriele Mietke, yaptıkları çalışma ve kısmi temizlik sonucu in situ sütun kaidelerini ve nef ayrımlarını tespit etmiştir.

Plan Tasviri:

Akören Kuzey Kilise doğu-batı doğrultulu üç nefli ve ambulatoriumlu bazilika planlı bir kilise örneğidir. Apsis ve duvar kalınlıkları dâhil dıştan 28.1 metre uzunluğa ve 15.2 metre genişliğe sahiptir. Mietke'nin planı esas alındığında, orta nef yan neflerden daha geniş olup nef ayrımları sütunlarla sağlanmıştır. Yan neflerin apsis bölgesinde bittiği yerde ambulatorium koridoru başlar. Kilisede nartheks olduğuna dair herhangi bir iz görülmediğinden bu aşamada nartheks inşa edilmediğini varsaymak durumundayız. Kilisenin kuzeydoğu köşesinde bulunan ek mekan 16.3 m. uzunluğunda ve 5.5 metre genişliğinde tek mekanlıdır. Ek mekan ile ana kilisenin birleştiği yerlerde diletasyon olduğu görülür. Bu veriler ek mekanın kiliseye sonradan eklenmiş olduğunu düşündürür. Ancak ikisi arasındaki malzeme-teknik ve üslup benzerliği, ikisi arasındaki inşa süresinin kısa olduğuna işaret eder.

Malzeme Teknik:

Kilisenin inşasında farklı boyutlarda düzgün kireçtaşı kesme taş ve kabayonu taş kullanılmıştır.

Kilisenin apsisini oluşturan doğu beden duvarı görece büyük boyutlu bloklar kullanılarak inşa edilmiştir. Diğer cephelerde kapıların çerçevelerinde, pencere çerçeve ve kemerlerinde yine beden duvarı köşelerinde büyük ve düzgün bloklar tercih edilmişken, duvarların geri kalan kısımlarında nisbeten daha küçük boyutlu kesme taş kullanılmıştır. Duvarlara bakıldığında ölçü ve form olarak farklı taşların kullanıldığı görülmektedir.

Yapı, iki sıra kesme taş ve arasında kireç harçlı moloz taş ile dolgu tekniğiyle inşa edilmiştir. Ancak burada bölgede başka yapılarda karşılaşıldığı gibi, dış cepheye ait taşlar ile iç cepheye ait taşların farklı olduğu, dıştakiler daha büyük ve düzgün bir yüzeye sahip iken içeriye bakan kısımların daha mütevazî oldukları görülür. Kuzey duvarı ve apsis duvarındaki sıva tabakaları, kilisenin iç cephesinin kireç harçla sıvalı olduğuna işaret etmektedir.

Kilisenin beden duvarları yaklaşık 80 cm. kalınlıkta inşa edilmiştir. Ancak doğu cephe duvarının kalınlığı biraz daha fazla olup 90 cm.dir.

Mietke planında, kilisenin üç nefli olduğunu ve kaideler üzerine oturtulan sütunlarla nef ayrımlarının sağlandığını, sütunların birbirine kemerler vasıtasıyla bağlandığı ortaya koymuştur. Ancak bugün söz konusu düzenlemeler anlaşılamamaktadır.

Süsleme:

Kilisenin süsleme unsurlarına baktığımızda geometrik motifler ile haç sembollerinin öne çıktığı görülür. Bunların dışında mimari bloklar üzerindeki silme ve korniş bezemeleri de dikkate değerdir.

Apsisin üzerinde pencere alt kotunda yatay hatta devam eden bir saçak korniş görölüp korniş yüzeyi oluk/yiv motifiyle mezenmiş ve her bir motifin birer ucunda dışa taşkın yarım küre şeklinde küçük motifler yer alır. Aynı uygulama parekklesion apsisinde ve apsis saçağında da görülür. Bu uygulama iki yapının çağdaş olduğuna işarettir.

Kilisenin apsis cephesinde görsel hareketlilik uyandıran bir diğer unsur ise silmelerdir. Apsis cephesinde pencere kemerlerinin etrafında, parekklesion apsis penceresinde ve kilisenin batı cephesinde kat ayrım kotunda bulunan yatay silmeler yapıya anıtsallık kazandırmaktadır.

Ek mekanın apsisindeki pencere altı kornişte daire içerisine alınmış eşit kollu haç motifine yer verilmiştir. Apsisinin sol payandasında bir haç kabartması görülür. Haç kollarının yüzeylerinde helezonik kıvrım ve daireler ile geometrik bezemelere yer verilmiştir.

Ek mekan apsis cephesinin pencere altında kalan yüzeyi yazıtlıdır. Araştırmacılar, buradaki yazıtta kilisenin 504 yılında yapıldığına dair bilgilerin yer aldığını belirtmişlerdir. Ek mekan ana kiliseye sonradan eklendiğinden bu tarih ana kilise için *terminus ante quem* oluşturur ve ana kilisenin 504 yılından önce yapıldığına işaret eder.

Tarihlendirme Önerisi: Bizans Dönemi, 504 veya öncesi.

Kaynakça: TIB 5-1 s.169; Hellenkemper 1994, s.231 fig.21-22; Mietke 1995,s. 39-44; Mietke 1996,s. 423 -434; Hill 1996 s,68; Koch 2007,208; Wulf-Rheidt 2011,s.189-204; Bahargülü 2015,s.33-37.

Karşılaştırma Örnekleri: Çevre koridorlu plan uygulamasıyla farklılık arzedan ambulatoriumlu bazilikaların örnekleri oldukça azdır. Daha çok 4. yüzyılda ve özellikle Roma'da bazı yapılarda tercih edilen bu planın uygulandığı bazı yapılar; S.Agnese Bazilikası (Mackie 2003,fig.66; Kleinbauer 2006,s.132; Leipziger 2006,s.14-18), SS.Marcellino e Pietro Bazilikası (Mackie 2003,fig.43; Leipziger 2006,s.33-38; Koch 2007,s.31), S. Sebastiano Bazilikası (Mackie 2003,fig.3; Koch 2007,s.31), S. Lorenzo Bazilikası (Krautheimer 1965,s.31; Kleinbauer 2006,s.133; Leipziger 2006,s.20-26),

Kartaca'da Bir Ftouha Kilisesi (Ousterhout 2019,s.235), Anazarbos Oniki Havari Kilisesi (Hill 1996,85-88; Mietke 1999,227-240)

3.A.4. Anazarbos Oniki Havari Kilisesi

Yeri: Adana il merkezinin kuşuçu mu 58 kilometre kuzeydoğusunda, Kozan ilçesi sınırları içinde kalmaktadır. Ceyhan ve Kozan ilçelerini birbirine bağlayan karayolunun 28. kilometresinde ve yoldan 5 km. kadar doğuda yer alan Dilekkaya köyündeki Anazarbos antik kenti aşağı yerleşiminde yer alır ²⁶⁷.

Koordinatları: 757567 – 4126895 (UTM 6-ED50)

İnceleme Tarihi: 16.06.2020-31.11.2020

Çizim no: 7-10

Fotoğraf no: 55-70

Tasvir:

Anazarbos antik kenti aşağı kent surları içerisinde, kentin kalbi sayılabilecek bir noktadadır. Kuzey-güney doğrultulu *Cardo maximus* üzerinde inşa edilen kilise doğu batı doğrultuludur. Oldukça tahrip olmuş durumda olan kilisenin beden duvarları, apsis bölgesindeki küçük bir kısım hariç temel seviyesine kadar yıkılmıştır.

56 metre uzunluğunda ve 28 metre genişliğindeki kilisenin ölçüleri ½ oranıyla oldukça simetriktir. Kilisenin kuzey cephesinde bugün temel seviyesine kadar inmiş duvarlar ve buradan etrafa dağılan mimari yapı taşları göze çarpar. Gough tarafından yayımlanan planda kuzey cephede bir kapı girişi ile yedi pencere görünse de burada kapı ve pencerelere ait izler çoğunlukla günümüze ulaşamamış, tarafımızdan sadece bir açıklık izi görülebilmektedir. Ancak aradan geçen süre zarfında yapıdaki dağılmaların ilerlemiş olabileceği ve bu nedenle araştırmacının döneminde kısmen görülebilen izlerin bugün görülemeyebileceğinden hareketle Gough'un yayınladığı planı gözardı edemeyeceğimizi belirtmek durumundayız.

Batı cephenin kilisenin ana giriş cephesi olduğu cepheye simetrik yerleştirilmiş ve yıkıntılar arasında in situ silmeli sövelerin iştir ettiği üç kapı açıklığına dair izlerden anlaşılmaktadır. Cephe temel seviyesine kadar yıkılmış olduğundan üst kotlarda pencere olup olmadığına dair herhangi bir veri maalesef yoktur.

Güney cepheyede yıkılmış vaziyette duvarların kalıntıları görülür. Gough planında bu cephede bir giriş kapısı ve yedi pencere izi önermiştir. Halihazırda bu açıklıklar kısmen izlenebilse de Gough'un inceleme yaptığı dönemde kalıntının izlenebilirliğinin nisbeten daha iyi olduğu, yanı sıra etrafa dağılan mimari elemanlar üzerinden planını oluşturduğu söylenebilir. Apsise yakın bölümünde küçük bir kısım

²⁶⁷ Adana Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 29.11.2019 gün ve 11951 sayılı kararı ile güncel halini alan 1. Derece arkeolojik sit alanı içerisinde.

nisbeten ayakta kalmayı başarmıştır. Birbirinden farklı boyutta blok taşlara inşa edildiği görülen duvarda farklı süsleme öğelerinin görülüşü, devşirme malzeme kullanımını akla getirmektedir.

Doğuda apsisin izleri ve yapı bakiyesinin oldukça az korunduğu görülür. Ancak duvar izleri takip edildiğinde apsis yarım yuvarlağının güney duvardan kuzey duvara kadar döndüğü, dolayısıyla apsisin yapının genişliği kadar geniş olduğu görülür. Apsis duvarının orta noktasında bir rozet içerisinde haç motifi ve A ve ω harfleri görülür. Haçlı rozetin üzerinde ise yapının havarilere adandığı fikrinin temelini oluşturan “..N AΠOCTO + ..NTOYX ..” ifadesi okunur.

Naos içerisinde beden duvarlarından dökülen mimari elemanlar ile naos içerisinde mekan düzenlemesinde kullanıldığı olası olan sütunlar görülür. Ayakta herhangi bir duvar bakiyesi olmadığından naosta iç mekan tasviri oldukça zayıf kalmaktadır. Apsis içerisinde iki yanda birbirine benzer birer paye bakiyesi görülür. Kısmen ayakta kalmış olan payeleri birbirine bağlayan yarım daire bir apsis temel seviyesinde takip edilebilmektedir. Ortalama duvar kalınlığı 1 metre olan bu apsisin dış cepheden görülen duvar olmadığı, dolayısıyla yapıda birbirine paralel iki yarım daire duvar olduğu anlaşılmaktadır. İki kademeli uygulamaya sahip yapının bu ilk kademe apsisinden diğerine geçiş tam orta noktada-ilk kademe apsisin doğu ucunda- bulunan ve yaklaşık 3.4 metre genişliğinde bir açıklıkla geçilir. Burada, kilisenin doğu cephe duvarını oluşturan çevre koridoru dış duvarının kalıntıları görölse de büyük oranda yıkılmış duvar taşlarının altında kalmaktadır. Dışta olan çevre koridoru dış duvarının başlangıç noktalarında, yani kuzey ve güney beden duvarlarının doğu uçları kısmen ayakta. Bu duvar bakiyelerinin iç yüzeyinde 2-3 cm. çapında ve olasılıkla ikona asılması için kullanılmış çok sayıda delik göze çarpmaktadır. Çevre koridoru dış duvarı içten dairesel olmasına karşın dıştan beşgen bir yapıya sahiptir.

Plan:

Anazarbos Oniki Havari Kilisesi, doğu batı doğrultulu inşa edilmiş ve kabaca dikdörtgen formlu bir plana sahiptir. Kilisenin nartheksi olduğuna dair herhangi bir verimiz yoktur. Batı duvarında her biri bir nef karşılık gelecek şekilde açıklık olması naosun olasılıkla üç nef ayrıldığını düşündürür. Kilise içerisinde bulunan sütunlardan neflerin kemerli sütunlarla ayrıldığını düşünebiliriz. Ancak kilise bazı özellikleri ile diğer bölge kiliselerinden farklılık taşır. Çevre koridorlu olarak tanımlanabilecek bu plan tipine sahip kiliselerin örneği çok az olup literatürde genellikle Ambulatoriumlu Kiliseler olarak adlandırılmaktadır.

Malzeme Teknik:

Yapıda kullanılan malzeme ağırlıklı olarak düzgün kireçtaşı kesme taş malzemedir. Genel olarak içte ve dışta düzgün kesme taş arasına kireç harçlı moloz taş dolgu yapıldığı anlaşılmaktadır. Yapının inşasında kullanılan kesme taşların bazıları gerek boyut gerekse de üzerinde taşıdıkları bezemeleler nedeniyle ikincil kullanıma işaret eder. Bu da Oniki Havari Kilisesinde devşirme malzeme kullanıldığını göstermektedir.

Süsleme:

Kilisenin duvarları neredeyse tamamen yıkıldığından süsleme programı hakkında net şeyler söylemek zordur. Ancak etrafa dağılan yapı taşlarına bakıldığında kilisenin özgün durumunda süsleme yönünden zengin olduğunu söyleyebilecek veriler görülebilir. Kapı-pencere açıklıklarına ait yapı taşları üzerindeki silmeler hareket hissi vermektedir. Bazı lentoların üzerinde yivli süslemeye gidilerek görsel zenginlik katılmıştır. Dolgu içinde bitkisel ve geometrik bezemeli bloklar olduğu anlaşılmaktadır. Yumurta dizisi, diş dizisi, volüt, rozet, palmet, asma dalı, zeytin dalı gibi bitkisel ve geometrik motifler yapıdaki süslemede yoğun olarak kullanılmıştır.

Kilisede kullanılan bir diğer süsleme ögesi dinsel sembollerdir. Apsisin cephesinde rozet içerisine alınmış eşit kollu bir haç ve yanındaki **A** ve **ω** harflerini içeren süslemeden bahsetmek gerekir. Haçın etrafını saran ve yaklaşık 70 cm. çapındaki daire, küçük boyutlu ve sık işlenmiş bitki yaprağından oluşan-olasılıkla zeytin-silmeden oluşur. Rozetin üst kotunda ise yayvan bir daire açısıyla dönen ve kiliseye adını veren yazıtı içeren kuşak bulunur. Rozetin sağında ve solunda yatay devam eden süsleme bordürün birbirinde farklı oluşu, ve aralarında az da olsa kot farkının bulunuşu, bu bordürleri içeren malzemenin devşirme olduğunu düşündürür.

Bir diğer figürlü ve ikonografik süsleme apsisin dışında, olasılıkla üst kotlardayken yıkılma sonucu yapıdan ayrıışan bir rozetli taştır. Taşın süslü yüzeyi tam orta noktadan iki yöne açılı bir şekilde yontulmuştur. Bu durum, rozetli taşın beşgen formlu doğu cephe duvarının yüzey kırılımlarının gerçekleştiği noktalardan birine ait olduğunu göstermektedir. Rozeti oluşturan dairenin çapı yaklaşık 62 cm. olup stilize bitki dalı ve küçük boyutlu yapraklar şeklindedir. Dairenin içerisinde dikey kolu yatay koldan uzun olan bir haç görülür. Haçın üst kolunun sağ ucunda küçük boyutlu olan ve bu kola “P” formunu veren bir çentikten oluşan “staurogram” bulunur. Soldaki yatay koldan başlayıp haçın üstüne doğru çapraz uzanan üç yapraklı stilize lotus çiçeği görülür. Haçın alt kısmında alt kolun her iki yanında birer balık figürüne yer verilmiştir.

Balıkların kuyrukları yukarıda iken ağız kısımları haçın en altına doğru uzanır. Balıkların şekline bakıldığında tahribatla beraber yunus balığını andırmaktadırlar.

Yapının dışında bulunan süslemeli bir diğer taş bloğu sıklıkla karşılaşılan tavuskuşu motiflerini içerir. Taşın süslü yüzeyi tam orta noktadan iki yöne açılı bir şekilde yontulmuştur. Bu durum, rozetli taşın beşgen formlu doğu cephe duvarının yüzey kırılımlarının gerçekleştiği noktalardan birine ait olduğunu göstermektedir. 64 cm. çapında, stilize bitki dalı ve küçük boyutlu yaprakların oluşturduğu bir dairenin içerisinde dikey duran bir amphora, amporanın dibinden çıkıp rozet dışına taşan iki dal motifi, amphoranın ağzından yukarı ve yanlara uzana stilize dal motifleri görülür. Amporanun ağız kısmının biraz üzerinden başlayıp dairesel rozetin üst noktasında biten bir haç motifi yer alır. Haçın yatay kolu büyük oranda aşınmıştır. Burada amphora ve haçın birer yanında yüzleri ortadaki haça dönük birer kuş figürü görülür. Kuşların kuyruk kısımlarının kabarık ve geniş olması da tavuskuşu olduklarını gösterir.

Bir diğer süsleme parçası yapının hemen güneydoğusundaki taş yığınları arasında zor görülebilen bir açıyla yatık vaziyetteki bloktur. Taşın süslü yüzeyi tam orta noktadan iki yöne açılı bir şekilde yontulmuştur. Bu durum, rozetli taşın beşgen formlu doğu cephe duvarının yüzey kırılımlarının gerçekleştiği noktalardan birine ait olduğunu göstermektedir. Burada 58 cm. çapında, stilize bitki dalı ve küçük boyutlu yaprakların oluşturduğu bir dairenin içerisinde bir haç bulunur. Haçın yatay sol kolu üzerinde üç yapraklı stilize lotus çiçeği görülür. Burada farklı olan şey ise haçın sağında ve solunda birer hayvan figürüne yer verilmiş olmasıdır. Dört ayaklı ve kuyruklu olduğu görülen hayvanın bacak kaslarının oldukça genişçe verilmiş olması ve başlarının gösterimi bu hayvanların at olduğunu göstermektedir. Atların yüzleri ikisinin arasında dikey duran ortadaki haç koluna bakar. Ayrıca atların ön ayaklarından birer tanesi de haç koluna uzatılmış ve temas ettirilmiş vaziyette tasvir edilmiştir.

Tarihlendirme Önerisi: Bizans Dönemi 5-6. Yüzyıl

Kaynakça: Bell 1906,13; Gough,1952,116-118; Hild-Hellenkemper 1990,182; Hill 1996,85-88; Mietke 1999,227-240; Posamentir-Sayar 2006,334-335; Koch 2007,218; Engelmann-Niewöhner 2010,109-137; Posamentir 2011,214; Buyruk 2014,185; Bahargülü 2015,53-58; Buyruk 2016,701-702; RBK 4,s.198-201.

Karşılaştırma Örnekleri: Çevre koridorlu plan uygulamasıyla farklılık arzeden ambulatoriumlu bazilikaların örnekleri oldukça azdır. Daha çok 4. yüzyılda ve özellikle Roma'da bazı yapılarda tercih edilen bu planın uygulandığı bazı yapılar; S.Agnese Bazilikası (Mackie 2003,fig.66; Kleinbauer 2006,s.132), SS.Marcellino e Pietro

Bazilikası (Mackie 2003,fig.43; Koch 2007,s.31), S. Sebastiano Bazilikası (Mackie 2003,fig.3; Koch 2007,s.31), S. Lorenzo Bazilikası (Krautheimer 1965,s.31; Kleinbauer 2006,s.133), Kartaca'da Bir Ftouha Kilisesi (Ousterhout 2019,s.235), Akören Kuzey Kilise (Mietke 1995,s. 39-44; Hill 1996 s,68; Koch 2007,208; Wulf-Rheidt 2011,s.189-204).

3.A.5. Anazarbos Bizans Şapeli

Yeri: Adana il merkezinin kuşuçu mu 58 kilometre kuzeydoğusunda, Kozan ilçesi sınırları içinde kalmaktadır. Ceyhan ve Kozan ilçelerini birbirine bağlayan karayolunun 28. kilometresinde ve yoldan 5 km. kadar doğuda yer alan Anazarbos antik kentinin doğusundaki kayalık kütlenin üzerinde, yukarı kalenin içerisinde yer alır ²⁶⁸.

Koordinatları: 757567- 4126895 (UTM 6-ED50)

İnceleme Tarihi: 16.06.2020-31.11.2020

Çizim no: 11

Fotoğraf no: 71-82

Tasvir:

Anazarbos antik kentinin doğusunda yükselen kayalık kütlenin üzerindeki yukarı kalenin içerisinde, görece yüksek ve bölgeye hakim bir noktadadır. Doğu batı doğrultulu inşa edilen şapel, bitişiğinde bulunan Ermeni Kral Kilisesinden ayırt edilebilmesi için erken araştırmacılar tarafından Bizans Şapeli olarak adlandırılmış ve literatürde bu isimle yer almıştır.

Tek mekanlı bir şapel olarak inşa edilen yapının doğu ucu ayaktadır. Düzgün kesme taş ile inşa edilen yapının apsisinin dışarıdan düz olduğu görülür. Cephede oluşan malzeme kayıplarının yerine bakıldığında duvar içinde kullanıldığı anlaşılan moloz taş ve yassı tuğlalar göze çarpar.

Güney cephede apsis bölgesinden geri kalan kısım bitiştirteki Ermeni Kral Kilisesinden oluştuğundan burada herhangi bir cephe duvarı yoktur.Batıda yapının olası girişi olup büyük oranda yıkılmış vaziyettedir. Şapelin kuzey beden duvarı temel seviyede izlenebilmekte ve sonrasında apsis duvarı yükselmektedir. Kuzey cephede temel seviyesindeki beden duvarlarında kullanılan malzeme ile apsis çevreleyen dış duvarda kullanılan malzemenin farklı olduğu göze çarpar. Burada, kuzey duvarına ait taşların, etrafa dağılan ve silmeli olan mimari bloklarla aynı olduğu, apsisi çevreleyen dış duvarda kullanılan kesme taşların ise bitiştirteki Ermeni Kral Kilisesi ile aynı olduğu göze çarpar.

Kilisenin yıkılan duvarlarına ait mimari bloklarda kademeli silmelerle geçilmiş kemer açıklıklarına ait parçalar, dental süslemeli korniş parçaları, silmeli lento ve sövelerin yanında sütun parçaları, sütun kaidesi ve başlıkları ile bir çiftte sütun parçası

²⁶⁸ Adana Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 29.11.2019 gün ve 11951 sayılı kararı ile güncel halini alan 1. Derece arkeolojik sit alanı içerisinde yer almaktadır.

göze çarpar. Şapelin etrafına dağılan bu mimari unsurların karakteri burada bir Erken Bizans yapısının varlığını düşündürür.

Yıkıntılar arasında bir sütun başlığı özellikle dikkat çeker. *Impost* tipte sütun başlığı olan bu başlığın üst genişliği 49 cm. ile başlamakta ve alta doğru daralarak 31 cm. olarak sonlanmaktadır. Daha sonra gelene *ekinus* bölümünün çapı ise 25 cm. olarak ölçülmüştür. 26 cm. yüksekliği olan impost sütun başlığı kare olmayıp dar yüzeyi üstten 31 cm. olarak şekillendirilmiştir.

Tek mekanlı kilisenin girişi olasılıkla batıdan olup karşıdan apsis görülür. Apsisin orta noktasında mevcut zeminin yaklaşık 1.6 metre üzerinde başlayan ve 90 cm. genişliğindeki bir pencere açıklığının izleri bulunur.

Plan :

Doğu-batı uzantılı, 18.3 metre toplam uzunlukta inşa edilmiş olan şapel, naos ve apsis bölümlerinde meydana gelir. Dikdörtgen planlı olan naosa giriş, kesin olmamakla birlikte batı cephesindeki bir kapıdan sağlanmış olmalıdır. 6.4 metre genişliğindeki naos bölümü tamamen toprak ve taşlarla kaplı olduğundan kilisenin neflere sahip olup olmadığı bilinmemektedir. Bu nedenle halihazırda tek nefli olarak değerlendirmekteyiz. Naosun doğusunda yer alan 409 cm. genişliğinde ve 310 cm. derinliğindeki apsis, içten yarım daire, dıştan kare formudur.

Malzeme Teknik:

Yapıda hem kireçtaşı düzgün kesme taşlar hem de moloz taşlar kullanılmıştır. Yapıdan geriye kalan duvar bakiyelerine bakıldığında, Dışta düzgün kesme taş kullanılmışken iç yüzeyde kireç harçlı moloz taş duvar yapıldığı anlaşılmaktadır. Fakat özellikle belirtmek gerekir ki kuzeydeki temel seviyesinde korunmuş beden duvarlarında kullanılan malzeme ile apsis çevreleyen dış duvarda kullanılan malzemenin farklı olduğu göze çarpar. Burada, kuzey duvarına ait taşların, etrafa dağılan ve silmeli olan mimari bloklarla aynı olduğu, apsisi çevreleyen dış duvarda kullanılan kesme taşların ise malzeme ve boyut olarak bitişikteki Ermeni Kral Kilisesi ile aynı olduğu göze çarpar. Bu durumda, şapelin 1. evrede Erken Bizans Döneminde inşa edildiği, 12.yüzyılda 2. evrede bitişikte Ermeni Kral Kilisesi inşa edilince Bizans şapelinin de apsis bölümünün dıştan kare olacak şekilde aynı malzeme ile çevrelendiğini düşünülmektedir.

Süsleme:

Kilisenin süsleme unsurlarına dair in situ bir veri yoktur. Mimari bloklar üzerindeki verilerden hareketle, kilisedeki açıklıkların kademeli silmelerle geçildiği söylenebilir. Bunun dışında etrafa dağılan bazı mimari plastik parçalar üzerinde bezeme unsurlarına rastlanır. Kabaca 45 cm. genişliğindeki kırık bir çifte sütun parçasının yan yüzeylerinde haç bezemesi görülür. Etrafa dağılmış dental süslemeli saçak parçaları yapının üst elemanlarındaki süsleme zenginliğine işaret eder. Yukarıda bahsedilen impost sütun başlığında ekinus ve pulvinus kısımlarının işlenmeden bırakıldığı görülür. Ancak impostun dar olan yan yüzeyi üzerinde kabartma tekniğinde daire içerisine alınmış ve kolları birbirine eşit bir haç motifinin bulunur.

Apsisin bitişiğinde yerde yatan ve zemin içerisinde toprağa gömülü bir taş dikkatli incelendiğinde süslemeli olduğu anlaşılmıştır. 70 x 47 cm. ölçülerinde bir yüzeye sahip kireçtaşı blok süslemeli yüzeyin dışa bakması ve taşın zeminle bir olması sebebiyle gerek doğal etkenler gerekse ziyaretçilerin basması sebebiyle oldukça yıpranmıştır. Yumuşak kireçtaşı olan malzemedeki deformasyon nedeniyle figürlerin konturları erise de dikkatle incelendiğinde Bizans dini yapılarında ikonografik süsleme açısından sıklıkla karşılaşılan yüzleri birbirine bakan ve simetrik yerleştirilmiş iki balık figürü olduğu görülür.

Tarihlendirme Önerisi: İlk evresi Bizans Dönemi 5-6. yy.

Kaynakça: Bell 1906,28; Gough,1952,127; Hild-Hellenkemper 1990,183; Bahargülü 2015,71-72; Buyruk 2016,706.

Karşılaştırma Örnekleri: Boğdan Sarayı Kilisesi (Eyice 1963,s.52; Müller-Wiener 2001,s.108), Şahinefendi Mezarlık Şapeli (Erpek 2019,s.62), Soğanlı Ak Kilise (Restle 1979,s.24-25), Alahan Mağara Kilise (Hill 1996,s.72-73), Gazipaşa 10C. nolu Kilise (Hill 1996,s.168-169), Cennet Cehennem Azize Mary Şapeli (Hill 1996,s.113-114), Andriake F Kilisesi (Tekinalp 2000,s.174)

3.A.6. Anazarbos Güneybatı Kilisesi

Yeri: Adana il merkezinin kuşuçuğu 58 kilometre kuzeydoğusunda, Kozan ilçesi sınırları içinde kalmaktadır. Ceyhan ve Kozan ilçelerini birbirine bağlayan karayolunun 28. Kilometresinde, yoldan 5 km. kadar doğuda yer alan Dilekkaya köyündeki Anazarbos aşağı kent surlarının güneybatı kısmında yer alır²⁶⁹.

Koordinatları: 756761- 4127147 (UTM 6-ED50)

İnceleme Tarihi: 16.06.2020-31.11.2020

Çizim no: 12

Fotoğraf no: 83-94

Dış Tasvir:

Kilise, Anazarbos antik kentinde, aşağı kent surlarının içerisinde, sur içi kentin güneybatısındaki düz bir alanda yer alır. Doğu-batı doğrultulu ve serbest haç planlı kilise bulunduğu konum nedeniyle araştırmacılar tarafından Güneybatı Kilise olarak adlandırılmış ve literatürde bu isimle yer almıştır.

Kilise 1.8 m. yüksekliğinde bir platform üzerine inşa edilmiş olup bu yönüyle sıradışıdır. Çoğunlukla bulundukları doğal zeminden kot alan diğer kiliselerin aksine burada küçük boyutlu moloz taşlar kireç harç ile karıştırılarak yüksek bir platform oluşturulmuştur. Platform, aynı zamanda kilisenin zemin döşemesidir. Kilisenin doğusundan başlayan platform, apsis ve oradan naosa doğru kısmen uzanmaktadır. Naos içerisindeki tahribat nedeniyle izlenemeyen bu döşeme, kilisenin güneybatı köşesinin hemen dışında tekrar izlenebilmektedir. Gough ve Hill yapıda mozaik kalıntılarını gördüklerini belirttiklerinden platformun üzerinde özgün mozaik veya başka bir taban döşemesinin olma ihtimali gözardı edilmemelidir.

Kilisenin duvarları az korunmuş ve temel seviyesine kadar yıkılmıştır. Gough, mevcut in situ kalıntıların yanında, yapıdan düşen ve kapı-pencere açıklıklarına ait olan mimari bloklardan hareketle çıkardığı planda çok sayıda açıklık göstermiştir. Bu açıklıklar bugün görülememektedir.

Kilisenin doğusunda platform üzerinde yer alan apsis cephesi görülür. Dışa taşkın olan apsisi, gerek Gough gerekse de onu takip eden diğer araştırmacılar üç kenarlı göstermesine karşın, apsisin kırıklı değil dairesel döndüğü açıkça anlaşılmaktadır. Apsisin dışarıya doğru olan taşkınlığı alışlagelenden daha zayıf görülmektedir. Apsisin her iki yanında uzanan duvarı baştan başa geçen kademeli bir

²⁶⁹ Adana Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 29.11.2019 gün ve 11951 sayılı kararı ile güncel halini alan 1. Derece arkeolojik sit alanı içerisinde yer almaktadır.

silme bordürü görülür. Bu cephede herhangi bir açıklık izi görülmemekle beraber Gough apsiste üç pencere açıklığı göstermiştir.

Kuzey duvarlar temel seviyesinde kalan duvarlar kısmen görülebilmektedir. Burada cepheden dışa doğru taşan haçın kolu ve etrafa dağılan mimari bloklar görülür. mimari bloklar arasında doğrama yuvalarının görüldüğü silmeli lento, söve ve eşik taşları dikkat çeker. Gough kuzey cephede, üçü haç kolu üzerinde ve ikisi beden duvarı üzerinde olmak üzere beş açıklık göstermiştir.

Batı ve güney duvar kalıntıları temel seviyesindedir. Duvarın hemen gerisinde yapıyı taşıyan platformun izleri görülmektedir.

Yapının iç mekanı detaylı ve yeterli veri sunmadığından bu konuda fazla bir şey söylenememektedir. İçten ve dıştan dairesel olan apsisin iç duvarı diğerlerinden farklı olarak daha küçük boyutlu ve kabayonu taşla inşa edilmiştir. Apsis içten içe 6.4 metre genişliğinde ve 2 metre derinliğindedir.

Plan:

Anazarbos Güneybatı Kilisesi, doğu batı doğrultulu inşa edilmiş Serbest Haç Planlı bir kilisedir. Kilisenin uzunluğu, 51.8 metre, genişliği 37 metredir.

Kilisenin nartheksi olduğuna dair bir iz yoktur. Naosun kendi içerisinde neflere ayrıldığına dair bir şey söylenememektedir. Ancak Gough gördüğü plaster kaidelerini referans alarak kilisenin hem doğu-batı yönünde hem kuzey-güney yönünde üçer nefe ayrıldığını önermektedir. Bu varsayım doğru kabul edilirse en azından neflerin kesiştiği orta bölgede en az dört taşıyıcı sütun veya payeye ihtiyaç duyulur. Yapının 50 metreyi aşan uzunluğu göz önüne alındığında orta bölgenin dışında da taşıyıcılara yer verilmiş olması muhtemeldir.

Malzeme Teknik:

Kilise, düzgün kesilmiş kireç taşı malzeme ile inşa edilmiştir. Beden duvarları bir sıra düzgün kesme taş ile inşa edilmiş gibi görünse de apsis içerisindeki kabayonu taş sırası, yapının içten kabayonu taş ile inşa edildiği, dolayısıyla dıştan kesme, içten kabayonu taş ve ikisinin arasında moloztaş+kireç harç dolgulu, 115 cm. kalınlığında duvar ile inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Yapının üst örtü sistemine dair bir şey söylenemese de yapıdaki açıklıkların geniş olmasından hareketle hafif malzeme ile geçilmiş olması gerektiği, mimari izlerin olmayışı da göz önüne alındığında ahşap bir çatı ile örtülü olması gerektiği akla yatkındır.

Süsleme:

Kilisenin süsleme unsurlarına daha çok mimari bloklar üzerinde rastlanır. Dış cephede temel seviyesinde baştanbaşa geçen bir kademeli silme bordürü görülür. Beden duvarlarından düşen yapı taşlarının bazılarında farklı ölçülerde silmeler görülmekte iken kuzey haç kolu üzerinde yıkılmış vaziyetteki bir lento bloğu oldukça gösterişlidir. Lentonun iki köşesinde völütlerle biten ve akanthus motifleri ile süslenen taş konsollar ait olduğu kapının anıtsallığına işaret eder. Gough bu lentodan yola çıkarak yapının ana girişinin kuzey haç kolunun ortasındaki kapı olduğunu önerir. Kilisede süsleme elemanı olarak başkaca veri olmasa da yukarıda bahsedildiği üzere, gerek Gough gerekse de Hill tarafından görüldüğü belirtilen mozaik parçalarından hareketle kilisenin iç zemin döşemesinin mozaik olabileceği unutulmamalıdır.

Tarihlendirme Önerisi: Bizans Dönemi 4-6. y.

Kaynakça: Gough,1952,113-114; Hild-Hellenkemper 1990,182; Hill 1996,88-89; Buyruk 2016,703; Bahargülü 2015,59-64; RBK 4,s.201.

Karşılaştırma Örnekleri: Serbest Haç planlı olan Anazarbos Güneybatı Kilisesi'nin benzerleri; Havariyun Kilisesi (Krautheimer 1965, s.46-47), Mahalaç Kilisesi (Ramsay-Bell 1909, s.241-242), Hayyat Kilisesi (Mimiroğlu 2015, s.32), Viranşehir I. nolu Kilise (Restle 1979, s.73), Skupi Kırk Martirler Kilisesi (Restle 1979, s.63-67), Göreme Çanlı Kilise (Restle 1979, s.54-57), Kızıl Kilise (Doğan 2008,s.49), Niğde Kitreli Kilisesi (Pekak 2008,s.92)

3.A.7. Anazarbos Extra Muros Kilisesi

Yeri: Adana il merkezinin kuşuçu mu 58 kilometre kuzeydoğusunda, Kozan ilçesi sınırları içinde kalmaktadır. Ceyhan ve Kozan ilçelerini birbirine bağlayan karayolunun 28. kilometresinde ve yoldan 5 km kadar doğuda yer alan Dilekkaya köyündeki Anazarbos antik kentinin doğusundaki kayalık kütlenin üzerinde, nekropolün hemen doğusunda yer alır ²⁷⁰.

Koordinatları: 757469- 4126392 (UTM 6-ED50)

İnceleme Tarihi: 16.06.2020-31.11.2020

Çizim no: 13-14

Fotoğraf no: 95-108

Tasvir:

Anazarbos antik kentinde, kent surlarının dışında, görece yüksek ve kentin güneyine hakim bir noktadadır. Doğu batı doğrultulu inşa edilen kilise kısmen kayalık kütlenin oyulmasıyla oluşturulduğu için erken araştırmacılar tarafından kaya oyma kilise olarak adlandırılmış ve literatürde bu isimle yer almıştır.

Gough ve onu takip eden araştırmacılar kilisenin uzunluğunun 43 metreden az olmadığını belirtir. Buna karşılık yapıdaki ölçümlerde kilisenin doğu ve batı köşeleri esas alındığında yaklaşık 55 metre uzunluğunda ve 31 metre genişliğinde olduğu tespit edilmiştir.

Kilisenin nartheks duvarının izleri yer yer görülebilmesine karşın sağlıklı bir tanım yapmaya yetecek kadar veri sunmamaktadır.

Kuzeyde nartheks kısmına yakın bölümlerde zemin seviyesinde duvar izleri görülmektedir. Zira bu cephenin apsise yakın-doğu yarısı diyebileceğimiz- bölümleri, bu taraftaki kayalık kütlenin aşağı doğru oyulmasıyla oluşturulduğundan duvar bakiyeleri görülememektedir.

Güney cephede durum biraz farklıdır. Apsis bölgesine yakın-doğu yarısı diyebileceğimiz- bölümün duvarları, burada varolan kayalık damarın iki yandan oyularak 75 cm. kalınlığındaki duvar şekli verilmesiyle oluşturulmuşken nartheks bölümüne yakın kısımları duvar örgüsüyle oluşturulmuştur. İzlenebildiği kadarıyla duvar üzerinde herhangi bir açıklık izi görülememektedir.

Doğuda karşıdan bakıldığında kayaya oyulmuş apsisin görülür. Yarım daire şeklinde dönen apsis üzerinde dikdörtgen ve 195 cm. genişliğinde bir pencere açıklığına

²⁷⁰ Adana Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 29.11.2019 gün ve 11951 sayılı kararı ile güncel halini alan 1. Derece arkeolojik sit alanı içerisinde yer almaktadır.

ait söve ve geriye kalan kısımda büyük bir açıklık görülmektedir. Yaklaşık 580 cm. olan açıklığın tek bir pencere açıklığı olmayıp olasılıkla aradaki sövesi yıkıldığı için birleşmiş olan iki pencere açıklığına ait olduğu, dolayısıyla ilkiyle beraber apsis üzerinde üç pencere açıklığı olduğu anlaşılmaktadır. Apsis üzerindeki bu açıklığın alt köşelerinde taş yüzey üzerinde özgün durumdaki pencerelerin doğramalarına ait yuvalar görülebilmektedir.

Apsisin hemen güneyindeki duvarda buluna 155 cm. genişliğinde bir açıklıktan bir şapele girilir. 13.1 metre uzunluğunda, 7,5 metre genişliğindeki şapelin güney ve kuzey duvarları yer yer izlerini gösterir. Apsis birkaç sıra kalan ve yaklaşık 68 cm. kalınlığındaki taş örgü ile yarım yuvarlak karakterini belli eder. Apsisin içten içe genişliği 410 cm., derinliği ise 270 cm.dir.

Her ne kadar batıda giriş izleri kesin değilse de kuzey ve güney beden duvarlarının büyük oranda kayalık kütlenin oyulmasıyla oluşturulduğu, kuzey bölümünün yer yer dış zemin seviyesinin çok altında olması sebebiyle kiliseye giriş için uygun olmadığı göz önüne alındığında batıdan giriş daha akla yatkındır. Batıdan narthekse girilir. Burada nartheksin örgü duvarlar ile üç kısma ayrıldığı görülür ancak ayırıcı duvarlar kısmen ve temel seviyesinde izlenebilmektedir.

Naos içerisinde mevcut durumda herhangi bir in situ duvar, sütun veya kaide vb. ayırıcı unsur görülmez. Apsis ve iki yanında kaya oyma duvar ile apsisin güneyinde şapele geçişi sağlayan kapı açıklığı görülür. Apsis içerisine bakıldığında, yarım yuvarlak apsisi içten dolaşan synthronon basamakları görülür. Üst basamak oldukça net görülebilirken alttaki basamak zemin seviyesinde izlenebilmektedir. Synthronon basamağının yüksekliği ve derinliği eşit şekilde 45 cm.dir. Apsis iç yüzeyinde yaklaşık 2-3 cm. çapında çok sayıda delik izi göze çarpar. Bu deliklere kaya oyma kuzeydoğu yüzeylerde de rastlanır.

Apsisin içerisinde yatık vaziyette duran bir mimari unsur dikkat çekicidir. Birbirine bitişik iki pencere açıklığının birleşme noktasında oluşan üçgen alana ait ve kenarları silmelerle geçilen bu taş üzerinde “εθουσελςφτ.” ifadesi görülmektedir. Gough, bu ifadeden yola çıkarak MÖ 19 yılından başlayan Anazarbos kent takvimine göre 535 yılında inşa edildiğinden hareketle kilisenin 516 yılında inşa edildiğini önerir.

Plan:

Anazarbos Extra Muros Kilisesi, doğu-batı doğrultulu inşa edilmiş ve kabaca dikdörtgen formlu bazilikal planlıdır. Kilisenin nartheksi üç kısma ayrılmıştır. Ancak naosun kendi içinde neflere ayrıldığını gösteren in-situ veri olmasa da apsisin sağında

ve solunda yer alan payanda çıkıntıları nef başlangıcına yorumlanmaktadır. Bu varsayıma göre kilise üç nefli olup yan nefler orta nefe göre ½ oranında genişliğe sahiptir. Apsisi dışa taşkın olup köşe mekanlarına dair herhangi bir iz yoktur. Güneydoğu köşesindeki şapel ise dikdörtgen planlı ve tek mekanlıdır.

Malzeme Teknik:

Anazarbos Extra Muros Kilise'nin bir duvar+kaya oyma kilisesi olduğu söylenebilir. Yapının kabaca doğu yarısı kaya oyma şeklinde oluşturulmuşken batı yarısında düzgün kireçtaşı kesme taş malzemedir. Genel olarak içte ve dışta düzgün kesme taş arasına kireç harçlı moloz taş dolgu yapıldığı anlaşılmaktadır.

Süsleme:

Kilisenin süsleme unsurlarına dair maalesef günümüze ulaşan bir veri yoktur. Sadece yukarıda bahsedilen ve kilisenin inşa tarihine dair verileri içeren mimari blok, kilisedeki-en azından apsisteki- açıklıkların bölgedeki çağdaş kiliselerle benzer şekilde kademeli silmelerle geçildiğini göstermektedir.

Tarihlendirme Önerisi: Bizans Dönemi 516 yılı (6. yy. ilk çeyreği)

Kaynakça: Bell 1906,20-24; Gough,1952,116-118; Hild-Hellenkemper 1990,182; Hill 1996,90-91; Posamentir-Sayar 2006,336-337; Bahargülü 2015,65-69; Buyruk 2016,704-705; RBK 4,s.201.

Karşılaştırma Örnekleri: Alahan Batı Bazilikası (Hill 1996, s.73), Alahan Doğu Bazilikası, (Gough 1968,s.461), Anemurium Nekropolis Bazilikası (Russel 1989, s.1630), Anemurium Merkez Bazilika (Russel 1989, s.1624-1625), Castabala Kuzey Kilise (Hill 1996,s.104), Castabala Güney Kilise (Hill 1996, s.105), Canbazlı Bazilikası (Hill 1996, s.107-110), Demirciören Kilisesi (Aydın 2003, s.416), Hasanliler Kilisesi (VTIB,s.64-65), Işıkkale Kilisesi (Westphalen 2015,s.548), Kanlıdivane I nolu Kilise (Eyice 1976/77, s.423; Hill 1996, s.179-182), Öküzlü Kuzey Kilise(Eyice 1982, s.355-367) , Öküzlü Güney Kilise(Eyice 1982,s.355-367), Olba Kilisesi (MAMA III,s.87)

3.A.8. Cıvıklı Köyü Kilisesi

Yeri: Saimbeyli ilçe merkezinin 14 kilometre güneybatısında, Adana il merkezinin 128 km. kuzeyinde bulunan Cıvıklı Köyü sınırlarındadır. Köyün kuzeyinde, oldukça sık ormanlarla kaplı ve tüm bölgeye hakim yüksek bir dağın üzerinde bulunur²⁷¹.

Koordinatları: 763058-4200372 (UTM 6-ED50)

İnceleme Tarihi: 8 Kasım 2020

Çizim no: 15

Fotoğraf no: 109-118

Tasvir:

Kilisenin duvar bakiyeleri kısmen günümüze ulaşmıştır. Kuzeydoğu yönüne doğru hafif eğimli bir zemin üzerine inşa edilen kilisenin bazı bölümleri dolgu toprak sebebiyle görünmese de yapı algılanabilmektedir. Doğu-batı doğrultulu inşa edilen kilisenin dıştan dışa ölçüleri apsis dahil 16.1 m. X 9.25 m.dir.

Batıdan yaklaşık 1 metre yüksekliğe kadar ayakta kalmış kapı açıklığına ait kapı sövesi görülür. Bu açıklık 160 cm. genişliğe sahiptir. Yapıyı ilk kez bilim dünyasına tanıtan Hild ve Hellenkemper'in yayınladığı fotoğrafta²⁷² bu kapının her iki sövesi ve lentosu ile ayakta olduğu, etrafı silmelerle geçilmiş kapının lentosunun üzerinde eşit kollu haç olduğu görülmektedir. Ancak aradan geçen zamanda yaşanan yıpranma ve yıkılmalara bağlı olarak bugün sadece bir sövenin iç yüzeyi görebilmektedir. Kapının dışında, duvarların yanında biriken dolgu toprak sebebiyle izler pek algılanamamaktadır.

Kuzey cephenin üst kısımları yıkılmıştır. Duvarın ortasında bir kapı açıklığına ait olması muhtemel monolit söve taşı ayakta kalmıştır. Ancak diğer söve taşı görülemediğinden kapı açıklığının özgün ölçüleri anlaşılamamaktadır. Eğimin olduğu bölgede belli bir seviyenin altında duvarın daha kaba işçilikle örülerek yükseltildiği, eğimden kaynaklı kot farkı giderildikten sonra yapının ana duvarlarının yükseltildiği anlaşılmaktadır. Güney ve doğu cepheler ise dolgu nedeniyle algılanamamaktadır.

Kiliseye kuzey ve batı cephede bırakılan açıklıklardan girilebilmektedir. Ancak, gerek mevcut kapı açıklığının genişliği gerekse de 1986'da yayınlanan fotoğrafta görüldüğü gibi özenli ve süslemeli oluşu nedeniyle batı cephede yer alan kapının ana giriş olduğunu varsayabiliriz. Kuzey cephedeki kapı açıklığı, dışarıdan

²⁷¹ Adana Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 29.04.2005 gün ve 589 sayılı kararıyla korunması gerekli taşınmaz kültür varlığı olarak tescil edilmiştir.

²⁷² VTIB 4,abb.156.

özenli inşa edilmesine rağmen içeriden sade bırakılmıştır. Kuzey duvarda, batı köşeden başlayarak uzanan duvarın iç yüzeyi ve kuzey kapısının bezemesiz sövesi görülür.

Güneyde, artan eğim nedeniyle en fazla dolguya maruz kalan duvarının küçük bir bölüm görülür. Bu cephenin önü yüksek ve eğimli olduğu için, özgün durumda güney duvarının dış kısmının belki de daha alçak olduğu, naos zemin kotuna kadar duvarın toprağa gömülü inşa edildiği ihtimali akla yatkın gelmektedir. Bu nedenle, güney duvarında yükseklik ve eğim nedeniyle bir kapı açıklığı kullanışlı olmayacağı ve naos zemininden yüksekte kalacağı için böyle bir açıklığın bulunmadığı olasıdır.

Naosun yoğun bitki ve dolgu toprakla örtülü oluşu, naosu zemin destek sistemini algılamayı imkansız kılmaktadır. Apsisten geriye kalan ve dolgu toprağa gömülü olan az sayıda kabayonu taştan oluşan kalıntılar görülebilmektedir. Aradan geçen zamanda yaşanan tahribat nedeniyle bugün pek algılanamasa da yapının eski fotoğraflarında apsisin iç yüzeyinin görülebildiği, apsis tabanının mozaik ile kaplı olduğu belirtilmiş ve kısmen görülebilen mozağin fotoğrafı yayınlanmıştır. 6. yüzyıla tarihlendirilen mozaikte “...των και καρποφορουντων...” (..ve meyve veren...) ifadesi yer almaktaydı. Pencere açıklığı olup olmadığı belirlenemeyen apsisin başlangıç noktalarından içten içe genişliği 260 cm., derinliği ise 240 cm.dir. Apsis içerisindeki dolgu nedeniyle de burada synthronon varlığına dair herhangi bir iz görülememektedir.

Plan:

16.1 m. X 9.25 m. ölçülerinde doğu-batı doğrultusunda ve dikdörtgen formlu olan kiliseye giriş için batı ve kuzey duvarlarında birer kapı açıklığı bırakılmıştır. Mevcut şartlarda bir nartheks varlığını ve kilisenin neflere ayrıldığını gösteren somut bir veri yoktur.

Malzeme Teknik:

Kilisenin inşasında düzgün kesme taş, kabayonu taş ve moloz taş tercih edilmiştir. Kapı açıklıklarında ve beden duvarlarının köşelerinde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Duvarların inşasında iki sıra kabayonu kesme taşın arası moloz taş ve kireç harç dolguludur. Yapıda duvarların kalınlığı 60 cm.dir.

Yapının üst örtüsü ile ilgili bir veri yoktur. Duvar kalınlıkları çıkarıldığında geriye kalan yaklaşık 8 metrelik açıklığın ahşap kırma çatı ile örtülü olduğu düşünülebilir.

Süsleme:

Yapının eski fotoğrafından anlaşıldığı kadarıyla ayakta kalan batı kapısının her iki sövesi birbiriyle benzer şekilde ve bugün yerinde olmayan lentosuyla beraber kesintisiz devam eden iki sıra derin kaval silme ile çerçeveslendirilmiştir. Lentonun ortasında bir rozet içerisinde eşit kollu bir haç motifine yer verilmiştir.

Eski fotoğrafında apsis zemininin küçük tesseralarla yapılmış bir mozaik pano ile döşenmiş olduğu görülür. Olasılıkla güneybatı kısmı görülen mozaikte pano geometrik motifli bordürlerle çevrilidir. Kısmen görülebilen yazıtın üzerinde, olasılıkla sola doğru bakan bir tavus kuşunun kabarık ve uzun kuyruğu ile kanat ve gövdesinin bir kısmı görülür. Benzer örnekler dikkate alındığında, solda simetrik yerleştirilmiş bir tavus kuşu ve ikisinin arasında bir kantharos olabileceği, kantharosun içerisinde bir asma veya ağaç motifiyle tamamlanmış olması beklenir.

Tarihlendirme Önerisi: Bizans Dönemi 6. Yüzyıl.

Kaynakça: VTIB 4, s.99; TIB 5-1, s.228; Hill 1996, s115; Tülek 2004,s.80-81.

Karşılaştırma Örnekleri: Boğdan Sarayı Kilisesi (Eyice 1963,s.52; Müller-Wiener 2001,s.108), Şahinefendi Mezarlık Şapeli (Erpek 2019,s.62), Soğanlı Ak Kilise (Restle 1979,s.24-25), Alahan Mağara Kilise (Hill 1996,s.72-73), Gazipaşa 10C. nolu Kilise (Hill 1996,s.168-169), Cennet Cehennem Azize Mary Şapeli (Hill 1996,s.113-114), Andriake F Kilisesi (Tekinalp 2000,s.174)

3.A.9. Comana Kırık Kilise

Yeri: Adana il merkezinin 220 kilometre kuzeyinde bulunan Tufanbeyli ilçe merkezinin 15 kilometre kuzeydoğusundaki Şar köyünün 1 kilometre kuzeyinde yer alır. Köy meskun mahalinin dışında yer alan kilise, Kappadokya Comanası olarak bilinen antik kentin içerisinde Kırık Kilise olarak adlandırılır²⁷³.

Koordinatları: 265887-4246774(UTM 6 Derece ED50)

İnceleme Tarihi: 4 Eylül 2020

Çizim no: 16-18

Fotoğraf no: 119-128

Tasvir:

Şar Köy merkezinden Comana antik kentinin içerisine doğru uzanan yolun doğusunda, yola bitişik olan yapı hafif eğimli bir arazide konumlanmıştır. Yapının etrafında bulunan yazıttan anlaşıldığına göre, MS. 4. yüzyıl senatörlerinden Aurelius Claudius Hermodorus için yaptırılmış anıtsal bir mezardır. Ancak daha sonra kısmi eklemelerle kiliseye dönüştürülmüştür.

Doğu-batı doğrultusunda inşa edilen yapı iki katlıdır. Katlar arası dışa taşkın korniş ile belirginleştirilmiştir. Batıda alt kat seviyesinde ortada bir kapı açıklığı görülür. 130 cm. yüksekliği ve 90 cm. genişliği olan kapının lentosu silmelerle kademelendirilerek dışa taşkın hale getirilmiştir. Alt kat köşelerinde birer, kapının iki yanında da birer olmak üzere dört plaster ile hareket kazandırılmıştır.

Üst kat seviyesinde ise ortada büyük, yanlarda da birer daha küçük olmak üzere üç açıklık görülür. Her üç açıklık da yuvarlak kemerlerle geçilmiştir. Ortadaki açıklığın genişliği 307 cm., yandaki açıklıkların genişliği ise yaklaşık 110 cm.'dir. Kemer alınları silmelerle zenginleştirilmiştir. Üst kat, üçlü açıklıktan sonra üçgen biçimde yükselir ve bir üçgen alınlık halini alır. Ortadaki açıklığın kemeri bu üçgen alana taşmıştır. Üçgen alınlığın dış konturları profilli kornişle sonlanır.

Kuzeyde eğimden dolayı kısmen toprak altında olan yapının cephesi sağırdır. Sadece kat arası ve üst kat saçak profilleri göze çarpar. Ancak 1963 yılına ait fotoğraflarında, bu cephede anıtsal mezarın üst katına girişi sağlayan bir kapı açıklığı ve yapıya bitişik olarak inşa edilen taş merdiven basamakları görülebilmektedir.

²⁷³ Adana Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 26.01.2007 gün ve 2365 sayılı kararı ile ilan edilen 1. derece arkeolojik sit alanı içerisinde yer almaktadır.

Güney cephe kuzey cephe ile aynı özelliktedir. Burada dikkat çeken şey ise, güney cephe duvarına dik açıyla gelip dayanan kütleli bir duvardır. Bu duvarın görüntüsü anıtsal mezarın duvarıyla farklılık arz eder.

Doğu cephesi tamamen farklı bir görünüme sahiptir. Doğudan yarım daire şeklinde dışa taşkın apsisin ayakta kalan kısımları görülür. Burada zemin eğimden dolayı yapının üst kat seviyesindedir. Apsisin üzerinden yapının üst kat iç mekanı görülür. Apsisin dışında yarım daireyi kareye tamamlayan bir moloztaş platform yer alır. Olasılıkla apsisi eğimden gelen zararlardan korumak amacıyla yapılmıştır.

Batıdan zemin kattaki kapıdan anıtsal yapının fonksiyonunu belirleyen mezar odasına girilir. Amacına uygun şekilde, herhangi bir açıklık olmaksızın izole inşa edilen bu mezar odasının tavanında kare açıklık yer alır. Tonoza örtülü mekanın tavanındaki bu kare açıklık vasıtasıyla üst kattan mezarodasına hem ışık kaynağı yaratılmış hem de görme imkanı sağlanmıştır.

Üst kata çıkışın özgün yeri görülememektedir. Doğuya doğru yükselen eğimin üst kata çıkış için kullanılmış olabileceği, batıda zeminden doğuya yükselen eğimli araziye oturtulmuş bir merdiven ile üst kata doğu veya kuzeydoğudan girilmiş olması akla yatkındır. Eski fotoğraflardaki merdiven bu toprağın altında olmalıdır. Üst kata çıkıldığında batıda üçlü kemerli açıklıkların iç yüzeyleri görülür. Dış cephe kadar özenli yapılmadığı hemen fark edilen iç mekanın güney ve kuzey duvar yüzeyleri de tamamen sade bırakılmıştır. Doğuya doğru duvarlar daha az korunmuştur.

Doğuda apsis duvarının iç yüzeyi görülür. 1.2- 2 m. aralığında ayakta kalan apsis duvarı üzerinde herhangi bir kapı veya pencere açıklığına dair iz görülmez. Zaten doğuya doğru yükselen eğimden dolayı burada –en azından alt ve orta kotlarda- açıklık bırakılması pek muhtemel değildir. Apsisin içerisinde dikdörtgen planlı ve iki kademeli olarak derinleşen bir havuz bulunur. Apsisin hemen önünde yanlara doğru, kuzey ve güneyde birer mekan yaratıldığı görülür. Bu mekanlar herhangi bir bölücü duvar ile ayrılmadıklarından “T” biçiminde bir form oluşturur.

Plan:

Comana(Şar) Kırık Kilise başlangıçta kareye yakın dikdörtgen plan şemalı bir anıt mezar olsa da doğu yönünde yapılan eklemelerde kiliseye dönüştürülmüştür. Anıt mezarın üst katı naosa dönüşmüş, apsisin kuzey ve güneyinde inşa edilen mekanlarla beraber yapı “T” biçimli “Serbest Haç Planlı Kilise”ye dönüşmüştür.

Malzeme Teknik:

Comana Kırık Kilise'nin birinci evresi olan anıt mezarda kullanılan ana inşaa malzemesi bölgede sıkça rastladığımız ve diğer benzer yapılarda da alışıık olduğumuz kireçtaşı düzgün kesme taş malzemedir. Kesme taşların ölçüleri 25 cm. ile 67 cm. arasında değişir. İkinci evrede doğu kısımda moloz taş kullanımı görülür. Ancak bu bölümde köşelerde büyük boyutlu düzgün kesme taşlar olasılıkla anıt mezardan sökülen taşlardır.

Süsleme:

Kilisenin mimari plastik malzeme gözlemlenememektedir. Cephelerde herhangi bir bezeme unsuru bulunmamaktadır. Ancak gerek kapı-pencere açıklıkları, gerekse de kat arası ve saçak kotundaki kornişler yapıya biraz da olsa hareket hissi vermektedir.

Tarihlendirme Önerisi: 2. Evresi için Bizans Dönemi 5-6. yüzyıl

Kaynakça: Harper – Bayburtluoğlu 1968, 149-158; Restle 1979,86-87; Hild - Restle 1981, 208-209.

Karşılaştırma Örnekleri: Serbest Haç planlı olan Anazarbos Güneybatı Kilisesi'nin benzerleri; Havariyun Kilisesi (Krautheimer 1965, s.46-47), Mahalaç Kilisesi (Ramsay-Bell 1909, s.241-242), Hayyat Kilisesi (Mimiroğlu 2015, s.32), Viranşehir I. nolu Kilise (Restle 1979, s.73), Skupi Kırk Martirler Kilisesi (Restle 1979, s.63-67), Göreme Canlı Kilise (Restle 1979, s.54-57), Kızıl Kilise (Doğan 2008,s.49), Niğde Kitreli Kilisesi (Pekak 2008,s.92)

3.A.10. Cumhurlu Köyü 1. nolu Kilise

Yeri: Saimbeyli ilçesine bağlı, ilçe merkezinin 11 kilometre güneybatısında bulunan Cumhurlu Köyü sınırlarındadır. Halk arasında “Karakilise” olarak bilinir ve dağınık haldeki evlerin yanında bulunur²⁷⁴.

Koordinatları: 237833-4199910 (UTM 6-ED50)

İnceleme Tarihi: 8 Kasım 2020

Çizim no: 19

Fotoğraf no: 129-140

Dış Tasvir:

Kilisenin beden duvarları, kapı açıklıkları ve apsisi yer yer belli oranda ayakta kalmıştır. Doğu-batı uzantılı olarak inşa edilen kilisenin dıştan dışa ölçüleri apsis dahil 13.8 m. X 6.55 m.dir.

Batıda kilisenin bulunduğu yerde doğudan batıya doğru eğim nedeniyle oluşan kot farkının tonozlu bir mekan inşa edilerek değerlendirildiği görülür. Batıda, 320 cm. açıklığı olan, 140 cm. yüksekliğinde ve 310 c. uzunluğunda beşik tonozlu bir mekan görülür. Tonozlu mekanın üstü, aynı zamanda 1 nolu kilisenin batı bölümünün zeminini oluşturur. Tonozlu mekanın önünde büyük boyutlu düzgün kesme taşlar dikkat çeker.

Güneyki duvarın büyük oranda yıkılmış olsa da yer yer zeminden takip edilebildiği görülür. Ancak bu cephede kapı ve pencere açıklığı olup olmadığına dair herhangi bir verimiz bulunmamaktadır.

Doğuda, yapının ana karakterini ortaya koyan apsisin dış yüzeyi görülür. Nisbeten büyük bloklarla inşa edilen apsis dışa taşkın olup dairesel formudur.

Kuzey cephe olasılıkla kilisenin ana cephesiydi. Zira bu cephede ayakta kalmayı başarmış iki kapı açıklığı oldukça iyi durumdadır. Kapıların biri apside yakinken diğeri batıdaki tonozlu mekanın bittiği noktaya konumlandırılmıştır. Her iki kapı da dikdörtgen formu olup hem söve hem de lentoları monolit bloklardan oluşur. Ancak ana kapının apside yakın olan kapı olduğu söylenebilir. Zira bu kapının genişliği 102 cm. iken diğeri 90 cm.dir. Kapı yükseklikleri mevcut halde içten içe 182 cm.dir. Her ikisinin üst kotları aynı olduğundan özgün durumda kapı yüksekliklerinin eşit olduğunu varsayabiliriz. İki kapının da söveleri ve lentoları derin kaval silmelerle çerçevelenmiş

²⁷⁴ Adana Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 23.05.2005 gün ve 686 sayılı kararıyla korunması gerekli taşınmaz kültür varlığı olarak tescil edilmiştir. Kayıtlarda ve ilk yayında tek yapı gibi ele alınmış olsa da “Karakilise” olarak bilinen yerde iki farklı yapı olduğunu tespit ettiğimizden bunları numaralandırmayı tercih ettik.

olsa da doğudaki geniş kapının lentosunda ve sol sövesindeki haç kabartmaları bu kapının ana kapı olduğunu vurgular niteliktedir.

Kilisede pencere açıklıklarının olup olmadığı in situ kalıntılara bakıldığında anlaşılamamaktadır. Ancak etrafa dağılan mimari unsurlar bu konuda fikir vermektedir. Bunlar arasında kuzey cephedeki ana kapının hemen önünde duran bir blok oldukça aydınlatıcıdır. Monolit bir bloğun yontulmasıyla 56 cm. genişliğinde yuvarlak bir kemer şeklini alan bu bloğun yapıdaki bir pencerenin üzerini örttüğü kanaatindeyiz.

Kilisenin içerisine kuzey cephedeki kapı açıklığından girilir. Bu cephede, dışarıdan özenli inşa edilen giriş kapılarının içten bezemesiz bırakılan yüzeyleri görülür.

Naosun yoğun bitki ve dolgu toprakla örtülü oluşu, naosu zemin ve olası iç elemanlarla beraber bir bütün olarak algılamayı şimdilik imkansız kılmaktadır. Apsis, dışarıdan olduğu gibi içeriden de yarım daire formunu ve ölçülerini net olarak verir. Üzerinde herhangi bir pencere izi görülmeyen apsisin başlangıç noktalarındaki içten içe genişliği 395 cm., derinliği ise 360 cm.dir. Apsis içerisindeki dolgu nedeniyle burada synthronon varlığına dair herhangi bir iz bu aşamada görülememektedir.

Plan:

13.8 m. X 6.55 m. ölçülerinde doğu-batı doğrultusunda ve dikdörtgen bir formda inşa edilmiş olan kilise, naos ve apsis bölümlerinde meydana gelir. Yaptığımız gözlemlerde ve eldeki mevcut veriler arasında nartheks varlığını ileri sürecekt somut veri yoktur. Özgün kapıların apsis hizasındaki duvar üzerinde oluşu, kilisenin tek nefli olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Malzeme Teknik:

Kilisenin ayakta kalan duvarlarında kireçtaşı düzgün kesme taş ile kabayonu taş malzeme ve arasına moloz taş dolgu tekniği kullanılmıştır. Kapı açıklıkları ve pencereler düzgün monolit kesme taştan yapılmıştır. En azından kapılarda ahşap kanatlar kullanıldığına dair izler kapı eşik-söve ve lentolardaki izlerden anlaşılmaktadır. Duvarların inşasında kireç haç bağlayıcı malzeme olarak kullanılmıştır. Kilise etrafında dağınık vaziyette bazı düzgün kesme taşlar görülse de in-situ olmayan malzemenin tam olarak nereye ait olduğu kesin olarak bilinmemektedir.

Beden duvarları birbirleri ile orantılı bir şekilde yaklaşık 70 cm. kalınlıkta inşa edilmiştir. Apsis duvarlardan belirgin bir şekilde kalın olup ve 85 cm. duvar kalınlığına sahiptir.

Süsleme:

Kilisenin süsleme programı hakkında yeterli veriye sahip olmasak da tamamen bezemesiz olduğunu da söyleyemeyiz. Zira yapının ayakta kalan yegane in situ unsurları olan kuzey kapıları oldukça güçlü bir görünüş sunarlar. Bu kapıların her ikisi de söve ve lentoda kesintisiz devam eden iki sıra derin kaval silme ile çerçevelendirilmiştir. Kuzey cephenin batı kısmında konumlanan kapıda başkaca herhangi bir süsleme unsuru gözlenmez. Ancak doğuda olan ana kapının lentosunda ve sol sövesindeki haç kabartmaları dikkat çeker. Kapının lentosunda daire içerisine alınmış haç kabartmasının kolları dışa doğru genişler. Sol söve üzerinde günümüz boyası ile üzerinden geçilen sıradışı bir haç motifi görülür. Haçın dikey kolu yatay koldan çok uzun olup haç dikdörtgen bir tabandan yükselir. En tepesi yarım daire bir çizgi ile sonlanan haçın merkez noktasından yan-üstlere doğru 45 derecelik açıyla birer kol uzanır. Yatay ana kolda, soldaki haç kolunun altında başlangıç anlamındaki “A” , sağdaki kolun altın ise son anlamındaki “ω” harfleri yerleştirilmiştir.

Tarihlendirme Önerisi: Bizans Dönemi 5-6. yüzyıl

Kaynakça:- TIB 5-1, s.232.

Karşılaştırma Örnekleri: Boğdan Sarayı Kilisesi (Eyice 1963,s.52; Müller-Wiener 2001,s.108), Şahinefendi Mezarlık Şapeli (Erpek 2019,s.62), Soğanlı Ak Kilise (Restle 1979,s.24-25), Alahan Mağara Kilise (Hill 1996,s.72-73), Gazipaşa 10C. nolu Kilise (Hill 1996,s.168-169), Cennet Cehennem Azize Mary Şapeli (Hill 1996,s.113-114), Andriake F Kilisesi (Tekinalp 2000,s.174)

3.A.11. Cumhurlu Köyü 2. nolu Kilise

Yeri: Saimbeyli ilçesine bağlı, ilçe merkezinin 11 kilometre güneybatısında bulunan Cumhurlu Köyü sınırlarındadır. Halk arasında “Karakilise” olarak bilinen 1 nolu Kilisenin kuzeyinde ve dağınık haldeki evlerin yanında bulunur²⁷⁵.

Koordinatları: 237833-4199910 (UTM 6-ED50)

İnceleme Tarihi: 8 Kasım 2020

Çizim no: 20

Fotoğraf no: 141-148

Tasvir:

1 Nolu Kilisenin 8 metre kuzeyinde olan kilisenin beden duvarları, kapı açıklıkları ve apsisi yer yer günümüze ulaşmıştır. Doğu-batı doğrultusunda olarak inşa edilen kilisenin dıştan dışa ölçüleri apsis dahil 13.4 m. X 6.50 m.dir. Bu yönüyle bakıldığında, 1. nolu kilise ile benzer olduğu anlaşılmaktadır.

Kilisenin bulunduğu yer doğudan batıya doğru azalan eğimlidir. Yaklaşık 1 metre yüksekliğe kadar ayakta kalmış kuzey beden duvarı ve 90 cm. genişliğinde açıklık izi görülür. Yapının bulunduğu topografya göz önüne alındığında, özgün konumda batı cephesi eğimden dolayı yüksek kalmış olmalıdır. Bu nedenle batı cephedeki bu açıklığın özgün durumda yüksekte kalan naos için bir pencere olma ihtimalini gözardı edemeyiz.

Kuzeydeki duvarın büyük oranda yıkılmış olduğu, ancak kuzeybatı köşede yer yer zeminden takip edilebildiği görülür. Ancak cephede kapı ve pencere açıklığı olup olmadığına dair herhangi bir verimiz bulunmamaktadır.

Güney cephe olasılıkla kilisenin ana giriş cephesiydi. Zira bu cephe üzerinde her biri 1 metreden biraz fazla ayakta kalmayı başarmış iki kapı söve taşı oldukça iyi durumdadır. Kapı açıklığı güney cephe duvarının yaklaşık orta noktasına konumlandırılmıştır. Bu nedenle 1. nolu kilisenin aksine, 2. nolu kilisede tek kapı girişi olduğunu varsayabiliriz. Özgün kapı dikdörtgen formlu olup kapının genişliği 125 cm.dir. Kapının özgün lentosu in situ halde günümüze gelmediğinden 1. nolu kilise ile kapı yüksekliklerinin eşit olduğunu varsayabiliriz. Diğer kilisedekiyle benzer şekilde bu kapının çevresi derin kaval silmelerle çerçevelenmiş ve ana kapı olduğunu vurgular niteliktedir.

²⁷⁵ Adana Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 23.05.2005 gün ve 686 sayılı kararıyla korunması gerekli taşınmaz kültür varlığı olarak tescil edilmiştir. Kayıtlarda ve ilk yayında tek yapı gibi ele alınmış olsa da “Karakilise” olarak bilinen yerde iki farklı yapı olduğunu tespit ettiğimizden bunları numaralandırmayı tercih ettik.

Doğuda büyük bloklarla inşa edilen apsis dışı taşkın olup dairesel bir form taşır. Ancak apsisin önündeki taş yığını nedeniyle karşıdan görünmez. Zemin seviyesinde apsisin güney yarısı izlenebilmektedir. Apsisin cephesinin, bölgedeki anıtsal kiliselerin çoğunda gördüğümüz gibi, zemin seviyesindeki taşlarda silmelerle çevrelendiği ve apsisle hareket kazandırıldığı görülür. Mevcut izler apsisin dıştan dairesel formu olduğunu göstermektedir.

Kilisenin içerisine güney cephedeki kapı açıklığından girilir. Bu cephede, dışarıdan özenli inşa edilen giriş kapısı içeriden sadedir. Naosun yoğun bitki ve dolgu toprakla örtülü oluşu, zemin ve olası taşıyıcıların bir bütün olarak algılamasını imkansız kılmaktadır. Apsis dışarıdan olduğu gibi içeride yarım daire formudur. Üzerinde herhangi bir pencere izi görülmeyen apsis başlangıç noktalarında içten içe genişlik 330 cm., derinlik ise 310 cm.dir. Apsis içerisindeki dolgu nedeniyle synthronon varlığına dair herhangi bir iz görülememektedir

Plan:

Kilise, 13.4 m. X 6.50 m. ölçülerinde doğu-batı doğrultulu ve dikdörtgen formudur. Kiliseye giriş güney duvarındaki bir kapı açıklığından sağlanır. Yaptığımız gözlemlerde ve eldeki mevcut veriler arasında nartheks varlığını ileri sürecekt somut veri yoktur. 1. nolu kilisede olduğu gibi; özgün kapının apsis hizasındaki duvar üzerinde oluşu, kilisenin tek nefli olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Malzeme Teknik:

Yapının 80 cm. klnlığındaki duvarlarında düzgün kesme taş ile kabayonu taş ve arasına moloz taş dolgu tekniğı kullanılmıştır. Apsiste ve kapı açıklıklarında düzgün kesme taş tercih edilmiştir. Kapılarda ahşap kanatlar kullanıldığına dair izler bulunur. Duvarların inşasında kireç haç bağlayıcı malzeme olarak kullanılmıştır.

Süsleme:

Yapının ayakta kalan güney kapısı oldukça güçlü bir görünüş sunar. Bu kapının her iki söve taşı birbiriyle benzer şekilde ve bugün yerinde olmayan lentosuyla beraber olasılıkla kesintisiz devam eden iki sıra derin kaval silme ile çerçeveselendirilmiştir. Güney cephenin ortasına konumlanan kapıda başkaca herhangi bir süsleme unsuru gözlenmez. Benzer şekilde Apsisin zemin seviyesindeki taşların dış yüzeyleri kademeli silmelerle bir kuşak şeklinde yapının cephesine kısmen hareketlilik kazandırılmıştır.

Naos içerisinde bir blok üzerinde kazıma tekniğinde yapılmış haç motifi bulunur. Haçın dikey kolu yatay koldan çok uzun olup haç kolları uç noktalarda çizgisel olarak genişler.

Yine kuzey duvarının olduğu yerde yatık duran bir blok üzerinde alt kısmı kırık haç motifi görülür. karakter olarak 1 nolu kilisenin ana kapısındaki söve üzerinde yer alan haç ile oldukça benzerdir. Dikey kolu yatay koldan uzun olan haçın merkez noktasından yan-üstlere doğru 45 derecelik açıyla birer kol uzanır. Yatay ana kolda, soldaki haç kolunun altında başlangıç anlamındaki “A” , sağdaki kolun altında ise son anlamındaki “ω” sembolleri yerleştirilmiştir olup harfler haç koluna birer çizgiyle asılmış gibi görünürler.

Yapının güneybatı köşesinde üst yapı elemanı olabilecek ve üzerinde de eşit aralıklarla yerleştirilmiş dış sırası olan saçak korniş bloğu, kilisenin özgün durumda cephesi hakkında kısmen fikir verir.

Kiliseyi ilk kez bilim dünyasına tanıtan ancak kalıntıları kendi içerisinde bir ayırım yapmadan tek bir yapı gibi kısaca anlatan araştırmacılar Hild ve Hellenkemper, burada gördükleri yazıtta *Petros*, *Georgios*, *Paublos* ve *Gerontios* isimlerinin yer aldığını belirtir²⁷⁶.

Tarihlendirme Önerisi: Bizans Dönemi 5-6. yüzyıl

Kaynakça:TIB 5-1, s.232.

Karşılaştırma Örnekleri: Boğdan Sarayı Kilisesi (Eyice 1963,s.52; Müller-Wiener 2001,s.108), Şahinefendi Mezarlık Şapeli (Erpek 2019,s.62), Soğanlı Ak Kilise (Restle 1979,s.24-25), Alahan Mağara Kilise (Hill 1996,s.72-73), Gazipaşa 10C. nolu Kilise (Hill 1996,s.168-169), Cennet Cehennem Azize Mary Şapeli (Hill 1996,s.113-114), Andriake F Kilisesi (Tekinalp 2000,s.174)

²⁷⁶ TIB 5-1, s.232.

3.A.12. Eğlence Köyü Yapı Kompleksi ve Şapeli

Yeri: Karaisalı ilçe merkezinin kuzeydoğusundaki Eğlence Köyünün kuzeyindeki ormanlık ve engebeli alanda yer almaktadır. Karaisalı-Eğlence Köyü karayolundan kuzeye doğru sapılarak ulaşılabilir²⁷⁷.

Koordinatları:696638-4132886(UTM 6 Derece ED50)

İnceleme Tarihi: 14 Ekim 2019

Çizim no: 21-23

Fotoğraf no: 149-156

Tasvir:

Görece yüksek bir kayalık yamaca yapılmış olan şapel ve bağlı olduğu yapı kompleksi, etrafına hakim bir noktadadır. Yapıyı hemen her yönden ağaçlar perdelediğinden bir bütün olarak uzaktan algılanması oldukça güçtür. Beden duvarları belli oranda ayaktadır. Yapı, iki kademeli bir görünüm sergiler, batıda kalan 1. kademe - ki konut yapısı olmalıdır- 10.22m. X 8.76 m. ölçülerindedir. Doğu kısımdaki 2. kademe ise 6.43 metre uzunluğundaki bir duvar buna bitişik şapelden ibarettir.

Yapının patika yola bakan cephesi de olan batı cephesinin büyük bölümü, zemin kotu yüksek olduğundan(batıdan doğuya eğimli arazi) yol seviyesinin ve görüş seviyesinin altında kalmaktadır. Batıda üst kat seviyesinde ortada iki sağlam pencere açıklığı göze çarpar. Beşik kemerli olarak bırakılan pencere açıklıklarının form ve ölçüleri aynıdır. Her iki pencerenin de yanlarında birer açıklık köşesi ve beşik kemer izi görülür ancak yıkılmış durumdadırlar. Cephedeki konumları ve geriye kalan izleri göz önüne alındığında, sağlam pencerelerin birer benzeri oldukları ve batı cephesinde dört pencere açıklığı olduğu sonucu çıkarılabilir. Pencerelerin altından zemine kadar olan kısım ise tamamen sağır duvardır.

Kuzey cephe iki kademelidir. Cephenin batı yarısında üst seviyelerde dikdörtgen bir açıklık görülür. Geriye kalan kısımlar oldukça sadedir. Doğu tarafındaki yarısı bir dış yaparak daralır. Cephenin doğu yarısında orta kotlarda aynı hizada ikisi sağlam en batıdaki ise kısmen yıkılmış üç kör kemer görülür. Kemerlerin alın kısımları yassı tuğladır. Kör kemerlerin arasında tuğla ile haç motifi oluşturulmuştur. Kemerlerin altında ise duvarı baştan başa geçen dört yassı tuğla sırası kullanılmıştır.

Yapı kompleksinin doğu cephesi, önündeki alçak düzlüğe bakar. Neredeyse tamamen yıkılmış olan bu cephe, hem dik yamaç hem de yoğun ağaç örtüsü nedeniyle

²⁷⁷ Adana Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 27.04.2007 gün ve 2613 sayılı kararıyla 1. derece arkeolojik sit alanı olarak tescil edilmiştir.

karşıdan görüş imkanı vermez. Cephenin oturtulduğu dik yamaç kısmen düzeltilerek bir platform oluşturulmuş ve yapının duvarı buraya oturtulmuştur. Bu cephede şapele ait apsis izlenebilir.

Yapı grubunun güney cephesi kısmen izlenebilmektedir. Kuzey cephede olduğu gibi güney cephe de iki kademeli olup doğu yarısı tamamen yıkılmıştır. Güney cephesinin batı yarısında ise alt kotlar sağır duvar iken üst kotta yapının diğer pencere açıklıkları ile form ve ölçü olarak benzer üç pencere açıklığı görülür.

İki katlı olarak inşa edildiği anlaşılan yapının zemin katına kuzey cephedeki bir açıklıktan girilir. Yapı doğu-batı uzantılı ve birbirine paralel üç mekandan oluşur. Kuzey mekanının kuzey duvarında üç kemerli ve geniş niş bulunmakta olup bunlardan ortada olanı aynı zamanda yapıya girişi sağlar. Bu nişlerin tam karşılarında ise ortadaki geniş birer yanındakiler ise daha dar olmak üzere üç kemerli geçiş açıklığı bulunur. Orta mekan öncekiyle aynı formdadır. Her iki yöndeki mekanlara geçişi sağlayan kemerli açıklıkların olduğu görülür. Orta mekandan yine kemerli geçiş açıklığı ile güney mekana geçilir. Burada da diğer mekanlar ile bir simetri söz konusu olduğundan aynı sayı ve formda kemerli nişleri barındırır.

Yapının zemini, duvarların içeri yıkılmasıyla oluşan moloz yığını sebebiyle oldukça yükselmiştir. Duvarlarda, uzunlamasına birbirine paralel ve simetrik yerleştirilmiş olan bu üç mekanın üzerinin tonoz örtülü olduğuna dair izler vardır. Duvar yüzeylerinde dönüşlerini net bir şekilde gösteren tonoz izleri bulunur.

Bu kısmın üst katından geriye kalan izlerden anlaşıldığı kadarıyla, zemin kat ile benzer şekilde uzunlamasına üç mekanlı olarak tasarlandığı, mekanlar arası geçişin yine kemerli açıklıklarla sağlandığı, ancak alt kattan farklı olarak dış cephede pencere açıklıklarının olduğu görülür. Yapının üst örtü sistemine ilişkin herhangi bir iz yoktur.

Yapının doğuda kalan kısmının içeriden son derece sade olduğu, herhangi bir açıklık veya hareketlilik içermediği görülür. Bu duvarın sonunda, yapının en doğu ucunda tek mekanlı ve oldukça küçük boyutlu bir kilise-şapel bulunur. Apsisinin orta kısmı tamamen yıkılmış olsa da yanlara doğru nisbeten sağlam olduğundan planı izlenebilmektedir.

Batı yönünde, oldukça küçük bir giriş açıklığı izi bulunan bu şapelin apsis derinliği ile mekanın genişliği birbirine oldukça yakındır. Şapelin giriş açıklığı 77 cm. ,naosun derinliği 147 cm. ve genişliği ise 122 cm.dir. Bu haliyle kilisenin oldukça küçük boyutlu olduğu anlaşılmaktadır. Apsisin güney kısmı 1 metreden fazla ayaktadır. Dikdörtgen planlı olan küçük kilise kalıntısının duvarları apsisin olduğu kısımda içeri

doğru diş yapar ve apsis başlar. Apsisin içinde herhangi bir süsleme ögesi ya da mimari plastik parça görülemediğiştir.

Plan:

Doğu-batı doğrultusunda inşa edilen şapel tek neflidir. Oldukça küçük boyutlu olan bu şapel bir naos ve yarım daire apsis bölümünden oluşmaktadır. Bir yapı kompleksinin içerisinde yer alan şapel, doğusunda bitişik iki katlı nitelikli yapının müstemilatı olarak yapılmış olmalıdır. Nitelikli olan yapının alt katında herhangi bir pencere açıklığı olmayışı ve geniş açıklıklarla geçişli olması sebebiyle, alt katın depolama-ahır, üst katın ise barınma amaçlı yapıldığını düşündürür.

Malzeme-Teknik:

Genel olarak bölgede kayrak taşı olarak adlandırılan taş cinsiyle inşa edilen kilisenin köşe noktalarında aynı cins taşın nispeten daha düzgün şekilli olanları tercih edilmiştir. Dış duvarları düzgün kesme taşlar ile kaplanmıştır. Doğu cephesinin alt kısmında büyük boyutlu ve düzgün blok taşlar, yamaç eğiminden kaynaklanan kot farkını gidermek için kullanılmıştır. Yapıda gözlenebilen tek devşirme malzeme kuzey cephe duvarının temel seviyesinde, yüzeyi kaval silme ile geçilmiş düzgün bir kesme taş bloğudur.

Yapının genel inşa malzemesi olan taştan farklı olarak kuzey cephenin doğu yarısındaki kademeli duvarda zemin seviyesine yakın bir kotta ve duvardaki kör kemerlerin hemen altında olmak üzere, duvarı boydan boya geçen bir yassı tuğla kuşağı vardır. Bu tuğla kuşağı kendi içinde dört sıra yassı tuğladan oluşur. Cephedeki kademeli kör kemerlerde ve kemerler arası bölgeye konulan haç rozetinde yassı tuğla kullanılmıştır. Konut kompleksinin zemin katı içindeki tonoz izlerine bakıldığında taşlarla beraber yassı tuğla kullanıldığı görülür. Bu bağlamda, yapıda genel olarak kayrak taşı ve tuğla malzeme almasıklığı olduğu anlaşılmaktadır. Yapıdaki bağlayıcı malzeme ise kireç harçtır.

Süsleme:

Eğlence Köyü Şapelinin duvarları büyük oranda yıkıldığı için herhangi bir süsleme ögesi görülmez. Ancak şapelin ait olduğu yapı kalıntısının ve aynı zamanda şapelin de ucuna eklendiği kuzey cephe duvarında yassı tuğla kullanımı ile bir süslemeye gidilmiştir. Cephedeki iki kademeli kör kemerlerin alın kısımlarına dikine yerleştirilerek yassı tuğlalar aynı zamanda bir süsleme ögesine dönüşmüştür. Burada

kemerlerin arasındaki alana yine yassı tuğla kullanılarak haç motifli bir süslemeye gidilmiştir. Haçın kolları birbirine eşittir.

Tarihlendirme Önerisi: Orta Bizans Dönemi (?)

Kaynakça:-

Karşılaştırma Örnekleri: Boğdan Sarayı Kilisesi (Eyice 1963,s.52; Müller-Wiener 2001,s.108), Şahinefendi Mezarlık Şapeli (Erpek 2019,s.62), Soğanlı Ak Kilise (Restle 1979,s.24-25), Alahan Mağara Kilise (Hill 1996,s.72-73), Gazipaşa 10C. nolu Kilise (Hill 1996,s.168-169), Cennet Cehennem Azize Mary Şapeli (Hill 1996,s.113-114), Andriake F Kilisesi (Tekinalp 2000,s.174)

3.A.13. Ergenuşağı Köyü Alakilise

Yeri: Kozan, ilçe merkezinin 35 kilometre kuzeybatısında, Adana il merkezinin 85 kilometre kuzeyinde bulunan Ergenuşağı Mahallesi sınırlarındadır. Kilise, Ergenuşağı mahallesinin 9 kilometre kuzeyinde dağlık bölgededir. Kilisenin bulunduğu yere sadece yaz ve sonbaharda uygun olan orman yolları kullanılarak kılavuz eşliğinde gidilebilen oldukça zorlu bir coğrafyadadır. Yakınında herhangi bir yerleşim yeri yoktur.

Koordinatları: 729226-4181707 (UTM 6-ED50)

İnceleme Tarihi: 16 Kasım 2020

Çizim no: 24

Fotoğraf no: 157-174

Tasvir:

Kilisenin duvarları büyük oranda yıkılmış vaziyettedir. Günümüze doğu yarısı kısmen ulaşabilmiştir. 1986 yılında kiliseyi inceleyen Hellenkemper ve Hild tarafından yayınlanan fotoğraflarda²⁷⁸ yapının günümüze oranla daha iyi durumda olduğu anlaşıldığından bugün görünmeyen bazı kısımların söz konusu fotoğraflar üzerinden tasvir edilmesi uygun olacaktır.

Kilisenin batı cephesi tamamen yıkılmıştır. Batı yönde bulunan taş yığınları ve eğimli arazideki malzeme akıntısı, batıdaki olası duvarın takibini imkansız kılmıştır.

Yapının kuzeyinde benzer bir durumla karşılaşılır. Arazinin eğimi kuzeyden güneye olduğundan kuzey cephenin büyük olasılıkla toprak altında kısmen korunmuş olabileceği düşünülebilir. Ancak kuzey cephenin sol kısmı (apsise yakın bölümü) ayakta. Kilisenin kuzeydoğu kısmını oluşturan bu bölümde 4.5 metre uzunluğunda ve yer yer 3 metreyi geçen yükseklikteki duvar görülür. Kuzey cephesinde herhangi bir açıklık izi görülmez.

Güney cephede ağaçlar arasından kilisenin beden duvarlarına ait duvar bakiyeleri belli oranda takip edilebilmektedir. Bu cephede takip edilebilen yere kadar duvarın uzunluğu 12 m.dir. Cephe üzerinde şuanda herhangi bir kapı açıklığı görülemese de yapının en azından güneyden bir girişinin olduğu eski fotoğraflarından anlaşılmaktadır. Söz konusu fotoğrafta, güney cephesinin 2 metre civarında ayakta olduğu, duvar üzerinde silmelerle bezenmiş bir kapı sövesi olduğu, güneydoğu köşenin konsollu bloklardan oluşan saçak seviyesine kadar ayakta olduğu anlaşılmaktadır.

²⁷⁸ VTIB,abb.145-146

Doğuda apsis cephesi görülür. Güneydoğu köşeden başlayan ve 7.35 m. olarak ölçülen bir duvar apside doğru uzanır. Büyük blok taşlarla inşa edilen duvar kısmen ve 1 metreden biraz fazla yükseklikte günümüze ulaştığından güneybatı duvarında bu aşamada kapı veya pencere açıklığı görülmez. Bu duvarın bittiği yerde apside ait duvarlar görülür. Apsis duvarı yıkılmış taşlar altında kısmen takip edilebilmektedir. Mevcut izlere bakıldığında apsisin bölgedeki diğer anıtsal kiliselerde olduğu gibi dıştan çokgen forma sahip olduğu görülür. kenar ölçüleri 215 cm., 220 cm., ve 230 cm. olarak ölçülen beşgen apsisin birbirine yakın ölçülere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Apsis duvarının özgün pencerelerinin alt kotuna kadar yıkıldığı görüle de kuzeydeki penceresinin söve kısmı ve üstünü örten kemer dönüşü izlenebilmektedir. Eski fotoğraflarda bu pencerenin sağlam olduğu görülmektedir. Şu halde, beşgen apsisin en dış yüzeyinde bile pencere açıklığı olduğunu bildiğimizden özgün durumda, apside beş pencere olma olasılığını daha güçlü görmekteyiz. Apsisin kuzeyinde büyük oranda ayakta kalmış bir mekanın dış yüzeyi görülür. Apsisin penceresinden sonra yana doğru uzanan duvarda iki pencere açıklığı görülür. Pencerelerin genişliği 75 ve 85 cm., iç yükseklikleri ise 181 cm.dir. Pencerelerin üzerini geçen silmeli bordür cephede kesintisiz devam ederken bugüne kısmen ulaşan apsisin üzerindeki pencerede de kesintisiz devam ettiği görülür. Bu nedenle bu mekanın apsisle beraber inşa edildiğini düşünmekteyiz.

Kiliseye güney cephede bulunan ana kapıdan girilir. Batı cephesinde ve kuzey herhangi bir girişi olup olmadığı tespit edilememektedir. Naos dolgu toprak ve bitkilerle örtülüdür.

Kuzeydoğu köşede konumlanan ve dış cephede pencereleri görülen mekanın naosa bakan cephesi büyük bir kemer açıklığıyla ayaktadır. Köşe mekanı 230 cm. kemer açıklığı ile oldukça sıradışı bir görüntü sergiler. Dışarıdan düzgün yüzeye sahip taşların içeriden daha özensiz bırakıldığı görülür. Kemerli açıklık ile naosa açılan mekan, 110 cm. lik bir kapı açıklığı ile de apside açılmaktadır.

Apsisin kuzey kısmı nisbeten daha iyi görülmektedir. Apsisin içten içe genişliği yaklaşık 5.05 m., derinliği ise 4.60 m.dir. Apsis içerisinde birikmiş dolgu sebebiyle synthronon varlığı konusunda net bir görüş bildirmek bu aşamada mümkün değildir. Apsis iç yüzeyinin oldukça sade bırakıldığı apside açılan köşe maknı kapısının dikdörtgen formlu olduğu anlaşılmaktadır. Yine bu kısımda ayakta kalan duvarlar dikkatli incelendiğinde yukarı doğru kavisli olarak döndüğü görülür. Bu durum apsisin üzerinin yarım kubbe ile örtülü olduğunu düşündürür. Apsis zemininin naostan daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Dolgu toprak sebebiyle naosun özgün zemin kotu

görülme de apsis geçişin en az iki basamakla sağlandığı ve bu basamakların birinin en az 45 cm. yüksekliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Alttaki basamağın derinliği ise 103 cm. dir. Bu basamakların inşa malzemesinin kaliteli olduğu ve alttaki basamağın mermerden yapıldığı dikkat çeker.

Naos içerisinde dağınık vaziyette duran birçok yapı elemanı görülür. Bunlar arasında konsollu saçak blokları, sütun parçaları, kemer parçaları, yapı taşları ve pencere kemerlerine ait parçalar görülür.

Plan:

Ergenuşağı Alakilise mevcut haliyle tam olarak ölçülerini almaya uygun değildir. Ancak geriye kalan izlere bakıldığında naos kısmının en az 12 metre uzunluğunda olduğu anlaşılmaktadır. Doğu cephesinin ölçüleri nisbeten iyi alınabildiğinden kilisenin genişliği 18.1 metre olmalıdır. Şu halde doğu-batı doğrultulu dikdörtgen planlı bir naos ve doğu yönüne eklenmiş beşgen formlu bir apsis ile beraber bazilikal planlı bir kilisedir. Apsisinin kuzeyinde ise özgün köşe mekanı bulunur. Kilisenin içerisinde nef ayrımlarına dair herhangi bir in situ veri ya da nef ayrımları ile ilişkilendirilebilecek ayırıcı levha parçalarına rastlanmasa da alanda görülen bir sütun gövdesi ve naosun genişliği kilisenin üç nefli bazilikal planlı bir yapı olduğuna işaret eder.

Malzeme Teknik:

Kilisenin günümüze ulaşan kalıntılarına bakıldığında yapının ana inşa malzemesi olarak kireçtaşı düzgün kesme taşın öne çıktığı görülür. Fakat kesme taşlar arasında boyut anlamında herhangi bir tutarlılık görülmez. 20 cm.den 1 metreyi aşan ölçülerde çok farklı boyutlarda kesme taşlar kullanılmıştır. Kesme taşların hepsi bölgenin ana kaya malzemesi olan kireçtaşıdır. Bunun yanında naostan apsis geçişteki basamaklarda mermer malzeme kullanılmıştır. Kesme taş malzemenin yanında kabayonu taş malzemenin tercih edildiği görülür. Yapıda beden duvarlarının görünen kısımlarından anladığımız kadarıyla 80 cm. kalınlıkta inşa edilmiştir. Duvarlarda diğer örneklerdeki gibi iki sıra taş arası moloz dolguya burada rastlanmaz. Alakilise’de görülebilen duvarlar tek sıra kalın blok taşlarla inşa edilmiştir.

Yapının üst örtüsü hakkında bir yargıya varmamızı sağlayacak in situ verimiz olmasa da naos içerisinde rastladığımız çatı kiremiti parçaları, kilisenin ahşap çatı ile örtülü olduğunu düşündürür. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi apsis üzerinin yarım kubbe ile örtülü olduğuna dair izler mevcuttur.

Süsleme:

Kilisenin süsleme unsurları kısmen günümüze ulaşmıştır. Yapıda bezeme unsuru olarak haç motifleri, dış sırası ile bezenmiş korniş blokları ve silmeler gösterilebilir. Apsis üzerinde ve köşe mekana ait pencerelerin üst kotunda yatay olarak devam eden kaval silmeli bordür cepheye hareketlilik kazandırmış olup dönemin neredeyse tüm apsislerinde rastlanılmaktadır. Eski fotoğrafta görüldüğü gibi kapı açıklıklarına ait söveler silmelerle zenginleştirilmiştir. Yapının saçak kotları ise en azından apsis cephesinde dış sırası ile bezenmiş kornişlerle geçilmiştir. Apsis içerisinde yatık vaziyette görülen ve kemerli pencereler arasında kalan üçgen boşluk alana ait blok üzerinde rozet içerisine alınmış eşit kollu haç motifi görülür. Bu haç bezemeli blok 1986 yılına ait fotoğrafta henüz yıkılmamış olan pencerede özgün yerinde görülebilmektedir. Yine apsis içerisinde bulunan ve aynı şekilde kemerli pencereler arasında kalan üçgen boşluk alana ait bir başka blok üzerinde ise dikey kolu yatay koldan uzun olan haç motifi görülür. 1.5 metre yaklaşık ölçülerinde olan dikey bir blok taşın yüzeyi kırıklıdır. Bu nedenle bu blok taşın beşgen apsis üzerindeki yüzey ayırım noktalarına ait olduğunu düşünmekteyiz. Bu blok üzerindeki haç motifi ise diğerlerinden ayrılmaktadır. Haçın dikey kolu yatay koldan uzun olup hepsinin uçları dışa doğru genişler. Ancak haçın üst yarısı daire içerisine alınmıştır. Dikey haç kolunun üzerinde ise tomurcuk hissi uyandıran bir daire motifine yer verilmiştir.

Tarihlendirme Önerisi: Bizans Dönemi 5-6. Yüzyıl.

Kaynakça: VTIB 2,s.98.

Karşılaştırma Örnekleri: Alahan Batı Bazilikası (Hill 1996, s.73), Alahan Doğu Bazilikası, (Gough 1968,s.461), Anemurium Nekropolis Bazilikası (Russel 1989, s.1630), Anemurium Merkez Bazilika (Russel 1989, s.1624-1625), Castabala Kuzey Kilise (Hill 1996,s.104), Castabala Güney Kilise (Hill 1996, s.105), Canbazlı Bazilikası (Hill 1996, s.107-110), Demirciören Kilisesi (Aydın 2003, s.416), Hasanliler Kilisesi (VTIB,s.64-65), Işıkkale Kilisesi (Westphalen 2015,s.548), Kanlıdivane I nolu Kilise (Eyice 1976/77, s.423; Hill 1996, s.179-182), Öküzlü Kuzey Kilise(Eyice 1982, s.355-367) , Öküzlü Güney Kilise(Eyice 1982,s.355-367), Olba Kilisesi (MAMA III,s.87)

3.A.14. Ferhatlı Köyü Kilisesi

Yeri: Kozan ilçe merkezinin 8 kilometre kuzeydoğusunda bulunan Ferhatlı Köyü sınırlarında, köy meskun mahalinin hemen doğusunda görece düzlük bir alandadır²⁷⁹.

Koordinatları: 754725 – 4154128 (UTM 6-ED50)

İnceleme Tarihi: 15 Ekim 2019

Çizim no: 25-28

Fotoğraf no: 175-190

Tasvir:

Doğu-batı doğrultulu ve 20.7 m. X 10.6 m. ölçülerinde inşa edilen kilisenin batı cephe duvarı tamamen yıkılmıştır.

Güney duvarının büyük oranda yıkılmakla beraber bazı noktalarda duvar bakiyeleri görülür. Tamamen yıkılan kısımlarda bile zemin seviyesinde apsis yönüne doğru uzanan duvar takip edilebilmektedir. Güney duvarının bittiği yerde apsisin hemen güneyinde küçük bir apsis tespit edilmiştir. Zemin seviyesinde olup toprak dolgu içerisinde yer alan apsis oldukça zor görülebilmektedir. İçten ve dıştan yarım daire formlu olan bu apsis, ana apsisle oranla oldukça küçüktür. Bu apsisin derinliği ve genişliği yaklaşık 270 cm.dir.

Doğuda, yapının en sağlam mimari kısmı olan apsis oldukça anıtsal görünmektedir. Apsis dış yüzeyi çokgen formludur. Zemin seviyesinde yarım daire formlu bir platform üzerinde yükselen apsis, temelin üzerinde kademeli ve silmeli bir geçişten sonra çokgen forma dönüşür. Beşgen yüzey üzerinde ilki ve sonu hariç olmak üzere diğer üç yüzeyde de birer pencere açıklığı bulunur. Pencerelemin dıştan genişliği yaklaşık 113 cm. yükseklikleri ise 220 cm.dir.

1 nolu yüzey, apsisin kısmen tahrip olmuştur. Bu kısmın alt kotlarında büyük ve düzgün kesme taşlar üst kotlarında ise kesme taşların dökülmesi sonucu ortaya çıkan moloz taş dolgu görülür. Mevcut izlerden görülebildiği kadarıyla 1 nolu yüzey, başlangıç noktasından ilk kırılım noktasına kadar herhangi bir pencere açıklığına sahip değildir.

2 nolu yüzey, apsis yüzeyindeki iki kırılım noktası arasında düzgün kesme taş ve onun üzerinde açığa çıkan moloz taş dolgunun görüldüğü yüzeydir. Burada yüzeyin ortasına yerleştirilmiş dikdörtgen formlu bir pencere vardır. Pencerenin üzeri yuvarlak kemerle geçilmiştir. Kemerlerin başlangıç noktalarında pencerenin sağına ve soluna

²⁷⁹ Adana Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 28.08.2015 gün ve 5441 sayılı kararıyla korunması gerekli taşınmaz kültür varlığı olarak tescil edilmiştir.

yatay bir şekilde ilerleyen silmeli bordür vardır. Bu bordür, altta üç ince ve onların üzerinde iki kalın kaval silme içerir. Pencerenin altında kazıma tekniğinde yapılmış bir haç görülür.

3 nolu yüzeyde apsisin orta penceresi yer alır. Pencerenin kemer bölgesindeki yüzey taşları sökülmiş olsa da hemen önünde zeminde duran dairesel formlu, silmeli ve tepe noktası bir rozetle süslenmiş mimari eleman bu pencereye ait olmalıdır. Yan yüzeyden gelen silmeli bordür bu yüzeyde de devam eder.

4 nolu yüzey, apsisin kuzeydoğusuna bakan yüzeydir. Burada ortada bulunan pencere açıklığının sol tarafında kalan duvar yüzeyinde kesme taş kaplamalar dururken, pencerenin üst bölgesi ve sağ tarafındaki kesme taşlar tamamen dökülmüş ve moloz yüzey açığa çıkmıştır. Diğerleri ile aynı özelliğe sahip pencere açıklığının altında dairesel dönen bir bordür ve ortasında eşit kollu haç kabartması görülür. Dairesel bordürün içerisinde oldukça silik vaziyette okunamayan yazıt olduğu anlaşılmaktadır.

5 nolu yüzey en kuzeydeki yüzey olup apsisin en tahrip olan kısmıdır. Nerdeyse tüm yüzeydeki kesme taş kaplama malzeme döküldüğü için tamamen moloz taş dolgu görüntüsü arzeder. Herhangi bir pencere açıklığı bulunmaz.

Kuzeyde apsis hizasından batıya doğru uzanan duvar görünür. Bu duvarın özellikle batı kısmında 11 metre uzunluğunda ve 2 metre civarında yüksekliğe bir duvar bakiyesi bulunur. Bu duvarda birbiriyle kot yönünden ve ölçü yönünden benzeşmeyen iki pencere açıklığına dair izler görülmektedir. Bunun dışında herhangi bir mimari hareketlilik içermez.

Kuzey duvarının yaklaşık 5.8 metre kuzeyinde toprak seviyesinde duvar izleri tespit edilmiştir. Bu izler takip edildiğinde, doğu batı uzantılı ve mevcut duvara paralel şekilde uzandığı, batıya uzandıktan sonra dik açıyla güneye döndüğü görülür. Bu izler kilisenin özgün döneminin kuzey nef duvarı ve nartheks duvarı olabileceği fikrini doğurmuştur.

Kilisenin ana apsisi ile aynı düzlemde, yaklaşık 7.5 metre güneyinde, ikinci bir kiliseye ait kalıntılar tespit edilmiştir. Açılan bir çukurun yarattığı kesitte kalan bu kilise, yüzeyden veya ana kiliseden bakıldığında görülmez. Dolgu toprak altında kalan bu kiliseye ait mevcut kalıntılar doğu cephesine aittir. Bir kısmı yüzeyde duvar izinden, bir kısmı da çukurun kesitinden görülen bu kilisenin apsis iç genişliği ve derinliği eşit olarak 170 cm. dir. Duvar kalınlığı ise 80 cm.dir. Apsisin güneyinde doğu duvarının kalan kısmı görülür. 145 cm. uzanan bu duvar, daha sonra iri ve düzgün blok taşlarla örülmüş bir köşe ile dönüş yapar. Ancak batıya dönen bu duvarın devamı dolgu toprak altında olduğundan kilisenin uzunluğu hakkında fikir vermez.

Kiliseye naos kısmının dolgu toprak ile kaplandığı görülür. Kilisenin beden duvarlarından geriye kalan kısımlarda, kilisenin özgün girişine yönelik maalesef herhangi bir somut iz olmadığı gibi duvarlarda da herhangi bir mimari hareketlilik yoktur.

Naos içerisinde dıştan beşgen olmasına karşılık içten yarım daire formu apsis görülmektedir. Apsis derinliği ve genişliği 7.9 m.dir.

Apsise bakınca öncelikle tüm iç yüzeyinin düzgün kesme taş ile kaplı olduğu ve üzerinin de aynı taş örgüsü ile –olasılıkla yarım kubbe- kapatıldığı görülmektedir. Apsiste daha önce tasvirleri yapılan pencereler görülür. Ancak pencerelerin içerden ölçüleri dışarıdan farklıdır. Dış cephede pencere açıklıklarının genişliği 113 cm. iken pencerelerin içeriye doğru açılı bir şekilde daraldığı ve genişliğinin 145 cm. olarak değiştiği tespit edilmiştir.

Apsis duvarı zemin seviyesinde synthronon izleri göze çarpar. Halihazırda üst örtüden dökülen molozların da bulunduğu bu alanda, görülebildiği kadarıyla synthronon tek basamaklı olup basamak genişliği 50 cm.dir.

Apsisin kuzey duvarının başlangıcında, üst kotta apsis dışında gördüğümüz silteli bordürün apsis içine doğru kısmen devam ettikten sonra sonlandığı görülür. Bu duvar, zeminden itibaren düzgün ve büyük boyutlu kesme taşlarla dönmüş olup bu haliyle kuzey yönüne doğru açılan bir açıklık olduğunu ortaya koymaktadır.

Apsis içerisinde, dikkatlerden kaçan bir mimari plastik elemanı görmek son derece heyecan verdir. Bema bölgesinde büyük boyutlu ve etrafa dağılmış yapı taşları arasında yan yatmış bir işlemeli blok – olasılıkla rahip koltuğu- tespit ettik. Öncelikle sırt kısmı toprak altında kaldığı için ilk etapta fark edilemese de buradaki toprağın temizlenmesi sonrasında bloğun niteliği hakkında fikir oluşmuştur.

Bezemeli bu bloğun bazı yüzeyleri kırık olsa da kareye yakın ölçülerde olup yüksekliği 88 cm., genişliği ise 90 cm.dir. Ancak bu ölçülere, koltuğu kenardan sınırlayan 7 cm.lik kaval silme de dahildir. Oturma kısmı öne doğru daralan koltuğun bu bölgesi sade olup herhangi bir hareketlilik görülmez. Koltuğun sırt kısmı ise daha özenli olup yüksekliği 40 cm. olan eşit kollu bir haç motifi yerleştirilmiştir. Haç kolları, birbirine eşit ölçülerde olan üç sıra ince silme ile yapılmıştır. Haçın kolları uçlara kadar eşit ölçülerde gelirken uçta hafif kavis yaparak genişler. Üstteki haç kollarının arasında kalan çapraz alanlara ise stilize bitki motifi yerleştirilmiştir. Alt kısma bakıldığında soldaki haç kolunun altında başlangıç anlamındaki “A” , sağdaki kolun altın ise son anlamındaki “ω” harfleri yerleştirilmiştir.

Bloğun altına bakıldığında ise, ortada dairesel olan ve iki yana dikdörtgen uzanan bir oyuk görülür. Antik dönem tarımsal yerleşim bölgelerinde sıklıkla görülen ve zeytin, üzüm vb. ürünleri preslemek için kullanılan ezme taşları üzerinde bu oyuklar görülür. Koltuğun özgün kullanımında özel bir sebebi yok ise, bu oyuk, daha önce ezme taşı olarak kullanılan malzemenin ikincil kullanım amacıyla koltuğa dönüştürüldüğünü akla getirir.

Plan:

Doğu-batı uzantılı ve dikdörtgen bir formda inşa edilmiş olan kilise, naos ve apsis bölümlerinde meydana gelir. Dolgu toprak sebebiyle, kilisede nartheks varlığı belirsizdir. Bugün apsis başlangıç duvarlarının, neredeyse kilisenin beden duvarlarına denk gelmesi, ilk bakışta kilisenin naosunun tek mekanlı olduğuna işaret eder. Ancak naosun hemen kuzeyinde ve kuzeybatı köşesinin dışında, mevcut duvarlara paralel uzanan izler, ayrıca apsisin hemen güneyindeki diğer apsis izi, kilisenin özgün halinde üç nefli olduğunu, ancak daha sonra orta nefin duvarlarla kapatılarak tek nefli hale dönüştürüldüğünü düşündürür. Bu varsayıma ve eldeki verilere göre de kilisenin ana nef genişliği 9 m, yan neflerin genişliği yaklaşık 6 m.dir.

Naosun doğusunda yer alan apsis, içten yarım daire olacak şekilde inşa edilmiştir. Ancak dışardan dairesel bir temel üzerine beşgen formda ve üç pencerelidir. Güney apsisi ise hem içten hem dıştan daireseldir.

Kilisenin hemen güneyindeki diğer kilisenin ise planı okunamamaktadır. Ancak görülebilen kısmına bakıldığında, apsis ile güney köşe arasının, yani olası güney nefin genişliğinin maksimum 1.45 metre olduğu göz önüne alındığında buraya bir nef yerleştirilmesinin pek mümkün olmadığı, dolayısıyla kilisenin üç nefli olma ihtimalinin çok zayıf, tek nefli olma ihtimalinin ise daha kuvvetli olduğu kanısındayız.

Malzeme-Teknik:

Kilisenin inşa malzemesi kireçtaşı düzgün kesme taş, kabayonu kesme taş ve moloz taştır. Apsiste, özellikle dış cephede düzgün ve büyük kesme taşlar kaplama olarak kullanılmıştır. Bunların arası moloz taşlar harç ile karıştırılarak doldurulmuştur. Kilisenin ayakta kalan duvarlarında ve güneydeki diğer kilisede kabayonu taş malzeme ve arasına moloz taş dolgu tekniği kullanılmıştır. Duvarların inşasında kireç haç bağlayıcı malzeme olarak kullanılmıştır. Kireç harcın içerisine seramik parçalarının eklendiği ve harcın mukavemetinin arttırıldığı görülür.

Apsiste duvar kalınlıkları 105 cm. olmasına rağmen kuzey ve güney beden duvarlarında bu ölçü 77 cm.dir. Ancak ana apsisin bitişindeki köşe mekanın apsisinin ve güneydeki ikinci kilisenin duvar kalınlıkları 90 cm.dir.

Süsleme:

Ferhatlı Köyü Kilisesinin süsleme unsurlarına bakıldığında bunların apsiste yoğunlaştığı görülür. Ayakta kalan en nitelikli ve sağlam kısım olan apsisin dış cephesi haç rozetleri ve silmelerle zenginleştirilmiştir. 2 ve 4 nolu yüzeylerde eşit kollu haç motifleri ile süslenmişken cephenin tamamında pencere üzengi seviyesinden yatay geçen bir silmeli bordür diğer görsel hareket unsurudur.

Tarihlendirme Önerisi: Bizans Dönemi 5-6. yüzyıl

Kaynakça:- TIB 5-1, s.25

Karşılaştırma Örnekleri: Alahan Batı Bazilikası (Hill 1996, s.73), Alahan Doğu Bazilikası, (Gough 1968,s.461), Anemurium Nekropolis Bazilikası (Russel 1989, s.1630), Anemurium Merkez Bazilika (Russel 1989, s.1624-1625), Castabala Kuzey Kilise (Hill 1996,s.104), Castabala Güney Kilise (Hill 1996, s.105), Canbazlı Bazilikası (Hill 1996, s.107-110), Demirciören Kilisesi (Aydın 2003, s.416), Hasanlıler Kilisesi (VTIB,s.64-65), Işıkkale Kilisesi (Westphalen 2015,s.548), Kanlıdivane I nolu Kilise (Eyice 1976/77, s.423; Hill 1996, s.179-182), Öküzlü Kuzey Kilise(Eyice 1982, s.355-367) , Öküzlü Güney Kilise(Eyice 1982,s.355-367), Olba Kilisesi (MAMA III,s.87)

3.A.15. Gireğiyeniköy Kızılkilise

Yeri: Aladağ ilçe merkezinin 5 kilometre güneydoğusundaki Gireğiyeniköy'dedir. Köyün yaklaşık 700 metre batısındaki ortaçağ kalesinin arkasında bulunan Kızılkilise, Adana il merkezinin kuş uçuşu 61 kilometre kuzeyindedir. Kilise, Yeniköy olarak da bilinen Gireğiyeniköy mahallesinde konutların bulunmadığı dağlık bölgede yer almaktadır²⁸⁰.

Koordinatları: 714731-4155707 (UTM 6-ED50)

İnceleme Tarihi: 1 Kasım 2020

Çizim no: 29

Fotoğraf no: 191-204

Tasvir:

Kızılı andıran taşlarının renginden dolayı Kızılkilise olarak bilinen kilisenin kuzey duvarı günümüze ulaşamamıştır.

Batıda şekilde dışarıdan bakıldığında kayda değer bir şey görülmez. Dikkatli incelendiğinde, Batı duvarı büyük oranda toprağa gömülü olup zemin seviyesinde kısmen görülür. Güneyde yıkılmış beden duvarlarından geriye kalan bloklar dışında bir şey görünmez.

Doğuda ise yapının apsis cephesi görülür. Doğu cephe neredeyse tamamen apsisten oluşur. Aynı zamanda kiliseden günümüze kalmış en sağlam bölüm burasıdır. Apsise bakıldığında dıştan çokgen forma sahip olduğu görülür. Ancak alışlagelenin aksine beşgen değil yedigen bir cephe düzeni tercih edilmiştir. Cephedeki bu yüzeylerin her biri yaklaşık 2 metre genişliğe sahiptir. Dış zemin seviyesinde kademeli silmelerle geçilmiş bir temel üzerinde yükselen apsis duvarında 115 cm. ortalama yüksekliğe sahip bir sıra büyük blok taştan sonra tekrar yatay silme kuşağı görülür. Bu silmeler aynı zamanda apsisteki pencerelerin alt kotunu oluşturur. Apsis üzerinde üç pencere açıklığına yer verilmiş olup bunlardan ortadaki ana pencerenin genişliği 125 cm., yanlardaki diğer iki pencerenin genişliği ise 100 cm.dir. Böylece ortadaki pencere daha vurgulu hale getirilmiştir. Buna karşın her üç pencere de eşit şekilde 235 cm. iç yüksekliğe sahiptir. Yarım daire kemerlerle kapatılan pencerelerin arasında kalan üçgen alana ait mimari blok taşların ortasında, benzer örneklerde olduğu gibi haç kabartmasına yer verilmiş olmasına rağmen her iki blokta da haçın üst yarısı günümüze

²⁸⁰ Adana Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 29.06.2006 gün ve 1733 sayılı kararı ile 1. derece arkeolojik sit alanı olarak tescil edilmiştir.

ulaşamamıştır. Apsisin güneydeki son yüzeyinde dışarıya açılan 1 metre genişliğinde bir kapı açıklığı görülür.

Kızılkilise'nin ana girişine dair izleri görmek halihazırda oldukça zordur. Ancak içeriden batıya bakıldığında büyük oranda toprak altında kalan batı duvarının iç yüzeyi görülür. Bu duvarda yaklaşık 255 cm. içeride düzgün bir köşe oluşturulmuştur. Dolayısıyla mevcut veriler ışığında kilisenin girişinin batıdan olduğunu söyleyebiliriz. Batı girişinden girildiğinde doğrudan naosa geçilmiş olur. Zira burada nartheks varlığına dair herhangi bir iz görülmemektedir. Naos içerisinden güneybatıya bakıldığında, batı ve güney duvarlarının kesiştiği bölge görülür.

Dış cephede oldukça düzgün bir yüzeye sahip apsisin iç yüzeyinin oldukça sade bırakıldığı görülmektedir. Apsis içerisinde birikmiş dolgu sebebiyle synthronon varlığı konusunda net bir görüş bildirmek mümkün değildir. Apsisin içten içe genişliği 5.95 metre, derinliği ise 4.03 m.dir. Apsisin önünde zemin seviyesinde bazı duvar izleri dikkat çeker. Takip edilen bu duvar, apsisin kuzeyde bitiş noktasından başlayarak naosa doğru 260 cm. uzanmakta ve güneye dönmektedir. Şu halde bu duvarın olasılıkla bemaı naostan ayıran duvar olabileceği gözardı edilemez.

Plan:

Kızılkilise mevcut haliyle tam olarak beden duvarlarını göstermez. Yine de geriye kalan izlere ve köşe noktalara bakıldığında yapının oturum alanı ve dış hatları anlaşılabilir. Naosun en az 18.60 m. boyunda olduğu, genişliğinin ise 11.8 m. olduğu anlaşılmıştır. Şu halde doğu-batı doğrultulu dikdörtgen planlı bir naos, bema ve doğu yönüne eklenmiş yedigen formlu apsisten oluşan bir kilisedir. Kilisenin içerisinde nef ayrımlarına dair herhangi bir in-situ veri olmadığı gibi nef ayrımları ile ilişkilendirilebilecek serbest taşıyıcı ve tamamlayıcı elemanlar ya da ayırıcı levha parçalarına rastlanmamıştır. Ancak bölgenin Bizans mimarisinin yanı sıra, kilisenin boyutları ve apsisinin dıştan çokgen formu göz önüne alındığında, olasılıkla üç nefli bir bazilika olması gerektiğini düşünmekteyiz.

Malzeme Teknik:

Kilisenin ana inşaat malzemesi olarak düzgün kesme taşın öne çıktığı görülür. Fakat kesme taşlar arasında boyut anlamında kaydadeğer bir tutarlılık görülmez. Küçük boyutlu taşların yanında 1 metreyi aşan ölçülerde çok farklı boyutlarda kesme taşlar kullanılmıştır. Kesme taşların hepsi kireçtaşı olmasına rağmen yapıya adını da veren kırmızı tonlarında bir renge sahiptir. Kesme taş malzemenin yanında kabayonu taş

malzemenin tercih edildiği görülür. Yapıda beden duvarlarının görünen kısımlarından anladığımız kadarıyla yaklaşık 90 cm. kalınlıkta inşa edilmiştir. Ancak apside kalınlık 125 cm.dir.

Yapının duvarlarında diğer örneklerde sıklıkla gördüğümüz gibi iki sıra taş örgü görülür. İki sıranın arasında ise moloz dolguya yer verilmiş olup bağlayıcı malzeme olarak kireç harç kullanılmıştır.

Yapının üst örtüsü hakkında kesin bir yargıya varmamızı sağlayacak in situ verimiz olmasa da naos içerisinde rastladığımız çatı kiremiti parçaları, kilisenin ahşap çatı ile örtülü olduğunu düşündürür.

Süsleme:

Kilisenin süsleme açısından zengin olduğu söylenemez. Zira neredeyse hiçbir bezeme ögesi görülmez. Bunda günümüze ulaşan yapı bakiyesinin azlığı etken faktördür. Yapıda bezeme unsuru olarak gösterilebilecek başlıca şey silmelerdir. Apsis üzerinde pencerelerin alt kotunda yatay olarak devam eden kaval silmeli bordür cepheye hareketlilik kazandırmış olup dönemin neredeyse tüm apsislerinde rastlanılmaktadır. Ayrıca zemin seviyesinde yatay olarak yerleştirilmiş silmeler dikkat çeker.

Bunların dışında, apisteki kemerli pencerelerin arasında kalan üçgen alana yerleştirilmiş eşit kollu haç motifleri kabartma tekniğinde yapılmıştır. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi her iki haç motifinin de üst yarıları günümüze ulaşmamıştır.

Tarihlendirme Önerisi: Bizans Dönemi 5-6. Yüzyıl.

Kaynakça: -

Karşılaştırma Örnekleri: Alahan Batı Bazilikası (Hill 1996, s.73), Alahan Doğu Bazilikası, (Gough 1968,s.461), Anemurium Nekropolis Bazilikası (Russel 1989, s.1630), Anemurium Merkez Bazilika (Russel 1989, s.1624-1625), Castabala Kuzey Kilise (Hill 1996,s.104), Castabala Güney Kilise (Hill 1996, s.105), Canbazlı Bazilikası (Hill 1996, s.107-110), Demirciören Kilisesi (Aydın 2003, s.416), Hasanaliler Kilisesi (VTIB,s.64-65), Işıkkale Kilisesi (Westphalen 2015,s.548), Kanlıdivane I nolu Kilise (Eyice 1976/77, s.423; Hill 1996, s.179-182), Öküzlü Kuzey Kilise(Eyice 1982, s.355-367) , Öküzlü Güney Kilise(Eyice 1982,s.355-367), Olba Kilisesi (MAMA III,s.87)

3.A.16. Ilıca Köyü 1. nolu Kilisesi (Kırkkapı Kilisesi)

Yeri: Kozan ilçe merkezinin 4 kilometre doğusunda bulunan Ilıca Köyü sınırlarında, köy merkezinin batısında kalan Köreken mevkiinde, seyrek yerleşim dokusunun hemen kuzeyindedir. Kilisenin bulunduğu yerleşim alanı halk Köreken, Güreken gibi isimlerle anılır. Kilise, yöre halkı tarafından “Kırkkapı Kilisesi” olarak bilinir²⁸¹.

Koordinatları: 753828-4151034 (UTM 6-ED50)

İnceleme Tarihi: 20 Ekim 2019

Çizim no: 30-33

Fotoğraf no: 205-220

Tasvir:

Kilisenin güney duvarı oldukça ayakta, diğer beden duvarları ise farklı seviyelerde günümüze ulaşmıştır. Doğu-batı doğrultulu olarak inşa edilen kilisenin dıştan dışa ölçüleri apsis dahil 30.86 m. X 16.4 m.dir.

Kilisenin kuzey cephe duvarının neredeyse temel seviyesine kadar yıkıldığı görülür. Duvarın etrafında büyük boyutlu mimari elemanlar dağılmış durumdadır. Mimari elemanlara bakıldığında çoğunluğunun üst yapı elemanı, kemer geçişlerine ait kavisli ve silmeli taşlar olduğu görülür.

Cephenin orta noktasında, yapıya kuzey cepheden girişi sağlayan kapıya ait 165 cm. açıklık yer alır. Kapı girişinin sövelerine ait bazı mimari bloklar in-situ halde görülebilmektedir. Beden duvarlarında kullanılan malzemeden daha nitelikli kesme taş malzeme ile inşa edilen kapının sövelerinin yüzeyi farklı derinlik ve kalınlıklardaki silmelerle geçilmiştir. Kapı açıklığının dışında, bu cephede başka kapı açıklığı olup olmadığı, ayrıca duvarların zemin seviyesine kadar yıkılması sebebiyle de bu cephedeki pencere açıklıkları hakkında herhangi bir somut veri yoktur.

Kilisenin giriş cephesinin olasılıkla batı olduğu anlaşılmaktadır. Bu cephe üzerinde narthekse ve oradan naosa geçişi sağlayan 3 kapı bulunur. Kuzeyde olan ilk kapının açıklığı 126 cm.dirr. Kapının iki sövesi in-situ konumda iken bunlarla aynı nitelikte bir blok taş kapı açıklığının içine doğru yıkılmış ve girişi kapatmış vaziyettedir. Orta kapıda da benzer özellikler ile karşılaşılır. İki yanda monolit söveleri hala ayakta olan orta kapının genişliği 168 cm.dir. Aynı cephenin güney kısmında yer alan son kapımız ise oldukça iyi durumda olup özgün kapı formu hakkında bilgi edinmemizi sağlar. Güneybatı köşesine yakın konumlandırılmış olan bu kapı da ilk kapıdaki

²⁸¹ Adana Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 30.04.2003 gün ve 5127 sayılı kararıyla 1.derece arkeolojik sit alanı olarak tescil edilmiştir.

ölçülere benzer şekilde 130 cm. genişliğindedir. Şu halde kuzey ve güney kısımdaki kapıların ölçüleri kabaca aynı olmasına rağmen orta kapının yaklaşık 30 cm. daha geniş inşa edildiği, dolayısıyla nartheks ana girişinin orta kapı olarak vurgulandığı söylenebilir. Güzeydeki kapının tüm söveleri yerinde olup kapının üzerine ait olası silmeli lento yerinde değildir. Ancak lento kotunun hemen üzerindeki duvar sırasından gelen taşların arasına bir kilit taşı yerleştirilerek birbirine bağlandığı ve olasılıkla lento yükünün azaltıldığı anlaşılmaktadır. Kapı açıklığına ait söveler diğer kapılardaki gibi derin ve kalın silme hatlarıyla geçilmiştir. Kapının üst köşelerinde lento kotuna isabet eden seviyede birer delik göze çarpar. Bu cephenin ön tarafında da etrafa dağılmış mimari elemanlar tespit edilmiştir.

Güneyde yapının özgün cephelerini algılamamızı sağlayacak oldukça iyi durumda olan ve etkileyici bir cephe görülür. Bu cephe üzerinde oldukça anıtsal bir kapı orta noktaya, kapının iki tarafına da aynı karakterde pencereler yerleştirilmiştir. Bakışa göre solda kalan güneybatı köşeden başlarsak düzgün kesme taşlarla inşa edilen köşenin üst saçak kotlarında bir haç bezemesi görülür.

Ortadaki kapının batısında, yanı güney cephesinin batı yarısında birbiri ile aynı ölçü ve tasarım ilkelerine sahip iki pencere yerleştirilmiştir. Beşik kemerle geçilen bu pencerelerin genişliği 84 cm., üzengi kotuna kadar yüksekliği 101 cm., kemer iç yüksekliği ise 48 cm.dir.

Cephenin orta noktasında etkileyici güney kapısı görülür. Altta dikdörtgen formlu ve üzeri lento ile geçilmiş bir kapı ve onun üzerine oturtulmuş yüksek bir beşik kemer olmak üzere temel olarak iki kısımlı bir yapıya sahiptir. İçten içe açıklığı 154 cm. ve iç yüksekliği 235 cm. olan kapının söve ve lento kalınlıkları da 42 cm.dir. Kapının üzerindeki kemerin ise iç yüksekliği 115 cm.dir.

Cephenin doğu yarısında, batı yarısındakilerle aynı ölçü ve tasarıma sahip bir pencere açıklığı görülür. bu pencerenin doğusunda kalan güneybatı köşe bölgesi tamamen yıkılmış olsa da temel seviyesinde duvar izleri takip edilebilmektedir.

Kilisenin apsisinin önüne yığılan dolgu toprak sebebiyle kısmen açıkta olduğu görülür. Apsisin önüne, bakışa göre sol tarafta kalan kısımda sonradan bir yapı yapılmış olup bir metre civarında duvarları görülebilmektedir. Sağ tarafta ise tamamen toprak yığını bulunur. Bu iki kütle arasında ise kilisenin apsisi kısmen görülür.

Öncelikle göze çarpan husus, apsis yüzeyinde görülen kırılımlardır. Bu da apsisin en azından dışarıdan çokgen bir yapıya sahip olduğudur. Aşağıdan yukarıya doğru bakmak gerekirse, kilise apsisinin dairesel bir platform üzerine inşa edildiğidir. Dairesel temelin üzerine de çokgen formu verecek şekilde üç kademeli bir şekilde

incelen ikinci bir temel yapılmış ve apsisin beden duvarları bu temelin üzerine oturtulmuştur. Anlaşıldığı kadarıyla, halihazırda açıkta kalan yüzey, apsisin dış cephesinin tam orta yüzeyidir. Düzgün kesme taşlarla inşa edilen bu yüzeyde en az iki kırılım görülmekte ve orta kısımda pencere açıklığı yer aşmaktadır. Pencere açıklığının başlangıç kotundan itibaren apsis yüzeyini dolaşan silmeli bordür vardır. Üst yapı elemanlarının tıkadığı pencerenin söve işlevi gören dik yerleştirilmiş blok taşların yüzeyi birbirinden farklı haç motifleri ile bezenmiştir. Pencerenin içerisinde ise pencere açıklığına ait kemerlerin silmeli parçaları görülür.

Apsisin ön tarafında kiliseden etrafa dağılan blok taşlar arasında, in-situ durumdaki haç bezemeli sövelerin benzerleri ile konsollu saçak parçaları özellikle dikkat çeker. Konsollu saçakların yüzeylerinin de kırılımlı olması, apsisin temelden saçağa kadar çokgen bir şekilde tasarlandığını gösterir.

Batıdaki kapıdan narthekse girilir. Burada yapının duvarlarından dökülen bloklar ile toprağın oluşturduğu dolgu ile karşılaşılır. Bunlar arasında mimari plastik elemanlar da göze çarpar. Ancak hemen belirtmek gerekir ki bu alanda nartheksi naostan ayıran duvara ait herhangi bir iz yakalayamadık. Dolayısıyla kilisenin nartheks ünitesine sahip olup olmadığı mevcut gözlemlerle anlaşılamamaktadır. Bu alanda orta kapının sağında ve solunda, beden duvarından başlayarak naosa doğru uzayan iki duvar başlangıcı görülür. Ölçü ve konumlarına bakıldığında kilisenin naos veya olası nartheksinin üç kısma ayrıldığına dair işaret olarak yorumlamaktayız.

Dışarıdan oldukça hareketli ve etkileyici bir şekilde inşa edilen güney duvarının içeride oldukça sade ve özensiz yapıldığı hemen dikkat çeker. Tüm kapı ve pencere açıklıkları dışarıdan silmeli ve yer yer bezemeli iken içeriden son derece sade bırakılmıştır. Duvardaki pencerelerin üst kotunda ayrı formda olan ve belli bir seviyede yer alan oyuklar görülür. Gerek batıdaki kapılarda gerekse de güneydeki kapıda iç tarafta ahşap doğramaların oturtulduğu yuvalar görülebilmektedir.

21.1 m. uzunluğa, 14.4 m. genişliğe sahip naos içerisinden doğu kısmında, dıştan beşgen olmasına karşılık içten yarım daire formu apsis yerleştirildiği görülmektedir. Apsisin içten derinliği 4 m., genişliği ise 5.7 m.dir. İç tarafı pencere seviyesine kadar dolgu ile kaplı olan apsisin beden duvarları yukarıdan bakıldığında kısmen takip edilebilmektedir. Dolgu nedeniyle apsisin içerisinde synthronon olup olmadığı anlaşılamamaktadır.

Apsisin iç yüzeyinde dolgudan geriye kalarak ayakta kalan pencere söve taşları ve onun altından dairesel dönen beden duvarı kısmen görülebilmektedir. Apsisin orta penceresine ait açıklık 110 cm.dir.

Bunların dışında, apsis yarım dairesinin de yerleştirildiği doğu duvarı üzerinde, apsisin kuzeyinde ve güneyinde 101 cm. genişliğe sahip birer açıklık blunur. Bu açıklıkların olasılıkla bugün dolgu nedeniyle göremediğimiz postophorium hücrelerine geçiş kapısı mı yoksa özgün pencere açıklığı mı olduğu net değildir.

Kilisenin içerisinde ve dışarısında etrafa dağılan mimari elemanlara bakıldığında bazı parçaların nitelikli olduğu görülür. Yukarıda da bazılarından bahsedilen bu mimari plastik parçalar arasında silmeli kemer taşları, geometrik bezemeli çift sütunlar ve bezemeli templon arşitravı(?) sayılabilir. Ancak kilise içinde ve etrafında herhangi bir sütun kaidesi, sütun parçası veya sütun başlığı tespit edilememiştir.

Plan:

Doğu-batı doğrultulu ve dikdörtgen bir formda inşa edilmiş olan kilise, naos ve apsis bölümlerinde meydana gelir. Kiliseye giriş için kuzey, batı ve güney duvarlarında kapı açıklıkları bırakıldığı kesindir. Dolgu toprak sebebiyle, kilisenin nartheks kısmının olup olmadığı belli değildir. Olası nartheks alanında yaptığımız gözlemlerde nartheksi naostan ayıran duvara ait herhangi bir iz görülememektedir. Bu nedenle mevcut şartlarda nartheks varlığını ileri sürecektir somut veri yoktur.

Kilisenin batı duvarında, orta kapının sağında ve solunda, beden duvarından başlayarak naosa doğru uzayan yönelen iki duvar başlangıcı nef ayrımlarına ilişkin fikir vermektedir. Orta kapıya eşit mesafede uzaklığa yerleşen bu duvarların kalınlığı da eşit olup 67 cm.dir. Bu duvar izlerinin ölçü ve konumlarına bakarak kilisenin naos veya olası nartheksinin üç kısma ayrıldığına dair işaret olarak yorumlamaktayız. Bu varsayıma ve eldeki verilere göre de kilisenin ana nef genişliği 6.4 metre, yan neflerin genişliği yaklaşık 3.5 metredir.

Naosun doğusunda yer alan apsis, içten yarım daire olacak şekilde inşa edilmiştir. Ancak dışardan biraz daha farklıdır. Dairesel bir temel üzerine beşgen formda ve en az bir pencereli olarak cephelendirilmiştir. Bu beşgenin orta yüzeyin genişliği 180 cm.dir.

Mevcut koşullarda Kilisenin postoforium hücrelerine sahip olup olmadığını bilemiyoruz. Ancak, apsisinin sağında ve solunda doğuya doğru dışarıya açılan birer açıklık tespit etmiş olduğumuzu belirtmiştik. Bu açıklıkların genişlikleri yaklaşık 110cm.dir. Bu ölçüler, yapıdaki pencere açıklıklarından daha geniş, kiliseye dışarıdan giriş için bırakılan kapı açıklıklarından ise daha dardır. Şu halde, zemindeki dolgu nedeniyle elimizde herhangi bir somut veri olmasa da bu açıklıkların olası postoforium hücrelerine geçiş için bırakılmış olabileceği ihtimal dahilindedir.

Malzeme-Teknik:

Kilisenin ana inşaa malzemesi düzgün kesme taş, kabayonu kesme taş ve moloz taştır. Bölgedeki kayaç yapısından ve bölgedeki tüm eski yapılardan hareketle, Toroslara özgü yerel kireçtaşı olduğu anlaşılmaktadır.

Kilisenin beden duvarları köşeleri, kapı ve pencere açıklıkları ile apsisin dış yüzeyi düzgün ve büyük bloklu kesme taşlarla inşa edilmiştir. Geriye kalan beden duvarları ve ayırıcı duvarlarda kabayonu taş tercih edilmiştir. Beden duvarlarında kalınlıklar 75 cm. olarak ölçölmüş iken apsiste duvar kalınlığı 90 cm.dir. Zemin kotunda ise apsisten dışarıya 45 cm. taşan apsis temel platformu yer alır.

Apsiste, özellikle dış cephede düzgün ve büyük kesme taşlar kaplama olarak kullanılmıştır. Bunların arasında ise moloz taşlar harç ile karıştırılarak dolgu olarak kullanılmıştır. Kilisenin ayakta kalan duvarlarında ve güneydeki diğer kilisede kabayonu taş malzeme ve arasına moloz taş dolgu tekniğı kullanılmıştır. Duvarların inşasında kireç haç bağlayıcı malzeme olarak kullanılmıştır. Kireç harcın içerisine de seramik parçalarının eklendiğı ve harcın mukavemetinin arttırıldığı görülür.

Süsleme:

İlica Köyü 1. nolu Kilisesinin süsleme unsurlarına bakıldığında bunların apsiste, etrafa dağılan mimari plastik parçalarda ve kapı pencere açıklıklarının kenarında yoğunlaştığı görülür.

Yapıda tespit edilebilen tüm dış kapı ve pencere açıklıklarının etrafı silmeli bordür ile geçilmiştir. Kapı ve pencerelere ait kemerlerdeki silmeler üzengi taşına geldiklerinde dönüş yaparak yönlerini tekrar hafif yukarı kaldırır. Bir nevi yarım volüt şekline dönüş gibi görünen bu hareket, kemerlere genişlik hissi katmaktadır.

Kilisenin apsisinin görsel anlamda zenginleştirildiğı göze çarpar. Apsis üzerinde farklı noktalarda farklı türde haç bezemeleri göze çarpar. Apsis üzerindeki özgün pencere açıklığının alt kotundan geçen ve apsisi baştan başa katettiğı düşünölen silmeli bordür apsis yüzeyinde yataydaki bir ayırıcı işlevi görür. Bu silmeli bordürün üzerinde yükselen pencereye ait söve taşları aynı zamanda apsis yüzeyindeki beşgen yapının kırılım noktalarını içerirler.

Pencere söve taşlarının üzerindeki kırılımın her bir yüzeyi haç motifleri ile süslenmiştir. Ancak haç motifleri birbirinden farklıdır. Bazıları dikey olarak taş yüzeyine işlendiğinden uzun bir dikdörtgen panoya yerleştirilmiştir. Bunların yatay haç

kolları kısa iken dikeyler oldukça uzundur. Bazı haçlar ise sıklıkla görülen daire içerisine alınmış eşit kollu haç motifleridir.

Yapının içinde ve yakın çevresinde tespit edilen mimari blokların bazıları görsel açıdan oldukça zengindir. Bunlar arasında tespit edilebilen çifte sütuncelerin bazılarında başlık bölümü dairesel silmelerle zenginleştirilmiştir. Yine apsis etrafında yoğunlaşan saçak parçalarının derin konsollarla bezendiği görülür. Olası narthekste ise üstü yukarıdan aşağıya doğru daralan bir yüzeye sahip yatay mimari plastik parça, iç içe geçmiş yarım halkalardan oluşan iki yatay bordür ve bunların arasına yine yatay uzanan stilize iki yaprak motifi ile süslenmiştir. Mimari plastik parçanın arşitrav olduğu kuvvetle muhtemel olmasına rağmen templon arşitravı olması da ihtimal dahilindedir.

Tarihlendirme Önerisi: Bizans Dönemi 5-6. yüzyıl

Kaynakça: TIB 5-1, s.262

Karşılaştırma Örnekleri: Alahan Batı Bazilikası (Hill 1996, s.73), Alahan Doğu Bazilikası, (Gough 1968,s.461), Anemurium Nekropolis Bazilikası (Russel 1989, s.1630), Anemurium Merkez Bazilika (Russel 1989, s.1624-1625), Castabala Kuzey Kilise (Hill 1996,s.104), Castabala Güney Kilise (Hill 1996, s.105), Canbazlı Bazilikası (Hill 1996, s.107-110), Demirciören Kilisesi (Aydın 2003, s.416), Hasanlıler Kilisesi (VTIB,s.64-65), Işıkkale Kilisesi (Westphalen 2015,s.548), Kanlıdivane I nolu Kilise (Eyice 1976/77, s.423; Hill 1996, s.179-182), Öküzlü Kuzey Kilise(Eyice 1982, s.355-367) , Öküzlü Güney Kilise(Eyice 1982,s.355-367), Olba Kilisesi (MAMA III,s.87)

3.A.17. Ilıca Köyü 2. nolu Kilisesi

Yeri: Kozan ilçe merkezinin 4 kilometre doğusunda bulunan Ilıca Köyü sınırlarında, köy merkezinin batısında kalan Köreken mevkiinde, seyrek yerleşim dokusunun hemen kuzeyindedir. Kilisenin bulunduğu yerleşim alanı halk Köreken, Güreken gibi isimlerle anılır. Kırkkapı Kilisesi olarak da bilinen 1 Nolu Kilisenin yaklaşık 70 metre güneyinde yer alır²⁸².

Koordinatları: 753804-4150970 (UTM 6-ED50)

İnceleme Tarihi: 17 Ekim 2019

Çizim no: 34

Fotoğraf no: 221-228

Tasvir:

Ilıca Köyü 1. nolu Kilisenin 70 metre güneyinde, köy evinin bitişiğinde ve kısmen ahır içerisinde kalmaktadır. Kilisenin beden duvarları yer yer belli oranda ayakta kalmıştır. Doğu-batı doğrultulu olarak inşa edilen kilisenin dıştan dışa ölçüleri apsis dahil 26.10 m. X 7.7 m.dir.

Kuzey cephe duvarının yer yer 1 metreden fazla ayakta olduğu, dış taraftan dolgu toprak birikmesi sebebiyle izlenemeyen yerlerinin üstten takip edilebildiği görülür. Oldukça uzun sayılabilecek duvar üzerinde herhangi bir kapı veya pencere açıklığı görülmez.

Batı cephesinin yıkılmış olduğu ve dıştan biriken dolgu toprak nedeniyle görülemediği, ancak üstten takip edilebildiği tespit edilmiştir. Güney duvarın yer yer ayakta olduğu ancak sonradan örülerek bazı kısımlarının yükseltildiği, kilisenin güneyine inşa edilen hayvan ahırının bir kısmının bu duvara taşıttırıldığı görülür. Yer yer 1 metreye kadar özgün duvarın olduğu bu cephede dik yerleştirilmiş sövelerin oluşturulduğu 130 cm. genişliğinde kapı açıklığı vardır. Ancak kapı açıklığı sonradan örülme suretiyle kapatılmıştır. Doğu cephesi de tıpkı batı cephesi gibi dıştan algılanamamaktadır. Yoğun dolgu ve ağaç örtüsü cepheyi tamamen kapatmış durumdadır.

Kilisenin apsisinin 120 cm. güneyinde, tamamen toprakaltında kalmış ancak zemin seviyesinde görülebilen 2.5 m. genişliğe sahip bir apsis izi bulunur. Duvar kalınlığı 60 cm. olarak ölçülen bu apsisin bitişiğinde bir başka apsisin başlangıç kısımları da tespit edilmesine rağmen geri kalan kısmı toprak altında kaldığından takip

²⁸² Adana Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 30.04.2003 gün ve 5127 sayılı kararıyla 1.derece arkeolojik sit alanı olarak tescil edilmiştir.

edilememiştir. Şu halde Ilıca Köyü 2 Nolu Kilisenin olduğu yerde, biri ana kiliseye ait olmak üzere üç apsisin varlığından söz edilebilir.

Kilisenin içerisine güney duvarında bulunan kapı açıklığından girilmesine rağmen kapı açıklığı taş örgüsü ile sonradan kapatılmış durumdadır. Kilisenin naos kısmı, alışlageldik boyutlara göre dar ve uzundur.

Naosta yoğun bitki ve dolgu toprak dikkat çeker. Bu nedenle naosu bir bütün olarak algılamak ve her yeri aynı anda görme imkanı yoktur. Naosa girildiğinde tam karşıda kuzey duvarının ayakta kalan kısımları görülür. Bu duvarın dışarıdan görülen kısımlarının yanı sıra, dışarıda zemin seviyesinde olmasına rağmen içeriden halen görülebilen kısımları da izlenebilmektedir. Batı duvarı da kısa ve sade olup temel seviyesinin biraz üzerinde kalmış, üzerine etraftan toplanmış taşlar sonradan gelişigüzel yerleştirilmiştir. Güney duvarına bakıldığında da üzerinin etraftaki moloz taşların yığılmasıyla yükseltilmiş ve üzerine yan taraftaki ahırın oturtulduğu görülür. Duvarların görülebilen kısımları tamamen sağır ve sadedir.

Doğuda kilisenin apsisi görülür. Dışarıdan iyi algılanamayan apsis içeriden yarım daire formunu ve ölçülerini net olarak verir. Üzerinde herhangi bir pencere izi görülmeyen apsisin başlangıç noktalarındaki genişliği 370 cm., derinliği ise 330 cm.dir. Ancak apsis yarım dairesi at nalı formuna benzer bir forma bürünür.

Plan:

26.10 m. X 7.7 m. ölçülerinde doğu-batı doğrultulu ve dikdörtgen bir formda inşa edilmiş olan kilise, naos ve apsisten meydana gelir. Kiliseye giriş için güney duvarında kapı açıklığı bırakılmıştır. Yaptığımız gözlemlerde ve eldeki mevcut veriler arasında nartheks varlığını ileri sürecektir somut veri yoktur. Kilise, at nalı formuna sahip apsisi ve enine göre boyu oldukça uzun planlanmış olması sebebiyle alışlagelmişin dışında bir plan özelliği gösterir.

Malzeme Teknik:

Kilisenin ayakta kalan duvarlarında kabayonu taş malzeme ve arasına moloz taş dolgu tekniği kullanılmıştır. Kapı açıklığında söve olarak da düzgün monolit kesme taş tercih edilmiştir. Duvarların inşasında kireç haç bağlayıcı malzeme olarak kullanılmıştır. Kireç harcın içerisine de seramik parçalarının eklendiği ve harcın mukavemetinin arttırıldığı görülür. Apsis etrafında dağınık vaziyette bazı düzgün kesme taşlar görülse de in-situ olmayan malzemenin nereye ait olduğu bu aşamada bilinmemektedir.

Yapıda beden duvarları birbirleri ile orantılı bir şekilde 75 cm kalınlıkta inşa edilmiştir. Apsisin duvarlardan belirgin bir şekilde kalın olup 110 cm.dir.

Süsleme:

Oldukça masif bir görünüm sergileyen kilisenin büyük kısmı ayakta olmadığından herhangi bir süsleme unsuru gözlemlenememiştir. Ancak güney duvarı içerisine sonradan yerleştirilmiş kesme taş blok yüzeyinde, daire içerisine alınmış eşit kollu haç rozeti görülmüştür. Yine güney duvarının hemen önünde duran bir blok taş üzerinde kaval silme izi görülmüştür.

Kilisenin özgün halinde ne tür mimari plastik unsurlara sahip olduğu, bir süsleme programına sahip olup olmadığı, var ise nerelerde uygulandığı bilinmemektedir.

Tarihlendirme Önerisi: Bizans Dönemi 5-6. yüzyıl

Kaynakça: TIB 5-1, s.262

Karşılaştırma Örnekleri: Boğdan Sarayı Kilisesi (Eyice 1963,s.52; Müller-Wiener 2001,s.108), Şahinefendi Mezarlık Şapeli (Erpek 2019,s.62), Soğanlı Ak Kilise (Restle 1979,s.24-25), Alahan Mağara Kilise (Hill 1996,s.72-73), Gazipaşa 10C. nolu Kilise (Hill 1996,s.168-169), Cennet Cehennem Azize Mary Şapeli (Hill 1996,s.113-114), Andriake F Kilisesi (Tekinalp 2000,s.174)

3.A.18. Karacauşığı Köyü Kilisesi

Yeri: Feke ilçe merkezinin 5 kilometre güneybatısında, Adana il merkezinin 109 kilometre kuzeyinde bulunan Karacauşığı Mahallesi sınırlarındadır. Kilise, Karacauşığı mahallesinde seyrek konutların doğusunda batıya doğru eğimli dağlık bölgenin yamacı üzerinde bulunur²⁸³.

Koordinatları: 753355-4188412 (UTM 6-ED50)

İnceleme Tarihi: 1 Kasım 2020

Çizim no: 35

Fotoğraf no: 229-236

Tasvir:

Kilisenin duvarları büyük oranda yıkılmış vaziyettedir. Takibi oldukça zor olan duvarlardan güney duvarının bir kısmı görülebilmektedir. Kilisenin etrafı tarımsal amaçla kullanıldığından ve arazinin eğimli oluşundan dolayı dolgu toprağın altında kalmış olası duvar bakiyeleri bu aşamada görülmez. 3 metre kadar kısmı günümüze ulaşan ve üzerindeki bir kapı açıklığı boşluğunda biten güney duvarı kalıntılarına bakıldığında, kilisenin doğu-batı uzantılı olarak inşa edildiği anlaşılmaktadır. Kiliseye girişin büyük olasılıkla güney cepheden sağlandığı anlaşılmaktadır. Batı ve kuzey cepheleri ise görülmez.

Yapının doğu cephesinde kilisenin apsisi görülür. Apsisten başka herhangi bir yapı izi olmayan doğu cephesinde, apsis dışı taşkın olarak inşa edilmiştir. Ancak apsisin dış yüzeyi çokgen formlu olup bölgede birçok örneğini gördüğümüz beşgen formundadır. Apsis dış yüzeylerinin genişlikleri 126 cm. ile 130 cm. arasında değişmektedir.

Dıştan beşgen formlu apsis üzerinde beklendiği gibi üç pencere açıklığı bırakılmış olup birisi kuru dolguyla kapalıdır. Pencereleler dikdörtgen formlu inşa edilmiş ve yuvarlak kemerlerle geçilmiştir. Birbirleriyle kot, form ve ölçü açısından tam bir simetri içerisinde dirler. 178 cm. iç yüksekliğe sahip pencerelerin genişliği 75 cm.dir. Pencerelerin alt kotunu oluşturacak şekilde apsisi baştan başa kateden yatay silme bordürü cepheye hareket kazandırmıştır.

Kiliseye güney cephede bulunan ana kapıdan girilir. Batı cephesinde ve kuzey herhangi bir girişi olup olmadığını bu aşamada bilinmemektedir. Güneydeki kapıdan

²⁸³ Adana Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 28.02.2018 gün ve 9221 sayılı kararıyla korunması gerekli taşınmaz kültür varlığı olarak tescil edilmiştir.

girildiğinde doğrudan naosa geçilmiş olur. Dolgu toprak ve bitkilerle kaplı naostan doğruya bakıldığında apsisin iç yüzeyi görülür.

Apsisin içten içe genişliği yaklaşık 4.95 m, derinliği ise 4.15 m.dir. Apsis içerisinde birikmiş dolgu sebebiyle synthronon varlığı dair bir iz görülmez. Apsis iç yüzeyinin oldukça sade bırakıldığı anlaşılmaktadır.

Plan:

Feke Karacauşağı Kilisesi mevcut haliyle tam olarak ölçülerini almaya uygun değildir. Ancak geriye kalan izlere bakıldığında en az 16 metre boyunda ve en az 6.5 metre genişliğinde olmalıdır. Şu halde doğu-batı doğrultulu dikdörtgen planlı bir naos ve doğu yönüne eklenmiş beşgen formlu bir apsis ile beraber tek nefli bir kilise örneğidir. Kilisenin içerisinde nef ayrımlarına dair herhangi bir in situ veri olmadığı gibi nef ayrımları ile ilişkilendirilebilecek serbest taşıyıcı ve tamamlayıcı elemanlar ya da ayırıcı levha parçalarına da rastlanmamıştır. Dolayısıyla mevcut veriler ışığında, Feke Karacauşağı Kilisesi'nin tek nefli bir kilise olduğu anlaşılmaktadır.

Malzeme Teknik:

Kilisenin günümüze ulaşan kalıntılara bakıldığında yapının ana inşaa malzemesi olarak kireçtaşı düzgün kesme taş, kabayonu taş ve moloz taşın tercih edildiği görülür. Apsis dış cephesinde ve kapı açıklığı köşesinde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Duvarların inşasında iki sıra taş kullanılmıştır. Dışta düzgün kesme taş, içeride kabayonu kesme taş ile örülerek iki sıranın arası moloz taş dolgu ile doldurulmuştur. Apsisin dış cephesi düzgün kesme taş kullanılarak inşa edildiği halde içte kabayonu kesme taş tercih edilmiştir. Duvarlarda kireç haç bağlayıcı malzeme olarak kullanılmıştır. Yapıda beden duvarlarının görünen kısımlarından anladığımız kadarıyla yaklaşık 75 cm. kalınlıkta inşa edilmiştir. Yapının üst örtüsü hakkında bir yargıya varmamızı sağlayacak in situ verimiz olmasa da apsis içerisinde rastladığımız çatı kiremiti parçaları, kilisenin ahşap çatı ile örtülü olduğunu düşündürür.

Süsleme:

Kilisede neredeyse hiçbir bezeme ögesine görülmez. Bunda günümüze ulaşan yapı bakiyesinin azlığı etken faktördür. Yapıda bezeme unsuru olarak gösterilebilecek yegane şey silmelerdir. Apsis üzerinde pencerelerin alt kotunda yatay olarak devam eden kaval silmeli bordür cepheye hareketlilik kazandırmış olup dönemin neredeyse tüm apsislerinde rastlanılmaktadır.

Tarihlendirme Önerisi: Bizans Dönemi 5-6. Yüzyıl.

Kaynakça: TIB 5-1,s.289.

Karşılaştırma Örnekleri: Boğdan Sarayı Kilisesi (Eyice 1963,s.52; Müller-Wiener 2001,s.108), Şahinefendi Mezarlık Şapeli (Erpek 2019,s.62), Soğanlı Ak Kilise (Restle 1979,s.24-25), Alahan Mağara Kilise (Hill 1996,s.72-73), Gazipaşa 10C. nolu Kilise (Hill 1996,s.168-169), Cennet Cehennem Azize Mary Şapeli (Hill 1996,s.113-114), Andriake F Kilisesi (Tekinalp 2000,s.174)

3.A.19. Karakilise 1. nolu Kilisesi

Yeri: Feke ilçe merkezinin 5 kilometre kuzeydoğusunda, Adana il merkezinin 112 kilometre kuzeyinde bulunan İslam Mahallesi sınırlarındadır. Kilise, İslam mahallesinde seyrek konutların doğusunda güneye doğru eğimli dağlık bölgenin yamacı üzerinde bulunur²⁸⁴.

Koordinatları: 758988-4193547 (UTM 6-ED50)

İnceleme Tarihi: 19.06.2020- 8 Kasım 2020

Çizim no: 36-39

Fotoğraf no: 237-252

Tasvir:

Kilisenin beden duvarları farklı oranlarda kayıplarla günümüze ulaşmıştır. Doğu-batı uzantılı olarak inşa edilen kilisenin ölçüleri apsis dahil 18,5 m. X 7,2 m.dir.

Yapının kuzey cephesinde apsinin yüzeyiyle beraber kuzey beden duvarı görülür. Apsise yakın bölümleri daha fazla yıkılmış olan duvarın batı kısmı nisbeten iyi durumdadır. Apsise bitişik köşesi büyük blok kesme taşlarla inşa edilen duvarın geri kalanında da farklı boyutlarda taş malzeme kullanımı, yapının farklı dönemlerde müdahale gördüğünü düşündürür. Duvarın batı bölümünün üst kotlarında beşik kemerle geçilmiş bir pencere açıklığı görülür. Kuzey duvarda herhangi bir kapı açıklığına yer verilmediği anlaşılmaktadır.

Kilisenin ana giriş cephesinin burası olduğu anlaşılır. Burada duvarın orta noktasına konumlandırılmış 180 cm. genişlikte bir kapı açıklığına yer verilmiştir. 220 cm. yükseklikte iki söve taşı bulunan kapının kaval silmelerle çerçevelendirildiği anlaşılmaktadır. Büyük oranda yıkık olan batı duvarı kapı söveleri seviyesine kadar ayakta kalabilmiştir.

Güney cephesi oldukça iyi korunmuştur. Alt kat seviyesinde sağır olarak inşa edilen duvarın üst kat kotunda üç pencere açıklığı görülmektedir. En batı kısımda yıkık olan bölümde ise günümüze ulaşamayan bir pencere açıklığının olması oldukça muhtemeldir. Pencereler kendi aralarında kot, form ve ölçü bağlamında simetrikler. Yaklaşık 155 cm. yüksekliğe sahip pencerelerin genişliği de ortalama 80 cm.dir. Güney duvarına bitişik olarak yapılan tek mekanlı bir şapel dikkat çekicidir. Ana kilisenin apsis başlangıcına yakın bir konumdan verilmiş kapı açıklığı nedeniyle bu şapelin bir dönem eki olarak sonradan inşa edildiğini düşünmekteyiz.

²⁸⁴ Adana Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 11.03.1993 gün ve 1420 sayılı kararıyla korunması gerekli taşınmaz kültür varlığı olarak tescil edilmiştir.

Yapının en nitelikli bölümü olan doğu cephede apsis görülür. Neredeyse sadece apsisten oluşan doğu cephesinde, kuzey ve güney beden duvarlarının yaklaşık 70 cm. içinden başlayan apsis, yarım yuvarlak ve dışa taşkın olarak inşa edilmiştir. Apsisin orta bölümü yıkılmış olsa da yan duvarları saçak seviyesine kadar ayakta olup 6.75 m. saçak yüksekliğine sahiptir. Saçak kısmında bölge kiliselerinde genellikle etrafa dağılmış halde gördüğümüz konsollu saçak taş blokları in situ halde görülebilmektedir. Apsisin cephesi yatayda dönen ve her biri yaklaşık 30 cm kalınlıkta olan silme kuşaklarıyla kendi içerisinde dört yatay bölüme ayrılmıştır. İlk kısım dış zeminden yaklaşık 60 cm. yüksekte olan ilk yatay kuşağa kadardır. Ardından 80 cm.lik bir boşluktan sonra ikinci silme kuşağı gelir. İki kuşak arasında tek sıra blok taş kullanılmıştır. +1.70 kotunda bulunan ikinci kuşaktan sonra +3.20 kotundaki üçüncü yatay silme kuşağı görülür. Bu kuşaktan sonra da +6.30 kotunda başlayıp 6.75 kotunda biten konsollu saçak kuşağı gelir.

Apsisin ön kısmında yıkılmış bölüme ait saçak elemanları ve bugün görülemeyen pencere açıklıklarına ait olabilecek silmeli bloklar görülür. Bu bloklara bakıldığında apsis üzerindeki muhtemel pencerelerin yuvarlak kemerli olduğu ve etrafının da kaval silmelerle geçildiği düşüncesindeyiz.

Kiliseye batı cephede bulunan 180 cm. genişlikteki ana kapıdan girilir. Kapıdan girildiğinde doğrudan naosa geçilmiş olup nartheks yoktur. Naosta ilk göze çarpan şey yandaki beden duvarlarına bitişik duran payandalardır. Kare formlu olan sekiz payanda kuzey duvarına ve güney duvarına bitişiktir. Payandaların konumları birbirine karşılık gelecek şekilde olduğundan, özgün durumda bu payandaların üst örtüyü ya da açıklığı geçmek için yapılmış kemerleri taşımış olabileceği akla gelmektedir. Payandalara ait taşlara bakıldığında tamamen devşirme malzeme ile yapıldıkları anlaşılmaktadır. İçerisinde yazıtlar ve süsleme öğelerinin yer aldığı taşlar gelişigüzel konularak payandalar inşa edilmiştir. Naosun içerisinden beden duvarlarına bakıldığında sade bırakılmış duvarlar ve dışarıdan da görülen pencere açıklıkları görülür.

Doğuda apsis yarım yuvarlağının iç yüzeyi görülür. Apsis içerisinde zemin naostan daha yüksek olup bu kot farklı iki basamakla çözülmüştür. Apsis duvarında duran bir söve taşı, apsisin orta noktasında doğuya açılan pencere açıklıklarının olduğuna işaret eder. Apsisin içten içe genişliği 5.9 metre, derinliği ise 4.5 metredir. Apsis içerisinde apsize bitişik olarak zemin seviyesinin hemen üzerinde yer alan bir duvar sırası bize apsis içerisinde synthronon varlığına dair veri sunmaktadır. Ancak bu basamağın inşasında kullanılan taşlardan biri olan haç bezemeli bloğun yatık olması, bu basamak sırasının dönem eki olduğuna veya süreçte onarım gördüğüne işaret eder. Bu

nedenle özgün synthronon varlığı konusunda görüş bildirmek bu aşamada mümkün değildir.

Plan:

Feke Karakilise 1 Nolu Kilisesi mevcut haliyle 18.5 m. X 7.2 m. ölçülerindedir. Şu halde doğu-batı doğrultulu dikdörtgen planlı bir naos ve doğu yönüne eklenmiş yarım daire formlu bir apsis ile beraber tek nefli kilise örneğidir. Kilisenin içerisinde nef ayrımlarına dair herhangi bir in situ veri olmadığı gibi nef ayrımları ile ilişkilendirilebilecek serbest taşıyıcı ve tamamlayıcı elemanlar ya da ayırıcı levha parçalarına da rastlanmamıştır.

Malzeme Teknik:

Kilisenin mevcut duvarları incelendiğinde ana inşa malzemesi olarak kireçtaşı düzgün kesme taş, kabayonu taş ve moloz taş kullanılmıştır. Başta apsiste olmak üzere kapı ve pencere açıklıklarında ve beden duvarlarının köşelerinde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Duvarların inşasında iki sıra taş kullanılmıştır. Dışta düzgün kesme taş, içeride kabayonu kesme taş ile örülerek iki sıranın arası moloz taş dolgu ile doldurulmuştur. Duvarlarda kireç haç bağlayıcı malzeme olarak kullanılmıştır. Yapıda beden duvarlarının birbirleri ile orantılı bir şekilde yaklaşık 80 cm. kalınlıkta inşa edilmiştir.

Süsleme:

Kilisenin süsleme açısından belirli bir düzen ile ele alındığını söylemek olanaksızdır. Zira karşılaşılan süsleme öğelerinin konumları, duruşları ve kotları bir yer değişimine işaret etmektedir. Farklı noktalarda karşılaşılan haç motiflerinin alışlagelen yerlerde olmayışı, yatık vaziyette oluşu bu düşüncenin ana sebebidir. Kilisede naos içerisinde ve dışında yer alan süslemelerin hepsi farklı haç motiflerinden meydana gelmektedir. Bu haç motiflerinden biri hariç diğerleri eşit kollu haç şeklinde olup haç kollarının ucu geniş ve kavislidir. Etrafı daire içerisinde alınan haçlar kabartma tekniğinde yapılmıştır. Eşit kollu haçın haç kolları arasında ise stilize lotus çiçeği bezemesi görülür. Apsis içerisinde tek sıra duvarda yatık vaziyette yer alan haç motifi ise diğerlerinden farklı olup latin haçı şeklinde dikey kolu daha uzundur.

Yapıdaki bir diğer süsleme unsuru da apsis cephesinde yer alan yatay silmeler ve saçak süslemeleridir. Apsisin cephesi yatayda dönen ve her biri yaklaşık 30 cm. kalınlıkta olan silme kuşaklarıyla kendi içerisinde dört yatay bölüme ayrılmıştır. İlk

kısım dış zeminden yaklaşık 60 cm. yüksekte olan ilk yatay kuşağa kadardır. Ardından 80 cm.lik bir boşluktan sonra ikinci silme kuşağı gelir. İki kuşak arasında tek sıra blok taş kullanılmıştır. +1.70 kotunda bulunan ikinci kuşaktan sonra +3.20 kotundaki üçüncü yatay silme kuşağı görülür. Bu kuşaktan sonra da +6.30 kotunda başlayıp 6.75 kotunda biten dış sırası ile bezenmiş saçak kornişisi gelir.

Apsis önünde yapıdan koptuğu anlaşılan ve birbirini tamamlayan silmeli bloklar apsis pencerelerinin kemerli olduğuna ve etrafının silmelerle geçildiğine işaret eder.

Tarihlendirme Önerisi: Bizans Dönemi 5-6. Yüzyıl.

Kaynakça: Edwards,1987,s. 260; TIB 5-1,s.295; Hill 1996,s.194; Bahargülü 2015,s. 91-98.

Karşılaştırma Örnekleri: Boğdan Sarayı Kilisesi (Eyice 1963,s.52; Müller-Wiener 2001,s.108), Şahinefendi Mezarlık Şapeli (Erpek 2019,s.62), Soğanlı Ak Kilise (Restle 1979,s.24-25), Alahan Mağara Kilise (Hill 1996,s.72-73), Gazipaşa 10C. nolu Kilise (Hill 1996,s.168-169), Cennet Cehennem Azize Mary Şapeli (Hill 1996,s.113-114), Andriake F Kilisesi (Tekinalp 2000,s.174)

3.A.20. Karakilise 2. nolu Kilisesi

Yeri: Feke ilçe merkezinin 5 kilometre kuzeydoğusunda, Adana il merkezinin 112 kilometre kuzeyinde bulunan İslam Mahallesi sınırlarındadır. Kilise, İslam mahallesinde seyrek konutların doğusunda güneye doğru eğimli dağlık bölgenin yamacı üzerinde bulunur²⁸⁵.

Koordinatları: 758960-4193545 (UTM 6-ED50)

İnceleme Tarihi: 19.06.2020- 8 Kasım 2020

Çizim no:40

Fotoğraf no: 253-264

Tasvir:

Karakilise 1. nolu Kilisenin yaklaşık 25 metre güneyinde, aynı yapılar grubunun içinde yer alır. İki kilise arasında işlevi belirsiz yapılara ait kalıntılar bulunur. Kilisenin duvarları yer yer yıkılmış olsa da belli oranlarda günümüze ulaşmıştır. Mevcut kalıntılara bakıldığında, doğu-batı doğrultulu olarak inşa edilen kilisenin dıştan dışa ölçülerinin apsis dahil 21.5 m. X 10.2 m. olduğu ve bu haliyle 1 nolu Kiliseden daha büyük olduğu anlaşılmaktadır. Yapının batı cephesi büyük oranda yıkılmış olup sadece güneybatı köşe algılanabilmektedir. Kuzey duvarı ise yandaki yapı kalıntısının yıkıntıları sebebiyle görülmez.

Yapının güney cephesinde güney beden duvarı görülür. Apsise yakın bölümleri daha fazla yıkılmış olan duvarın orta kısmı nisbeten iyi durumda kalmıştır. Cephe üzerinde 145 cm. genişliğinde bir kapı açıklığı görülür. Kapı, lentosunu kaybetse de geri kalan kısımlarıyla günümüze ulaşmış olup söveleri sade bırakılmıştır. Sağdaki sövenin üzerinden naosa doğru düşmüş ve yatık duran blok taş incelendiğinde bir yüzeyin kademelendirildiği, kırık uç kısmında ise dairesel rozet içerisine alınmış eşit kollu bir haçın küçük bir bölümü görülmekte olup benzer örneklerden yola çıkarak bu taşın kapı lentosu olduğunu düşünebiliriz.

Neredeyse sadece apsisten oluşan doğu cephesinde, kuzey ve güney beden duvarlarının yaklaşık 60 cm. içinden başlayan apsis dışa taşkın olarak inşa edilmiştir. Ancak apsisin dış yüzeyi kırıklı olup bölgede birçok örneğini gördüğümüz beşgen apsis formundadır. Apsis dış yüzeylerinin genişlikleri 197 cm. ile 210 cm. arasında değişmektedir. Ortadaki yüzey üzerinde dikdörtgen formu bir açıklık görülür. Bu açıklığın lento işlevli taşı üzerinde ise *tabula ansata* içerisine alınmış bir yazıt bulunur.

²⁸⁵ Adana Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 11.03.1993 gün ve 1420 sayılı kararıyla korunması gerekli taşınmaz kültür varlığı olarak tescil edilmiştir.

Araştırmacılar, kırık ve yıpranmış olan yazıtta *Archimandrite Athenogenes* zamanında bu yapının yapıldığına dair ifadeler içerdiğini belirtir. *Archimandrite* ünvanı 4. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar rastlanan ve manastır yöneticileri için kullanılan bir unvan olduğundan²⁸⁶, Karakilise yapı topluluğunun özgün döneminde bir manastır kompleksi olduğu fikri öne çıkmaktadır. Apsisin üst kotlarında ise yan yüzeylerden başlayıp gelen kaval silmeli bir yatay bordür görülür.

Kiliseye güney cephede bulunan 145 cm. genişlikteki ana kapıdan girilir. Batı cephesinde herhangi bir girişi olup olmadığı tespit edilememektedir. Ancak o yönde artan eğim nedeniyle kapı açıklığının olmaması daha muhtemeldir. Güneydeki kapıdan girildiğinde doğrudan naosa geçilmiş olur. Dolgu toprak ve bitkilerle kaplı naostan doğruya bakıldığında apsise ait mimari bloklar dağınık vaziyette görülür.

Apsisin içten içe genişliği yaklaşık 6.1 m, derinliği ise 3.2 m.dir. Apsis içerisinde yıkılmış duvar parçaları ve bloklar sebebiyle synthronon varlığı konusunda net bir görüş bildirmek mümkün değildir.

Plan:

Feke Karakilise 2. nolu Kilisesi mevcut haliyle 21.5 m. X 10.2 m. olarak ölçülerine sahiptir. Şu halde doğu-batı doğrultulu dikdörtgen planlı bir naos ve doğu yönüne eklenmiş beşgen formlu bir apsis ile beraber tek nefli bir kilise örneğidir. Kilisenin içerisinde nef ayrımlarına dair herhangi bir in situ veri olmadığı gibi nef ayrımları ile ilişkilendirilebilecek serbest taşıyıcı ve tamamlayıcı elemanlar ya da ayırıcı levha parçalarına da rastlanmamıştır. Dolayısıyla Feke Karakilise 2 Nolu Kilisesi'nin tek nef planlı bir yapı olduğunu düşünmekteyiz.

Malzeme Teknik:

Kilisenin günümüze ulaşan duvarlarına bakıldığında yapının ana inşaa malzemesi olarak kireçtaşı düzgün kesme taş, kabayonu taş ve moloz taş kullanılmıştır. Başta apsiste olmak üzere kapı ve pencere açıklıklarında ve beden duvarlarının köşelerinde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Duvarların inşasında iki sıra taş kullanılmıştır. Dışta düzgün kesme taş, içeride kabayonu kesme taş ile örülerek iki sıranın arası moloz taş dolgu ile doldurulmuştur. Ancak apsisin de yer aldığı doğu cephesindeki tüm malzeme düzgün ve büyük boyutlu kesme taş ile yan duvarlarda boyut ve nitelik düşmektedir. Duvarlarda kireç haç bağlayıcı malzeme olarak kullanılmıştır. Yapıda beden duvarlarının birbirleri ile orantılı bir şekilde yaklaşık 65 cm. kalınlıkta inşa edilmiştir.

²⁸⁶ bkz: DOB s.156

Süsleme:

Kilisenin süsleme açısından zengin olduğunu söyleyemeyiz. Günümüze ulaşan kalıntılara bakıldığında süsleme alanı olarak genellikle yapıdaki açıklıkların tercih edildiği anlaşılmaktadır. Bunlar arasında en yaygın motif de doğal olarak haç motifidir. Yapıda toplamda üç haç motifi ve bir geometrik bezeme unsuru tespit edilmiştir. Bunlardan ilki güney kapısının muhtemel lentosu üzerinde olup kabartma tekniğinde yapılmış ve büyük oranda kırık olan eşit kollu haç rozetidir. Bir diğeri apsis içinde bulunan ve bugün yerini bilmediğimiz bir kapıya ait lento üzerinde yer alır. Lentonun sağ tarafında bulunan haç motifi kazıma tekniğinde yapılmıştır. Bu lentonun orta noktasında ise dairesel rozet içerisinde kabartma tekniğinde yapılmış altı kollu geometrik şekil görülür. Kolların arasında ise birer nokta kabartmasına yer verilmiştir. Yapının apsisindeki açıklığın sağ sövesi üzerinde de bir haç motifi yer alır. Kabartma tekniğindeki haçın etrafında rozet yoktur. Haç kollarının kesiştiği merkezden sağa ve sola çapraz yükselen üç yapraklı stilize bitki motifi ile zenginleştirilmiştir.

Yapıdaki bir diğer bezeme unsuru olarak da silmeler gösterilebilir. Apsis üzerinde yatay olarak devam eden kaval silmeli bordür cepheye hareketlilik kazandırmış olup dönemin neredeyse tüm apsislerinde rastlanılmaktadır. Yine apsis içerisinde bulunan lento bloğunun yüzeyi de derin ve kademeli silmelerle çerçevelendirilmiş olup bu yönüyle özgün kapının anıtsal bir görüntüye sahip olduğunu düşündürür.

Tarihlendirme Önerisi: Bizans Dönemi 5-6. Yüzyıl.

Kaynakça: TIB 5-1,s.295; Sayar-Siewert-Taeuber 1993,s.142;Hill 1996,s.194;

Karşılaştırma Örnekleri: Boğdan Sarayı Kilisesi (Eyice 1963,s.52; Müller-Wiener 2001,s.108), Şahinefendi Mezarlık Şapeli (Erpek 2019,s.62), Soğanlı Ak Kilise (Restle 1979,s.24-25), Alahan Mağara Kilise (Hill 1996,s.72-73), Gazipaşa 10C. nolu Kilise (Hill 1996,s.168-169), Cennet Cehennem Azize Mary Şapeli (Hill 1996,s.113-114), Andriake F Kilisesi (Tekinalp 2000,s.174)

3.A.21. Karasis Kilisesi

Yeri: Kozan ilçe merkezinin 11 kilometre kuzeyinde, Gedikli mahallesi sınırlarındadır. Köyün 4 kilometre kuzeyinde ve Adana il merkezinin kuş uçuşu 78 kilometre kuzeyindedir²⁸⁷. Karasis Kalesi olarak bilinen ve aynı adlı kale ve yerleşim kalıntılarının bulunduğu oldukça sarp ve yüksek dağ kütlesinin güneybatı yamacındadır. Sık ormanlarla çevrili bu yüksek eğimli dağ eteğinde bulunması zor bir kilise kalıntısı olup ulaşımı hayli güçtür.

Koordinatları: 753077-4159525 (UTM 6-ED50)

İnceleme Tarihi: 12 Kasım 2020

Çizim no: 41-43

Fotoğraf no: 265-280

Tasvir:

Kiliseye dışarıdan bakıldığında algılanması oldukça güçtür. Zira kilise batı ve kuzeyde tamamen, doğuda ise kısmen eksi kotta olup bu yönlerde toprağın kazılması sonrasında inşa edilmiştir. Kuzeyden güneye eğimli arazide bulunan kilisenin doğusunda bulunan apside ait taşlar ve buradaki pencere açıklıklarına ait izler görülebilmektedir. Dıştan çokgen olan apsis üzerinde üç pencere açıklığı olup pencere açıklıkları 102 cm.dir.

Güneyde ise beden duvarının yıkılması sonucu oluşan taş ve toprak yığını, doğu batı aksında görülür. Kilisenin güneyinde devam eden yamaçta, kilisenin özelliklerini kısmen yansıtan büyük boyutlu mimari bloklar aşağı doğru yayılmıştır. Bunlar arasında pencere söveleri, kemer taşları, saçak korniş blokları gibi nitelikli elemanlar görülebilir.

Kilisenin batı ve kuzey cepheleri toprağa gömülü olduğundan bu cephelerde herhangi bir giriş imkanı yoktur. Doğu cepheden de giriş uygulaması olmadığından kiliseye girişin bugün tamamen yıkılmış olan güney duvarındaki kapı açıklığından sağlanmış olduğu kesindir. Naos 12.5 m. X 7.2 metre ölçülerindedir.

Kiliseye giriş güneydeki kapı açıklığından sağlanır. Tek mekanlı bir naosa sahip kilisenin nartheksi yoktur. Kilisenin içerisinden batı yönüne bakıldığında tamamen sade bir duvar görülür. Kilise zeminin oyulmasıyla inşa edilmiş olmasına rağmen eksi kotta kalan kısımları da kagir duvar ile inşa edilmiştir. Batı duvarı tamamen sade olup yüzeyinde yer yer kireç sıva tabakaları görülebilmektedir.

²⁸⁷ Adana Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 15.07.1992 gün ve 1427 sayılı kararıyla tescil edilen 1. Derece arkeolojik sit alanı içerisinde yerleşimin özellikle Helenistik ve Roma Dönemi ile ilgili yüzey çalışmaları Prof.Dr. M. Hamdi Sayar başkanlığındaki ekip tarafından yürütülmüş ve yayınlanmıştır. Ancak çalışmamız kapsamındaki kilise bunların dışındadır.

Kuzeyde zeminin oyulmasından sonra inşa edilen beden duvarı görülür. 2.5 metre yüksekliğe kadar günümüze ulaşan kuzey duvarı, olasılıkla toprağın uyguladığı baskı sebebiyle naosa doğru eğilmiştir. Duvarda 220 cm. aralıklarla plasterler yerleştirilmiştir. İki tanesi yıkılmış plasterlerden iki tanesi de günümüze ulaşmıştır. Dört plasterle desteklenen duvarın yüzeyi yer yer görülen kireç sıva tabakası ile sıvanmıştır. Kuzeybatı köşe ile buraya en yakın plaster arasında kalan duvar yüzeyindeki harç tabakası kısmen daha iyi korunmuştur.

Dıştan kısmen toprak altında olan apsis iç cephede daha iyi algılanabilmektedir. Çokgen bir dış cepheye sahip apsisin içeriden yarım daire formunda olduğu görülür. Dolgu toprak ve taşlar nedeniyle özgün zeminini göremediğimiz apsisde synthronon olup olmadığı belirsizdir. Apsisin içten içe genişliği 6.4 m, derinliğin ise 3.3 m.dir.

Plan:

Karasis Kilisesi mevcut haliyle apsis dahil 16.8 m. X 7.2 m. ölçülerindedir. Şu halde doğu-batı doğrultulu dikdörtgen planlı bir naos ve doğu yönüne eklenmiş yarım daire formlu bir apsis ile beraber tek nef planlı bir kilise örneğidir. Kilisenin içerisinde nef ayrımlarına dair herhangi bir in situ veri olmadığı gibi nef ayrımları ile ilişkilendirilebilecek serbest taşıyıcı ve tamamlayıcı elemanlar ya da ayırıcı levha parçalarına da rastlanmamıştır. Dolayısıyla Karasis Kilisesi'nin tek nefli bir kilise olduğunu düşünmekteyiz.

Malzeme Teknik:

Karasis Kilisesinde ana inşa malzemesi olarak kireçtaşı kesme taş kullanılmıştır. Apsis düzgün ve büyük boyutlu kesme taşlar kullanılarak sağlam inşa edilmiş olmasına rağmen kuzey ve batı duvarlarında görebildiğimiz kadarıyla kilisenin geri kalanında nisbeten daha özensiz taşlar kullanılmıştır. Kilisenin beden duvarlarının görünen kısımlarında yaptığımız incelemelerden anladığımız kadarıyla yaklaşık 85 cm. kalınlıkta inşa edilmiştir. Ancak ana apsisin kalınlığı biraz daha fazla olup 102 cm.dir. Böylelikle apsis daha sağlamlaştırılmıştır.

Görünen kısımlarına bakıldığında kilisenin duvarları iki sıra taş ve arasına moloz dolgu ile inşa edilmiştir. Duvarların iç yüzeylerinde sıva olarak ve duvarlarında bağlayıcı harç olarak kireç harç kullanılmıştır.

Kilisenin üst örtüsü konusundaki fikrimiz beşik tonoz ile örtülü olabileceği yönündedir. Zira burada kilisenin hem tek nefli ve görece dar oluşu, özellikle de kuzey duvarında görülen plasterlerin mukavemet yaratmasının yanı sıra açıklığı geçen

kemerleri de taşımış olabileceğinden hareketle dört kemerle desteklenmiş bir beşik tonoz örtüsü olduğunu düşünmekteyiz.

Süsleme:

Kilisenin süsleme öğelerini taş bezemeleri, duvar resimleri ve mozaik zemin döşemeleri olarak ayırmak mümkündür. Küçük boyutlu ve mütevazı görünen kilisenin apsis dış cephesi ile naosunun gösterişli olduğuna dair veriler bulunur.

Kilisenin dıştan çokgen formu apsis, bugün büyük oranda yıkılmış olsa da bölgedeki diğer kiliselerle paralel şekilde taş işçiliğiyle zenginleştirilmiştir. Apsisin dışında bulduğumuz ve malzeme ve form açısından apside ait olduğu neredeyse kesin olan mimari bloklara bakıldığında dış sırası ile bezenmiş saçak kornişleri ile silmeli bloklar görülebilir. Bu nedenle kilisenin bölgedeki kiliseler ile benzer apsis cephesi özellikleri taşıdıklarını düşünmekteyiz.

Kilisenin duvarlarında bulunan kireç sıva tabakası üzerindeki kalıntılar naos içerisinde duvar resimlerinin olduğuna dair izler barındırır. Kuzeybatı köşe ile buraya en yakın plaster arasında kalan duvar yüzeyindeki harç tabakası kısmen daha iyi korunmuş olup bu tabakada kırmızı ve lacivert boya ile bezenmiş panolar kısmen görülebilmektedir. Mevcut zemine yakın, yaklaşık 20 cm. X 20 cm. olarak kabaca ölçülebilen karelerin yanyana dizildiği ve bazılarının içerisinde kırmızı renk ile bazılarının ise lacivert boya ile boyandığı, renklerle birlikte bir tür dama formu oluşturulduğu görülür. Kırmızı boyalı bir karenin içerisinde kısmen görülebilen açık renk geometrik bezeme, küçük pano içlerinin geometrik motiflerle geçildiğini gösterir. Üstüste iki sıra halinde dizilen küçük kare panoların üzerinde ise geniş bir alanın kırmızı renk ile boyandığı görülse de buradaki figür veya şekiller seçilememektedir. Ancak burada uzman ekiplerle birlikte teknolojik yöntemlerle duvar resmindeki süsleme programının anlaşılabilceğini düşünmekteyiz.

Kilisedeki bir diğer süsleme unsuru da mozaik zemin döşemeleridir. Ancak mozaikler halihazırda toprakaltında bulunmaktadır. Mozaikler hakkında bilgiyi, Kilikya bölgesi zemin mozaikleri ile ilgili araştırma yapan Füsün Tülek tarafından hazırlanmış doktora tezinden öğrenmekteyiz. Karasis Kilisesi zemin mozaikine odaklanan çalışmadan anladığımız kadarıyla 2002 yılında yapılan kaçak kazı ile zemin mozaiki ortaya çıkmış ancak tekrar kapatılmıştır. Naosun doğu ve batısı iki eşit panoya bölünmüş olup iki panoyu çevreleyen bir bordür işlenmiştir. Farklı bitkisel ve geometrik motifleri içeren mozaikte svastika ve meander motifleriyle sonsuzluk vurgusu yapılmıştır.

Tarihlendirme Önerisi: Bizans Dönemi 6. Yüzyıl.

Kaynakça: Tülek 2004,s.109-111.

Karşılaştırma Örnekleri: Boğdan Sarayı Kilisesi (Eyice 1963,s.52; Müller-Wiener 2001,s.108), Şahinefendi Mezarlık Şapeli (Erpek 2019,s.62), Soğanlı Ak Kilise (Restle 1979,s.24-25), Alahan Mağara Kilise (Hill 1996,s.72-73), Gazipaşa 10C. nolu Kilise (Hill 1996,s.168-169), Cennet Cehennem Azize Mary Şapeli (Hill 1996,s.113-114), Andriake F Kilisesi (Tekinalp 2000,s.174)

3.A.22. Kayabaşı 1. nolu Kilise

Yeri: Aladağ ilçe merkezinin 11 kilometre güneydoğusunda, Adana il merkezinin kuş uçuşu 55 kilometre kuzeyindeki Uzunkuyu köyünün Kayabaşı mahallesindedir. Köy yerleşiminin doğusundaki taşlık ve çalılık alanda, doğuya doğru yükselen dağlık kütlenin hemen önündedir.

Koordinatları: 720716-4153344 (UTM 6-ED50)

İnceleme Tarihi: 4 Kasım 2020

Çizim no: 44

Fotoğraf no: 281-290

Tasvir:

Kilisenin kuzey cephesinde duvar kalıntısı ulaşamamıştır. Bu kısımda apsise yakın bölümde ve kuzeybatı köşesine ait duvar bakiyeleri zemin seviyesinde çok sınırlı oranda seçilebilmektedir.

Batı cephede de benzer şekilde herhangi bir duvar izlenmemektedir. Burada duvarın yıkımı sonucu dökülen blokların oluşturduğu bir yığıntılar belli bir doğrultuda uzanır. Dikkatli incelendiğinde, batı duvarına ait duvarların toprağa gömülü olduğu anlaşılmaktadır.

Güney cephe büyük oranda yıkılmıştır. Bu bloklar arasında kısmen kırık ve yazıtlı bir sütun başlığı ile yine kırık bir sütun gövdesi dikkat çeker.

Doğuda günümüze ulaşan en sağlam şekilde ulaşan kısım olan Apsise bakıldığında apsis cephesinin dıştan çokgen forma sahip olduğu görülür. Ancak alışlagelenin aksine beşgen değil üç yüzeyden oluşan bir cephe düzeni tercih edilmiştir. Apsis dışı hafifçe taşmakta ve bu yönüyle farklılık arzetmektedir. Cephedeki bu yüzeylerin her biri yaklaşık 180 cm. genişliğe sahiptir. Yapının naosu tarla olarak kullanıldığından özgün taban kotu ve temeli görülememektedir. Apsis üzerinde mevcut dış zeminde 86 cm. yüksekte olan üç pencere yer alır. Pencere her bir yüzeyin içerisine yerleştirilmiş olup bunlardan ortadaki ana pencerenin genişliği 115 cm., yanlardaki diğer iki pencerenin genişliği ise 90 cm.dir. Böylece ortadaki pencere daha vurgulu hale getirilmiştir. Buna karşın her üç pencere de eşit şekilde 170 cm. iç yüksekliğe sahiptir. Yarım daire kemerlerle kapatılan pencerelerin kemerlerine ait mimari blok taşların üzeri silmelerle geçilmiştir. Pencerelerin ortasında kalan üçgen alanlarda, benzer örneklerde olduğu gibi haç kabartmasına yer verilip verilmediği ise belli değildir. Zira bu bölümler sağlam halde günümüze ulaşmamıştır.

Tüm kalıntılar ve izler göz önüne alındığında, kilisenin 16.6 metre uzunluğunda ve 14.8 metre genişliğinde bir naos ile apsis bölümünden oluştuğu görülür. Apsis ve duvar kalınlıkları ile birlikte toplam uzunluğunun dıştan dışa 21.5 m. X 14.8 m. olduğu anlaşılmaktadır.

Kilise'nin nartheks ve girişine dair bir iz yoktur. Ancak kilisen batıdan girişi sağlayan kapıya sahip olmalıdır. Zira güneyde bitişik sayılabilecek yapı izlerinin varlığı bu cepheden kullanışlı bir girişin olamayacağını düşündürmektedir. Kuzey cephede ise zemin seviyesinde takip edilebilen duvarlarda kapı açıklıklarına işaret eden herhangi bir iz yoktur. Naos içerisinde tarımsal faaliyetler yapıldığı ve toprakla dolmuş olduğu görülür. Naos içerisinde dikkat çeken bir diğer husus ise çatı kiremiti parçalarının yoğunluğudur.

Dışta oldukça düzgün bir yüzeye sahip apsisin iç yüzeyinin oldukça sade bırakıldığı görülmektedir. Apsise ait mimari bloklar apsis içerisine yığıldığından apsis iç cephesi çok sınırlı görünmekte ve özgün zemin izlenememektedir. Dışarıdan pencere hatları ve altındaki duvar görülebilmekte iken içeriden pencerelerin ortasına kadar yükselmiş bir dolgu kütlesi bulunur. Apsis içerisinde birikmiş dolgu sebebiyle synthronon varlığı konusunda net bir görüş bildirmek mümkün değildir. Apsisin içten içe genişliği 6.60 m, derinliği ise 4.10 m.dir.

Apsis yüzeyi dıştan üç yüzeyli olarak tasarlanıp köşelere doğru uzanan duvar ile tamamlanmış iken içeride kalan izlere bakıldığında apsisin naosa doğru devam ettiği anlaşılır. Bu nedenle doğu cephede apsisin sağında ve solunda kalan duvarlar geride kalmakta ve bu alanda apsisle kısmen aynı hizada olan mekanların varlığına işaret etmektedir. Şu halde olasılıkla yapıda pastoforium hücrelerinin olabileceğini düşünmekteyiz.

Plan:

Kiliseden geriye kalan izlere ve köşe noktalara bakıldığında yapının oturma alanı ve dış hatları anlaşılabilmektedir. Halihazırda naos kısmının en az 16.60 metre boyunda olduğu, genişliğinin ise 14.8 metre olduğu anlaşılmaktadır. Şu halde doğu-batı doğrultulu dikdörtgen planlı bir naos, doğu yönüne eklenmiş üç yüzeyli çokgen bir apsis ile beraber bazilika planlı bir kilise örneğidir. Kilisenin içerisinde nef ayrımlarına dair herhangi bir in-situ veri olmasa da kilisenin genişliği, benzer örnekler ve yukarıda bahsedilen sütun ile sütun başlığı dikkate alındığında üç nefli bazilika planlı bir kilise olmalıdır.

Malzeme Teknik:

Kilisenin ana inşaa malzemesi olarak kireçtaşı düzgün kesme taşın öne çıktığı görölr. Fakat duvarlarda farklı boyutlarda kesme taşlar kullanılmıştır. Kullanılan malzemenin hepsi bölgedeki ana inşaa malzemesi olan kalkerdir. Kilisede kesme taş malzemenin yanında kabayonu taş malzemenin tercih edildiğı görölr. Yapıda beden duvarlarının görünen kısımlarından anladığımız kadarıyla yaklaşık 90 cm. kalınlıkta inşaa edilmiştir. Yapının duvarları bölgedeki örneklerde sıklıkla gördüğümüz gibi iki sıra taş örgüdür. İki sıranın arasında ise moloz dolguya yer verilmiş olup bağlayıcı malzeme olarak kireç harç kullanılmıştır.

Yapının üst örtüsü hakkında kesin bir yargıya varmamızı sağlayacak in situ verimiz olmasa da naos içerisinde rastladığımız çatı kiremiti parçalarının yoğunluğu, naosun genişliği ve benzer örnekler dikkate alındığında kilisenin ahşap çatı ile örtülü olduğu ihtimali güçlenir.

Süsleme:

Apsis üzerindeki pencerelerin üzerinden devam eden kaval silmeli bordüre ait izler cepheye hareketlilik kazandırmış olup bölgedeki dönemin neredeyse tüm apsislerinde rastlanılmaktadır.

Naosun güneybatısındaki taş yığınları arasında ve apsisin önünde tespit edilen üst yapı elemanlarında görülen dış sıralı bloklar, kilisenin benzer örneklerde olduğu gibi, dış sıralı kornişlerle bezenmiş saçaklara sahip olduğunu gösterir. Bu saçak taşlarının yüzeyinin ortadan yanlara doğru açılı uzanması, gördüğümüz blokların apsisteki kırıklı yüzeylerin üzerine ait olduğunu düşündürür.

Yine aynı bölgede görülen kısmen kırık sütun başlığı ise dikkat çekicidir. Sol yarısı neredeyse tamamen kırık olan başlığın yatay Abaküs kısmının tam ortasında bir haç kabartması görölr. dikey kolu yatay koldan kısmen uzundur. Abaküsün bitip gövdenin başladığı yerde, üstteki haç ile aynı hizada bir hayvan başı motifine yer verilmiştir. Dışa taşkın kabartma şeklindeki figürün volütlü boynuzlarına bakıldığında koç başı olduğu anlaşılmaktadır. Sütun başlığının gövde kısmı ise tamamen yazıt ile kaplıdır. Yazıtın içeriğinin 15 yıllık vergi toplama takvimine göre belirtilen tarihte kilisenin inşaa edildiğine dair ifadeleri içerdiği ve yazıtın 6. yüzyıla tarihlendirilebileceğı belirtilmektedir²⁸⁸.

²⁸⁸ Sütun başlığındaki yazıtı okuyup içeriğı hakkında bilgileri benimle paylaşan çok kıymetli epigraf Prof. Dr.Mustafa Hamdi SAYAR'a en içten teşekkürlerimi sunarım.

Tarihlendirme Önerisi: Bizans Dönemi 6. Yüzyıl.

Kaynakça: -

Karşılaştırma Örnekleri: Alahan Batı Bazilikası (Hill 1996, s.73), Alahan Doğu Bazilikası, (Gough 1968,s.461), Anemurium Nekropolis Bazilikası (Russel 1989, s.1630), Anemurium Merkez Bazilika (Russel 1989, s.1624-1625), Castabala Kuzey Kilise (Hill 1996,s.104), Castabala Güney Kilise (Hill 1996, s.105), Canbazlı Bazilikası (Hill 1996, s.107-110), Demirciören Kilisesi (Aydın 2003, s.416), Hasanlıler Kilisesi (VTIB,s.64-65), Işıkkale Kilisesi (Westphalen 2015,s.548), Kanlıdivane I nolu Kilise (Eyice 1976/77, s.423; Hill 1996, s.179-182), Öküzlü Kuzey Kilise(Eyice 1982, s.355-367) , Öküzlü Güney Kilise(Eyice 1982,s.355-367), Olba Kilisesi (MAMA III,s.87)

3.A.23. Kayabaşı 2. nolu Kilise

Yeri: Aladağ ilçe merkezinin 11 kilometre güneydoğusunda, Adana il merkezinin kuş uçuşu 55 kilometre kuzeyindeki Uzunkuyu köyünün Kayabaşı mahallesindedir. Köy yerleşiminin doğusundaki taşlık ve çalılık alanda, doğuya doğru yükselen dağlık kütlenin hemen, 1 nolu kilisenin yaklaşık 10 metre güneyinde yer almaktadır.

Koordinatları: 720716-4153354 (UTM 6-ED50)

İnceleme Tarihi: 4 Kasım 2020

Çizim no: 45

Fotoğraf no: 291-296

Tasvir:

Kilisenin batı ve kuzey cephesinden günümüze maalesef bir duvar kalıntısı ulaşamamıştır. Bu yöndeki duvarların temelleri, alanda var olan yıkıntılar altında kalmış olmalıdır.

Güney cephede büyük oranda yıkılmış beden duvarlarından geriye kalan kısımlar seçilebilmektedir. Doğu-batı doğrultulu güney duvarının temel seviyesindeki bakiyeleri yüzeyde görülebilmektedir. Güney beden duvarından geriye kalan duvarların boyu 9.1 m.dir.

Doğu cephe, ana apsisten ve güneyindeki daha küçük bir diğer apsisten oluşur. Her ikisi de dışa taşkındır. Yalnız güneydeki apsis daha küçük olup zemin seviyesinde zor seçilebilmektedir. Ortadaki ana apsise bakıldığında apsis cephesinin dıştan çokgen forma sahip olduğu görülür. Burada beş yüzeyden oluşan bir cephe düzeni tercih edilmiştir. Cephedeki bu yüzeylerin her biri yaklaşık 120 cm. genişliğe sahiptir. Dış zeminindeki dolgu ve yıkıntılar sebebiyle apsisin özgün taban kotu ve temeli görülememektedir. Apsise ait üst bölümler sağlam halde günümüze ulaşmadığından apsis cephesinde pencere açıklığı olup olmadığı belirsizdir. Ana apsisin güneyinde, kilisenin güneydoğu köşesindeki apsis ise oldukça zor seçilebilmektedir. Bu apsis zemin seviyesinde toprağa gömülü olduğundan cephe tasvirine uygun değildir.

Kayabaşı 2. nolu kilisenin beden duvarlarının günümüze sınırlı miktarda ulaşmış olması ve günümüze ulaşan kısımlarında kapı açıklıklarına dair bir iz bulunmayışı nedeniyle kilisenin girişi net değildir. Genel uygulamaları ve benzer örnekleri göz önüne alındığında batıdan girişi esas almanın doğru olacağı düşünülmektedir.

Kilisenin nartheksinin olduğuna dair herhangi bir iz bulunmamaktadır. Naostan güneye bakıldığında sadece güney duvarından günümüze ulaşan beden duvarının izleri

görülür. Zemin seviyesine yakın olan bu duvarın üzerinde herhangi bir kapı açıklığı veya pencere olduğuna dair iz yoktur.

Doğuda kilisenin ana apsisinin iç cephesi görülür. Dışarıdan çokgen ve kırıklı bir cepheye sahip apsisin içten yarım yuvarlak formu olduğu görülür. Apsisin içten içe genişliği 295 cm. derinliği ise 185 cm.dir. Apsisin kuzeydeki başlangıç bölgesi nisbeten daha iyi korunmuş olmasına rağmen bu kısımda herhangi bir açıklık izi görünmemektedir. Apsis içerisindeki dolgu sebebiyle burada synthronon olup olmadığı belirsizdir. Güneydeki apsisin ise içi tamamen dolgudur. İki apsis arasındaki mesafe 170 cm. güney apsisin içten içe ölçüleri ise 160 cm.dir.

Plan:

Kayabaşı 2. Nolu Kilise mevcut haliyle tam olarak beden duvarlarını göstermez. Yine de geriye kalan izlere ve köşe noktalara bakıldığında yapının oturma alanı ve dış hatları kısmen anlaşılabilir. Halihazırda naos kısmı en az 9.1 m. boyunda, genişliği ise 8.5 m.dir. Şu halde doğu-batı doğrultulu dikdörtgen planlı bir naos, doğu yönüne eklenmiş ana apsisi beş yüzeyli, köşe apsisi dairesel formu bazilika planlı bir kilise örneğidir. Kilisenin içerisinde nef ayrımlarına dair herhangi bir in-situ veri olmasa da güneydoğuda ana apsisten daha küçük bir apsisin varlığı ve naosun genişliği dikkate alındığında üç nefli bazilikal planlı bir kilise olduğu düşünülmektedir.

Malzeme Teknik:

Kilisenin ana inşaat malzemesi olarak kireçtaşı düzgün kesme taşın öne çıktığı görülür. Fakat duvarlarda farklı boyutlarda kesme taşlar kullanılmıştır. Kilisede düzgün kesme taş malzemenin yanında kabayonu taş malzeme kullanılmıştır. Yapıda duvarlar yaklaşık 65 cm. kalınlıkta inşa edilmiştir. Ancak ana apsisin kalınlığı biraz daha fazla olup 80 cm.dir. Yapının duvarlarında iki sıra taş örgü görülür. İki sıranın arasında ise moloz dolguya yer verilmiş olup bağlayıcı malzeme olarak kireç harç kullanılmıştır. Özellikle apsisin dış cephesinde daha pürüzsüz ve geniş yüzeye sahip düzgün kesme taşlar kullanılmışken apsis iç cephesinde dışarıya oranla daha özensiz ve kaba malzeme kullanılmıştır.

Yapının üst örtüsü hakkında kesin bir yargıya varmamızı sağlayacak in situ verimiz olmasa da naos içerisinde rastladığımız çatı kiremiti parçalarının yoğunluğu, naosun genişliği ve benzer örnekler dikkate alındığında kilisenin ahşap çatı ile örtülü olduğu ihtimali güçlenir.

Süsleme:

Kilisenin apsisi içerisinde dolgu toprak üzerinde duran iki blok taş dikkat çeker. Yatay yontulmuş bloklar yukarıdan aşağıya doğru kademeli silmelerle geçilerek daralmaktadır. Benzer örneklerde rastladığımız uygulamalar göz önüne alındığında, beş yüzeyle apsis dış cephesinde yatay silme kuşaklarının pencere alt kotundan geçirildiğini, burada da benzer bir uygulamaya gidilmiş ve bu taşların apsis pencerelerinin alt kotundan geçen silme kuşağına ait olabileceğini düşünmekteyiz.

Tarihlendirme Önerisi: Bizans Dönemi 5-6. Yüzyıl.

Kaynakça: -

Karşılaştırma Örnekleri: Alahan Batı Bazilikası (Hill 1996, s.73), Alahan Doğu Bazilikası, (Gough 1968,s.461), Anemurium Nekropolis Bazilikası (Russel 1989, s.1630), Anemurium Merkez Bazilika (Russel 1989, s.1624-1625), Castabala Kuzey Kilise (Hill 1996,s.104), Castabala Güney Kilise (Hill 1996, s.105), Canbazlı Bazilikası (Hill 1996, s.107-110), Demirciören Kilisesi (Aydın 2003, s.416), Hasanlaliler Kilisesi (VTIB,s.64-65), Işıkkale Kilisesi (Westphalen 2015,s.548), Kanlıdivane I nolu Kilise (Eyice 1976/77, s.423; Hill 1996, s.179-182), Öküzlü Kuzey Kilise(Eyice 1982, s.355-367) , Öküzlü Güney Kilise(Eyice 1982,s.355-367), Olba Kilisesi (MAMA III,s.87)

3.A.24. Kayabaşı 3. nolu Kilise

Yeri: Aladağ ilçe merkezinin 11 kilometre güneydoğusunda, Adana il merkezinin kuş uçuşu 55 kilometre kuzeyindeki Uzunkuyu köyünün Kayabaşı mahallesindedir. Kilise, Kayabaşı mahallesinin girişinde, stabilize yol kenarında, 1 ve 2 nolu kiliselerin yaklaşık 350 metre doğusunda yer almaktadır.

Koordinatları: 720386-4153415 (UTM 6-ED50)

İnceleme Tarihi: 7 Kasım 2020

Çizim no: 46

Fotoğraf no: 297-326

Tasvir:

Kilisenin kuzey cephesi oldukça büyük bloklarla inşa edilmiştir. Her biri 1 metreden daha uzun ve daha geniş olan bloklar oldukça nitelikli bir yapının varlığına işaret eder. Cephe üzerinde özellikle sol-doğu- bölümünde iki sıra kalan büyük boyutlu taşlarla inşa edilen duvarın üzerinde orta bölgede bir kapı açıklığı görülür. Soldaki monolit söve taşı in situ halde duran kapının diğer sövesi görülemediğinden kapı genişliği net değildir. Ancak mevcut söve taşına bakıldığında kapı yüksekliğinin en az 170 cm. olduğu anlaşılmaktadır. Kapı açıklığının sağ tarafına doğru, yani yapının kuzeybatı köşesine bakıldığında beden duvarlarının kesiştiği köşeye ait duvar bakiyeleri izlenebilmektedir. Kuzey beden duvarının üst kotlara kadar günümüze ulaşmamış olması nedeniyle pencere açıklıklarına yönelik bir şey söylemek mümkün değildir.

Kuzey-güney uzantılı batı duvarının temel seviyesindeki bakiyeleri yüzeyden görülebilmektedir. Burada tam orta noktada yaklaşık 130 cm. genişliğinde bir kapı açıklığı izleri seçilmektedir. Batı beden duvarından geriye kalan duvarların boyu 19.2 m.dir.

Güney cephe, batıdan doğuya doğru yükselerek günümüze ulaşmıştır. Güney cephe duvarında 210 cm. genişliğinde bir kapı açıklığı bulunur. Kapının sağında ise masif bir görünüm sergileyen ve 2 metreye yakın yükseklikte olan duvar görülür. Kilisenin güneydoğu köşesi de olan güney cephenin son bölümünde dikdörtgen planlı olup batıdan 95 cm. kapı açıklığı ile girilen bir ek mekan bulunur. Bu mekanın eni 3.15 metre, uzunluğu ise 8.8 metre olarak ölçülmüştür. Doğusunda ise apsisi bulunur. Böylece apsis başlangıçlarına kadar kilisenin doğu-batı yönünde uzunluğu (apsis hariç) 34.9 metre olduğu anlaşılmaktadır.

Kilisenin doğusundan bakıldığında ana apsisten ve güneyindeki daha küçük bir diğer apsisten oluşan cephesi yıkıntılar arasından kısmen görülür. Bu cephede de kuzey

beden duvarındakine benzer büyük boyutlu blok taşların kullanıldığı görülür. Buradaki her iki apsis de dışa taşkındır. Küçük olan apsis, kilisenin güneydoğu köşesine eklenmiş ek mekana aittir. Yıkıntılar nedeniyle cephe tanımı verecek kadar karşıdan görünmese de üstten takip edilebilmektedir. Bu izlere bakıldığında apsisin dış cephesinin dairesel olduğu anlaşılmaktadır.

Yıkıntılar ve çalılar arasında kısmen görülebilen ortadaki ana apsise bakıldığında apsis cephesinin dıştan yuvarlak bir yüzeye sahip olduğu görülür. Dış zeminindeki dolgu ve yıkıntılar sebebiyle apsisin özgün taban kotu ve temeli görülememektedir. Apsise ait üst bölümler sağlam halde günümüze ulaşmadığından apsis cephesinde pencere açıklığı olup olmadığı net değildir. Ancak, bölgedeki benzer örneklerde olduğu gibi, apsis dış cephesinde yatay halde konumlanmış kademeli bir silme kuşağı, buradan hemen yukarıya doğru apsis pencerelerinin başladığını, bu silmeli bordürün ise pencerelerin alt kotunu-denizliğini- oluşturmuş olabileceğini düşündürür. Apsisin hemen önündeki yığıntı arasında boyu 190 cm olan bir çifte sütun apsisin özgün pencerelerine ait olabilir. Yıkıntılar arasında, bölge kiliselerinin apsislerinden alışık olduğumuz yuvarlak kemerli apsis pencerelerinin arasında kalan üçgen boşluk alana ait iki blok taş, apsisteki pencerelere ilişkin fikir vermektedir. Her iki bloğa bakıldığında da özgün apsis pencerelerinin yuvarlak kemerli ve silmeli olduğu, aradaki bu boş alanda da haç kabartmalarının yer aldığı anlaşılmaktadır. Yine buradaki birkaç blok üzerinde taş konsollar görülmekte olup benzer örneklerde in situ halde gördüğümüz apsis saçaklarına ait olmalıdır. Apsisin sağ tarafında ise kuzey köşeye doğru uzanan masif bir duvar cephesi görülür.

Kayabaşı 3 nolu kilisenin her üç yönden de, yani kuzey, batı ve güneyden kapı açıklıkları bulunur. Batı cephedeki kapıdan kiliseye girildiğinde naos mekanına geçilmiş olur. Kilisenin nartheksinin olduğuna dair herhangi bir iz bulunmamaktadır. Naostan kuzeye bakıldığında kuzey giriş kapısının ayakta olan sövesi görülür. Ancak dış yüzü silmelerle çevrelenmiş sövenin iç yüzü sade bırakılmıştır. Güneyde ise dışarıdan bakıldığında yüksek görünen beden duvarı içeride dolgu nedeniyle karşıdan çok az görülebilmektedir. Batı cephe duvarı da benzer şekilde zemin seviyesine yakın olduğundan bu duvarın üzerindeki bir kapı açıklığı izi dışında başka bir iz görülememektedir.

Naos içerisinde dağılmış vaziyette mimari blokların yanı sıra bazı sütun kaideleri ve sütun gövdesi parçaları dikkat çeker. Mekan içerisinde özellikle kuzey ve güney beden duvarlarına paralel şekilde doğu batı doğrultusunda yerleştirilmiş sütun kaideleri yapıdaki nef ayrımlarına işaret eder. Ortalama 50 cm. çapındaki sütun

kaidelerinden bazıları yanlardan aşınmıştır. Burada yaptığımız gözlemlerde kuzey nef ayırımına ait altı in situ sütun kaidesi tespit ettik. Güney nef ayırımına ilişkin ise üç in situ sütun kaidesi görebildik. Zira güney nef bölgesindeki yıkıntılar kuzeye oranla iç mekana daha fazla yığılmış durumdadır. Alandaki dolgu nedeniyle sütun kaidelerinin özgün zemin ile ilişkileri ve muhtemel plinthos-torus-trochilus kısımları görülememektedir. Sütun kaideleri kilise beden duvarlarına 330 cm. mesafede konumlanmışlardır. Dolayısıyla yan neflerin genişliği 330 cm.dir. Güneydeki sütun kaideleri de aynı mesafe ile güney beden duvarına uzaktırlar. Her iki sütun kaidesi sırasının birbirine uzaklığı 660 cm. olup bu ölçü aynı zamanda orta nef genişliğini vermektedir. Bu ölçülere bakıldığında ise ana nef ile yan nefler arasında $\frac{1}{2}$ oranı görülür. Sütun kaidelerinin kendi aralarındaki mesafesi ise ortalama 200 cm. dir. Burada üç sütun kaidesinin hemen yanında yatık vaziyette duran ve kırılmış sütun gövdeleri görülür. Yanındaki kaideden düştüğü anlaşılan sütun kaideleri oldukça sadedir. Çap olarak ise kaidelerle uyum içerisindedir.

Doğuda kilisenin ana apsisinin iç cephesi görülür. Ancak neredeyse tamamen yıkılmış mimari bloklarla dolmuş durumdadır. Dışarıdan olduğu gibi içten de yarım yuvarlak formlu olduğu görülür. Apsisin içten içe genişliği 810 cm. derinliği ise 550 cm.dir. Apsisin kuzeyinde ise kuzey neften verilmiş 110 cm kapı açıklığı ile girilen köşe mekanına ait duvar bakiyeleri bulunur. Apsis içerisindeki dolgu sebebiyle burada synthronon olup olmadığını bu aşamada belirsizdir. Güneydeki apsisin içi tamamen dolgudur. İki apsis arasındaki içten içe mesafe 460 cm.dir. Güney apsisin içten içe ölçüleri 340 cm., derinliği ise 330 cm.dir.

Plan:

Kayabaşı 3. Nolu Kilise doğu-batı doğrultulu üç nefli bazilikal planlı bir kilisedir. Apsis ve duvar kalınlıkları dâhil dıştan dışa 41.5 metre uzunluğa ve 19 metre genişliğe sahiptir. Kilisenin içerisinde nef ayrımlarına dair in-situ veriler, yan neflerin 330 cm. genişliğinde, ortadaki ana nefin ise 660 cm. genişliğinde inşa edildiğini göstermektedir. Nef ayrımları sütunlarla sağlanmıştır. Kilisede narthkes olduğuna dair herhangi bir iz görülmediğinden bu aşamada nartheks inşa edilmediğini varsaymak durumundayız.

Kilisenin güneybatı köşesinde bulunan ve doğu ucuna apsis eklenmiş mekanın diakonikon veya şapel olduğunu düşünmekteyiz. Zira bu mekanın ana kilisenin dışından, kendi batı duvarından da girişi bulunur.

Güney şapeli ile ana apsis arasındaki bölümdeki yıkıntılar arasında özgün bir diakonikon mekanının olabileceğini gözardı edemeyiz. Zira kuzeydeki neften verilen bir açıklık ile girilen prothesis olabilecek mekanın kalıntıları mevcuttur.

Malzeme Teknik:

Kilisenin yapımında öncelikli malzeme olarak kireçtaşı düzgün kesme taş öne çıkar. Fakat duvarlarda farklı boyutlarda kesme taşlar kullanılmıştır. Kullanılan malzemenin hepsi bölgedeki ana inşa malzemesi olan kalkerdir. Kilisede kesme taş malzemenin yanında kabayonu taş malzemenin tercih edildiği görülür.

Kilisenin kuzey ve doğu beden duvarları oldukça büyük boyutlu bloklar kullanılarak inşa edilmiştir. Özellikle kuzey duvara bakıldığında, 130x90 cm., 144x90 cm. ölçülerinde iri blokların yerleştirildiği görülür. Malzeme arasında bir ölçü birliği olduğunu söylemek güçtür. Doğudaki apsis cephesinde ise yine büyük ve düzgün bloklar tercih edilmişken batı ve güneyde nisbeten daha küçük boyutlu kesme taş kullanılmıştır.

Yapının duvarları iki sıra kesme taş ve arasında moloz taş dolgu tekniğiyle inşa edilmiş olup dolgunun bağlayıcı malzemesi kireç harçtır. Ancak burada dış cepheye ait kesme taşlar ile iç cepheye ait taşların farklı olduğu, dıştakiler daha büyük ve düzgün bir yüzeye sahip iken içeriye bakan kısımların daha mütevazî oldukları görülür.

Kilisenin beden duvarları yaklaşık 90 cm. kalınlıkta inşa edilmiştir. Ancak ana apsisin kalınlığı biraz daha fazla olup 110 cm.dir. Böylelikle apsis daha sağlamlaştırılmıştır.

Kilisenin üç nefli olduğu ve kaideler üzerine oturan sütunlarla nef ayrımlarının sağlandığını anlaşılmasına rağmen sütunların birbiriyle bağlantılarının hangi teknik ve malzeme ile sağlandığı belirsizdir.

Yapının üst örtüsü hakkında kesin bir yargıya varmamızı sağlayacak in situ verimiz olmasa da naos içerisinde rastlanan çatı kiremiti parçalarının yoğunluğu, naosun genişliği ve benzer örnekler dikkate alındığında kilisenin ahşap çatı ile örtülü olduğu ihtimali güçlenir.

Süsleme:

Kilisenin ana apsisinde bulunan ve muhtemelen apsis pencerelerinin alt kotunu oluşturan yatay silme kuşağı yukarıdan aşağıya doğru kademeli silmelerle geçilerek daralmaktadır. Bu uygulamalar cepheye hareketlilik kazandırmış olup dönemin neredeyse tüm apsislerinde rastlanılmaktadır. Yıkıntılar arasında gördüğümüz ana

apsisin hemen önündeki 190 cm. uzunluğu olan ve üst kısmı dışa taşarak yastık formuna dönüşen çifte sütunun yüzeyleri yan yana soffit bezeme ile bezenmiştir. Yine burada, yuvarlak kemerli apsis pencerelerinin arasında kalan üçgen boşluk alana ait iki blok taş, özgün apsis pencerelerinin yuvarlak kemerli ve silmeli olduğunu, aradaki bu boş alanda da haç kabartmalarının yer verildiğini gösterir. Benzer şekilde etrafa dağılmış birkaç blok üzerinde diş sırası motifi görülmekte olup benzer örneklerde in situ halde gördüğümüz apsis saçak kornişleri olmalıdır. Kuzey beden duvarı üzerinde in situ halde bulunan kapı sövesi de dıştan silmelerle bezendiğinden bu kilise de çağdaşları gibi kapı çerçevelerinin silmeli yapıldığını anlamaktayız.

Tarihlendirme Önerisi: Bizans Dönemi 5-6. Yüzyıl.

Kaynakça: -

Karşılaştırma Örnekleri: Alahan Batı Bazilikası (Hill 1996, s.73), Alahan Doğu Bazilikası, (Gough 1968,s.461), Anemurium Nekropolis Bazilikası (Russel 1989, s.1630), Anemurium Merkez Bazilika (Russel 1989, s.1624-1625), Castabala Kuzey Kilise (Hill 1996,s.104), Castabala Güney Kilise (Hill 1996, s.105), Canbazlı Bazilikası (Hill 1996, s.107-110), Demirciören Kilisesi (Aydın 2003, s.416), Hasanaliler Kilisesi (VTIB,s.64-65), Işıkkale Kilisesi (Westphalen 2015,s.548), Kanlıdivane I nolu Kilise (Eyice 1976/77, s.423; Hill 1996, s.179-182), Öküzlü Kuzey Kilise(Eyice 1982, s.355-367) , Öküzlü Güney Kilise(Eyice 1982,s.355-367), Olba Kilisesi (MAMA III,s.87)

3.A.25. Kemerköy Kilisesi

Yeri: Kozan ilçe merkezinin 9 kilometre kuzeybatısında bulunan Kemer Köyü sınırlarındadır²⁸⁹. Kozan'dan dağlık bölgelerdeki köylere ulaşımı sağlayan Kuytucak asfaltının hemen kenarındadır.

Koordinatları: 742571-4154603 (UTM 6-ED50)

İnceleme Tarihi: 18 Ekim 2019

Çizim no: 47-49

Fotoğraf no: 327-334

Tasvir:

Asfalt yolun bitişiğinde olan kilise, sadece apsisi ile günümüze ulaşabilmiştir. Yola yakınlığı ve batıya doğru uzandığı varsayıldığında, modern yolun açılmasıyla kısmen yıkılmış olması ihtimal dahilindedir. Köyün yaşlı sakinleri 1970'li yıllarda kilisenin oldukça ayakta olduğunu, kapı ve pencerelerinin kemerli olduğunu, köyde yeni evlerin yapımının hızlanmasıyla beraber kiliseden taşların sökülerek evlere temel olarak yerleştirildiğini ve bu nedenle kilisenin hızla yıkıldığını sözlü olarak ifade etmişlerdir.

Kiliseden geriye sadece apsis duvarı kalmıştır. Apsisin kuzeybatısındaki düzlük alanda zemin seviyesinde olan ve doğu batı uzantılı bir duvar izi tespit edilmiştir.

Apsisin dış tarafına bakıldığında kuzeyinde ve güneyinde yanlara doğru açılan birer kapı açıklığı olduğu, apsis dış yüzeyinin önündeki dolgu sebebiyle doğu cephesi karşıdan bakışta algılanamamaktadır. Apsisin dıştan çokgen olduğu görülür.

Kiliseye ait beden duvarlarının görülememesi sebebiyle yapıya giriş ve iç mekanlar hakkında herhangi bir açıklama getiremiyoruz. Sadece kısmen görülebilen apsise baktığımızda, dıştan çokgen bir cepheye sahip olmasına karşın içeriden dairesel bir yapıya sahip olduğu görülür. belli bir standardı olmayan büyük boyutlu kesme taşlar ile inşa edilen ve iki sıra duvarı görülebilen apsisin güneye ve kuzeye açılan 80 cm. genişliğindeki birer açıklığı tespit edildi. Oldukça büyük olduğu anlaşılan apsisin genişliği 8.6 metre olarak ölçüldü.

Plan:

Kilisede geriye kalan izlerin azlığı nedeniyle planı hakkında net bir yargıya varmak şu aşamada olası değildir. Ancak bölgenin Bizans mimarisinin yanı sıra, kilise apsisinin boyutları ve çokgen dış yüzeyi göz önüne alındığında, en az üç nefli büyük bir

²⁸⁹ Adana Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 01.06.2018 gün ve 9649 sayılı kararıyla 1.derece arkeolojik sit alanı olarak tescil edilmiştir.

bazilika olması gerektiği düşünülmektedir. Apsisin kuzeybatısında, doğu batı uzantılı uzanan duvar izi, olasılıkla kilisenin kuzey duvarını teşkil etmekteydi.

Köy yerleşiminin içerisinde, evlerin bahçelerinde dağınık vaziyette duran bazı mimari plastik parçalar bulunur. Bunlar arasında ağırlığı sütun başlıkları, sütun kaideleri ve sütun tanburları oluşturmaktadır. Bu mimari plastik parçalar da kilisede olasılıkla bir nef ayrımının olduğunu, bu ayrımın sütunlarla yapıldığını, dolayısıyla kilisenin büyük bir ihtimalle üç nefli olduğunu düşündürür.

Malzeme Teknik:

Kilisede kireçtaşı düzgün kesme taş malzeme kullanımı ağırlıktadır. İki sıra kesme taş örgüsü arasına küçük boyutlu moloz taş, kireç harçla beraber dolgu olarak kullanılmıştır. Diğer çağdaşları gibi burada da harç içerisinde seramik parçacıkları harcı güçlendirmek için kullanılmıştır.

Yığma yapım tekniğiyle inşa edilen kilisede apsisin duvar kalınlığı ortalama 90 cm.dir. Etrafa dağılan bazı yapı taşlarından anlaşıldığı kadarıyla, kilisedeki kapı veya pencere açıklıkları silmeli bordürlere sahip beşik kemerler ile geçilmiş değildir.

Süsleme:

Kiliseye ait süsleme öğeleri etrafa dağılmış bazı mimari parçalarda görebilmektedir. Bunlar arasında üst yapı elemanları ve taşıyıcı elemanlar ağırlıktadır. Apsis bölgesinde tespit ettiğimiz iki mimari blokla başlamak gerekirse, bunların aşağıdan yukarıya genişleyen ve ön yüzeylerinin iki yana pahlanmış olduğu söyleyebilir. Bu haliyle, apsis ön cephesindeki çokgen yüzeylerdeki kırılım eksenlerinin üst tarafına ait olmalıdır. Bu taşların ön yüzeyleri stilize bitkisel motiflerle, yatay silmelerle ve dil motifi ile bezenmiştir.

Etrafta görülen bazı mimari bloklar üzerinde ise silmeli geçişler ve ahşap doğrama yuvaları, bu elemanların kilisenin kapı ve pencere açıklıklarına ait olduğuna işaret eder.

Köy içerisinde görülen bazı sütun başlıkları ve kaideleri de süsleme açısından oldukça zengindir. Bir evin bahçesinde birbirinden farklı özellikte olan üç Attik İon tipi sütun kaidesi ve bir sütun başlığı görüldü. Sütun başlığının etrafı, her biri üç çizgi ile oluşturulmuş ve birbirine geçmiş halkalar ile bezenmiştir.

Bir başka evin bahçesinde ise yine Attik İon tipi sütun kaidesi ve bir sütun başlığı tespit edildi. Buradaki sütun başlığının üzeri eşit kollu haç motifi ve volütlü geometrik motiflerle bezenmiştir.

Tarihlendirme Önerisi: Bizans Dönemi 5-6. yüzyıl

Kaynakça:-

Karşılaştırma Örnekleri: Alahan Batı Bazilikası (Hill 1996, s.73), Alahan Doğu Bazilikası, (Gough 1968,s.461), Anemurium Nekropolis Bazilikası (Russel 1989, s.1630), Anemurium Merkez Bazilika (Russel 1989, s.1624-1625), Castabala Kuzey Kilise (Hill 1996,s.104), Castabala Güney Kilise (Hill 1996, s.105), Canbazlı Bazilikası (Hill 1996, s.107-110), Demirciören Kilisesi (Aydın 2003, s.416), Hasanlaliler Kilisesi (VTIB,s.64-65), Işıkkale Kilisesi (Westphalen 2015,s.548), Kanlıdivane I nolu Kilise (Eyice 1976/77, s.423; Hill 1996, s.179-182), Öküzlü Kuzey Kilise(Eyice 1982, s.355-367) , Öküzlü Güney Kilise(Eyice 1982,s.355-367), Olba Kilisesi (MAMA III,s.87)

3.A.26. Mahyalar Köyü 1. Nolu Kilise

Yeri: Kozan ilçe merkezinin kuzeyinde bulunan Mahyalar Köyü sınırlarında, seyrek yerleşim alanının doğusunda, çok sık orman örtüsü içerisinde yer almaktadır²⁹⁰.

Koordinatları: 758457 – 4171903 (UTM 6-ED50)

İnceleme Tarihi: 16 Ekim 2019

Çizim no: 50

Fotoğraf no: 335-338

Tasvir:

Kilisenin beden duvarlarının büyük bir kısmı yıkılmıştır. Alandaki bitkilenme ve moloz yığını, yıkılan kısımlarda duvar takibini imkansız hale getirmiştir. Bu nedenle kiliseye ait izler çok zor görülmektedir. Güney beden duvarı ile apsis duvarının bir kısmı seçilebilmektedir. Yapının güney duvarı 1 metre seviyesine kadar ayakta. Bu duvara bakıldığında herhangi bir kapı açıklığı görülmez. Bu seviyenin üzerinde herhangi bir pencere açıklığı olup olmadığı bu aşamada bilinmemektedir. Güney duvarında kapı açıklığının olmayışı, yapının girişinin batıdan veya kuzey cephedeki olası bir açıklıktan olduğunu düşündürür. Ancak görece küçük boyutlu olan bu kilisenin girişi büyük olasılıkla apsisin karşısında batı duvarındaki bir açıklıktan olmalıdır.

Diğer bir cephesi olan doğu cephesi, yapının konumlandığı yamaca bakar. Yoğun orman ile kaplı olan bu alandan Kiliseye bakıldığında, güney duvarının dik açıyla kuzeye döndüğü ve daha sonra apsis yarım dairesinin yerleştirildiği görülür. Doğü cephesi ve apsis duvarı da yaklaşık 1 metre yüksekliğe kadar ayakta kalabilmiştir. Bu seviyenin üzerinde, doğü cephe duvarında veya apsis ait herhangi bir pencere açıklığı olup olmadığı da bu aşamada bilinmemektedir. Kilisenin diğer cepheleri izlenmemektedir.

Kilisenin, yaklaşık 8m. x 6 m. ölçülerindeki Naos kısmının tamamen dolgu toprak ve orman örtüsü ile kaplandığı görülür. Yapının doğü ucunda içten ve dıştan yarım daire formu apsis yer alır. Apsis derinliği 140 cm. genişliği ise 340 cm.dir. Apsis de duvar seviyesine kadar dolgu olduğundan içerisinde herhangi bir mimari eleman olup olmadığı bu aşamada belirlenememiştir.

²⁹⁰ Adana Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 25.11.2005 gün ve 1198 sayılı kararıyla 1. derece arkeolojik sit alanı olarak tescil edilmiştir.

Plan:

Doğu-batı doğrultulu inşa edilmiş olan kilise, naos ve apsis bölümlerinde meydana gelir. Dikdörtgen planlı olan naosa giriş, kesin olmamakla birlikte batı cephesindeki bir kapıdan sağlanmış olmalıdır. Naosun doğusunda yer alan apsis, hem içten hem dıştan yarım daire olacak şekilde inşa edilmiştir. Naos bölümü tamamen toprak ve bitki ile örtülü olduğundan kilisenin neflere sahip olup olmadığı bilinmemektedir. Bu nedenle halihazırda tek nefli olarak değerlendirmekteyiz.

Malzeme-Teknik:

Kilisenin ana inşa malzemesi kireçtaşı kabayonu kesme taş ve moloz taştır. Kilisenin duvarlarında kabayonu taş malzeme ve arasına moloz taş dolgu tekniği kullanılmıştır. Duvarların inşasında da kireç haç bağlayıcı malzeme olarak kullanılmıştır. Kireç harcın içerisine de seramik parçalarının eklendiği ve harcın mukavemetinin arttırıldığı görülür. Yapıda hem beden hem de apsis duvarlarının aynı özellik ve ölçülerde, yaklaşık 80 cm. kalınlıkta inşa edildiği tespit edilmiştir.

Süsleme:

Kilisenin ayakta olduğu döneme ait herhangi bir görsel veri, ya da yerinde herhangi bir mimari plastik parça bulunmadığından kilisenin özgün halinde süsleme ögesine sahip olup olmadığı belirsizdir.

Tarihlendirme Önerisi: Bizans Dönemi 5-6. yüzyıl

Kaynakça:-

Karşılaştırma Örnekleri: Boğdan Sarayı Kilisesi (Eyice 1963,s.52; Müller-Wiener 2001,s.108), Şahinefendi Mezarlık Şapeli (Erpek 2019,s.62), Soğanlı Ak Kilise (Restle 1979,s.24-25), Alahan Mağara Kilise (Hill 1996,s.72-73), Gazipaşa 10C. nolu Kilise (Hill 1996,s.168-169), Cennet Cehennem Azize Mary Şapeli (Hill 1996,s.113-114), Andriake F Kilisesi (Tekinalp 2000,s.174)

3.A.27. Mahyalar Köyü 2. nolu Kilise

Yeri: Kozan ilçe merkezinin kuzeyinde bulunan Mahyalar Köyü sınırlarında, seyrek yerleşim alanının doğusunda, çok sık orman örtüsü içerisinde, Mahyalar 1 nolu kilisenin yaklaşık 150 metre kuzeyinde almaktadır²⁹¹.

Koordinatları: 758050 – 4172011 (UTM 6-ED50)

İnceleme Tarihi: 19 Ekim 2019

Çizim no: 51

Fotoğraf no:339-348

Tasvir:

Tamamen sık orman örtüsü içerisinde yer alan kiliseye ulaşılan kadar algılanmamaktadır. Kilisenin beden duvarları genel olarak yıkılmış olsa da yapıyı değerlendirmeye yetecek kadar görülebilmektedir.

Kilisenin güney cephe duvarı bakıldığında temel seviyesinden 1 metre seviyesine kadar farklı ölçülerde ayakta. Bu duvarda, ortadaki biri diğer ikisinden daha geniş olmak üzere üç açıklık bulunur. Geniş açıklığın sağında ve solunda yer alan birer açıklık aynı ölçülerdedir. Yapının zemin kotu görülmediğinden bu açıklıkların kapı mı yoksa zemin dolgusu sebebiyle günümüzde alt kotta kalmış pencere açıklıkları mı olduğu belirsizdir. Ancak yine de arazinin genel kotuna bakıldığında, ortada geniş olanın kapı açıklığı, yanlardakilerinde birer pencere açıklığı olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Doğu cephesinde, güney duvarının dik açıyla kuzeye döndüğü ve daha sonra apsis yarım dairesinin yerleştirildiği görülür. Yarım daire formlu inşa edilen Apsisin orta bölgesinin büyük oranda yıkıldığı tespit edilmiştir. Doğu cephede herhangi bir kapı açıklığı görülmez. Ayrıca cephe duvarında veya apsis ait herhangi bir pencere açıklığı olup olmadığı da bu aşamada bilinmemektedir. Apsisin kuzeyinde ise asimetrik ölçülerde yapılmış bir mekan izi görülür.

Kuzey cephenin güney cepheden biraz farklı inşa edildiği anlaşılmaktadır. Yapının kuzey cephesinin ortasında bir geniş açıklık yerleştirilmiştir. Güney duvara oranla biraz daha fazla tahrip olmuştur. Batı cephe ise, tamamen dolgu tarafından kapatıldığından izlenememektedir.

Kiliseye bakıldığında, 18.38 m. X 13.16 m. ölçülerindeki naos kısmının büyük oranda dolgu toprak ve orman örtüsü ile kaplandığı görülür. Kiliseye güney cephesine yerleştirilmiş kapı açıklığından girilir. Batı duvarında, duvara dik açıyla ve belli bir

²⁹¹ Adana Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 25.11.2005 gün ve 1198 sayılı kararıyla 1. derece arkeolojik sit alanı olarak tescil edilmiştir.

mesafeyle yerleştirilmiş iki payanda duvar görülür. Payandaların uzunluğu 135 cm., genişliği ise 95 cm.dir. Bu payandalar apsis yönüne bakar. Payandaların bitiş noktaları düzgün ve iri blok taşlarla örüldüğü için mekan içinde geçişe imkan verecek açıklıkların burada olduğu da anlaşılır. Kuzey duvarında ise batı duvarına yakın noktadan gelen bir duvar izi görülür. Böylece bu alanın nartheks olduğu sonucuna varılır. Bu duvar baz alındığında nartheksin genişliğinin 4.17 metre olduğu anlaşılmaktadır.

Yapının doğu ucunda içten ve dıştan yarım daire formu apsis yerleştirildiği görülmektedir. Yapının ölçülerine bakıldığında naosa oranla apsisin oldukça büyük olduğu anlaşılmaktadır. Apsis derinliği 7.05 m, genişliği ise 7.45 m.dir. Apsis duvar seviyesine kadar dolgu olduğundan içerisinde herhangi bir mimari eleman olup olmadığı bu aşamada belirlenememiştir.

Plan:

Kareye yakın bir formda inşa edilmiş olan kilise, nartheks, naos ve apsisten meydana gelir. Naosa giriş, kesin olmamakla birlikte güney cephesindeki bir kapıdan sağlanmış olmalıdır. Naos bölümü tamamen toprak toprak ve bitki ile örtülü olduğundan kilisenin neflere sahip olup olmadığı bilinmemektedir. Batıda yer alan ve düzgün sonlandırılmış, köşe profili belli ve standart şekilde yapılmış iki payanda ile kuzeyden başlayıp güneye doğru uzanan bir duvarın kalıntısı, batı kısmında üç mekana ayrılmış bir nartheks uygulamasına gidildiğini gösterir. Naosun doğusunda yer alan apsis, hem içten hem dıştan yarım daire olacak şekilde inşa edilmiştir.

Mahyalar 2 Nolu Kilisenin planına baktığımızda, narthekesteki payandaların apsis yan duvarlarına karşılık geldiği görülür. Bu nedenle kilisede üç nefli bir uygulamaya gidilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak naostaki dolgu ve bitki örtüsü nef ayırımına dair herhangi bir izi görmeye engel olmaktadır.

Malzeme-Teknik:

İçerisinde farklı kalınlıklarda duvarlar barındıran kilisenin ana inşa malzemesi kireçtaşı kabayonu kesme taş ve moloz taştır. Kilisenin duvarlarında kabayonu taş malzeme ve arasına moloz taş dolgu tekniği kullanılmıştır. Duvarların inşasında da kireç haç bağlayıcı malzeme olarak kullanılmıştır. Kireç harcın içerisine de seramik parçalarının eklendiği ve harcın mukavemetinin arttırıldığı görülür.

Apsis duvarı ve batı duvarı, kuzey ve güney duvarlarına oranla daha kalın inşa edilmiştir. Apsiste ve batı duvarında kalınlık yaklaşık 110 cm. iken kuzey ve güney duvarlarda bu oran 75 cm.dir.

Süsleme:

Kilisenin ayakta olduğu döneme ait herhangi bir görsel veri, ya da yerinde herhangi bir mimari plastik parça bulunmadığından kilisenin özgün halinde süsleme ögesine sahip olup olmadığı belirsizdir.

Tarihlendirme Önerisi: Bizans Dönemi 5-6. yüzyıl**Kaynakça:-**

Karşılaştırma Örnekleri: Alahan Batı Bazilikası (Hill 1996, s.73), Alahan Doğu Bazilikası, (Gough 1968,s.461), Anemurium Nekropolis Bazilikası (Russel 1989, s.1630), Anemurium Merkez Bazilika (Russel 1989, s.1624-1625), Castabala Kuzey Kilise (Hill 1996,s.104), Castabala Güney Kilise (Hill 1996, s.105), Canbazlı Bazilikası (Hill 1996, s.107-110), Demirciören Kilisesi (Aydın 2003, s.416), Hasanlaliler Kilisesi (VTIB,s.64-65), Işıkkale Kilisesi (Westphalen 2015,s.548), Kanlıdivane I nolu Kilise (Eyice 1976/77, s.423; Hill 1996, s.179-182), Öküzlü Kuzey Kilise(Eyice 1982, s.355-367) , Öküzlü Güney Kilise(Eyice 1982,s.355-367), Olba Kilisesi (MAMA III,s.87)

3.A.28. Mahyalar Köyü 3. nolu Kilise

Yeri: Kozan ilçe merkezinin kuzeyinde bulunan Mahyalar Köyü sınırlarında, köy meskun mahalinin doğusunda, çok sık orman örtüsü içerisinde, Mahyalar 2 nolu kilisenin yaklaşık 90 metre kuzeydoğusunda almaktadır²⁹². Tamamen sık orman örtüsü içerisinde yer alan kiliseye ulaşılan kadar algılanmamaktadır.

Koordinatları: 758530 – 4172026 (UTM 6-ED50)

İnceleme Tarihi: 20 Ekim 2019

Çizim no: 52

Fotoğraf no: 349-358

Tasvir:

Doğu-batı doğrultulu ve 29.50 m. X 17.82 m. ölçülerinde inşa edilen kilisenin güney cephe duvarının temel seviyesinde farklı ölçülerde ayakta olduğu görülür. Bu duvarda üç açıklık görülmektedir. Ancak bunlardan ikisi köşe profili izlenmediğinden özgün açıklık mı yoksa duvar yıkılmasından mı kaynaklandığı bilinmemektedir. Ayrıca zemin dolgusu sebebiyle günümüzde alt kotta kalmış pencere açıklıkları olma ihtimali de göz önünde tutulmalıdır. Apsise nisbeten yakın bir noktada ise daha düzgün bir açıklık izi bulunur. Buradaki açıklığın üzerinin yuvarlak kemer ile geçildiğine dair yerinde izler mevcuttur.

Kilisenin güneydoğu köşesine bir yapı yerleştirildiği görülür. Burada kiliseye sonradan eklendiği anlaşılan küçük boyutlu ve tek mekanlı bir şapel bulunur. Bu yapının güney duvarının bir kısmı, dıştan yarım daire formlu apsisi ve kuzey duvarı görülmektedir. Şapel diyebileceğimiz bu yapının sonradan eklendiğine dair izler vardır. Asıl kilise ile bu yapının birleşme yerinde diletasyon net olarak izlenebilmektedir. Bu yapının apsisi, ana mekanından çok az daha geniş olup küçük boyutludur. Toplamda 4.2 metre uzunluğunda ve 3.7 metre genişliğindedir.

Şapel apsisinin sağında kilisenin ana apsisine ait duvar kalıntıları bulunur. Apsisin solunda, şapelin duvarının arkasından gelerek doğu duvarı ve apsis cephesini dolaşan dört sıra yassı tuğlalı bir kuşak görülür. Apsis duvarının güneydoğu ve kuzeydoğu kısımlarında düzgün profillenmiş birer açıklık izi, apsis üzerinde en az iki pencere açıklığı olduğunu göstermektedir. Yarım daire formlu inşa edilen apsisin orta bölgesinin büyük oranda yıkıldığı tespit edilmiştir. Kuzey beden duvarlarının izlenebildiği kadarıyla herhangi bir açıklık içermediği görülür. Kuzeydeki bu duvarın

²⁹² Adana Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 25.11.2005 gün ve 1198 sayılı kararıyla 1. derece arkeolojik sit alanı olarak tescil edilmiştir.

dış tarafı yoğun dolgu nedeniyle zor seçilebilirken, kilisenin içinden bakıldığında yer yer 2 metreden fazla ayakta olduğu anlaşılmıştır. Bu durum, yapının hemen dışında dolgu altında yapı kalıntıları olduğunu veya kuzey duvarının dışa doğru yıkıldığını düşündürür. Batı cephe ise, tamamen dolgu tarafından kapatıldığından izlenememektedir.

Kilisenin ana apsisinin kuzeyinde, kiliseye açılı bir şekilde bitişik inşa edilmiş bir yapıdan bahsetmek gerekir. Ön cephesi kuzeydoğu yönüne bakan bu kalıntının iki kapı açıklığına sahip olduğu ve kapıların birbirine bitişik olduğu görülür. Sağdaki kapı girişi lento seviyesine kadar toprakla dolmuş olmasına rağmen tescil fişindeki görsellere bakıldığında bugüne oranla daha görülebilir olduğu ve soldaki kapı ile aynı oranda dolguyla kapandığı anlaşılmaktadır.

Soldaki kapıya bakıldığında ise bir lento ve üzerinde daire içerisine alınmış haç rozeti görülür. Lentonun üzerinde ve söve olarak işlev gören blokların görülebilen kısımlarında, kapıya ait doğramaların yerleştiği izler görülür. Halihazırda üç sıra blok taş sırası içeren giriş cephesinin üzerinde, derin bir kanal şeklinde saçaklandırılmıştır.

Bu yapının içerisine fotoğraf makinesinin sokulmasıyla alınan görüntülere bakıldığında, her iki mekanın da içerisinin dikdörtgen formlu olarak arkaya uzandığı, üzerinin beşik tonoz örtülü olduğu ve tonoz ile duvarların ise kireç harç ile sıvalı olduğu, zeminin ise tamamen dolgu toprakla dolduğu anlaşılmıştır.

Kilisenin Kuzey cephesinin bitişğinde yer alan dolgu alanına bakıldığında, yüzeyde etrafa dağılmış mimari blok taşları göze çarpar. Hemen hemen hepsi farklı kademelerde silmelerle geçilmiş bu blokların bazılarına bakıldığında köşe geçişlerine ait oldukları anlaşılmaktadır.

Kilisenin 25.40 X 17.82 m. ölçülerindeki naosunun batıdan doğuya nispeten artan oranda dolgu toprak ve bitki örtüsü ile kaplandığı görülür. Eldeki veriler, kilisenin girişinin güney cephesinin doğu kısmında yer alan kemerli açıklık olduğuna işaret eder. Batı duvarının yan taraflarından neredeyse tamamen dolguyla kaplandığı ancak yukarıdan bakıldığında görülebildiği anlaşılmıştır. Kuzey duvarının bazı yerlerde 2 metre civarında ayakta olduğu görülür. Kuzey duvarında, yukarıda bahsettiğimiz ve apsis cephesini dolaşan yassı tuğla kuşağının burada da devam ettiği tespit edilmiştir. Dolayısıyla tuğla kuşağının olasılıkla yapının tüm duvarlarını katettiği düşüncesi ağırlık kazanır.

Naosun doğu kısmına içten ve dıştan yarım daire formlu apsis yerleştirildiği görülmektedir. Apsis derinliği 5.5 metre, genişliği ise 6.7 metredir. Apsisin başlangıç

noktaları, kuzey ve güney duvarlarından daha içeridedir. Apsis içerisinde herhangi bir mimari eleman olup olmadığı bu aşamada belirlenememiştir.

Kilisenin bitişiğindeki şapelin içi ise tamamen toprakla dolduğundan bu küçük mekanın içi görülememektedir.

Plan:

Doğu-batı doğrultusunda ve dikdörtgen bir formda inşa edilmiş olan kilise, naos ve apsis bölümlerinde meydana gelir. Dolgu toprak sebebiyle, kilisenin nartheks kısmının olup olmadığı belli değildir. Naosa giriş, kesin olmamakla birlikte güney cephesindeki bir kapıdan sağlanmış olmalıdır. Naos bölümü tamamen toprak toprak ve bitki ile örtülü olduğundan kilisenin neflere sahip olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak apsis başlangıç duvarlarının, neredeyse kilisenin beden duvarlarına denk gelmesi, kilisenin naosunun tek nefli olduğuna işaret eder. Apsis, hem içten hem dıştan yarım daire olacak şekilde inşa edilmiş olup üzerinde en az iki pencere açıklığı bulunmaktadır. Şapele bakıldığında ise, küçük bir mekan ve bu mekan ölçülerine yakın bir derinliğe sahip apsisten oluştuğu anlaşılmaktadır.

Malzeme-Teknik:

Beden duvarı kalınlıkları 180 cm., apsis duvarı kalınlığı 140 cm. civarında olan kilisenin ana inşa malzemesi kireçtaşı kabayonu kesme taş, moloz taş ve yassı tuğladır. Kilisenin duvarlarında kabayonu taş malzeme ve arasına moloz taş dolgu tekniği kullanılmıştır. Kilisenin beden duvarlarında dört sıra yassı tuğla kullanımı, malzeme alışıklığını ortaya koymuştur. Duvarların inşasında kireç haç bağlayıcı malzeme olarak kullanılmıştır. Kireç harcın içerisine de seramik parçalarının eklendiği ve harcın mukavemetinin arttırıldığı görülür.

Kiliseye sonradan eklenen güneydeki şapelin duvar kalınlıkları ise yaklaşık olarak 90 cm.dir.

Yapıya ait açıklıklarının özgün durumunda lento veya kemer ile geçildiği net olarak bilinmese de naosa geçişi sağlayan güneydeki açıklığın beşik kemerle kaplı olduğuna dair somut izler, yapıda bu teknikle açıklık geçildiği fikrini kuvvetlendirir.

Yukarıda tasviri yapılan ve kilisenin kuzeydoğusuna bitişik inşa edilen iki mekanlı yapı ise büyük boyutlu kesme taşlar kullanılmıştır.

Süsleme:

Kilisenin ayakta olduğu döneme ait herhangi bir görsel veri, ya da yerinde herhangi bir mimari plastik parça bulunmadığından kilisenin özgün halinde süsleme ögesine sahip olup olmadığı belirsizdir. Ancak duvarları boydan boya geçen yassı tuğla kuşağı bir renk almasıyla yaratması sebebiyle görselliği zenginleştirmiştir.

Kilise dışındaki iki mekanlı ve bizce mezar olma ihtimali yüksek olan yapının ise soldaki kapısı üzerinde bir haç motifi vardır. Daire içerisine alınan haçın kolları birbirine eşittir. Kazıma tekniğinde yapılan haç motifinde, merkez noktada dar olan haç kolları yanlara doğru geniş ve uçları sivridir.

Tarihlendirme Önerisi: Bizans Dönemi 5-6. yüzyıl

Kaynakça:-

Karşılaştırma Örnekleri: Boğdan Sarayı Kilisesi (Eyice 1963,s.52; Müller-Wiener 2001,s.108), Şahinefendi Mezarlık Şapeli (Erpek 2019,s.62), Soğanlı Ak Kilise (Restle 1979,s.24-25), Alahan Mağara Kilise (Hill 1996,s.72-73), Gazipaşa 10C. nolu Kilise (Hill 1996,s.168-169), Cennet Cehennem Azize Mary Şapeli (Hill 1996,s.113-114), Andriake F Kilisesi (Tekinalp 2000,s.174)

3.A.29. Mazılık Köyü Kilisesi

Yeri: Aladağ ilçesinin 12 kilometre güneydoğusunda, il merkezinin ise kuşuğunu 60 kilometre kuzeyinde bulunan Mazılık köyünün 1 km. güneyinde yer alır. Köy meskun mahalının dışında yer alan kilise, Mazılık Dağı olarak bilinen dağın güney eteğine konumlanmıştır. Kiliseye ulaşan herhangi bir araç yolu olmadığından bakir yamaçtan yürüyerek ulaşılır.

Koordinatları: 717125 – 4151314(UTM 6 Ed50)

İnceleme Tarihi: 14.11.2020

Çizim no:53

Fotoğraf no: 359-388

Tasvir:

Eğimli bir yamaçta inşa edilen kilisenin kuzey cephesi kısmen kayalık kütlenin düzeltilmesiyle oluşturulmuştur. Dıştan bakıldığında zeminden yükselen duvarlar aslında yapının üst kat seviyesine ait olup inşa edildiği yamacın kot farkından dolayı bu durum ortaya çıkmıştır. Kuzey cepheye göz atıldığında yer yer birkaç sıra duvar örgüsü görülür. Duvarın batı ve doğu kısımlarında ise yaklaşık 101 cm. genişlikte birer açıklık görülür. Lento ile geçilen açıklıklar penceredir.

Batıda nisbeten masif bir cephe görülür. Zemin seviyesinde yaklaşık 115 cm. genişlikte bir kapı açıklığı bulunur. Bunun dışında herhangi bir kapı açıklığı görülmez. Duvarın güney yarısında üst kat kotunda yaklaşık 85 cm. genişliğinde, lento ile geçilmiş bir pencere açıklığı göze çarpar.

Güney cepheye bakıldığında, diğer cephelerden daha özenli ve vurguludur. Öncelikle güneybatıdan bakıldığında zemin kat kotunda olup yaklaşık 95 cm. genişlikte bir pencere görülür. Daha önceki cephelerde görülen pencere açıklıkları düz lento ile geçilmişken güney cephedeki pencereler yuvarlak kemer ile geçilmiştir. Kemerli pencerenin biraz doğusunda ise naosa geçişi sağlayan bir kapı açıklığı görülür. Yaklaşık 158 cm. genişlikteki kapının üzeri lento ile geçilmiş olup lento üzerinde haç motifi göze çarpar. Kapının tam üzerinde üst kat seviyesinde, zemindeki ile aynı ölçü ve form ile yapılmış bir pencere açıklığı ile naosun güneyden aydınlatılmasına katkı konmuştur. Kapının doğusunda, batısındaki gibi bir pencere açıklığı ile simetrik bir uygulamaya gidildiği görülür. Ancak buradaki pencerenin üst kısmı yıkılmış vaziyettedir. Bu kapının da doğusunda (karşıdan bakıldığında sağında) naosa geçişi sağladığı anlaşılan ikinci bir giriş kapısına yer verilmiştir. Halihazırda içi doldurulmuş kapı, diğer kapı ile kot ve form açısından simetrik olmasına rağmen 192 cm açıklığı ile öne çıkar. Kapının sağda

zeminden yüksekte başladığı için pencere olduğu anlaşılan 103 cm.lik bir açıklık ve onun da sağında 160 cm. genişliğinde bir kapı görülür. Böylece güney cephede ortadaki belirgin bir şekilde daha geniş olan üç kapı açıklığına ter verildiği anlaşılmaktadır. Kilisenin güney cephesinin sonunda ise, naos zemin kotunun altında kalan bir açıklık görülür. Yuvarlak kemerle geçilen bu küçük açıklık bodrum kat seviyesi için bir giriş gibi görünmektedir. Bu açıklığın kesin yapılış amacının ancak bu mekana yönelik kazı yapılması durumunda anlaşılabilceği düşündesindeyiz.

Kilisenin doğu cephesi nisbeten hareketlidir. Doğü cephenin en öne çıkan ve vurgulu ögesi kuşkusuz apsisidir. Kilikya bölgesinde sıkça karşılaştığımız bir apsis formu olan çokgen cepheli apsis Mazılık kilisesinde de karşımıza çıkmaktadır. Kilisenin en ihtişamlı yeri olan apsisin cephesi beş yüzeyden oluşan bir yapıya sahiptir. Beşgen apsisin orta yüzeyi 212 cm. genişliğe sahipken diğer yüzeyler 190 cm. genişliktedir. İlk ve son yüzeyler sadece duvardan oluşmakta iken ortada kalan üç yüzeyin her biri birer pencereye sahiptir. Üç pencere açıklığına sahip apsisin orta penceresi 110 cm. genişlik ve 215 cm. yüksekliğe sahipken diğer iki pencere 100 cm. genişlik ve 215 cm. yüksekliğe sahiptir. Pencerele dış zemin kotundan 158 cm. yükseklikte başlamaktadırlar.

Apsisin güneyine bakıldığında diakonikon mekanının kalıntıları göze çarpar. Dıştan üç yüzeyli bir cepheye sahip olan bu mekan, alışlagelmiş uygulamadan daha farklı yapılmıştır. Yuvarlak kemer ile verilmiş bir aydınlık penceresi olan mekanın gerisinde daha yüksek kemer görünmektedir. Geleneksel uygulamada, postophorium mekanları apsisin gerisinde veya en azından apsis ile aynı hizada sonlanırken Mazılık kilisesinde apsisi de aşan diakonikon dışı taşkındır. Her ne kadar bu mekanın sonradan eklendiğini düşündürse de mekanın malzeme teknik ve pencere formları kilisenin apsisi ile çağdaş olduğundan geç dönem eklentisi olabileceğine yönelik öneri temelsiz kalmaktadır. Prothesis mekanının ise temelleri görülebilmektedir.

Kilisenin batı cephesindeki giriş açıklığı, apsis ile aynı eksende olmayıp apsisi biraz güneyden karşılar. Zira batı cephesindeki kapı tam ortaya değil yaklaşık 1 metre güneyde olacak şekilde konumlandırılmıştır. Kuzey duvarında dışarıdan zeminin biraz üzerinde görülen pencerelerin, içeriden üst kat kotunda oldukları görülmektedir. Kilisenin içinden bakıldığında kuzey duvarının kısmen kayalık zeminden faydalanılarak elde edildiği anlaşılmaktadır. Pencere açıklıklarının hemen altında, birbiriyle aynı kotta olan ve olasılıkla üst kat döşemesini taşıyan 20 cm. X 20 cm. ölçülerinde ahşap kiriş yuvaları görülmektedir. Batı duvarında birbirine simetrik yerleştirilmiş iki 2 cm. X 60 cm. ölçülerindeki yuvaların ise galeri katına ait küçük kirişlerin birdirildiği ve kiliseyi

uzunlamasına kateden ana ahşap kirişlere ait yuvalar görülür. bu yuvaların karşı yuvaları apsisin sağında ve solunda aynı ölçü ve kotta yer alır.

Doğuda yarım yuvarlak apsis kemeri ve gerisinde üçlü pencere uygulaması göze çarpar. Apsis kemerinin üzengi hizasına kadar ayakta kalan apsis dış duvarı, dışarıdan beşgen iken içeriden yarım daire formundadır. Apsisin sağında ve solunda postophorium mekanlarına açılan açıklıklar görülebilmektedir. Ancak bu mekanlara, kuzey ve güney nef hizasından da birer açıklık verilmiştir. Böylece postophorium mekanlarına hem naostan hem de apsisten girişler verilmiştir. Apsis içerisinde pencere alt kotuna kadar yükselmiş oldukça fazla dolgu olduğundan synthronon olup olmadığı bu aşamada bilinmemektedir.

Apsisin güneyinde yer alan diakonikon mekanına bakıldığında, doğuya doğru daralan bir yapıda olduğu görülür. Sol (kuzey) yönünde, apsisin dışına bakan bir pencere açıklığı, karşı (doğu) yönünde ise yüksek ve geniş bir kemer ile biraz ilerisinde yine kemerli pencere açıklığı görülür.

Güney duvarda, dışarıdan tasvir edilen açıklıkların içerideki yüzeyleri görülür. Dışarıdan oldukça özenli görülen kapı ve pencere açıklıkları içeride son derece sade bırakılmıştır. Naos içerisinde dolgu toprak nedeniyle sadece bir çifte sütun parçası ile bir sütun gövdesi parçası görülebilmektedir.

Plan:

Mazılık Köyü kilisesi yaklaşık 17 m. eninde ve 23 m. uzunluğunda bir naos ile 6.5 m. genişliğinde 4 m. derinliğinde bir apsise sahiptir. Kilise içerisindeki en az 1.5 metre dolgu nedeniyle zeminde nef ayrımlarına veya nartheksin varlığına dair iz görülememektedir. Ancak, özellikle kuzey duvarlarındaki ahşap kiriş yuvalarının işaret ettiği galeri katı, 17 metre enindeki naosu tamamen yukarıdan geçemeyeceği için naos içerisinde taşıyıcılara yüklenmiş olmalıydı. Galeri katının naosu üç taraftan çevirdiği ve orta kısmın boş kaldığı düşünüldüğünde galeri katını taşıyan taşıyıcıların naosta doğal olarak yan nefleri oluşturduğu düşünülebilir. Tüm bunlar kilisenin üç nefli bazilika planlı bir yapı olarak inşa edildiğini ortaya koymaktadır.

Malzeme Teknik:

Kilise kireçtaşı malzeme ile inşa edilmiştir. Alt kotlarda, eğimden dolayı oluşan kot farkının giderildiği kısımlarda daha çok moloz taş kullanılmışken belli bir kottan sonra kesme taş malzeme kullanımına geçildiği görülür. Ancak burada kullanılan kesme taş malzemenin belli bir form ve ölçüde olmadığı, çok çeşitli form ve ölçüde taşın

kullanıldığı görülmektedir. Birbiri ile benzer kesme taşların daha çok kapı, pencere ve apsis kemerlerinde kullanıldığı anlaşılmaktadır. İçeriden görülebilen ahşap kiriş izleri, ahşap kirişli ve ahşap döşemeli olup belki de ahşap dikmelere taşıttırılan bir galeri katına işaret etmektedir ki bu da yapıda ahşabın da önemli bir malzeme olarak kullanıldığını gösterir.

Süsleme:

Güney cephedeki kapı açıklıklarının lentolarında haç bezeme bulunmaktadır. Apsis ve diakonikon mekanının pencereleri dış cephede kaval silmeler ile belirginleştirilmiştir. Doğu cephede, apsis pencerelerinin üzerinde, sadece pencerelerin olduğu kısımlarda yer verilmiş yatay dış sırası ile bezenmiş korniş blokları görülür.

Tarihlendirme Önerisi: Bizans Dönemi 5-6. yüzyıl

Kaynakça: Edwards 1982, 23-29; RBK 4,s.202; TIB 5-1,s. 345; Hill 1996,203-207; Bahargülü 2015,116-120.

Karşılaştırma Örnekleri: Alahan Batı Bazilikası (Hill 1996, s.73), Alahan Doğu Bazilikası, (Gough 1968,s.461), Anemurium Nekropolis Bazilikası (Russel 1989, s.1630), Anemurium Merkez Bazilika (Russel 1989, s.1624-1625), Castabala Kuzey Kilise (Hill 1996,s.104), Castabala Güney Kilise (Hill 1996, s.105), Canbazlı Bazilikası (Hill 1996, s.107-110), Demirciören Kilisesi (Aydın 2003, s.416), Hasanaliler Kilisesi (VTIB,s.64-65), Işıkkale Kilisesi (Westphalen 2015,s.548), Kanlıdivane I nolu Kilise (Eyice 1976/77, s.423; Hill 1996, s.179-182), Öküzlü Kuzey Kilise(Eyice 1982, s.355-367) , Öküzlü Güney Kilise(Eyice 1982,s.355-367), Olba Kilisesi (MAMA III,s.87)

3.A.30. Perikalesi 1. nolu Kilisesi

Yeri: Kozan ilçe merkezinin 6 km. doğusunda, Eskikabasakal mahallesi sınırlarındadır. Köyün 1.5 kilometre güneyindeki oldukça dağlık ve ormanlık bölgede, Perikalesi olarak bilinen kalıntıların bulunduğu dağın üzerinde bulunan kilise, Adana il merkezinin kuş uçuşu 69 kilometre kuzeyinde yer almaktadır²⁹³.

Koordinatları: 753993-4146942 (UTM 6-ED50)

İnceleme Tarihi: 6 Ekim 2020-19 Kasım 2020

Çizim no: 54

Fotoğraf no:389-408

Tasvir:

Maki ve ormanlarla çevrili bu yüksek dağ kütlesi üzerinde ulaşılması güç bir konumda olan kilisenin güneybatısında taş ocağı bulunur. Ayrıca bu bölge göçebe hayvancılık faaliyetleri için kullanılan bir alandır. Perikalesi 1 nolu Kilise de hayvancılık faaliyetleri nedeniyle barınak olarak kullanılmıştır. Kilisenin bazı açıklıkları harçsız kuru duvarla kapatılmıştır. Güney yönünde kilisenin dışında fakat paralel bir kuru duvar eklenmiştir.

Kuzeyden güneye eğimli arazide bulunan kilisenin kuzey cephesi eğimden dolayı kısmen yer üstündedir. Dıştan zemin seviyesinin üzerinde çok sınırlı bir şekilde görülebilen kuzey duvarının apsise yakın bölümünde bir pencere açıklığı ve lentosu görülür. Büyük oranda zemin seviyesinde kalan kuzey cephede bunların tasvir edilebilecek bir kısım bulunmaz. Ancak kuzeyden güneye eğimli yerde kurulan kilisenin kuzey duvarı eğim nedeniyle büyük oranda toprakaltında inşa edildiğinden özgün durumda da kuzey duvarının dışarıdan çok fazla yükselmemiş olduğunu düşünmekteyiz.

Batı cephe, eğimli arazi üzerine inşa edilmiştir. Kuzeybatı köşede büyük bir blok taş ile başlayan batı duvarının yıkılan yerleri kuru duvarla yükseltilmiştir. Bu cephenin ortasında 190 cm. genişliğe sahip bir kapı açıklığı izi seçilebilmektedir. Kuru duvarla kapatılmış olan açıklığa ait söve taşları kısmen algılanmaktadır.

Güney cephe beden duvarının temel seviyesinde günümüze ulaştığı görülür. Bu duvar üzerinde 190 cm. genişliğinde bir kapı açıklığına ait söveler in situ halde görülebilir. Kilisenin güneybatı köşesine eklenmiş şapel apsis dahil 9 metre boyunda ve 3.7 metre enindedir. Şapelin girişi batı duvarında yer alan 110 cm.lik kapıdan sağlanır.

²⁹³ Adana Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 31.05.2007 gün ve 2745 sayılı kararıyla tescil edilen 1. Derece arkeolojik sit alanı içerisindedir.

Ayrıca ana kilisenin apsisinden de buraya açılan 80 cm.lik bir kapı bulunur. Şapelin apsisi içten içe 290 cm. genişliğinde ve 240 cm. derinliğindedir. Şapelin duvarları sınırlı şekilde üstten bakılınca seçilebilmektedir. Apsisi içeriden oldukça iyi görünmesine karşın dıştan toprakaltında olduğundan cephe tasvirine dair bir şey söylemek mümkün değildir.

Doğu cepheye ait duvarların bir kısmı görülür. Dışa taşkın ve yarım daire formundaki apsisin önündeki toprak ve taş dolgu nedeniyle kısmen görülebilen apsis duvarına bakıldığında cepheye simetrik yerleştirilmiş üç pencere açıklığı izi görülür. Birbiriyle eşit ölçü ve formda olduğu anlaşılan pencereler yaklaşık 100 cm. genişliğe sahiptirler. Apsis önünde ve yakın çevresinde ise saçak kornişlerine ait üst yapı elemanları gözlemlenebilmektedir.

Kilisenin güneyinde eğimli alan boyunca, kilisenin özelliklerini kısmen yansıtan büyük boyutlu mimari bloklar aşağı doğru yayılmıştır. Bunlar arasında pencere söveleri, kemer taşları, saçak korniş blokları gibi yapısal elemanlar görülebilir.

Kilisenin içerisine güney ve batıdaki kapı açıklığından girilir. Naos 15.7 m. X 7.8 m. ölçülerinde olup kilisenin nartheksi yoktur.

Kuzeyde dıştan zemin seviyesinde olan duvar içeriden 2 metreyi aşkın yüksekliktedir. Duvar üzerinde orta bölgede kuru duvar ile kapatılmış ve muhtemelen pencere olan bir açıklık izi görülebilir. Bu açıklık izinin alt kotunda duvarın devam etmesi ve naos içerisindeki dolguya rağmen halen yüksekte kalması, pencere olma ihtimalini güçlendirmektedir. Kuzeydoğu köşesinde dışarıdan da algılanabilen pencere açıklığı görülebilmektedir.

Batıda, büyük oranda yıkılmış olan özgün duvarın üzerinin moloz taşlarla kuru duvar olarak günümüzde yeniden yükseltildiği görülür. Dış cepheden algılanabilen kapı açıklığı içeriden seçilememektedir.

Güneyde ise toprak seviyesinde izlenebilen beden duvarı ve içeriye girişi sağlayan kapıya ait sövelerin iç yüzeyleri görülür. In situ söve taşı üzerindeki doğrama yuvaları dikkat çeker. Kuzeyde olduğu gibi güneyde de apsis başlangıç bölgesinde bir pencere açıklığı ve duvarın içeri doğru çıkıntısı görülür.

Dıştan kısmen toprak altında olan apsis içeride büyük blok taşlarla neredeyse dolmuş durumdadır. Apsisin dışarıda olduğu gibi içeriden de yarım daire formunda olduğu görülür. Dolgu toprak ve taşlar nedeniyle özgün zemini görülemeyen apsiste synthronon olup olmadığı belirsizdir. Apsis üzerinde başlangıç noktalarına yakın konumda kuzeye ve güneye açılan birer kapı açıklığı bulunur. Güneydeki açıklık, bu

yönde bulunan bitişikteki şapele açılır. Apsisin içten içe genişliği 6.1 m, derinliği ise 3.6 m.dir.

Plan:

Perikalesi 1. nolu Kilise mevcut haliyle apsis dahil dıştan dışa 20.3 m. X 9.8 m. ölçülerindedir. Şu halde doğu-batı doğrultulu dikdörtgen planlı bir naos ve doğu yönüne eklenmiş yarım daire formlu bir apsis ile beraber tek nefli bir kilise örneğidir. Kilisenin içerisinde nef ayrımlarına dair herhangi bir in situ veri olmadığı gibi nef ayrımları ile ilişkilendirilebilecek serbest taşıyıcı ve tamamlayıcı elemanlar ya da ayırıcı levha parçalarına da rastlanmamıştır. Kilisenin nartheksi veya pastoforium mekanlarına dair herhangi bir kalıntı yoktur. Ancak güneydoğu köşesine bitişik yapılmış bir şapele sahiptir.

Malzeme Teknik:

Apsis düzgün ve büyük boyutlu kireçtaşı kesme taşlar kullanılarak sağlam inşa edilmiş olmasına rağmen kuzey ve batı duvarlarında görebildiğimiz kadarıyla kilisenin geri kalanında nisbeten daha özensiz taşlar kullanılmıştır. Ancak beden duvarı köşelerinde, kapı ve pencere çerçevelerinde yine daha düzgün kesme taş kullanılmıştır.

Kilisenin beden duvarları yaklaşık 95 cm. kalınlıkta inşa edilmiştir. Ancak ana apsisin kalınlığı biraz daha fazla olup 100 cm.dir.

Kilisenin duvarları iki sıra taş ve arasına moloz dolgu ile inşa edilmiştir. Duvarların iç yüzeylerinde sıva olarak ve duvarlarında bağlayıcı harç olarak kireç harç kullanılmıştır.

Kilisenin üst örtüsü konusundaki fikrimiz beşik tonoz ile örtülü olabileceği yönündedir. Kilisenin hem tek nefli ve görece dar oluşu, hem de benzer örneklerden yola çıkarak olasılıkla beşik tonoz örtüsüne sahip olduğunu düşünmekteyiz.

Süsleme:

Mevcut verilere ışığında bezeme yönünden mütevazı olduğu anlaşılan kilisenin apsis dış cephesinin kısmen taş işçiliği ile zenginleştirildiğine dair veriler bulunur.

Kilisenin apsisi bugün büyük oranda yıkılmış olsa da bölgedeki diğer kiliselerle paralel şekilde taş işçiliğiyle zenginleştirilmiştir. Apsisin dışında bulduğumuz ve malzeme ve form açısından apsize ait olduğu neredeyse kesin olan mimari bloklara bakıldığında dış sırası ile bezenmiş saçak kornişleri ile silmeli bloklar görülebilir. Apsis içerisinde ve dışındaki taş yığınları arasında, olasılıkla apsis pencere kemerlerine ait

bazı bloklar üzerinde oldukça sığ silmeler görülür. Bu nedenle kilisenin bölgedeki kiliseler ile benzer apsis cephesi özellikleri taşıdıklarını düşünmekteyiz.

Tarihlendirme Önerisi: Bizans Dönemi 5-6. Yüzyıl.

Kaynakça: -

Karşılaştırma Örnekleri: Boğdan Sarayı Kilisesi (Eyice 1963,s.52; Müller-Wiener 2001,s.108), Şahinefendi Mezarlık Şapeli (Erpek 2019,s.62), Soğanlı Ak Kilise (Restle 1979,s.24-25), Alahan Mağara Kilise (Hill 1996,s.72-73), Gazipaşa 10C. nolu Kilise (Hill 1996,s.168-169), Cennet Cehennem Azize Mary Şapeli (Hill 1996,s.113-114), Andriake F Kilisesi (Tekinalp 2000,s.174)

3.A.31. Perikalesi 2. nolu Kilisesi

Yeri: Kozan ilçe merkezinin 6 kilometre doğusunda, Eskikabasakal mahallesi sınırlarındadır. Köyün 1.5 kilometre güneyindeki oldukça dağlık ve ormanlık bölgede, Perikalesi olarak bilinen kalıntıların bulunduğu dağın üzerinde, 1 nolu kilisenin yaklaşık 300 metre batısındaki kayalık zirvede bulunan kilise, Adana il merkezinin kuş uçuşu 69 kilometre kuzeyinde yer almaktadır²⁹⁴.

Koordinatları: 753834-4146891 (UTM 6-ED50)

İnceleme Tarihi: 6 Ekim 2020-19 Kasım 2020

Çizim no: 55

Fotoğraf no: 409-428

Tasvir:

Perikalesi 2. nolu Kilise, 1. nolu kilisenin batısında ve çevreye hakim en yüksek zirvede yer alır. Batıdan doğuya hafif eğimli arazide bulunan kilisenin batı ve kuzey cepheleri, kayalık kütlenin traşlanması ile oluşturulmuş ve kaya yüzeyine bitişik duvarlarla inşa edilmiştir. Bu nedenle dışarıdan bu cepheler görülmez.

Güney cephede kilisenin özgün güney beden duvarının kısmen günümüze ulaştığı görülür. Batı ve kuzeyde kör olan duvarlarda kapı açıklığı bulunmadığından güney duvar üzerinde iki kapı açıklığına yer verilmiştir. Bu cephe üzerinde her biri 120 cm. genişliğinde olan kapı açıklığına ait söveler in situ halde görülebilir. Batıya yakın olan kapının ise lentosu çökmüş olup üzeri haç kabartmaları ile bezenmiştir.

Tıpkı 1. nolu kilisede olduğu gibi Perikalesi 2. nolu kilisede de kilisenin güneybatı köşesine eklenmiş bir ek mekan bulunur. Bitişik halde inşa edilen ve şapel olduğunu düşündüğümüz bu mekan kare formuna yakın olup dıştan dışa 5.3 metre boyunda ve 5.1 metre enindedir. Şapelin girişi batı duvarında yer alan 110 cm.lik kapıdan sağlanır. Ayrıca ana kilisenin apsisinden de buraya açılan 85 cm.lik bir kapı bulunur. Şapel içten yarım daire formu iki bitişik apsise sahip olup apsisler içten içe 180 cm. genişliğinde ve 150 cm. derinliğindedirler. Fakat dıştan düz duvar geçildiği için şapelin apsisleri dıştan algılanmaz.

Doğu cephede, ana kilisenin apsisine ait duvarların bir kısmı görülür. Dışa taşkın olan apsis, dıştan beş yüzeyli çokgen forma sahiptir. Apsis dış yüzeylerinden ilk ve sonuncusu 280 cm., diğerleri 200 cm. genişliğindedirler. Apsis önündeki dolgu ve yıkılmalar nedeniyle kısmen görülebilen apsis duvarına bakıldığında cepheye simetrik

²⁹⁴ Adana Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 31.05.2007 gün ve 2745 sayılı kararıyla tescil edilen 1. Derece arkeolojik sit alanı içerisinde yer almaktadır.

yerleştirilmiş ve her biri yaklaşık 110 cm. genişliğinde üç pencere açıklığı olduğu anlaşılmaktadır. Pencere alt kotundan ise yatay silme kuşağı geçer. Bu yönleriyle bölgedeki çağdaş kiliselerdeki apsislerle paralellik gösterir. Apsis önünde ve yakın çevresinde ise saçak kornişlerine ait üst yapı elemanları gözlemlenebilmektedir.

Kilisenin doğu ve güneydoğusundaki eğimli alan boyunca, kilisenin özelliklerini kısmen yansıtan büyük boyutlu mimari bloklar aşağı doğru yayılmıştır. Bunlar arasında pencere söveleri, kemer taşları, saçak korniş blokları gibi nitelikli elemanlar görülebilir.

Kilisenin içerisine, sadece güneydeki kapı açıklıklarından girildiğinde doğrudan naosa girilir. Naos 13.1 m. X 7.2 m. ölçülerindedir. Tek mekanlı bir naosa sahip kilisenin nartheksi yoktur. Özellikle apsise yakın bölümde apsisten dökülen büyük bloklar ve ağaçlar nedeniyle görüş açısı sınırlıdır.

Naosta kuzey ve batı duvarının, dıştan kayalık zemin seviyesindeyken içeriden yer yer 4 metreye yakın yükseklikte görülebilir. Güneyde dışarıdan görülen her iki kapı açıklığının dışında, güneybatı köşede kayanın düzeltilmesi sonrası inşa edilen duvar görülür. Bu yönüyle batı ve kuzey duvarlara kısmen benzer. Apsise yakın bölümde ise kuzeydeki uygulamanın simetriği şeklinde içe doğru dış yapar.

Doğuda ise apsis iç cephesi görülür. Dıştan kısmen toprak altında olan apsis iç cephede büyük blok taşlarla neredeyse dolmuş durumdadır. Dışarıda beş yüzeyli çokgen bir yapıya sahip apsisin içeriden yarım daire formunda olduğu görülür. Dolgu toprak ve taşlar nedeniyle özgün zeminini göremediğimiz apsisde synthronon olup olmadığı belirsizdir. Apsis üzerinde başlangıç noktalarına yakın konumda kuzeye ve güneye açılan birer kapı açıklığı bulunur. Güneydeki açıklık, bu yönde bulunan bitişikteki şapele açılır. Apsisin içten içe genişliği 4.8 metre, derinliği ise 3.6 metre olarak tarafımızdan ölçülmüştür.

Plan:

Perikalesi 2 nolu Kilise mevcut haliyle apsis dahil dıştan dışa 19.9 m. X 9 m. ölçülerindedir. Şu halde doğu-batı doğrultulu dikdörtgen planlı bir naos ve doğu yönüne eklenmiş yarım daire formlu apsis ile beraber tek nefli bir kilise örneğidir. Kilisenin içerisinde nef ayrımlarına dair herhangi bir in situ veri olmadığı gibi nef ayrımları ile ilişkilendirilebilecek serbest taşıyıcı ve tamamlayıcı elemanlar ya da ayırıcı levha parçalarına da rastlanmamıştır. Kilisenin nartheksi veya pastoforium mekanlarına dair herhangi bir kalıntı yoktur. Ancak güneydoğu köşesine bitişik ve şapel olabilecek bir ek mekan bulunur.

Malzeme Teknik:

Perikalesi 2 nolu Kilise’de ana inşa malzemesi olarak kireçtaşı kesme taş tercih edilmiştir. Kayalık kütlenin traşlanması sonrasında, kayaya bitişik bir duvar kilisesi olarak inşa edilen kilisede apsis düzgün ve büyük boyutlu kesme taşlar kullanılarak sağlam inşa edilmiş olmasına rağmen kuzey ve batı duvarlarında görebildiğimiz kadarıyla kilisenin geri kalanında nispeten daha özensiz taşlar kullanılmıştır. Ancak beden duvarı köşelerinde, kapı ve pencere çerçevelerinde yine daha düzgün kesme taş kullanılmıştır. Kayalık kütle ile kesme taşlar arasında kalan boşluk moloz taş dolgu ile doldurulmuştur. Dolayısıyla bir sıra kesme taş+moloz dolgu+kayalık kütle şeklinde sırlamak doğru olacaktır. Duvarların iç yüzeylerinde sıva olarak ve duvarlarında bağlayıcı harç olarak kireç harç kullanılmıştır.

Kilisenin beden duvarları yaklaşık 90 cm. kalınlıkta inşa edilmiştir. Ancak ana apsisin kalınlığı biraz daha fazla olup 110 cm.dir.

Kilisenin üst örtüsü konusundaki fikrimiz beşik tonoz ile örtülü olabileceği yönündedir. Kilisenin hem tek nefli ve görece dar oluşu, hem de benzer örneklerden yola çıkarak olasılıkla beşik tonoz örtüsüne sahip olduğunu düşünmekteyiz.

Süsleme:

Mevcut verilere ışığında bezeme yönünden mütevazı olduğu anlaşılan kilisenin apsis dış cephesinin ve kapı açıklıklarının kısmen taş işçiliği ile zenginleştirildiğine dair veriler bulunur.

Kilisenin apsisi bugün büyük oranda yıkılmış olsa da bölgedeki diğer kiliselerle paralel şekilde taş işçiliğiyle zenginleştirilmiştir. Apsisin dışında bulduğumuz ve malzeme ve form açısından apsize ait olduğu neredeyse kesin olan mimari bloklara bakıldığında dış sırası ile bezenmiş saçak kornişleri ile silmeli bloklar görülebilir. Apsis içerisinde ve dışındaki taş yığınları arasında, olasılıkla apsis pencere kemerlerine ait bazı bloklar üzerinde silmeler görülür. Apsis pencereleri alt kotundan da yatay uzanan silmeli kuşak bulunur. Bu nedenle kilisenin bölgedeki kiliseler ile benzer apsis cephesi özellikleri taşıdıklarını düşünmekteyiz.

Gerek güneydeki şapelin gerekse de ana kilisenin kapı açıklıklarına ait söve ve lentolarda nitelikli taş işçiliği görülür. In situ görülen sövelerin üzeri kaval silmelerle geçilmiştir. Batıya yakın kapının lentosunda ise bir birine eşit mesafede yerleştirilmiş eşit kollu üç haç motifi kabartma tekniğinde yapılmıştır. Apsisin doğusundaki yamaçta görülen bir blok üzerinde de kazıma tekniğiyle işlenmiş bir haç motifi görülür. Yine

apsisin hemen önünde, kırıklı apsis yüzeyine ait bir blok üzerinde eşit kollu haç kabartması bulunur.

Tarihlendirme Önerisi: Bizans Dönemi 5-6. Yüzyıl.

Kaynakça: -

Karşılaştırma Örnekleri: Boğdan Sarayı Kilisesi (Eyice 1963,s.52; Müller-Wiener 2001,s.108), Şahinefendi Mezarlık Şapeli (Erpek 2019,s.62), Soğanlı Ak Kilise (Restle 1979,s.24-25), Alahan Mağara Kilise (Hill 1996,s.72-73), Gazipaşa 10C. nolu Kilise (Hill 1996,s.168-169), Cennet Cehennem Azize Mary Şapeli (Hill 1996,s.113-114), Andriake F Kilisesi (Tekinalp 2000,s.174)

3.A.32. Yardibi Köyü Kilisesi

Yeri: Saimbeyli ilçe merkezinin 15 kilometre güneydoğusunda, Adana il merkezinin 126 kilometre kuzeyinde bulunan Yardibi Köyü sınırlarındadır. Kilise, Yardibi Köy merkezinin kuzeyinde, seyrek ormanlarla kaplı ve tüm bölgeye hakim yüksek bir dağın üzerinde bulunur²⁹⁵.

Koordinatları: 246078-4197314 (UTM 6-ED50)

İnceleme Tarihi: 8 Kasım 2020

Çizim no: 56

Fotoğraf no: 429-440

Tasvir:

Kilisenin beden duvarlarına ait duvar bakiyeleri yer yer günümüze ulaşmıştır. Güney yönüne doğru kısmen eğimli bir zemin üzerine inşa edilen kilisenin bazı bölümleri dolgu toprak sebebiyle görünmese de takip edilen izlere bakıldığında yapı algılanabilmektedir. Doğu-batı doğrultulu olarak inşa edilen kilisenin dıştan dışa ölçüleri apsis dahil 14.05 m. X 8.4 m.dir.

Batıda ve güneyde yıkılmış duvarların ve toprağın oluşturduğu birikinti sebebiyle duvarlara ait izler pek algılanamamaktadır. Kuzey cephede, duvarın üst kısımları yıkılmış olsa da alt kısımlarının zemin seviyesinde yer yer görünür olduğu anlaşılmaktadır. Duvarın orta bölgesinin sağında 90 cm. genişliğinde bir kapı açıklığı bulunur.

Doğuda ise yapının apsis cephesi görülür. Düzgün kesme taşlarla inşa edildiği anlaşılan apsis dışa taşkın olup dairesel forma sahiptir. Apsis üzerinde herhangi bir pencere açıklığı görülememektedir. Ancak yapının özgün kotlarını bilmiyor olsak da günümüze ulaşan duvarların pencere seviyesinin altına kadar yıkılmış olabileceği ve bu nedenle olası pencereleri göremediğimizi düşünmekteyiz. Apsisin hemen önünde etrafa dağılmış bazı mimari bloklar görülür. Bunlar arasında üst yapı elemanı olabilecek bloklar dikkat çekicidir. Bölgedeki anıtsal kiliselerde sıklıkla karşılaştığımız taş konsollu saçak elemanları karşılaştırma açısından özellikle önem taşır. Yine genellikle kapı ve pencere açıklıklarının etrafında tercih edilen kaval silmeli bloklar etrafta dağınık vaziyette görülür.

Kilisenin içerisine kuzey cephede bırakılan 90 cm. genişliğindeki açıklıktan girilebilmektedir. Naosun yoğun bitki ve dolgu toprakla örtülü oluşu, naosu zemin ve

²⁹⁵ Adana Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 29.04.2005 gün ve 597 sayılı kararıyla 1.derece arkeolojik sit olarak tescil edilmiştir.

olası iç elemanlarla beraber bir bütün olarak algılamayı şimdilik imkansız kılmaktadır. Naostan doğuya doğru bakıldığında dolgu toprağa gömülü olan kilisenin apsisinden geriye kalan kısımlar görülür. Apsis dışarıdan büyük boyutlu düzgün kesme taşlar ile inşa edilmişken içeriye bakan kısmının kabayonu taştan inşa edilmiştir.

Üzerinde herhangi bir pencere açıklığı görülmeyen apsisin başlangıç noktalarındaki içten içe genişliği 480 cm. derinliği ise 360 cm.dir. Apsis içerisindeki dolgu nedeniyle synthrononun varlığı belirsizdir.

Plan:

14.05 m. X 8.4 m. ölçülerinde doğu-batı doğrultulu ve dikdörtgen bir forma inşa sahip kilise, naos ve apsis bölümlerinden meydana gelir. Kiliseye giriş için kuzey duvarında bir kapı açıklığı bırakılmıştır. Yaptığımız gözlemlerde ve eldeki mevcut veriler arasında nartheks varlığını ve kilisenin kendi içerisinde neflere ayrıldığını ileri sürecektir somut veri yoktur. Kilisenin yakın çevresinde yaptığımız gözlemlerde, kiliseye ait olabilecek herhangi bir taşıyıcı ve tamamlayıcı eleman göremediğimizden ve yapının genişliğini de göz önüne aldığımızda tek nefli olarak inşa edildiğini düşünmekteyiz.

Malzeme Teknik:

Yapıdan günümüze ulaşana duvar bakiyelerine bakıldığında inşa malzemesi olarak kireçtaşı düzgün kesme taş, kabayonu taş malzeme ve moloz taşın tercih edildiği görülür. Başta apsiste olmak üzere kapı açıklıklarında ve beden duvarlarının köşelerinde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Dışta düzgün kesme taş, içte kabayonu kesme taş ile örülerek iki sıranın arası moloz taş dolgu ile doldurulmuştur. Duvarlarda kireç harç bağlayıcı malzeme olarak kullanılmıştır. Yapıda beden duvarları birbirleri ile orantılı bir şekilde yaklaşık 80 cm. kalınlıkta inşa edilmiştir.

Yapının üst örtüsü ile ilgili güçlü bir verimiz yoktur. Ancak alanda görebildiğimiz çatı kiremiti parçaları ve duvar kalınlıkları çıkarıldığında geriye kalan yaklaşık 7 metrelik açıklık göz önüne alındığında, yapının üstünün ahşap kırma çatı kullanılarak-olası ahşap dikmeler yardımı ile- örtülü olabileceğini düşünebiliriz.

Süsleme:

Etrafa dağılan mimari bloklardan yola çıkarak, kilisenin saçak kotunda dış sırası ile bezeli kornişler kullanılarak anıtsallık kazandırıldığı, apsis üzerinde yatay silme kuşaklarıyla cepheye hareketlilik kazandırıldığını düşünmekteyiz.

Tarihlendirme Önerisi: Bizans Dönemi 5-6. Yüzyıl.

Kaynakça: -

Karşılaştırma Örnekleri: Boğdan Sarayı Kilisesi (Eyice 1963,s.52; Müller-Wiener 2001,s.108), Şahinefendi Mezarlık Şapeli (Erpek 2019,s.62), Soğanlı Ak Kilise (Restle 1979,s.24-25), Alahan Mağara Kilise (Hill 1996,s.72-73), Gazipaşa 10C. nolu Kilise (Hill 1996,s.168-169), Cennet Cehennem Azize Mary Şapeli (Hill 1996,s.113-114), Andriake F Kilisesi (Tekinalp 2000,s.174)

3.B. Kalıntıları Günümüze Ulaşamayan Kiliseler

3.B.1. Yukarıkardak Kilisesi

Yeri: Karaisalı ilçesine bağlı, ilçe merkezinin kuzeyinde bulunan Çevlik Köyü sınırlarında, Yukarıkardak mahallesi meskun mahali içerisinde alır²⁹⁶.

Koordinatları: 679665 – 4140615 (UTM 6-ED50)

İnceleme Tarihi: 14 Ekim 2019

Çizim no:57-58

Fotoğraf no:441-448

Tasvir:

Kilisenin beden duvarları tamamen yıkılmıştır. Günümüzde, hafriyat dökülmüş ve yer yer tesviye edilmiştir. Bu nedenle kiliseye ait izler çok zor takip edilebilmektedir. Kuzey beden duvarına taş sırası ile nartheks duvarının bir kısmı seçilebilmektedir. Yapıya ait envanter fişindeki fotoğraflarda, yapının tespit tarihinde temel seviyesinde olduğu görüldüğünden ve yapının cephelerini gösteren herhangi bir görsel veri olmadığından dış tasvir yapılamamaktadır. Kiliseye ait işlem dosyasındaki koordinatlı kadastral haritaya göre kilise ölçeklendirildiğinde ve zeminde görülebilen duvar izleri dikkate alınarak, kesin olmamakla beraber 11.40 metre genişliğinde ve 18.40 metre uzunluğunda olduğu tahmin edilebilir.

Kiliseye giriş, batıda yer alan bir kapı açıklığından sağlanır. Burada enlemesine uzanan nartheke girilir. Nartheke içinde, mekanın bölünmüş olduğuna dair herhangi bir iz olmadığından tek mekanlı olduğu kabul edilir. Nartheksin eni 11.40 metredir. Narthekesten yine bir kapı açıklığı vasıtasıyla naos kısmına geçilir Naosta nef ayrımlarına ilişkin izler görülür. Burada orta nef yanlardaki diğer iki neften daha geniş tutulmuştur. Orta nef genişliği 5.7 metre iken yan nefler daha dardır. Girişin tam karşısında, içten ve dıştan yarım daire formlu apsis yer alır. Apsis derinliği 3.05 m. genişliği ise 4.45 metredir. Apsis zemin seviyesinde olduğundan cephesinde herhangi bir pencere açıklığı olup olmadığı bu aşamada belirlenememiştir.

Plan:

Doğu-batı doğrultulu inşa edilmiş olan kilise, nartheks, naos ve apsis bölümlerinden meydana gelip üç nefli bazilika planlıdır. Dikdörtgen planlı olan naosa giriş, batı cephesindeki bir kapıdan sağlanmaktadır. Toprak seviyesindeki izlerden

²⁹⁶ Adana Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 29.06.2006 gün ve 1713 sayılı kararıyla tescil edilerek envanterlenen kilise, maalesef günümüze ulaşamamıştır.

neflerin ayrımları seçilmektedir. Naosun doğusunda yer alan apsis, hem içten hem dıştan yarım daire olacak şekilde inşa edilmiştir.

Malzeme-Teknik:

Kilisenin ana inşa malzemesi kireçtaşı kabayonu kesme taş ve moloz taştır. Kilisenin duvarlarında kabayonu taş malzeme ve arasına moloz taş dolgu tekniği kullanılmıştır. Duvarların inşasında da kireç harç bağlayıcı malzeme olarak kullanılmıştır. Kireç harcın içerisine seramik parçalarının eklenerek harcın mukavemetinin arttırılmıştır. İyi korunmuş yerlerde duvarların kalınlıkları 80 cm.dir. Kilise içerisinde çok yoğun çatı kiremiti parçası bulunması, kilisenin olasılıkla ahşap çatı üst örtü sistemine sahip olduğunu düşündürür.

Süsleme:

Kiliseye ait herhangi bir görsel veri, ya da yerinde herhangi bir mimari plastik parça bulunmadığından kilisenin özgün halinde süsleme ögesine sahip olup olmadığı belirsizdir.

Tarihlendirme Önerisi: Bizans Dönemi 5-6. yüzyıl

Kaynakça:-

Karşılaştırma Örnekleri: Alahan Batı Bazilikası (Hill 1996, s.73), Alahan Doğu Bazilikası, (Gough 1968,s.461), Anemurium Nekropolis Bazilikası (Russel 1989, s.1630), Anemurium Merkez Bazilika (Russel 1989, s.1624-1625), Castabala Kuzey Kilise (Hill 1996,s.104), Castabala Güney Kilise (Hill 1996, s.105), Canbazlı Bazilikası (Hill 1996, s.107-110), Demirciören Kilisesi (Aydın 2003, s.416), Hasanlıler Kilisesi (VTIB,s.64-65), Işıkkale Kilisesi (Westphalen 2015,s.548), Kanlıdivane I nolu Kilise (Eyice 1976/77, s.423; Hill 1996, s.179-182), Öküzlü Kuzey Kilise(Eyice 1982, s.355-367) , Öküzlü Güney Kilise(Eyice 1982,s.355-367), Olba Kilisesi (MAMA III,s.87)

3.B.2. Faydalı Köyü Kilisesi

Yeri: İl merkezinin 32 kilometre kuzeydoğusunda bulunan İmamoğlu ilçesi, Faydalı köyü(Aliler) Uyuzpınarı mevkiindeydi²⁹⁷. Günümüze ulaşamayan kilisenin mozaikleri ve bazı mimari plastik parçaları Adana Arkeoloji Müzesine taşınmıştır.

Koordinatları: 729909-4123759(UTM 6 Derece ED50)

İnceleme Tarihi: Mayıs 2018- 26 Ekim 2020

Çizim no: 59-60

Fotoğraf no: 449-452

Tasvir:

İmamoğlu ilçesi, Faydalı(Aliler) köyü Uyuzpınarı mevkiinde, 2015 yılında Adana Müzesince yapılan kurtarma kazıları sonucunda zengin bir mozaik döşemeye sahip yapı kalıntısı açığa çıkarılmıştır. Doğu-batı doğrultulu yapı kalıntısı temel seviyesinde korunmuştur. Mevcut mimari kalıntıların oluşturduğu yapısal izler bir kilisenin varlığını ortaya koyar. Kilisenin dış cephesine dair elde herhangi bir veri olmadığından cephe özelliklerine dair bir şey söylenememektedir. Müze Müdürlüğünün kazı raporunun ekinde ortaya çıkan kalıntının ölçeksiz bir çizimi bulunur.

Kilise mozaiklerin sergilenmesi amacıyla ilgili koruma kurulu kararı alındıktan sonra Adana Arkeoloji Müzesine taşınmıştır.

Günümüze ulaşamayan kilisenin elimizdeki eski fotoğraflarından anlaşıldığı kadarıyla batıda nartheksten naosa geçişin olduğu söylenebilir. Narthekse giriş noktaları belirsizdir. Ancak nartheksin kendi içerisinde üç bölüme ayrıldığı açıklık izlerinden anlaşılmaktadır. Burada ilginç olan uygulama ise; beklenenin aksine nartheksteki her üç bölümün naosa geçişi sağlayan birer açıklığının olmayışındır. Dolayısıyla nartheksin yan mekanlarından naosa geçiş olmadığından bu mekanlar kapalı oda şekline dönüşmüştür. Nartheksin genişliği yaklaşık 4.60 m.dir.

Nartheksten naosa geçiş ise yaklaşık 2.20 m. ölçüsünde bir girişle sağlanır. Üç nefe ayrılmış naosta ana nefe bakıldığında 8.25 m. genişliğinde ve 26.2 metre uzunluğunda olduğu söylenebilir. Yan neflerin genişliği ise yaklaşık 2.86 m.dir. Burada özellikle vurgulamak gerekir ki maalesef yapılan kazılar apisisi ortaya koyacak kadar genişletilmeden sonlandırılmıştır. Bu nedenle apsis ölçülerini ve formunu şuan söylemek olanaksızdır. Yine de benzer örneklerden hareketle apsisin orta nef kadar bir genişliğe sahip olduğunu varsaymak yerinde olacaktır. Ana nefin zemini mozaik

²⁹⁷ Adana Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 29.04.2015 gün ve 4975 sayılı kararıyla 1. derece arkeolojik sit alanı olarak tescil edilmiştir.

panolarla döşenmiştir. Ana nefi yan neflerden ayıran duvar izleri net bir şekilde görülür. Kuzey nef ile ana nefi ayıran duvarların üzerinde de in situ halde 7 sütun kaidesi tespit edildi. Kaidelerin plinthos ölçüleri 83 cm. X 83 cm. olup tam kare formundadırlar. Buradan hareketle nefler arasının sütunlara taşıtılan kemerler ile geçildiği düşünülebilir. Güney nefte ise yine 1 sütun kaidesi tespit edildi ancak bulunduğu yer muhtemel güney beden duvarı olduğundan özgün konumunda olmadığı izlenimi uyandırmaktadır.

Plan:

Yapı kalıntısının ortaya çıkarılmış bir apsisi maalesef yoktur. Ancak doğu- batı yönünde uzanan, üç mekana ayrılmış nartheks, ortada diğerlerinden geniş tutulmuş bir nef ve yanlarda birer olmak üzere üç nef ile tarif edilebilecek yapı kalıntısının bazilikal planlı bir kilise olduğu anlaşılmaktadır. 14 m. X 30.8 m. ölçülerindeki naos bölümü ½ oranıyla gayet uyumludur. Apsisin ve doğu cephesinin kazılmamış olması, kilisede postophorium mekanlarının olup olmadığı konusunu karanlıkta bırakmıştır.

Malzeme Teknik:

Faydalı Köyü Kilisesinin halihazırda toprak altında kalmış olması ve yapıya ait oldukça sınırlı yazılı ve görsel veri olduğundan yapının malzeme ve teknik özellikleri hakkında son derece sınırlı birşeyler söylenebilir. Kilisede gerçekleştirilen kazılara ait fotoğraflardan anlaşıldığı kadarıyla yapı bir duvar kilisesidir. Temel seviyesinde kalan duvar izlerine bakıldığında kesmetaş malzeme kullanılarak inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bağlayıcı malzeme kullanımına yönelik ise herhangi bir bilgiye sahip değiliz ancak dönem yapılarıyla paralel olarak kireç harç kullanılmış olabileceğini düşünmekteyiz.

Süsleme:

Kilisenin naos kısmı tamamen mozaik panolarla döşenmiştir. Ancak kaçak kazılar sonucu bazı bölgeleri maalesef günümüze ulaşamamıştır. Müzeye taşınmış olan mozaik döşemeler bakıldığında yan neflerde baklava dilimi motifinin ağırlıklı olarak tercih edildiği görülür.

Orta nefteki geniş alan ise birbirine yakın ölçülerdeki üç panoya ayrılmıştır. Panoların etrafını çeviren bordür içerisinde daire içerisine alınmış alanlarda keklik, üzüm salkımı, kantharos, vb motiflere yer verilmiştir. Orta panoda ise birbirine bağlanmış büyük düğümler ve bu düğümlerin içerisindeki boşluklarda da ilk panodakine benzer motifler işlenmiştir. Son panoda ise yan neflerde olduğu gibi baklava dilimi motifi ağırlıklı olarak kullanılmıştır.

Tarihlendirme Önerisi: Bizans Dönemi 5-6. yüzyıl

Kaynakça: -

Karşılaştırma Örnekleri: Alahan Batı Bazilikası (Hill 1996, s.73), Alahan Doğu Bazilikası, (Gough 1968,s.461), Anemurium Nekropolis Bazilikası (Russel 1989, s.1630), Anemurium Merkez Bazilika (Russel 1989, s.1624-1625), Castabala Kuzey Kilise (Hill 1996,s.104), Castabala Güney Kilise (Hill 1996, s.105), Canbazlı Bazilikası (Hill 1996, s.107-110), Demirciören Kilisesi (Aydın 2003, s.416), Hasanlıler Kilisesi (VTIB,s.64-65), Işıkkale Kilisesi (Westphalen 2015,s.548), Kanlıdivane I nolu Kilise (Eyice 1976/77, s.423; Hill 1996, s.179-182), Öküzlü Kuzey Kilise(Eyice 1982, s.355-367) , Öküzlü Güney Kilise(Eyice 1982,s.355-367), Olba Kilisesi (MAMA III,s.87)

3.B.3. Feke Mozaikli Kilise

Yeri: Feke ilçe merkezinin 500 metre güneydoğusunda, İslam mahallesi sınırlarındadır. Modern bir konut yapısının altında olan kilise, Adana il merkezinin kuş uçuşu 105 kilometre kuzeyindedir. Kilise, İslam mahallesinde, 149 ada 48 nolu parselde yer almaktadır²⁹⁸. Mozaikleri Adana Arkeoloji Müzesine taşınan kilise günümüze ulaşamamıştır.

Koordinatları: 497720-4186850 (UTM 6-ED50)

İnceleme Tarihi: Mayıs 2018

Çizim no: 61-62

Fotoğraf no: 453-456

Tasvir:

Üzerinde betonarme yapı bulunan kilisenin mozaik taban döşemesi ve apsis izi günümüze ulaşsa da mozaiklerin güvenlik ve koruma problemleri nedeniyle Adana Arkeoloji Müzesine taşınmıştır. Bu nedenle kiliseye ait herhangi bir veri şuan yerinde görünmemektedir. Ancak gerek kurum arşivinde ve gerekse de kiliseyi de ele alan az sayıdaki eski bilimsel çalışmalar sayesinde kilisenin taşınmadan önceki durumu ve özellikleri hakkında sınırlı da olsa bilgiye ulaşılabilmektedir. Kilise ile ilgili bilgileri, Hellenkemper ve Hild'in verdiği kısa bilgi ile Tülek'in mozaik odaklı doktora tezinde aktardıkları, koruma kurulu arşivindeki belgelerle beraber değerlendirilerek verilmeye çalışılmıştır. Kiliseden geriye sadece apsisin bir bölümü zemin seviyesinde görülebilmektedir.

Kiliseye güney duvarındaki kapı açıklığından girilir. Halihazırda betonarme evin altındaki kiliseye girildiğinde doğrudan naosa geçilmiş olur. Kilisenin tek nefli olduğu ve nartheks bölümüne sahip olmadığı söyleyebilir. Betonarme evin odalarına ait duvarlar nedeniyle bir bütün halinde görülemeyen nasoun zemini mozaik panolarla döşenmiştir. Nasoun yaklaşık ölçüleri 9 m. X 6 m. civarındadır.

Apsisin bir kısmı evin altında bir kısmı ise dışarıda kalmıştır. Apsisin dışa taşkın ve hem içten hem dıştan yarım daire formunda olduğu söylenebilir. Eldeki veriler apsisin yaklaşık 4.5 m. genişliğinde ve 4.1 m. derinliğinde olduğuna işaret eder.

²⁹⁸ Adana Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 28.10.2005 gün ve 1118 sayılı kararıyla tescil edilen 1. Derece arkeolojik sit alanı içerisinde yer almaktadır.

Plan:

Feke Mozaikli Kilisenin ölçüleri, yayınlardan ve belgelerden elde edilen bilgiler ışığında kesin olmamakla birlikte apsis ve duvar kalınlıkları dahil 14.1 m. X 7 m. civarındadır. Şu halde doğu-batı doğrultulu dikdörtgen planlı bir naos ve doğu yönüne eklenmiş yarım daire formlu bir apsis ile beraber tek nef planlı bir kilise örneğidir. Kilisenin içerisinde nef ayrımlarına dair herhangi bir in situ veri olmadığı gibi nef ayrımları ile ilişkilendirilebilecek serbest taşıyıcı ve tamamlayıcı elemanlar ya da ayırıcı levha parçalarına da rastlanmamıştır.

Malzeme Teknik:

Feke Mozaikli Kilisesinde görülebildiği kadarıyla ana inşaa malzemesi olarak kireçtaşı kesme taş tercih edilmiştir. En azından apsisin büyük boyutlu kesme taşlar kullanılarak sağlam inşaa edildiği söylenebilir. Kilisenin beden duvarlarının niteliğine dair herhangi bir şey söylenemese de Tülek tarafından mozaiklerin yerleştirildiği plana bakıldığında beden duvarlarının yaklaşık 75 cm. kalınlıkta olabileceği anlaşılmaktadır. Ancak apsisin kalınlığı biraz daha fazla olup 105 cm. civarındadır. Böylelikle apsis diğer benzer yapılarda olduğu gibi daha sağlamlaştırılmıştır.

Kilisenin üst örtüsü konusundaki fikrimiz beşik tonoz ile örtülü olabileceği yönündedir. Zira burada kilisenin hem tek nefli ve görece dar oluşu, hem de yakındaki benzer örneklerden hareketle beşik tonoz örtüsü olduğunu düşünmekteyiz.

Süsleme:

Kilisedeki ana süsleme unsuru mozaik zemin döşemeleridir. Ancak mozaikler halihazırda yerinde değildir. Mozaikler hakkında bilgiyi, Kilikya bölgesi zemin mozaikleri ile ilgili araştırma yapan Fusun Tülek tarafından hazırlanmış doktora tezinden ve Hellenkemper ile Hild'in verdiği kısa bilgilerle fotoğraflardan öğrenmekteyiz. Mozaik döşeme planından anlaşıldığı kadarıyla naos eşit dört panoya bölünmüş olup apsis içerisi de ayrıca mozaik döşenmiştir. Svastika-meander motiflerini içeren bordürlerle çevrelenen panoların içerisinde bitkisel ve geometrik kompozisyonlar hakimdir. Söz konusu tezde detaylıca anlatılan ve analiz edilen mozaiklerin apsiste kalan kısmında adak yazıtı bulunur. Hellenkemper ve Hild apsisteki bu mozaığın stilistik özelliklerinden yola çıkarak 5. yüzyılın ilk yarısına tarihler.

Tarihlendirme Önerisi: Bizans Dönemi 5. Yüzyıl.

Kaynakça: Tülek 2004,s.66-74; Hellenkemper-Hild 1986,s.98-99.

Karşılaştırma Örnekleri: Boğdan Sarayı Kilisesi (Eyice 1963,s.52; Müller-Wiener 2001,s.108), Şahinefendi Mezarlık Şapeli (Erpek 2019,s.62), Soğanlı Ak Kilise (Restle 1979,s.24-25), Alahan Mağara Kilise (Hill 1996,s.72-73), Gazipaşa 10C. nolu Kilise (Hill 1996,s.168-169), Cennet Cehennem Azize Mary Şapeli (Hill 1996,s.113-114), Andriake F Kilisesi (Tekinalp 2000,s.174)

3.B.4. Misis Bazilikası

Yeri: İl merkezinin 20 kilometre doğusunda bulunan ve Yüreğir ilçesine bağlı Yakapınar (Misis) mahallesi sınırlarındadır. Günümüze ulaşamayan Bazilika, bugün kazısı yapılan Misis Höyüğü'nün hemen batısındaydı.

Koordinatları: 733260 – 4093593 (UTM 6-ED50)

İnceleme Tarihi: 18 Ekim 2019-23 Ağustos 2020

Çizim no: 63-64

Fotoğraf no: 457-466

Tasvir:

1955 yılında Prof. Th. Helmuth Bossert başkanlığında bir ekip tarafından Misis Höyüğü'nde yapılan kazılar sırasında, höyüğün batısındaki düzlükte bahçe yapımıyla tesadüfen farkedilen mozaikleri açığa çıkarmak üzere yapılan kazılar sonucunda bir kilise açığa çıkarılmıştır. Kilisenin cephesine dair elde herhangi bir veri olmadığından cephe özelliklerine dair bir şey söylenemez. Kazı Başkanı Bossert'in yayınladığı kazı raporunun ekinde ortaya çıkan kalıntının ölçeksiz bir çizimi bulunur. Araştırmacılar, bu ölçeksiz plan ve Budde'nin yayınladığı mozaik kitabındaki ölçüleri dikkate alarak kilisenin 37 m. X 25 m. ölçülerinde olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir²⁹⁹. Kazı yapılan yerde Misis Mozaik Müzesi kurulmuş ancak yakın tarihte buradaki mozaikler sökülerek yeni yapılan Adana Arkeoloji Müzesine taşınmıştır. Bugün yerinde sadece boşaltılan müzenin metruk yapısı görülebilmektedir.

Yapıya ait beden duvarlarının görülememesi sebebiyle yapıya giriş ve iç mekanlar hakkında herhangi bir açıklama getirilememektedir. Hafirinin yayınladığı kazı raporu görsel malzeme sunmada oldukça yetersizdir. Ancak ekip üyesi Ludwig Budde tarafından yapılan yayından da anlaşılacağı üzere Kilisenin zemini oldukça zengin bir mozaik döşemeyle süslenmiştir. Nartheks, üç nef, apsis ve kuzeyde bir olası koridor ile tarif edilen kilisenin duvarlarına ait bazı izler Budde'nin mozaiklerle ilgili kitabında görülebilmektedir. Ancak bu veriler iç tasvir yapmaya elverişli değildir. Yapının batı kısmında bir nartheks, naos kısmında temel seviyesinde görülebilen duvar izlerinin ayırdığı nefler ve oldukça yıkılmış halde olan apsis vardı.

Hafirlerinin yayınlarından anladığımız kadarıyla yarım daire formunda bir apsis, tonozla örtülü üç bölümlü narthekse sahipti. Narthekesteki üç kapı açıklığı ile kiliseye girilmekteydi. Ancak kazılarda sadece en güneydeki kapı in situ olarak görülebilmisti. Yine yapının kuzey duvarında da içeri girişe imkan veren bir kapıya sahipti. Naos kısmı

²⁹⁹ Hill,1996,a.g.k.,s.235

iki sıra pembe granit sütun kullanılarak üç nef ayrılmıştı. Güney nefin zemini ise mermerden *opus sectile* kullanılarak döşenmişti.

Plan:

Doğu- batı yönünde uzanan, nartheks, üç nef, apsis ve kuzeyde bir olası koridor ile tarif edilen kilisenin bazilikal planlı olduğu aşıkardır. Apsisin ve doğu cephesinin kazılmamış olması, kilisede postophorium mekanlarının olup olmadığı konusunu karanlıkta bırakmıştır.

Malzeme Teknik:

Yapıya ait oldukça sınırlı yazılı ve görsel veri olduğundan yapının malzeme ve teknik yönden özellikleri hakkında son derece sınırlı birşeyler söylenebilir. Özellikle Ludwig Budde'nin mozaiklerle ilgili eserindeki fotoğraflardan anlaşıldığı kadarıyla yapı bir duvar kilisesidir. Yer yer temel seviyesinde kalan duvar izlerine bakıldığında , yassı tuğla, kesmetaş malzeme ve moloz taş malzeme ile inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Süsleme:

Kilisenin süsleme programı veya mimari plastik öğeleri hakkında herhangi bir bilgi olmasa da zemin döşemesinin oldukça ihtişamlı olduğu söylenebilir. Mozaik zemin süslemesi malzeme-teknik ve kompozisyonlar yönünden oldukça zengindir. Gerek Yahudilik simgeleri gerekse de Eski Ahit sahnelerine yer verilmiş olması, araştırmacıların yapının bir sinagog olabileceği ihtimalini düşünmelerine yol açar.

Güney nefte, meander ve svastika motiflerinin baskın olduğu bir mozaik döşeme kalıntısı bulunur. Farklı boyutlarda ve türde kuşlar, kaz, keklik gibi hayvanlar, bitkisel motifler, asma, üzüm ve kuştan oluşan kompozisyonlara yer verilmiştir.

Kuzey nefte, stilize dalga motifinin çevrelediği panolarda svastika, haç, birbirine dolanmış iki ip gibi geometrik öğelerden oluşan mozaik ile kaplı olduğu görülür. Yine bu nefte, araştırmacılar tarafından Yahudilikle ilişkilendirilen Samson betimlemesine yer verilmiştir.

Orta nef ise süsleme açısından en zengin mozaiklere sahiptir. Burada döşemenin ana karakterini Nuh peygamberi simgeleyen sahne oluşturur. Sahnenin orta noktasında, Nuh peygamberin tufandan kaçırdığı canlıları koyduğu sandık yer alır. Etrafta ise tufandan kurtulan hayvanlar betimlenmiştir. Bu panonun etrafında ise daha küçük boyutlu mozaik panolara yer verilmiştir. Bu panolarda kuşların yer aldığı kafesler, zincirle taşınan kandil, stilize dalga ve bitki motifleri, tavus kuşu, balıkpulu ve örgü

motifleri, amphora, mum, sepet gibi objelerin betimleri yer alır. Misis Bazilikası zemin mozaikleri oldukça kaliteli işçilik ve konu zenginliğine sahiptir.

Tarihlendirme Önerisi: Bizans Dönemi 5-6. yüzyıl

Kaynakça: Bossert 1957,s. 40-41; Budde 1969; Kitzinger 1973,s.133-144; TIB 5-1, s.357; RBK 4,s. 202-203; Hill 1996,235-236;.

Karşılaştırma Örnekleri: Alahan Batı Bazilikası (Hill 1996, s.73), Alahan Doğu Bazilikası, (Gough 1968,s.461), Anemurium Nekropolis Bazilikası (Russel 1989, s.1630), Anemurium Merkez Bazilika (Russel 1989, s.1624-1625), Castabala Kuzey Kilise (Hill 1996,s.104), Castabala Güney Kilise (Hill 1996, s.105), Canbazlı Bazilikası (Hill 1996, s.107-110), Demirciören Kilisesi (Aydın 2003, s.416), Hasanlıler Kilisesi (VTIB,s.64-65), Işıkkale Kilisesi (Westphalen 2015,s.548), Kanlıdivane I nolu Kilise (Eyice 1976/77, s.423; Hill 1996, s.179-182), Öküzlü Kuzey Kilise(Eyice 1982, s.355-367) , Öküzlü Güney Kilise(Eyice 1982,s.355-367), Olba Kilisesi (MAMA III,s.87)

3.B.5. Karlık Bazilikası

Yeri: İl merkezinin kuşuçuunu 34 kilometre kuzeyinde bulunan ve Sarıçam ilçesine bağlı Karlık Mahallesinin içerisinde, 516 parselde yer almaktaydı³⁰⁰. Bugün yeri bilinse de günümüze ulaşamayan kilisenin mozaikleri Adana Arkeoloji Müzesine taşınmıştır.

Koordinatları: 723990- 4120740 (UTM 6 Ed50)

İnceleme Tarihi: 26.02.2020- 08.11.2020

Çizim no: 65-66

Fotoğraf no: 467-472

Tasvir:

Kilisenin mimarisi hakkında bilgimiz oldukça zayıftır. Zira halihazırda kiliseden geriye herhangi bir iz görülememektedir. Yapı hakkındaki bilgilerimiz, 1958 yılında burayı ziyaret eden Gough tarafından aktarılanlarla sınırlıdır.

Araştırmacının aktardığına göre; burada bir ev sahibinin ortaya çıkardığı yapının ölçüleri 17.50m X 24.10m olsa da bu kilisenin Alahan Batı Kilisesinin 2:1 olan en-boy oranında olması gerekir. Bu varsayıma göre de Karlık Bazilikası 17.50 m. x 35 m. ölçülerinde olmalıydı. Kayıp olan 11 metrelik bölüm ise mevcut evin altında olmalıydı. Bazilikanın dış cephesine ait herhangi bir bilgi ve belgeye sahip olmadığımızdan dış tasvirine yönelik bir açıklama getiremiyoruz.

Gough'un aktardıklarına bakılırsa kilisenin nartheksinin olup olmadığı belli değildir. Zira o dönem kilisenin batı bölümü modern evlerin altında kalmıştı. Kilise tahminen 7.5 metre genişliğe sahip bir orta nef ile 3.85 metre genişlikteki yan neflerden oluşmaktaydı. Bazilikanın apsisi atnalı formundaydı ve 4.3 metre derinliğe sahipti. Apsis içerisinde synthronon basamakları halen görülebilmekteydi. Burada zemin yüksekliği naosun zemin yüksekliğinden biraz fazlaydı. Apsisin yanında postophorium mekanları bulunmaktaydı ve yan neflerden verilen kapılar aracılığıyla girilebilmekteydi. Ancak apsis dış konturları bu mekanlardan da dışarı taşmakta ve kilisenin doğu cephesinde hafif bir taşma göstermekteydi. Araştırmacılar, apsisin olasılıkla üçlü pencere açıklığıyla aydınlatıldığını varsaymaktadır.

Plan:

Karlık Bazilikasında ana nef, yan nefler, postophorium mekanları, apsis varlığı kilisenin bazilikal planlı bir yapı olarak inşa edildiğine işaret eder.

³⁰⁰ Adana Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 01.08.2007 gün ve 3017 sayılı 1. derece arkeolojik sit alanı olarak tescil edilmiştir.

Malzeme Teknik:

Kilisenin inşa malzemesi ve tekniği hakkında oldukça sınırlı bilgiye sahibiz. Öncelikle Karlık Köyü Kilisesinin bir duvar kilisesi olduğu söylenebilir. Gough'un aktardıklarına bakılırsa da kilisede ana inşa malzemesi diğer benzerleri gibi kireçtaşı kesme taş malzemedir. Bugün sadece bir duvarın temel seviyesinde isleri görülebilmektedir. Ancak bağlayıcı malzeme hakkında bir bilgimiz bulunmamaktadır.

Süsleme:

Karlık Bazilikasının öne çıkan özelliği kuşkusuz zemin mozaikleridir. Oldukça etkileyici olan ve bugün Adana Arkeoloji Müzesinde sergilenen mozaikler figür zenginliği, ince işçiliği, ikonografik sahneleri ve yazılı bilgi sağlamaları açısından son derece önemlidir.

1x1x0.8 cm boyutlarında siyah, beyaz, kırmızı, pembe, kahverengi ve sarı tonlarında renkleri içeren tesseraların kullanıldığı mozaikler Kilisenin orta nefini iki panel halinde süsler. Doğuda yer alan panelin etrafını çeviren bordür birbirine düğümlü dairelerden oluşur. Bu dairelerin içerisine ise bitki, hayvan ve semboller yerleştirilmiştir. Panelin içerisi ise baklava dilimi şeklinde bölümlere ayrılarak her birine yine kuş, üzüm, kalıs, meyve sepeti gibi figürler yerleştirilmiştir.

Doğu panelinin batı kısmında *tabula ansata* içerisine alınmış bir adak yazıtı bulunur:

Ἐπὶ Σαββατίου τοῦ Θεοσεβ(εστάτου)
Πρεσβ(υτέρου) ἡγουμένου καὶ Κυριακοῦ
Ἀρχidiaκόνου ἐγένετο ψήφωτις αὐτῇ
Μήνη Ἀρτεμισίῳ Ἰνδ[ικτίωνος] ιγ^η

301

Gough, yazıtta geçen “Sabbatios’un İndiksiyonunun 13. yılındaki Artemisium Ayı” ifadelerinden yola çıkarak kiliseyi 491 yılına tarihler.

Nefin batı yarısında yer alan mozaik ise etrafı bir ters ve bir düz olan lotus çiçeği ile çevrelenmiş olup kendi içerisinde enlemesine üç bölümden oluşur. Bu bölümlerin her birinde dörder hayvan figürüne yer verilmiştir. Doğal yaşamda birbirine düşman olan bu hayvanlar belli bir tezatlık içerisinde verilmiştir. Kurt ile kuzu, leopar ile geyik gibi hayvanlar karşılıklı durmaktadır. Batı panelindeki bölümlerin arasında İşaya Kitabında(9:6/7) geçen ve “Barış Krallığı” olarak bilinen ayete yer verilmiş olup mozaikteki hayvan figürleri ayette adı geçen hayvanlara aittir:

³⁰¹ Tülek,2004,a.g.k. s.119

Λύκος μετὰ ἄμνου καὶ πάρδαλις συνναπαύσεται ἐρίφω καὶ λέον ὥς
βοῦς φάγητε ἄχυρα καὶ βοῦς καὶ ἄρκτος ἅμα βοσχηθήσονται καὶ ἅμα
τὰ πηδιᾶαὐτον ἔσον τε

“Kurt kuzuyla bir araya gelecek, leopar oğlakla yan yana yatacak; buzağı, aslan ve sığır bir arada olacak, başlarında küçük bir çocuk bulunacak, Aslan sığır gibi saman yiyecek, inekle ayı birlikte otlayacak, yavruları beraber yatacak.”

Tarihlendirme Önerisi: Bizans Dönemi 5-6. yüzyıl

Kaynakça: Gough 1959, 5-6; Gough 1974, 411-419; TIB 5-1,292; Hill 1996,194-196; Tülek 2004,116-120.

Karşılaştırma Örnekleri: Alahan Batı Bazilikası (Hill 1996, s.73), Alahan Doğu Bazilikası, (Gough 1968,s.461), Anemurium Nekropolis Bazilikası (Russel 1989, s.1630), Anemurium Merkez Bazilika (Russel 1989, s.1624-1625), Castabala Kuzey Kilise (Hill 1996,s.104), Castabala Güney Kilise (Hill 1996, s.105), Canbazlı Bazilikası (Hill 1996, s.107-110), Demirciören Kilisesi (Aydın 2003, s.416), Hasanlıler Kilisesi (VTIB,s.64-65), Işıkkale Kilisesi (Westphalen 2015,s.548), Kanlıdivane I nolu Kilise (Eyice 1976/77, s.423; Hill 1996, s.179-182), Öküzlü Kuzey Kilise(Eyice 1982, s.355-367) , Öküzlü Güney Kilise(Eyice 1982,s.355-367), Olba Kilisesi (MAMA III,s.87)

4. DEĞERLENDİRME

Bizans döneminde imparatorluğun her bölgesinde kısmen genel kısmen de yerel eğilimlere göre yapılar inşa edildiğini varsaymak zor olmayacaktır. Zira Bizans coğrafyasının farklı bölgelerindeki çağdaş yapılarda görülen temel benzerlikler (plan şeması gibi) zamanın genel eğilimlerine, yapılardaki özellikle mimari süslemede kendini gösteren farklılıklar da yerel eğilimlere işaret eder.

Çalışmamız kapsamında Bizans dönemine tarihlendirdiğimiz toplam otuz yedi dini mimari yapı kalıntısı tespit edilmiştir (şekil 11). Bunlar mevcut durumları göz önüne alınarak ve mimari kalıntıların izlenebilirlikleri esas alınarak iki gruba ayrılmıştır. In-situ halde görülüp algılanabilen otuziki kilise “Kalıntıları Günümüze Ulaşan Kiliseler” başlığı altında belgelenmeye çalışılmıştır.

Detaylı belgeleme konudaki hassasiyetimizin odak noktasını yapıların kondüsyonları ve çevresel faktörler oluşturmaktadır. Zira tespit ettiğimiz yapıların kayda değer bir kısmı büyük oranda yıkılmıştır. Günümüzde oldukça zor algılanabilse ve tespit edilebilse de bugün görebildiğimiz kısımlarının da yok olması an meselesidir. Zamansallığa bağlı olan yok oluş yapıdaki statik durumun ve rijitliğin bozulmasıyla beraber önemli oranda hızlanmaktadır. Bunun yanı sıra bölgedeki insan odaklı fiziki uygulamalar kalıntıların yok olmasını hızlandırmaktadır. Başta yerleşmelerin büyümesi ve yapılaşma baskılarının, kalıntıların tahrip edilmesine ve hazır yapı malzemesi olarak farklı yerlerde kullanılmasına neden olduğu bilinmektedir. Bunun yanı sıra özellikle madencilik faaliyetleri eski yapı kalıntılarına yönelik risk oluşturmaktadır. Kültürel miras kalıntıları madencilik faaliyetleri sırasında uygulanan patlatmalardan doğrudan etkilenebildiği gibi bunların yarattığı titreşimler de yakın çevredeki kalıntıların statikini bozabilmekte ve dağılmasını ciddi oranda hızlandırabilmektedir. Defnecilik faaliyetlerinin verdiği zarar da kuşkusuz en önemli yok oluş sebeplerindendir. Bu konudaki yasal düzenlemelere rağmen kültür varlıklarının tahribatı devam etmektedir.

Çeşitli sebeplerle bugün kalıntıları görülemeyen veya yerinden taşınarak bağlamından koparılmış beş kilise de “Kalıntıları Günümüze Ulaşamayan Kiliseler” başlığı altında belgelenmiştir.

Belgelemesi yapılan kalıntılar, Yapı-Çevre İlişkisi, Mimari Değerlendirme, Taş Süsleme, Malzeme-Teknik başlıkları altında ayrı ayrı etraflıca ele alınmıştır.

4.1. Yapı-Çevre İlişkisi

Çalışmamız kapsamında ele alınan yapıların topografik dağılımı kuşkusuz önemli ipuçları barındırmaktadır(şekil 16). Yapıların konumları itibariyle anlamlı bir

dağılım gösterip göstermedikleri bölgenin Bizans dönemindeki beşeri topografyasının anlaşılması açısından son derece önemlidir. Kuşkusuz bu konuda değerlendirme yapılırken yerleşim yerlerinden uzakta manastır topluluklarına ait olabilecekleri göz önüne alınmalıdır.

Çalışmamız kapsamında yüzey gözlemlerine dayanılarak bazı kiliselerin antik yerleşim yerlerinin içerisinde oldukları tespit edilmiştir. Yakın çevrede görülebilen ve çoğunlukla konutlara ait olabilecek nitelikteki kalıntılara bakılarak kiliselerin yerleşim yeri içinde veya yanında oldukları anlaşılmaktadır. Ferhatlı Köyü Kilisesi, Akören Civanbey Kilisesi, Akören Güney Kilisesi, Akören Kuzey Kilisesi, Perikalesi 1. nolu Kilise, Perikalesi 2. nolu Kilise, Anazarbos Oniki Havarî Kilisesi, Anazarbos Güneybatı Kilisesi, Anazarbos Kayaoyma Kilise, Anazarbos Bizans Şapeli, Misis Bazilikası, Ilıca Köyü 1. nolu kilise ve Ilıca Köyü 2. nolu Kilise bir yerleşim ile doğrudan ilişkili olarak düşündüğümüz kiliseler arasındadır.

Ferhatlı Köyü Kilisesi, ilk evresinde üç nefli bazilika planlı bir kilise iken ikinci evresinde yıkılan beden duvarlarından arta kalan malzeme ile orta nefin duvar ile tamamlanması sonucu sadece orta nef ve apsisten oluşan daha küçük bir kiliseye dönüştürülmüş olmalıdır. Kilisenin hemen doğusundaki alanda ise olasılıkla konutlara ait olan bir çok yapıya ait duvar bakiyeleri ve yer yer sokak izlerini içeren yerleşim yeri dokusu bulunur. Çatı kiremiti ve seramiklere de bakıldığında bu yerleşim yerinin kilise ile çağdaş olduğu ve Ferhatlı Köyü Kilisesinin bu yerleşime hizmet ettiği düşünülebilir.

Aladağ Akören bölgesinde bulunan kiliselerden Akören Civanbey, Akören Güney ve Akören Kuzey Kiliselerinin çağdaş bir yerleşim içerisinde konumlandıkları anlaşılmaktadır³⁰². Akören Civanbey Kilisesi, literatürde Akören I yerleşimi olarak tanımlanan alan içerisinde yer alırken Akören Güney ve Kuzey Kiliseleri Akören II yerleşimi içerisinde konumlanmışlardır. Günümüz modern yerleşiminin kuzeyinde yer alan eski yerleşimler olan Akören I ve Akören II yerleşimlerinin arası yaklaşık 1 km.'dir. Düzlük bir vadi izlenimi veren bir alanda konumlanan Akören I yerleşiminin kabaca 55 konut yapısına sahip olduğu ve buna bağlı olarak 300 ila 450 kişilik bir nüfusa sahip olması gerektiği öne sürülmektedir³⁰³.

Akören Güney ve Kuzey kiliselerini içeren Akören II yerleşimi ise kuzey güney yönünde uzanan görece yüksek kayalık tepenin üzerindedir. Sarnıçlar ve konutların oluşturduğu yapı adaları arasında sokak dokusu algılanabilmektedir³⁰⁴.

³⁰² Ayrıntılı bilgi için bkz: Wulf-Rheidt,2011, **a.g.k.** s.189-204;

³⁰³ Wulf-Rheidt,2011, **a.g.k.**s.199.

³⁰⁴ Mietke,1996, **a.g.k.**s.430 abb.2.

Her iki yerleşimdeki kiliselerin mimari özelliklerinin benzerliğinden hareketle Akören I ve Akören II yerleşimlerinin çağdaş olduğu ve aynı dönemde varlıklarını beraber sürdürdükleri ileri sürülebilir. Her iki yerleşimdeki bazilikal planlı kiliselerin boyutları birbirine yakındır. Kiliselerin hizmet verdikleri nüfusun ve yerleşim yerlerinin büyüklüklerinin birbiriyle benzer olduğu ve Akören Civanbey, Güney ve Kuzey Kiliselerinin konumlandıkları yerleşimlere hizmet ettikleri söylenebilir.

Kozan Perikalesi 1. ve 2. nolu kiliselerin bulunduğu nokta görece yüksek bir dağ sırtı üzerinde olsa da bulundukları dar alanda hafif bir düzelti vardır. 1. nolu kilise düz alanda konumlanmışken 2. nolu kilise buraya ve diğer yakın çevreye hakim kayalık bir zirvede inşa edilmiştir. Ancak her ikisinin de alana yayılmış yerleşim kalıntılarına bakıldığında buradaki küçük bir kırsal yerleşim olduğu söylenebilir. Etrafa dağılmış silindirik ezme taşlarına da bakıldığında Perikalesi yerleşiminde olasılıkla zeytin ve zeytinyağı üreticiliği ile şarap üretiminin de yapıldığı, kendi ekonomik üretim ve buna bağlı olarak belki de ticari faaliyetlerin sürdüğü bir yapıya sahip olduğu düşünülebilir. Her iki kilisenin tek nefli olmasına rağmen güneyinde ek şapellere sahip olması, tek nefli kiliselerle ihtiyacı karşılayan küçük bir yerleşim olduğu ileri sürülebilir.

Antik kentlere ait olan kiliselere bakıldığında ise hem *intra muros* hem de *extra muros* kiliseleri içermesi açısından Anazarbos Antik Kentine değinmek gerekir. Bölgenin en büyük antik kentlerinden olan ve II.Theodosius döneminde yapılan eyalet reformu sonucunda Cilicia Secunda eyaletinin başkenti tayin edilen Anazarbos'ta çok sayıda kilisenin olması beklenen bir durumdur (şekil 14).

Intra muros olarak da bilinen sur içi kiliseler Oniki Havari Kilisesi ve Güneybatı Kilisesidir. Kentte yapılan jeoradar tarama sonuçları³⁰⁵ aşağı kentte sur içinde olduğu gibi surların kuzeyinde de düzgün yapı adalarının varlığına işaret eder. Burada kuzey-güney doğrultulu sütunlu caddenin hafif bir açıyla kırıldığı noktada bulunan Oniki Havari Kilisesi kentin merkezi konumundadır. Doğu batı uzantılı geniş caddeler ile sütunlu caddenin kesiştiği bölgede adeta bir kavşak noktasında bulunan kilisenin kentteki en önemli kilise olduğu söylenebilir. Yoğun *spolia* kullanımından dolayı eski bir pagan tapınağından dönüştürülerek kilise fonksiyonu kazandırıldığı ileri sürülen³⁰⁶ Oniki Havari Kilisesinin çevre koridorlu(ambulatorium) bazilikal planlı olması yapıyı ayrıca önemli kılar. Kilisenin sıradışı planı, konumu ve tapınaktan dönüştürülmüş olma ihtimali nedeniyle kentin en fazla önem atfedilen kilisesi olduğu ihtimalini güçlendirmektedir. Bir diğer *intra muros* kilise ise Güneybatı Kilisesidir. Serbest haç

³⁰⁵ Posamentir,2011, **a.g.k.** s.213 fig.10

³⁰⁶ Hill,1996, **a.g.k.**s.85; Bayliss,2001, **a.g.k.**s.203-204; Engelmann-Niewöhner,2010, **a.g.k.**s.109.

planlı olan kilise sur içinin güneybatı bölgesinde yer aldığından araştırmacılar tarafından bu isimle anılmaktadır. Planı nedeniyle farklı görüşlerin dile getirildiği bu kilisenin Anazarbos’lu şehitler Probus, Tarachus ve Andronicus’a atfedilen bir martirium kilisesi olabileceğini öne süren araştırmacılar vardır³⁰⁷. Kilisenin hafif yüksek bir stylobat üzerine inşa edildiği ve mozaik döşemeye sahip olduğu³⁰⁸ göz önüne alındığında kent içerisinde önem atfedilen bir diğer kilise olduğu rahatlıkla söylenebilir. Yukarı Kalede yer alan Bizans Şapeli *intra muros* kiliseler arasında sayılabilir. Yanındaki Ermeni Kral Kilisesinde bulunan bazı spolia malzemenin getirildiğini düşündüğümüz tek nefli kilise, Bizans döneminde yoğun olarak yerleşime açılmamış olan Yukarı Kaledeki ihtiyaca binaen yapılmış olmalıdır.

Aşağı kent ve yukarı kale surları dışında bulunduğundan *extra muros* olarak değerlendirilebilecek tek kilise Anazarbos KayaK ilisedir. Bir kısmı kayalık kütlenin şekillendirilmesiyle oluşturulan kilisenin konumu diğerlerinden farklıdır. Kentin güneydoğusunda bulunan kayalık yükselti, MÖ I. yy. ile MS IV. yy. arasında tarihlenen birçok mezarı barındıran nekropol alanıdır³⁰⁹. Bu nekropolün hemen üzerinde konumlandırılan kilisenin güney duvarının hemen bitişiğinde kayalık zemine oyulmuş dikdörtgen formlu kaya mezarları dikkat çeker. Bu mezarların kiliseden önce mi yoksa sonra mı yapıldıkları kesin değildir. Ancak her halükarda birinin varlığını diğerine bağladığı açıktır.

Bizans döneminde dini yapıların birer gömü alanı olarak kullanılmasına yönelik yasaklamalar olduğu bilinmektedir. Gerek I. Iustinianus ve gerekse VI. Leo yönetiminde kanunlar örnek gösterilebilir³¹⁰. Mezarlık alanlarında dini ibadetin gerçekleştirilmesi, çeşitli ilahilerin okunması ve ökaristi ayininin mezarlıkta yapılması 4. yüzyıldan beri hristiyanlar için emredici kural olagelmıştır³¹¹. Anazarbos *extra muros* Kaya Kilisesinin içerisinde tespit dilebilmiş herhangi bir mezar bulunmamaktadır. Ancak yukarıda zikrettiğimiz hususlar göz önüne alındığında yerleşim yeri dışında olduğu için *extra muros* olarak değerlendirdiğimiz Kaya Oyma Kilisenin konumu itibarıyla “Mezarlık Kilisesi” olarak yapılmış olduğunu ve bu isimle anılmasının daha doğru olacağını söyleyebiliriz.

³⁰⁷ Hill,1996, **a.g.k.s.** 89

³⁰⁸ Gough,1952, **a.g.k.s.** 134

³⁰⁹ Anazarbos nekropolü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: R. Ergeç (2001). Anazarbus Antik Kenti ve Nekropolü, *Varia Anatolica*, C. 13, S. 1, 2001, s. 389-410.

³¹⁰ V. Marinis (2009). Tombs and Burials in the Monastery tou Libos in Constantinople, *Dumbarton Oaks Papers*. Vol. 63. pp. 147-166, s.150

³¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: V. Marinis (2017). *Death and Afterlife in Byzantium: The Fate of The Soul in Theology, Liturgy and Art*, Cambridge University Press.

Misis antik kentinde varlığı bilinen ancak günümüze ulaşamayan Misis Bazilikası *extra muros* kiliselerin bir diğer örneğidir. Hristiyanlık için önemli kilise babalarından Misisli Piskopos Theodore kentte yaşamış, 392 yılından 428'deki ölümüne kadar kentin piskoposluğunu yapmış ve dini öğretilerini burada olgunlaştırmıştır³¹². 701 yılında, Abdullah bin Abdülmelik komutasındaki bir Arap ordusu bölgeye saldırmış ve Misis'i almış, akabinde buraya küçük bir kale inşa ettirmiştir³¹³. Theophanes, bu süreçte kentin yeniden inşa edildiğini aktarır³¹⁴. Arap kronikçi Belazuri ise eski kalenin temelleri üzerine yeni kalenin ve caminin yapıldığını yazar³¹⁵. Kentin surlarına ilişkin yapılan araştırmalar, kent surlarının inşasının 5. yüzyılın sonundan daha geriye gitmediğini ortaya koyar³¹⁶. Tüm bunlar, kentte Erken Bizans dönemine ait surların varlığını göstermektedir. Höyükleşmiş yerleşimi çeviren surlar günümüzde de yer yer izlenebilmektedir. Kent surlarını gösteren en erken tarihli kaynaklara bakıldığında³¹⁷ surların höyüğü çevreleyip güneyde Ceyhan nehriyle sonlandığı görülür. Höyüğün batısındaki düzlükte yer alan ve çalışmamız kapsamında incelenen Misis Bazilikasının, kent surlarının var olduğu 5. yüzyıl ve sonrasında sur dışında (*extra muros*) olduğunu söyleyebiliriz. Kentin Erken Hristiyanlık dönemindeki önemi göz önüne alındığında kentte bu döneme ait daha çok kilisenin olması beklenir. Burada Arap kronikçi Belazuri'nin "kalenin 1 yılda tamamlandığı ve kale içerisindeki kilisenin ise ambara dönüştürüldüğü" yönündeki aktarımları³¹⁸, kentte *intra muros* kiliselerin varlığını ortaya koyar.

Ilıca Köyü 1. ve 2. nolu kiliseler birbirine 70 metrelik bir mesafede yer alır. Yapılar arasındaki mesafe dikkate alındığında kiliselerin bir yerleşim yerinin farklı noktalarına konumlandıkları, daha büyük boyutlu, özenli ve anıtsal olan 1 nolu kilisenin yerleşim yerinin asıl kilisesi olduğu düşünülebilir. 2 nolu kilisenin hemen batısında yer alan ve Roma Dönemine tarihlenen bir anıtsal mezar³¹⁹ yerleşimin sürekliliğine dair ipucu niteliğindedir.

Birbirine görece yakın konumda inşa edilen ancak yakın çevrede antik yerleşim izi göremediğimiz örnekler vardır. Kozan Mahyalar Köyünde tespit ettiğimiz 1. nolu, 2.

³¹² Antiocheia'da doğan Theodore, 383'te rahip olarak görev aldığı Misis'te 392 yılında piskopos olmuştur. Kristoloji ve dinsel birçok konuda öğretilerini olgunlaştırıp yayan ve Hristiyanlığın bölgede kökleşmesinde oldukça etkin bir rol almış olan Theodore hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: ODLA s.1477-1478; ODB s.2044; F. McLeod (2009). *Theodore of Mopsuestia*. Routledge.

³¹³ Brooks, 1898, **a.g.k.s.**191.

³¹⁴ Teophanes Confessor, **a.g.k.s.**519.

³¹⁵ Belazuri, **a.g.k.s.**191.

³¹⁶ G. Salmeri et al(2005). *Cilicia Survey 2003, Studi Ellenistici 16*, s.515; G. Salmeri- A.L. D'Agata (2007). *Cilicia Survey 2005, 24.AST 2. cilt*, ss.167-172, s.168.

³¹⁷ Davis, 1879, **a.g.k.s.**66-67.

³¹⁸ Belazuri, **a.g.k.** s.192.

³¹⁹ TIB 5-1, s.262.

nolu ve 3. nolu kiliseler kuzey güney yönünde aynı eksende sıralanmışlardır. Kuzeyden güneye akan derenin kenarında dereye paralel bir eksenle konumlanan kiliselerin kendi aralarındaki mesafe yaklaşık 100'er metredir. Gerek kendi aralarında gerekse de dereyle mesafelerindeki bu düzenli konumlanma, yer seçiminin planlı ve kontrollü olduğuna yorumlanabilir. Burada bir kiliseler topluluğunun mu olduğu yoksa belli aralıklarla konumlandırılmış kiliselerin yer aldığı bir yerleşimden günümüze sadece kiliselerin mi ulaştıkları sorusu bu aşamada cevapsız kalmaktadır. Cıvardaki yoğun seramik kalıntısı dağılımı burada bir yerleşimin izi olarak görülebilse de kiliselere ait kalıntılar dışında yakın çevresinde herhangi bir seküler mimari izine rastlayamadık. Dini yapıların olasılıkla daha itinalı inşa edildikleri, daha az tahrip edildikleri ve daha iyi korundukları için günümüze kısmen ulaşabildikleri, bunlardan yoksun olan konut vb. yapıların bu nedenle günümüze kadar ulaşamadıkları düşünülebilir.

Birbirine oldukça yakın olan ancak çevreyle ilişkisi kesin olmayan örneklerimiz arasında Cumhurlu 1. ve 2. nolu kiliseler ile Kayabaşı 1. ve 2. nolu kiliseler sayılabilir. Birbirine neredeyse bitişik olan kiliselerin bir yapılar topluluğunun birer parçası olması olasıdır. Cumhurlu 1. ve 2. nolu kiliseler birbiriyle aynı hizada ve birkaç metre mesafede, yaklaşık aynı ölçü ve aynı formlarda olup neredeyse ikiz kiliselerdir. Bu nedenle bu iki kilisenin planlanmış bir yapılaşma faaliyeti sonucu ve küçük bir yapılar topluluğu olarak inşa edildikleri düşünülebilir. Kayabaşı 1. ve 2. nolu kiliseler de benzer şekilde birbirine bitişiktir. Cumhurlu örneklerindeki gibi eş özellikleri barındırmayan bu kiliselerin yakınlık sebepleri henüz belirsizdir. Köyün 350 metre batısında Kayabaşı 3. nolu kilisesi diğerlerine kıyasla daha anıtsal ve büyük ölçekli olan 3. nolu kilisenin varlığı burada bir yerleşim yerinin olduğunu ve olasılıkla yerleşim yerinin ana kilisesinin 3 nolu kilise olduğunu, 1. ve 2. nolu kilisenin de yerleşim sakinlerinin günlük ibadet ihtiyaçlarına cevap vermesi için yapıldıklarını düşündürür.

Tez kapsamında ele alınan yapılar arasında bir manastır kompleksi içerisinde yer alma ihtimali olan örnekler Feke Karakilise 1 ve 2 nolu kiliselerdir. Görece hafif eğimli bir düzlükte yer alan yapılarımız birbirine oldukça yakındır. Aralarında 25-30 metre gibi bir mesafe olmasına rağmen bu alanda ve çevresinde niteliği belli olmayan yapılara ait duvar bakiyelerin ve yığınlar bulunur. Kiliselerin yaklaşık 1200 metre kuzeydoğusunda, yüksek kayalık üzerine konumlanmış olan Feke Kalesi yer alır. Kalenin 1098 yılında Ermeniler tarafından ilk kez Bizanslılardan alındığına dair tarihsel kayıtların varlığına bakılırsa³²⁰ kalenin daha erken dönemlere ait olduğu, Karakilise 1 ve 2 nolu kiliselerin konumlandırılmasında etken olduğu düşünülebilir.

³²⁰ Edwards,1987, a.g.k.s.259.

Karakilise 1 ve 2 nolu kiliselerin bitişinde başka yapılara ait kalıntılar dikkat çekicidir. Yapı topluluğu görünümü sunan bu yerleşimdeki kiliselerin herhangi bir kitabesi bulunmamaktadır. Ancak bu yapılardan oluşan bir manastır kompleksinin burada varolduğuna dair bilgiler bulunur. Ermeni dönem kaynaklarında buranın Kastalwn Manastırı olduğuna ve Ermeni Prensleri I.Ruben ve oğlu I. Konstantin'in buraya gömüldüklerine dair kayıtlar oldukça önemlidir³²¹. Bu bilgilere bakıldığında en azından Kilikyadaki Ermeni Prensliklerinin idaresindeyken yerleşimde bir manastır kompleksinin varlığı anlaşılmaktadır. Erken Bizans Döneminde bir manastır kompleksi olduğuna dair ipuçları bulunur. Zira burada 1 nolu ve 2 nolu kiliseler, gerek cephe ve apsis özellikleri, gerek malzeme teknik ve gerekse de süsleme öğeleri nedeniyle Erken Bizans Dönemine tarihlenirler. Bunlardan 2 nolu kilisenin apsisindeki açıklığın üzerinde *Tabula Ansata* içerisinde bir yazıt bulunur (Foto. 261). Araştırmacılar kırık ve yıpranmış olan yazıtta *Archimandrite Athenogenes* zamanında bu yapının yapıldığına dair ifadeler içerdiğini belirtir³²². *Archimandrite* ünvanı 4. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar rastlanan ve manastır yöneticileri için kullanılan bir unvan olduęundan³²³. Karakilise yapı topluluğunun Erken Bizans Döneminde bir manastır kompleksi olduğu ihtimali öne çıkmaktadır.

Bir yapı kompleksi içerisinde kalan bir diğer kilise ise Eğlence Köyü'ndeki şapeldir. Karaisalı ilçesine bağlı, ilçe merkezinin kuzeydoğusundaki Eğlence Köyünün kuzeyindeki ormanlık ve engebeli alanda yer alan yapı topluluğu, görece yüksek bir kayalık yamaca yapılmış olup doğusunda kalan düzlükten akarsu geçmekte ve akarsu yatağına tepeden bakmaktadır. Oldukça farklı bir konumda olan şapel ve bağlı olduğu yapı kalıntısı, etrafına hakim bir noktadadır. Yapı, iki kademeli bir görünüm sergiler, batıda kalan 1. Kademe -ki konut yapısı olmalıdır- 10.22m. X 8.76 m. ölçülerindedir. Doğü kısımdaki 2. Kademe ise 6.43 metre uzunluğundaki bir duvar ve bu duvarın bitişindeki şapelden ibarettir.

Yapı topluluğunun mimari özellikleri, planı ve cepheleri, dini bir yapıdan ziyade nitelikli bir konuta işaret etmektedir. Çalışmamız kapsamındaki şapel bu konuta ait özel kişisel ibadet mekanı olmalıdır. Agnellus'un aktardığına göre; Romalı zengin bir aileden gelen Azize Genç Melania (383-439) Ravenna'daki saraylarındaki kilisede dua geceleri yaparmıř³²⁴. Yine Eusebius'un aktarımları da Büyük Konstantin'in sarayının

³²¹ Alishan,1899, **a.g.k.s.**173.

³²² Sayar-Siewert-Taeuber,1993, **a.g.k.s.**142

³²³ bkz: ODB s.156

³²⁴ G.V. Mackie (1991). *The Early Medieval Chapel: Decoration, Form and Function. A Study of Chapels In Italy and Istria In The Period Between 313 and 741 AD*, University of Victoria Unpublished PhD Thesis,s.9

içerisinde bir kilise olduğunu gösterir. Genellikle yöneticilerin konut ve saraylarına ait özel ibadet mekanlarının varlığını Konstantin dönemine kadar geriye götüren önerilere bakıldığında³²⁵ geniş bir zaman aralığına yayılan bir mimari anlayış olduğu söylenebilir. Saray şapellerinin 9. yüzyıldan önce ortaya çıkmadığı savına karşın yapılan araştırmalar bu tip mimari düzenleme örneklerinin çok daha eskiye dayandığını göstermektedir³²⁶. Örneğin 1. Justinianus, ikamet ettiği ve bir çok yapıdan oluşan bir kompleks olan Hormisdas Sarayı içerisine özel bir kilise yaptırmıştır³²⁷.

Kilikya Bölgesinin ve konumuz özelinde Adana'nın Antik Çağ'dan itibaren Anadolu'nun iç kesimleri ile Suriye ve Yakındoğu'yu birbirine bağlayan yol güzergahları üzerinde olduğu bilinmektedir. Gerek lojistik gerekse de dini amaçlarla takip edilen yolların büyük bir kısmı bu bölgeden geçmektedir. Bunda kuşkusuz topografyanın etkisi büyüktür. Zira doğu-batı uzantılı sarp Toros dağlarının çok az yeri geçişe izin vermektedir. Bu nedenle de antik çağlardan bu yana Kilikya'da da bulunan bu geçiş noktaları önemini korumuştur.

Çalışmamız kapsamında tespit ettiğimiz bazı kiliselerin herhangi bir yerleşime ait olduğuna dair iz olmamasına rağmen yol güzergahları ile ilişkili olabilecekleri düşünülmektedir. Yol güzergahlarının çoğunlukla şematik olması ve zeminde tam olarak nereden geçtikleri belli olmasa da tespit edilen kalıntı ve veriler göz önüne alınarak araştırmacılar tarafından kabaca güzergahlar belirlenmiştir (Şekil 9). Çalışmamızın konusu itibarıyla Bizans döneminde izlenilen rotalar bizim için öncelikli durumdadır.

Kutsal Hac Yolculuğu güzergahında 333 yılı civarında Bordeaux'lu hacıların kutsal yolculuğuna dair bilgiler önem kazanır. Kapadokya'yı Pozantı üzerinden Gülek Boğaz(Kilikya Kapıları-Cilicie Pylai) vasıtasıyla terkeden hacılar, Tarsus'tan sonra Adana ve Misis'e uğrayarak kutsal yolculuklarına devam etmişlerdi³²⁸. Bir diğer kutsal yolculuk ise yaklaşık 50 yıl sonra gerçekleşen Azize Egeria'nın yolculuğudur. IV. yüzyılda başkentten Kudüs'e ve Edessa'ya (Urfa) uzanan kutsal gezisi sırasında³²⁹ birçok yere uğrayan hacının ziyaret ettiği yerleşimler dikkate alındığında çalışmamız

³²⁵ Bkz: "Palace Church" ODB,s.1554-1555; Krautheimer,1965, **a.g.k.s.**25.

³²⁶ Bu tartışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Lazelle, C. (1985). *The Byzantine Imperial Palace Chapel*, Australian National University.

³²⁷ C.A. Mango (1993). The Church of Saints Sergius and Bacchus at Constantinople and the Alleged Tradition of Octagonal Palatine Churches, *Studies on Constantinople*, Variorum. s. 123

³²⁸ Bordeaux'lu hacıların yolculuğu hakkında bkz: A. Stewart (1887). *Itinerary from Bordeaux to Jerusalem: The Bordeaux Pilgrim (333 A. D.)*, London.

³²⁹ Egeria'nın yolculuğu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: A. McGowan- P.F. Bradshaw (2018), *The Pilgrimage of Egeria: A New Translation of The Itinerarium Egeriae With Introduction And Commentary*. Liturgical Press; J.Wilkinson (1981). *Egeria's Travels To The Holy Land*. Ariel Publ. House.

kapsamındaki bölgeden geçtiği anlaşılmaktadır. Konstantinopolis'ten gelip Kudüs'e uzanan Hacılar Yolu, VI. yüzyıla kadar oldukça aktif olmalıydı. Tarsus, Adana, Misis, Kurtkulağı, Kastabala ve Payas üzerinden İskenderun'a ulaşan bu yol oradan Antakya ve son olarak Kudüs'e ulaşırdı³³⁰. Gerek Bordeaux'lu hacıların, gerekse Egeria'nın katettiği güzergaha bakıldığında çalışmamız kapsamındaki Misis Bazilikasının bu rota üzerinde olduğu anlaşılmaktadır. Yolculukların gerçekleştirildiği tarihte var olup olmadığı bilinmese de en azından hristiyan cemaatin örgütlü olduğu ve kısa sürede dini yapıların bulunduğu bir yerleşime uğradıkları açıktır. Tarsus'tan çıkan hacıların uğradıkları Adana kenti ise konsillerde piskoposlar tarafından temsil edilmesine rağmen kent içerisinde günümüze ulaşmış herhangi bir Bizans Dönemi Kilisesi yoktur.

Bizans döneminde yol güzergahlarının Kilikya bağlantılarının tamamı Kapadokya üzerinden sağlandığından Kapadokya'nın yol ağları Kilikya açısından ayrıca önemlidir. Kappadokya'dan ve özellikle Kayseri'den dağılan yol ağlarının Kilikya uzantıları üzerinde yer yer çalışmamız kapsamındaki kiliseler bulunmaktadır.

Kayseri'den gelip Gezbeli Geçidinden Kilikya'ya ulaşan bir güzergahın varlığı Hitit dönemine kadar gitmektedir³³¹. Bu güzergah Kayseri ile Doğu Kilikya'yı birbirine bağlayan tek yoldur. Hitit dönemi güzergahıyla büyük oranda çakışan Bizans dönemi yolu üzerinde Saimbeyli-Feke-Kozan-Anazarbos yerleşimleri yer alır³³². Kuzey- güney yönünde geçişlere olanak sağlayan vadilerin azlığı, yolculukların bu hatta yoğunlaşmasına ve yerleşimlerin de bu hat üzerinde konumlanmasına sebep olmuştur. Kuzey Güney doğrultulu bu güzergah ile ilişkilendirilebilecek yapılar çalışmamız kapsamında tespit edilmiştir. Kuzeyden güneye doğru Cumhuriyet 1. nolu Kilise, Cumhuriyet 2. nolu Kilise, Cıvıklı Köyü Kilisesi, Yardibi Köyü Kilisesi, Feke Karakilise 1. nolu Kilisesi, Feke Karakilise 2. nolu Kilisesi, Feke Mozaikli Kilise, Karacauşağı Köyü Kilisesi, Mahyalar Köyü 1. nolu Kilisesi, Mahyalar Köyü 2. nolu Kilisesi, Mahyalar Köyü 3. nolu Kilisesi, Karasis Kilisesi, Ferhatlı Köyü Kilisesi, Ilıca Köyü 1. nolu Kilisesi, Ilıca Köyü 2. nolu Kilisesi, Perikalesi 1. nolu Kilisesi, Perikalesi 2. nolu Kilisesi, Anazarbos Oniki Havari Kilisesi, Anazarbos Güneybatı Kilisesi, Anazarbos Kaya (extra muros) Kilise, Anazarbos Bizans Şapeli bu güzergah ile ilişkili konumlanmışlardır. Görüldüğü gibi çalışmamız kapsamındaki kiliselerin çoğunluğu kuzey güney doğrultulu Kapadokya-Kilikya yol güzergahı üzerindedir.

³³⁰ A.Eskikurt (2014). Ortaçağ Anadolu Ticaret Yolları, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (33) , 15-40, s.20.

³³¹ Gezbeli Geçidi ve Üsküyen Güzergahı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: U.B. Alkım (1959), Güney- Batı Antitoros Bölgesinde Eski Bir Yol Şebekesi, *Belleten XXIII/89*, s.59-73.

³³² Kapadokya yol ağları ve Kilikya bölgesindeki devamları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: F.Hild (1977). *Das Byzantinische Strassensystem in Kappadokien*. Verlag Österreichische Akademie der Wissenschaften.

Sivas'tan Kilikya'ya ve Kuzey Suriye'ye uzanan rota üzerinde Comana antik kenti de yer alır³³³. Ayrıca Kapadokyanın güneyinde, doğu-batı yönünde uzanan ve Kayseri ile Maraş'ı birbirine bağlayan yol hattı oldukça önemlidir. 1. Basileos'un 877 yılında Kayseri'den Göksun üzerinden Maraş'a geçerken katettiği bu güzergah³³⁴ üzerinde Comana antik kenti ve çalışmamız kapsamında incelenen Kırık Kilise yer alır.

4.2.Mimari Değerlendirme

4.2.1.Plan Tipi Tercihinde Rol Oynayan Etkenler

Bu başlık altında, Erken Bizans Dönemi mimarlığı kapsamında önemli bir yer tutan dini işlevli yapıların plan tasarımlarının tercihinde rol oynayan etkenler ana hatlarıyla ele alınmaya çalışılmıştır. Araştırmamız kapsamında tespit edilen kiliseler özelinde plan tiplerinin tercihinde etkili olabilecek faktörleri belirleme şansımız olmadığından bu konuda genel tespit ve yorumlara yer verilmiştir.

Sistematik bir yüzey araştırması ve arşiv araştırmasına dayanarak yürüttüğümüz çalışmamızda tespit edilen otuz yedi kilise bazilikal, tek nefli ve serbest haç plan tipindedi. Kendi aralarında plan tipi bağlamında ortaklaşan yapıların bulundukları konum, bulundukları yerleşim veya başka ne gibi faktörlerin plan tipinde belirleyici olduğu cevap aranan sorular arasındadır. Yapılan gözlemler, yapıların plan tiplerini belirleyici faktörler hakkında ipuçlarını barındırmaktadır.

Kiliselerin plan tipinin tercihindeki faktörler arasında kuşkusuz akla ilk gelenler yapının inşasını üstlenen yönetici, yaptıran (bani) veya bu konuda özgür bırakılmış ise mimarlar (*mekhanikos* ya da *arkhitekton*³³⁵) olmalıdır. Bunlardan hangisi ya da hangilerinin baskın olduğunu söylemek zordur fakat her birinin inisiyatif aldığına veya belirleyici olduğuna dair bazı bilgiler vardır.

Bir kilisenin inşasını isteyen ve bu konuda mali desteği sunan imparatorların plan tipinin seçimi konusundaki tutumları net değildir. İmparator Konstantinus'un Kudüs piskoposu Makarios'a gönderdiği mektup en bilinen örneklerdendir. 326 yılına tarihlenen mektupta, inşa edilmesi istenen Kutsal Mezar Kilisesi'nin yapım faaliyetleri konusundaki inisiyatif Piskoposa bırakılmış ve devlet bütçesinden destek sağlanmış olsa da kilise için istenen tek özellik "dünyanın en güzel kilisesi" olmasıdır³³⁶. Burada herhangi bir plana atıf yapmayan imparatorun bu konudaki kararı tamamen Piskoposa

³³³ Hild,1977, a.g.k. s.130.

³³⁴ Hild,1977, a.g.k.s.128.

³³⁵ Her iki terim de sosyal statüsü yüksek ve eğitilmiş mimarlar için kullanılırken 6. Yüzyıldan sonra yerini "oidokomos" terimine bırakmıştır: ODB, "architect" s. 157.

³³⁶ C. Mango (2006). *Bizans Mimarisi* (Çev. Mine Kadiroğlu), *Rekmay Ltd. Şti.*s.22

bıraktığı görülür. Bir diğer örnekte ise yapının plan tanımının daha net olduğu anlaşılmaktadır: 380 yılı dolaylarında Nyssa'lı Aziz Gregorius, Ikonion Piskoposu Amphilokhios'a gönderdiği mektupta, inşa edilecek martiriumun sekizgen formda konik bir çatıya sahip merkezi mekan ve planın haça benzemesi için de merkezden dört yöne açılan birer koldan oluşması gerektiğini ifade ederek yapının planını net bir şekilde belirlediği görülür³³⁷.

Yönetici veya banilerin dini yapıların plan üzerinde tam anlamıyla belirleyici olduğuna dair kaynaklar da mevcuttur. Diyakoz Markos, Gazze katedralinin inşası için Piskopos Porphyrii'ye atfen “*Kutsal Piskopos, Antiokheia'dan güvenilir ve uzman bir kişi olan mimar Rufinus'u işe aldı ve tüm inşaatı tamamlayan o oldu. Biraz tebeşir aldı ve dindar Eudokia tarafından gönderilen plana (skariphos) uygun şekilde kutsal kilisenin taslağını çizdi (thesis).*”³³⁸. Bu örnekte görüldüğü gibi bani tarafından gönderilen plan³³⁹ kesindir ve ne mimarın ne de piskoposun bu konuda herhangi bir belirleyici yönü yoktur. Ancak bu süreçten önce pagan tapınağı üzerinde inşa edilecek kilisenin planı konusunda tartışmalar Piskoposunu kararsız bırakmıştı. Dairesel ve iç içe iki revaklı, ortasında büyük bir kubbesi olacak şekilde inşa edilmesi gerektiği yönünde öneriler gelse de baninin isteği üzerine inşa edilen kilise haç formunda yapılmıştı³⁴⁰. Erken Bizans dönemi kiliselerinde uygulanacak planın çizimi konusunda günümüze ulaşmış tek örnek Ohrid Ayasofyası'ndaki devşirme tuğla üzerinde bulunan bazilika plan çizimidir³⁴¹.

Tüm bunların dışında bireysel belirleyicilikten ziyade kural haline gelmiş teamüller ışığında kiliselerin nasıl ve ne şekilde inşa edileceklerine dair yazılı kaynaklar aydınlatıcıdır. 5. yüzyıla tarihlenen Süryanice dini kurallar manzumesinde³⁴² ve Papalık Nizamnamelerinde³⁴³, bir kilisenin bölümleri, kullanım ve süsleme detayları, mekanların konumu vd. bilgiler bir araya getirildiğinde yapının kabaca nasıl plana sahip olabileceğine dair fikir verir. Bu durum, kilisenin şekli ve bölümleri ile ilgili genelgeçer

³³⁷ Mango,2006, **a.g.k.**s.23.

³³⁸ R. Ousterhout (2016). *Bizans'ın Yapı Ustaları*, Çev. Fügen Yavuz, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s.79.

³³⁹ Bu planın Edessa Katedralini inşa eden mimarlar Asaph ve Addai'ya ait olduğu da belirtilir: ODB,”architect”,s.157. Bu durumda, Edessa'da inşa edilen yapının beğenilmesi sonucu Evdokia tarafından bu planın onlardan alınıp uygulanmak üzere Gazze'ye gönderilmiş olabileceği akla yatkındır.

³⁴⁰ S. Balderstone (2007). *Early Church Architectural Forms: A Theologically Contextual Typology for the Eastern Churches of the 4th-6th Centuries*. Australian Institute of Archaeology.s.20

³⁴¹ Ousterhout(2016),**a.g.k.** s. 79, resim 34.

³⁴² *The Testament of Our Lord*, Translated into English from the Syriac with Introduction and Notes by James Cooper and Arthur Maclean, A.M. New York: Charles Scribner's Sons, 1902.

³⁴³ C.A. Mango (1986). *The Art of the Byzantine Empire 312-1453: Sources and Documents* (Vol. 16). University of Toronto Press,s. 24 vd.

kuralların belirli olduğuna ve kimin inşa ettiğine bağlı olmaksızın aynı planda yapılmasının beklendiğine işaret eder.

Yaptığımız gözlemler, plan tipinin belirlenmesinde en önemli etkenin yapının bulunduğu yerleşim veya dini merkezin büyüklüğü olduğuna işaret etmektedir. İnşa edilecek kilisenin hizmet vereceği topluluğun büyüklüğü, yapının büyüklüğünü doğru orantılı olarak etkilemiş olmalıdır. Kalabalık bir yerleşimdeki cemaatin ihtiyacı olan kilisenin, normal şartlar altında bilinçli olarak küçük yapılacağını bekleyemeyeceğimiz gibi tam tersi bir uygulamayı da bekleyemeyiz. Şu halde, kiliseyi kullanması muhtemel cemaatin kalabalıklığı, yapıda istenen genişliği sunacak bir plan tipinin de başat faktörü olmuş olmalıdır.

Yapının boyutlarını belirleyen bir diğer unsur da kilisenin bulunduğu yerin Hristiyanlık açısından önemi olmalıdır. Manastır kompleksleri içinde din adamlarınca kullanılan kiliselerin görece büyük inşa edildikleri bilinmektedir. Bundaki temel faktör keşişlerin kalabalıklığı veya ziyaretçilerin çokluğu olmasının yanı sıra manastır komplekslerinin anıtsal yapılmasının ardındaki motivasyondur.

Zira kaynaklar bize manastırların birer dini yapı topluluğu olmakla birlikte aynı zamanda savunma kompleksi gibi algılandıklarını işaret etmektedir³⁴⁴. Bu durumda kompleksin etrafı savunma amaçlı surlarla çevrelenebildiği gibi, içindeki yapılar da anıtsal ve güçlü inşa edilmiş olmalıydı. Manastır kiliselerinin büyük ve anıtsal olmasının bir sebebi olabilecek bu yaklaşımı göz ardı edemeyiz.

Hristiyanlık inancı için çok önemli olan Kutsal Hac Yolculuğunun, kiliselerin konumlandırılması üzerindeki etkisine yukarıda değinmiştik. Kutsal kitapta adı geçen veya önemli dini figürlerin yaşadığı, mucizelerini gösterdiği yerler birer ziyaret yerine dönüşmüş ve hacılar için birer çekim merkezi olmuştu³⁴⁵. Hacı adaylarının takip ettiği güzergah üzerinde önemli yapılar inşa edilmiştir. Aynı sebepten dolayı bu güzergah üzerinde bulunan hac merkezlerindeki kiliselerin de anıtsal ve büyük boyutlu inşa edildikleri düşünülebilir.

³⁴⁴ G.H. Forsyth (1968). The Monastery of St. Catherine at Mount Sinai: The Church And Fortress of Justinian, *Dumbarton Oaks Papers*, 22, 1-19, s.4. Manastır sistemi hakkında genel bilgi için bkz: A.M. Talbot (1999). Bizans Manastır Sistemine Giriş, *Cogito*, 17, 161-176; S. Doğan (2003) Ortaçağ Manastır Sistemi: Doğu ve Batı Manastırları, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 20(2) s.73-89; A. Tiryaki (2009). Erken Hristiyanlık Döneminde Manastır Sisteminin Doğuşu, *Sanat Tarihi Dergisi*, 16 (2) , s.49-65

³⁴⁵ G.Vikan (2010). *Early Byzantine Pilgrimage Art*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, s.6.

4.2.2 Bazilikal Planlı Yapılar

En yaygın kilise plan tipi denebilecek olan bazilika, bir kilisenin tanımı için ilk olarak ünlü kilise tarihçisi Eusebios tarafından kullanılmıştır³⁴⁶. Bazilika teriminin kökeni konusunda geleneksel kabul “Kral’ın Evi” gibi bir anlamı olan “basilica id est dominicum”dan geldiği yönündedir³⁴⁷. Batı dünyasında kilise için kullanılan *dominicum* kelimesiyle anlam bulan basilica, doğu dünyasında Yunanca “Kyriakon” ile eş anlamlıydı³⁴⁸.

İmparator Konstantinus döneminde, hristiyanların durumundaki olumlu değişim, bazilikaların dinsel ihtiyaçlara cevap vermesi ve ritüele uygun hale getirilmesini zorunlu kılar. Bu süreçte bazilikalarda bazı ortak özellikler ön plana çıkar: dikdörtgen plan, uzunlamasına eksen, tonozlu veya ahşap çatı, apsis ile sonlanma bunlar arasında sayılabilir³⁴⁹.

Bugün genel olarak bakıldığında, bazilika planlı kiliselerin çoğunlukla batıda bir atrium, giriş bölümü olan narteks, üç ya da beş nefli bir naos, transept düzenlemesi, naosun doğu bölümünde bema adı verilen kutsal bölüm ve en doğuda ise yarım daire veya çokgen şekilli bir apsisten oluştuğu görülür³⁵⁰.

Anıtsal bazilika plan tipinin uygulandığı ilk dönem tam da hristiyanların dini serbestiyet kazandıkları Milano Fermanının ilan edildiği 313 yılına rastlar. İmparator Konstantinus tarafından Roma Piskoposu için yaptırılan Laterano Bazilikası transeptli ve beş neflidir³⁵¹. Bazilikal plan tipi yüzyıllar boyunca Bizans dini mimarisinin temel formlarından birini teşkil eder. Oldukça geniş bir coğrafyada yayılmış olan planda zaman içerisinde bölgesel bazı farklılıkların ortaya çıktığı göze çarpar.

Pisidya Antiocheiası’ndaki (Yalvaç) bazilika, zemin mozaikinden hareketle 381 yılına tarihlendirildiğinden Anadolu’da bazilikal planlı en eski kilise olarak kabul edilir³⁵².

Adana il sınırlarını kapsayan çalışmamızda Bizans dönemine tarihlediğimiz toplam otuz yedi yapıdan on dokuz tanesi bazilika plan tipini yansıtır (**Tablo 1**). Akören Civanbey Kilisesi, Akören Güney Kilisesi, Akören Kuzey Kilisesi, Anazarbos

³⁴⁶ “Basilica” ODB,s.264

³⁴⁷ Krautheimer,1986, **a.g.k.s.**21

³⁴⁸ W. Lowrie (1901). *Christian Art and Archaeology: Being A Handbook To The Monuments Of The Early Church*. Macmillan. s.90

³⁴⁹ Krautheimer,1986, **a.g.k.s.**21

³⁵⁰ Mango, 2006, **a.g.k.s.**50

³⁵¹ Koch,2007, **a.g.k.s.**20

³⁵² M. Taşlıalan (1996), Pisidia Antiocheiası 1995 Yılı Çalışmaları, *Müze Kurtarma Kazıları Semineri 7*, ss.221-251.s.241 vd.; H. Buchwald –M. Savage (2017). *Early Byzantine Basilicas, The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity Until the Coming of the Turks*, (ed.Ph. Niewöhner),Oxford University Press, s. 129-147,s.131.

Apostoles Kilisesi, Anazarbos *Extra Muros* (Kaya Oyma) Kilisesi, Ergenuşağı Köyü Kilisesi, Ferhatlı Köyü Kilisesi(1. Evre), Gireğiye Köy Kızılkilise, Ilıca Köyü 1 nolu(Kırkkapı) Kilise, Kayabaşı 1 nolu Kilise, Kayabaşı 2 nolu Kilise, Kayabaşı 3 nolu Kilise, Kemerköy Kilisesi, Mahyalar 2 nolu Kilise, Mazılık Kilisesi, Yukarıkardak Kilisesi, Faydalı Köyü Kilisesi, Misis Bazilikası ve Karlık Bazilikası bazilikal plan tipindeki yapılardır.

İmparatorluğun her bölgesinde yaygın olarak tercih edilen bazilikal planlı kiliselerin başkent Konstantinopolis'teki bazı örnekleri sayılacak olursa Studios Manastırı Kilisesi³⁵³, Aya İrini Kilisesi³⁵⁴, Ioannes Theologos Hebdomon Kilisesi³⁵⁵, Khalkoprateria Kilisesi³⁵⁶, Beyazıt A Kilisesi³⁵⁷, Topkapı Sarayı Bazilikası³⁵⁸, önceki evreleriyle birlikte Aya Sofya Kilisesi³⁵⁹ gösterilebilir.

Bithynia bölgesinde benzer örneklerle baktığımızda ise İznik Ayasofyası³⁶⁰, İznik Gölü Sualtı Bazilikası³⁶¹, Assos Batı Bazilikası³⁶², Gökçeada Kilisesi³⁶³ karşımıza çıkar.

Isauria bölgesindeki bazilikalar arasında Alahan Batı Bazilikası³⁶⁴, Alahan Doğu Bazilikası³⁶⁵, Zengibar Kalesi A Kilisesi³⁶⁶, Zengibar Kalesi B Kilisesi³⁶⁷, Zengibar Kalesi C Kilisesi³⁶⁸, Zengibar Kalesi D Kilisesi³⁶⁹, Zengibar Kalesi E Kilisesi³⁷⁰, Zengibar Kalesi Doğu Kayalığı Kilisesi³⁷¹, Ermenek (Zenonopolis) H. Sokrates

³⁵³ Van Millingen,1912, **a.g.k.** s.48; Müller-Wiener,2001, **a.g.k.**s.147

³⁵⁴ Van Millingen,1912, **a.g.k.** s.94; Müller-Wiener,2001, **a.g.k.**s.112-113

³⁵⁵ Akyürek vd. (2007),TAY Marmara-Bizans.

³⁵⁶ T.F. Mathews (1971). *The Early Churches Of Constantinople: Architecture And Liturgy*. Pennsylvania State University Press,s.30; Müller-Wiener,2001, **a.g.k.**s.76.

³⁵⁷ Müller-Wiener,2001, **a.g.k.**s.72

³⁵⁸ Mathews,1971, **a.g.k.**s.37; Müller-Wiener,2001, **a.g.k.**s.74

³⁵⁹ R.Krautheimer (1983). *Three Christian Capitals: Topography And Politics*. University of California Press.s.52-53; Müller-Wiener(2001), **a.g.k.**s.84-85

³⁶⁰ Peschlow,2004, **a.g.k.**s. 203

³⁶¹ M. Şahin (2020). Neue Forschungen und Ausgrabungen in der Basilika des İznik Sees, *Asia Minor Studie Band 96*, s.93-106, s.94

³⁶² B. Böhlendorf-Arslan (2018). The Glorious Sixth Century in Assos: The Unknown Prosperity of a Provincial City In Western Asia Minor, *Asia Minor In The Long Sixth Century: Current Research and Future Directions*.s.240

³⁶³ Ousterhout-Held,1997, **a.g.k.**s.64

³⁶⁴ Forsty,1957, **a.g.k.**s.229-230; M. Gough (1968). Alahan Monastery: A Masterpiece of Early Christian Architecture, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 26(10), 455-464.s.457; Harrison,1985, **a.g.k.**s.29;Hill,1996, **a.g.k.**s.73.

³⁶⁵ Forsty,1957, **a.g.k.**s.228-229; Gough,1968, **a.g.k.**s.461; Harrison,1985, **a.g.k.**s.30;Hill,1996, **a.g.k.**s.78.

³⁶⁶ Doğanay-İşler,2019, **a.g.k.**s.155-156.

³⁶⁷ Doğanay-İşler,2019, **a.g.k.**s.156-157

³⁶⁸ Doğanay-İşler,2019, **a.g.k.**s.157

³⁶⁹ Doğanay-İşler,2019, **a.g.k.**s.158.

³⁷⁰ Doğanay-İşler,2019, **a.g.k.**s.158-159.

³⁷¹ Doğanay-İşler,2019, **a.g.k.**s.161

Kilisesi³⁷², Dağ Pazarı Bazilikası³⁷³, Diokaisareia Tapınak Kilisesi³⁷⁴ Diokaiseria Aziz Stephanos Kilisesi³⁷⁵ örnekler arasındadır.

Kilikya bölgesine baktığımızda ise oldukça fazla bazilikal planlı yapı olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar arasında Ayaş Agora Bazilikası³⁷⁶, Ayaş Promontorium Kilisesi³⁷⁷, Alakilise³⁷⁸, Anemurium Nekropolis Bazilikası³⁷⁹, Anemurium Merkez Bazilika³⁸⁰, Anemurium Apostoles Kilisesi³⁸¹, Batısandallı Bazilikası³⁸², Castabala Kuzey Kilise³⁸³, Castabala Güney Kilise³⁸⁴, Canbazlı Bazilikası³⁸⁵, Cennet-Cehennem Tapınak Kilisesi³⁸⁶, Corycus A Kilisesi³⁸⁷, Corycus C Kilisesi³⁸⁸, Corycus F Kilisesi³⁸⁹, Corycus G Kilisesi³⁹⁰, Corycus H (Mezar) Kilisesi³⁹¹, Corycus I Kilisesi³⁹², Çatıören Kilisesi³⁹³, Demirciören Kilisesi³⁹⁴, Hasanlıler Kilisesi³⁹⁵, Işıkkale Kilisesi³⁹⁶, Kadirli Ala Kilise³⁹⁷, Kanlıdivane I. nolu Kilise³⁹⁸, Kanlıdivane II. nolu Kilise³⁹⁹, Kanlıdivane III. nolu Kilise⁴⁰⁰, Kanlıdivane IV. nolu Kilise⁴⁰¹, Azize Thekla Bazilikası⁴⁰², Öküzlü Kuzey Kilise⁴⁰³, Öküzlü Güney Kilise⁴⁰⁴, Olba Kilisesi⁴⁰⁵, Bozyazı Pullu Kilisesi⁴⁰⁶ bazilikal planlı benzer örnek olarak sıralanabilir.

³⁷² Saner,2004, **a.g.k.s.**185-205; Saner,2011, **a.g.k.s.**108

³⁷³ Headlam,1892, **a.g.k.s.**20-21;Forsty,1957, **a.g.k.s.**233-236; Hill,1996, **a.g.k.s.**151

³⁷⁴ Hill,1996, **a.g.k.s.**252-254; Bayliss,2001, **a.g.k.s.**146; Elton-Schneider-Wannagat,2007, **a.g.k.s.**611

³⁷⁵ Hill,1996, **a.g.k.s.** 254

³⁷⁶ Schneider,2008, **a.g.k.s.**54-61; Hill,1996, **a.g.k.s.**97-98

³⁷⁷ Schneider,2008, **a.g.k.s.**91-93

³⁷⁸ TIB 5-1,s.170; Hill,1996, **a.g.k.s.**83

³⁷⁹ Russel,1989, **a.g.k.s.**1630; Hill,1996, **a.g.k.s.**94

³⁸⁰ Russel,1989, **a.g.k.s.**1624-1625; Hill,1996, **a.g.k.s.**93

³⁸¹ Russel,1989, **a.g.k.s.**1624 fig.9; Hill,1996, **a.g.k.s.**93

³⁸² VTIB,s.78-79; TIB 5-1,s.212; Hill,1996, **a.g.k.s.**101-103

³⁸³ Bell,1906,s.5;TIB 5-1,s.294; Hill,1996, **a.g.k.s.**104

³⁸⁴ Bell,1906, **a.g.k.s.**6-7;TIB 5-1,s.294; Hill,1996, **a.g.k.s.**105

³⁸⁵ MAMA III,s.37-38; S. Eyice (1979). La Basilique de Canbazli en Cilicie, *Mélanges S. Radojicic. Zograf Beograd*, 10, 22-29; TIB 5-1,s.223; Hill(1996),s.107-110

³⁸⁶ MAMA III,s.216-217; Hill,1996, **a.g.k.s.**111-113

³⁸⁷ TIB 5-1,s.318-319; Hill,1996, **a.g.k.s.**116-121

³⁸⁸ Hill,1996, **a.g.k.s.**122

³⁸⁹ Hill,1996, **a.g.k.s.**124

³⁹⁰ TIB 5-1,s.318-319; Hill,1996, **a.g.k.s.**124-131

³⁹¹ Hill,1996, **a.g.k.s.**131-136

³⁹² TIB 5-1,s.318-319; Hill,1996, **a.g.k.s.**136-139

³⁹³ VTIB,s.77; Aydın,2002, **a.g.k.s.**76-77

³⁹⁴ MAMA III,s.119-120; TIB 5-1,s.237; A.Aydın (2003). Die Christliche Architektur in Kilikien und Isaurien am Beispiel der Kirche von Demirciören, *Belleten*, 67(249), 415-420.s.416;Hill(1996),s.144

³⁹⁵ VTIB,s.64-65; Hill,1996, **a.g.k.s.**173.

³⁹⁶ TIB 5-1,s.276-277; Hill,1996, **a.g.k.s.**175; Westphalen,2015, **a.g.k.s.**548

³⁹⁷ Bell,1906, **a.g.k.s.**10-12; TIB 5-1,s.378-379; Hill,1996, **a.g.k.s.**176; Bayliss,2001, **a.g.k.s.**207

³⁹⁸ Eyice,1976/77, **a.g.k.s.**423; TIB 5-1,s.285-286; Hill,1996, **a.g.k.s.**179-182

³⁹⁹ Eyice,1976/77, **a.g.k.s.**425; TIB 5-1,s.285-286; Hill,1996,s.182-184

⁴⁰⁰ Eyice,1976/77, **a.g.k.s.**426; TIB 5-1,s.285-286; Hill,1996, **a.g.k.s.**184-187; G. Mietke-S. Westphalen (1999). Basilika 3 in Kanlıdivane (Kanytelis), *IstMitt*, 49, 517-526.

⁴⁰¹ Eyice,1976/77, **a.g.k.s.**429; TIB 5-1,s.285-286; Hill(1996), **a.g.k.s.**187-193

⁴⁰² Herzfeld-Guyer,1930, **a.g.k.s.**4-37, Forsyth,1957, **a.g.k.s.**223-225; Hill,1996, **a.g.k.s.**217-225

⁴⁰³ Eyice,1982, **a.g.k.s.**355-367; TIB 5-1,s.369; Hill,1996, **a.g.k.s.**237-240; Muluk,2006, **a.g.k.s.**21-29

⁴⁰⁴ Eyice,1982,s.355-367; TIB 5-1,s.369; Hill,1996, **a.g.k.s.**240

⁴⁰⁵ MAMA III,s.87; TIB 5-1,s.370;Hill,1996, **a.g.k.s.**250-51;Y. Yeğin (2019). *Olba Manastırı*, Gazi

Karia bölgesi bazilikal planlı kilise örneklerine baktığımızda İasos Bazilikası⁴⁰⁷, İasos Akropolis Bazilikası⁴⁰⁸, Kaunos Palaestra Terası Kilisesi⁴⁰⁹, Knidos C Kilisesi⁴¹⁰, Knidos D Kilisesi⁴¹¹, Knidos E Kilisesi⁴¹² gibi örnekler karşımıza çıkar.

Likya'ya bakıldığında Istlada Bazilikası⁴¹³, Lebissos(Gemiler Adası) Aziz Nicholaos Bazilikası⁴¹⁴, Andriake A Kilisesi⁴¹⁵, Andriake B Kilisesi⁴¹⁶, Andriake C Kilisesi⁴¹⁷, Andriake D Kilisesi⁴¹⁸, Andriake E Kilisesi⁴¹⁹, Yanartaş (Khimeria) Bazilikası⁴²⁰, Olympos Piskoposluk Kilisesi⁴²¹, Olympos Liman Bazilikası⁴²², Olympos 1 nolu Kilise⁴²³, Olympos 7 nolu Kilise⁴²⁴, Ksanthos Doğu Bazilikası⁴²⁵, Alakilise⁴²⁶, Doğu Asarcık Kilisesi⁴²⁷, Günağı Kilisesi⁴²⁸, Letoon Erken Bizans Kilisesi⁴²⁹, Kydna Bazilikası 1. Evresi⁴³⁰ bazilikal planlı yapı örnekleri arasında sayılabilir.

Lykaonia'da Çukurtekke 1. Nolu Kilise⁴³¹, Lystra Kenti Kilisesi⁴³², Tatköy Manastır Kilisesi⁴³³, Derebucak Tepearası Köyü Kilisesi⁴³⁴, Bulamas Köyü Çamlı Manastır Kilisesi⁴³⁵, Elengirit Dağı 1. Nolu Kilise⁴³⁶, Değle Öreni 31. nolu Kilise⁴³⁷,

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, s.93-94.

⁴⁰⁶ Beşaltı-Şahin,2018, **a.g.k.s.363**

⁴⁰⁷ Baldoni-Franco vd.,2004, **a.g.k.s.81-84**

⁴⁰⁸ Baldoni-Franco vd.,2004, **a.g.k.s.115-116**

⁴⁰⁹ Güzererler Sağman,2007, **a.g.k.s.32**; Peker(2018),459.

⁴¹⁰ Özgümüş,1992, **a.g.k.s.9**

⁴¹¹ Özgümüş,1992, **a.g.k.s.7**; Özgan,2004, **a.g.k.s.55-56**

⁴¹² Özgümüş,1992, **a.g.k.s.5**; Özgan,2004, **a.g.k.s.57-58**

⁴¹³ Marksteiner-Niewöhner,2004, **a.g.k.s.26**;TIB 8-2,s.574

⁴¹⁴ TIB 8-2,s.682-683; C. Foss (1994). *The Lycian Coast In The Byzantine Age, Dumbarton Oaks Papers*, 48, 1-52.s.6-7;

⁴¹⁵ Harrison,1963, **a.g.k.s.142**; Tekinalp,2000, **a.g.k.s.61**; TIB 8-2,s.437-438

⁴¹⁶ Harrison,1963, **a.g.k.s.142**; Tekinalp,2000, **a.g.k.s.80**; TIB 8-2,s.437-438

⁴¹⁷ Harrison,1963, **a.g.k.s.142**; Tekinalp,2000, **a.g.k.s.117**; TIB 8-2,s.437-438

⁴¹⁸ Harrison,1963, **a.g.k.s.142**; Tekinalp,2000, **a.g.k.s.139**; TIB 8-2,s.437-438

⁴¹⁹ Harrison,1963, **a.g.k.s.143**; Tekinalp,2000, **a.g.k.s.156**; TIB 8-2,s.437-438

⁴²⁰ Öztaşkın,2007, **a.g.k.s.19**

⁴²¹ Öztaşkın,2013, **a.g.k.s.82-89**

⁴²² Parman-Olcay Uçkan vd.,2006, **a.g.k.s.85-86**; Evcim-Öztaşkın,2019, **a.g.k.s.134-136**;

⁴²³ Z. Demirel Gökalep-Ş. Yıldırım (2010). *Lykia Olympos' unda Bir Restitüsyon Denemesi, Adalya*, (13), 367-387.s.372; Evcim-Öztaşkın,2019 **a.g.k.s.132-133**

⁴²⁴ Evcim-Öztaşkın,2019, **a.g.k.s.144-145**

⁴²⁵ Courtis,2003, **a.g.k.s.90-95**

⁴²⁶ Harrison,1963, **a.g.k.s.126-127**; R.M. Harrison (2001). *Mountain and Plain. From the Lycian Coast to the Phrygian Plateau In The Late Roman And Early Byzantine Period*, ed. W. Young, The University of Michigan Press, Ann Arbor.

⁴²⁷ İşler,2009, , **a.g.k.s.237**; O. Erdoğan-B.C. Duggan (2019). *Kilise İçinde Kilise: Lykia'daki Geç Antik Çağ Bazilikal Planlı Kiliselerin Orta Çağ'da İkinci Kullanımları, Cedrus*, 7, 663-679.s.666

⁴²⁸ İşler,2016, **a.g.k.s.364**

⁴²⁹ Courtis,2003, **a.g.k.s.153**

⁴³⁰ Ousterhout,2016, **a.g.k.s.106-107**

⁴³¹ Mimiroğlu,2015, **a.g.k.s.53**

⁴³² TIB 4,s.200; Mimiroğlu,2015, **a.g.k.s.122**

⁴³³ Koch,2007, **a.g.k.s.255**; Mimiroğlu,2015, **a.g.k.s.163**

⁴³⁴ Mimiroğlu,2015, **a.g.k.s.196**

⁴³⁵ Mimiroğlu,2015, **a.g.k.s.240**

⁴³⁶ TIB 4,s.160-161; Mimiroğlu,2015, **a.g.k.s.248**

⁴³⁷ Ramsay-Bell,1909, **a.g.k.s.151**

Değle Öreni 32. nolu Kilise⁴³⁸, Değle Öreni 33. nolu Kilise⁴³⁹, Değle Öreni 42. nolu Kilise⁴⁴⁰, Madendağı Öreni Kilisesi⁴⁴¹, Madenşehir 1 nolu Kilise⁴⁴², Madenşehir 3. nolu Kilise⁴⁴³, Madenşehir 4. nolu Kilise⁴⁴⁴, Madenşehir 5. nolu Kilise⁴⁴⁵, Madenşehir 6. nolu Kilise⁴⁴⁶, Madenşehir 7. nolu Kilise⁴⁴⁷, Madenşehir 21. nolu Kilise⁴⁴⁸, Madenşehir 29. nolu Kilise⁴⁴⁹, Karadağ Kayasarnıç Öreni Kilisesi⁴⁵⁰, Karadağ Yanıktepe 34. nolu Kilise⁴⁵¹ bazilikal planlı benzer kilise örneği olarak karşımıza çıkar.

Kapadokya’da Gereme(Argaios) Panagia Kilisesi⁴⁵², Kayseri(Mazaka) Bazilikası⁴⁵³, Çardakköy Kilisesi⁴⁵⁴, Andaval Konstantinos ve Helena Kilisesi⁴⁵⁵, Ağın(Daskusa) Bazilikası⁴⁵⁶, Enehil(Dikilitaş) Pachomios Kilisesi⁴⁵⁷, Mokisos (Viranşehir) 2 nolu Kilise⁴⁵⁸, Mokisos(Viranşehir) 3 nolu Kilise⁴⁵⁹, Didymoi(Ali Dağı) H. Basileios Kilisesi⁴⁶⁰ bazilikal planlı duvar kilisesi örneği olarak gösterilebilir.

Frigya’da bazilikal planlı duvar kilisesi örnekleri arasında Amorium Aşağı Şehir Kilisesi⁴⁶¹, Apameia Bazilikası⁴⁶², Apameia Kibotos Kilisesi⁴⁶³ Laodikeia Kuzey Bazilikası⁴⁶⁴, Laodikeia Kuzeybatı Bazilikası⁴⁶⁵, Laodikeia Güneybatı Bazilikası⁴⁶⁶,

⁴³⁸ Ramsay-Bell,1909, **a.g.k.s.**199

⁴³⁹ Ramsay-Bell,1909, **a.g.k.s.**164

⁴⁴⁰ Ramsay-Bell,1909, **a.g.k.s.**163

⁴⁴¹ Eyice,1971, **a.g.k.s.**74

⁴⁴² Ramsay-Bell,1909, **a.g.k.s.**41

⁴⁴³ Ramsay-Bell,1909, **a.g.k.s.**53

⁴⁴⁴ Ramsay-Bell,1909, **a.g.k.s.**59

⁴⁴⁵ Ramsay-Bell,1909, **a.g.k.s.**65

⁴⁴⁶ Ramsay-Bell,1909, **a.g.k.s.**71

⁴⁴⁷ Ramsay-Bell,1909, **a.g.k.s.**85

⁴⁴⁸ Ramsay-Bell,1909, **a.g.k.s.**117

⁴⁴⁹ Ramsay-Bell,1909, **a.g.k.s.**150-151

⁴⁵⁰ Eyice,1971, **a.g.k.s.**79

⁴⁵¹ Eyice,1971, **a.g.k.s.**79

⁴⁵² Restle,1979, **a.g.k.s.**42-44;plan:20; N. Çorağan Karakaya (2009). Gereme Panagia Kilisesi(2005 Yılı Kazı Sonuçları) *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Denizli, s. 175- 185.

⁴⁵³ Restle,1979, **a.g.k.s.**44-45;plan:22-23; TIB 2,s.195

⁴⁵⁴ Restle,1979, **a.g.k.s.**34-36;plan:14-15; TIB 2,s.160

⁴⁵⁵ Restle,1979, **a.g.k.s.**36-38;plan:16-19; TIB 2,s.140-141; M.S. Pekak (1998). Niğde- Andaval (Aktaş)’daki Konstantin- Helena Kilisesi, *Ege Üniversitesi Sanat Tarihi Dergisi*, 9, 103–117.s.109

⁴⁵⁶ TIB 2,s.169

⁴⁵⁷ Rott,1908, **a.g.k.s.**117-120; Thierry,1972, **a.g.k.s.**30; TIB 2,s.174

⁴⁵⁸ Restle,1979, **a.g.k.s.**46-48; TIB 2,s.303

⁴⁵⁹ Restle,1979, **a.g.k.s.**48; TIB 2,s.303

⁴⁶⁰ Rott,1908, **a.g.k.s.**117-120; TIB 2,s.170

⁴⁶¹ C.S. Lightfoot (1998). The Survival of Cities in Byzantine Anatolia The Case of Amorium, *Byzantion*, 68(1), 56-71.s.67; Lightfoot-Lightfoot (2006). *Amorium: A Byzantine City in Anatolia – An Archaeological Guide*,s.46

⁴⁶² Kienlin-Üyümez,2012, **a.g.k.s.**139.

⁴⁶³ V.Sedov, M. Vdovichenko,J. Fomicheva ve E. Judina (2016). The Early Byzantine Church Near Apameia Kibotos (Dinar). A Preliminary Report, *Kelainai–Apameia Kibotos: Une Métropole Achéménide, Hellénistique et Romaine. Sous la Direction de Askold Ivantchik, Lâtife Summerer, Alexander von Kienlin.Ausonius Éditions–Kelainai II–Bordeaux*, 175-201.s.178.

⁴⁶⁴ C. Şimşek-B.Duman (2010). Laodikeia Kuzey Bazilikası (Kilisesi), *XIII. Ortaçağ Ve Türk Dönemi Kazıları Ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, ss.593-602,s.595

⁴⁶⁵ Şimşek,2007, **a.g.k.s.**271

Hierapolis Bazilikası(Cathedral)⁴⁶⁷ Hierapolis Payandalı Kilise⁴⁶⁸, Eskişehir Başara Köyü Güney Kilise(1. Evre)⁴⁶⁹ karşımıza çıkar.

Paphlagonia’da Hadrianoupolis Kilise A⁴⁷⁰, Hadrianoupolis Kilise B⁴⁷¹; Pisidia’da Sagalassos Bazilikası⁴⁷², Sagalassos Territoriumu Düldülyüzü Bazilikası⁴⁷³, Antiocheia Aziz Paul Bazilikası⁴⁷⁴, Pednelissos 7. nolu Kilise⁴⁷⁵; Ionia’da Milet H. Mikael Kilisesi⁴⁷⁶, Milet Katedral Kilisesi⁴⁷⁷, Priene Bazilikası⁴⁷⁸ ve Efes Doğu Gymnasium Bazilikası⁴⁷⁹ örnekler arasında gösterilebilir.

Çalışmamız kapsamında bütünüyle kayaya oyularak inşa edilen bir örnek olmasa da Anazarbos’taki *extra muros* Kaya Oyma Kilise bu tekniğin kısmen kullanıldığı bazilikadır. Kilisenin kuzey, doğu ve güneyi kaya kütlelerinin işlenmesiyle oluşturulmuş, kayanın yetmediği kısımlarda da duvar tekniğinde tamamlanmış olmalıdır. Kaya oyma tekniğinde inşa edilen kiliselerin yoğun olduğu bölgeler Kapadokya, Frigya ve kısmen de Lykaonya’dır. Kapadokya’da Çavuşin Ioannes Prodromos Kilisesi⁴⁸⁰, Soğanlı B Kilisesi⁴⁸¹; Frigya’da Selimiye Köyü İbrahim İnleri Kilisesi⁴⁸², Ayazın D. Kilisesi⁴⁸³; Lykaonya’da Konya Kayadibi 1. nolu kilise⁴⁸⁴ ve Sille Koimesis Tes Panagias Kilisesi⁴⁸⁵ bazilikal planlı kaya kiliseleri arasında zikredilebilir.

Her ne kadar bazilikal plan tipinin bir varyansı olan ambulatoriumlu kiliselere değinmek gerekir. Ambulatorium terimi, kilisenin neflerinin devamında, serbest

⁴⁶⁶ Şimşek,2007, **a.g.k.s.**279

⁴⁶⁷ D. Peirano (2018). Internal Arrangements in Some Early Christian Basilicas of the Eastern Mediterranean, *Hortus Artium Medievalium*, 24, 162-170.s.162-163

⁴⁶⁸ Arthur,2006, **a.g.k.s.**145-148

⁴⁶⁹ Alp,2010, **a.g.k.s.**24-25

⁴⁷⁰ Kılavuz-Çelikbaş,2013, **a.g.k.s.**163

⁴⁷¹ Kılavuz-Çelikbaş,2013, **a.g.k.s.**165

⁴⁷² P.Talloe, B.Beaudeau ve J.Poblome (2016). The 2015 Control Excavations in the Bouleuterion-Basilica of Sagalassos, *ANMED*, 14, 119-128.s.119-120

⁴⁷³ R.Vandam, P. Talloe, Y.Zenger-J. Poblome (2018). Düldül Yüzü: The Exploration of a Secondary Centre in the Territory of Sagalassos, *ANMED*, 16, 180-187.s.182

⁴⁷⁴ Taşlıalan,1996, **a.g.k.** s.226

⁴⁷⁵ Laufer-Lipps,2014, **a.g.k.s.**265

⁴⁷⁶ Ceylan,2001, **a.g.k.s.**191

⁴⁷⁷ Ceylan,2001, **a.g.k.s.**191

⁴⁷⁸ Ceylan,2001, **a.g.k.s.**191

⁴⁷⁹ Ceylan,2001, **a.g.k.s.**191

⁴⁸⁰ Ötüken,1980, **a.g.k.** s.102

⁴⁸¹ Ötüken,1980, **a.g.k.s.**187

⁴⁸² B.Y. Olcay Uçkan (2009). Frigya (Phrygia) Bölgesinde Bir Kaya Kilisesi: İbrahim İnleri, *Ebru Parman’a Armağan*, Alter Yayıncılık, s. 349-360; Olcay Uçkan,B.Y. (2010), *Frigya (Phrygia) Bölgesinde Bizans Dönemi Kaya Mimarisi*, Ankara, s.90-91; S.Evcim (2015). *Dağlık Frigya Bölgesi Bizans Dönemi Kaya Mimarisi*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, s.110-111

⁴⁸³ Evcim,2015, **a.g.k.s.**109

⁴⁸⁴ B.Y. Olcay Uçkan ve M.Mimiroğlu (2006). Konya Kayadibi Köyünde İki Kaya Kilisesi, *IX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*. 21-23 Nisan 2005, Erzurum. s. 353- 359; Mimiroğlu,2015, **a.g.k.s.**61-66

⁴⁸⁵ M. Restle (1969). *Byzantine Wall Painting in Asia Minor*, Irish University Press, s.181-182; Mimiroğlu,2015, **a.g.k.s.**157-162

taşıyıcılar vasıtasıyla apsis içerisinde devam eden bir tür koridor uygulaması için kullanılır. Yan neflerin batısından başlayarak apsisi dolanarak diğer nefin ucunda biten kesintisiz bir dolaşıma imkan veren bu uygulama, litürji ile ilişkili olabileceği gibi kilisenin merkezi mekanını rahatsız ve işgal etmeden dolaşma imkanı verir⁴⁸⁶.

Ambulatoriumlu kiliselerin örneklerinin önemli merkezlerde yoğunlaştığı ve görece az sayıda inşa edildikleri görülür. Bu plan tipindeki yapıların büyük kısmı imparator Konstantinus döneminde inşa edilmişlerdir. 313 yılındaki Milano Fermanı ile Hıristiyanlığa serbestiyet getiren Konstantinus, kiliseyi kısa süre içerisinde Roma İmparatorluğunun baskın dini otoritesi haline getirdi⁴⁸⁷. *Religio Licita* ile birlikte paganizmle eşit hale gelen Hıristiyanlık inancı için çeşitli kiliseler yaptırmaya başlayan imparatorun aynı anda pagan tapınaklar yaptırması ayrıca dikkat çekicidir⁴⁸⁸. İmparatorun bizzat ilgi göstermiş olması ve dini mimariye katkıları nedeniyle Konstantinus dönemi kiliseleri önem arz eder⁴⁸⁹.

Çalışmamız kapsamında ele alınan Anazarbos Oniki Havari Kilisesi (çizim 7) ile Akören Kuzey Kilisesi (çizim 6) ambulatoriumlu bazilikal planı yansıtmaktadırlar. Yan neflerin apsis etrafından dolanan bir koridor vasıtasıyla birbirine bağlandığı plan tipinde yapının doğu bölümü ters “U” formu oluşturur. Ambulatoryum, araştırmacılar tarafından kiliselerin odak noktası olan naos etrafındaki çevresel alanlar olarak tanımlanan “peristoon” içerisinde değerlendirilmektedir⁴⁹⁰. Bu plan tipinde Anadolu’da bilinen başka bir örnek olmaması Adana’da Erken Bizans Dönemindeki dini mimari faaliyetlerinin niteliği konusunda fikir verir.

İmparator Konstantinus döneminde ve olasılıkla onun bizzat isteği ve ilgisiyle inşa edilen ambulatoriumlu kiliseler mevcuttur. Birbirinden bazı farkları olsa da doğu yönünü bir çevre koridoru vasıtasıyla dönen kiliselerin örnekleri Roma’da görülür. Özellikle Roma’daki S.Agnese Bazilikası⁴⁹¹, SS.Marcellino e Pietro Bazilikası⁴⁹², S. Sebastiano Bazilikası⁴⁹³, S. Lorenzo Bazilikası⁴⁹⁴ ile Kuzey Afrikada Kartaca’da Bir

⁴⁸⁶ “Ambulatory” ODB,s.77

⁴⁸⁷ Krautheimer,1965, **a.g.k.** s.17.

⁴⁸⁸ Koch,2007, **a.g.k.s.**28

⁴⁸⁹ Constantinus döneminde yapılan önemli kiliseler ve bunların mimari arka planları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: R. Krautheimer(1967). The Constantinian Basilica, *Dumbarton Oaks Papers* , Vol. 21 (1967), pp. 115-140

⁴⁹⁰ E. Hadjityrphos (2002). Peristoon or Ambulatory in Byzantine Church Architecture; Concept and Terms. *Saopstenja (Bulletin)*, 34, pp.131-143, s.131

⁴⁹¹ Mackie,2003, **a.g.k.**fig.66; Kleinbauer,2006, **a.g.k.s.**132

⁴⁹² Koch,2007, **a.g.k.s.**31;Mackie,2003, **a.g.k.**fig.43

⁴⁹³ Mackie,2003, **a.g.k.**fig.3; Koch,2007, **a.g.k.s.**31

⁴⁹⁴ Krautheimer,1965, **a.g.k.** s.31; Kleinbauer,2006, **a.g.k.s.**133

Ftouha Kilisesi⁴⁹⁵ çalışmamız kapsamındaki Anazarbos Oniki Havari Kilisesi ile Akören Kuzey Kilisesi planları ile çok büyük oranda örtüşmektedir.

İmparator Konstantinus döneminde ortaya çıkan ve o dönemde yaygın bir şekilde özellikle anıtsal mezar yapılarında tercih edilen bir plan tipinin aradan geçen iki asırdan sonra Adana'da iki kilisede yeniden denenmiş olması çok önemli olmakla birlikte bunun sebebini açıklayabilmek için yeterli veri yoktur.

Anazarbos Oniki Havari Kilisesi ve Akören Kuzey Kilisede çevre koridorlu bazilikal plan tipinin uygulanması gizemli ve sıradışı bir durumdur. Nadiren karşılaşılan bu plan tipinin bu kiliselerde uygulanma nedenleri düşünüldüğünde iki olasılık ön plana çıkar. Olasılıklardan ilki, bu kiliselerin düşünüldüğünün aksine Konstantine dönemiyle çağdaş olabileceğidir. Bilinen örneklerin hemen hepsi bu döneme tarihlendirildiğinden ambulatoryumlu kiliseler Konstantine kiliseleri olarak da adlandırılmaktadır. Anazarbos Oniki Havari Kilisesinde bir pagan tapınağından alındığı düşünülen yoğun devşirme kullanımı, yapının erken dönemlerde kiliseye dönüştürüldüğünü düşündürür. Bu durumda kilisenin inşa tarihi yaygın kanıdan daha erken dönemlere uzanıyor olabilir. Bir diğer olasılık ise ambulatoryumlu plan tipinin Konstantine dönemine tarihlendirilen Roma'daki örneklerle sınırlı olmadığıdır. Roma dışında inşa edilen ancak öncülleri günümüze ulaşmamış bir plan tipinin geç tarihli uygulamaları olarak düşünülebilir. Roma dışındaki ikisi tez kapsamında ele alınan ve Adana'da olan bu plan tipindeki bir diğer örnek de Kuzey Afrika'dadır. Kartaca'da bulunan Bir Ftouha Kilisesinin plan tipine bakıldığında⁴⁹⁶ Adana'daki örneklerle benzer olduğu anlaşılmaktadır. Kilisenin 6.yy.ın ortalarına tarihlendirilmesi⁴⁹⁷ ise bu plan tipiyle ilgili ikinci olasılığı güçlü kılar. Bu durumda literatürde Konstantine dönemi kiliseleri olarak bilinen ve Roma'daki örneklerle sınırlı olduğu varsayılan ambulatoryumlu plan tipinin aslında daha geç dönemlere kadar ve imparatorluğun daha geniş coğrafyasında uygulandığı sonucu çıkar.

Çalışma kapsamında tespit edilen bazilikal planlı kiliselerin girişlerine baktığımızda tek bir uygulamadan söz edilemeyecek kadar farklı çözümler üretildiği görülür. Yapılara girişte farklı varyasyonların uygulanma nedenleri arasında, yapıların bulundukları topografyanın en büyük etken olduğunu söyleyebiliriz. Zira her yapının bulunduğu arazinin şekli ve konumu, yapıya hangi taraftan giriş verilebileceğini

⁴⁹⁵ R.G. Ousterhout (2019). *Eastern Medieval Architecture: The Building Traditions of Byzantium and Neighboring Lands*, Oxford University Press.s.235, fig.10.21

⁴⁹⁶ Ousterhout,2019, **a.g.k.** s.235, fig.10.21

⁴⁹⁷ S.T.Stevens (2000). Excavations Of An Early Christian Pilgrimage Complex At Bir Ftouha (Carthage). *Dumbarton Oaks Papers*, 54, pp.271-274,s.271

doğrudan etkilemiştir. Arazinin eğimi ve engebelik durumuna göre en uygun yönden yapıya giriş verildiği, düz arazide konumlanan kiliselerde birçok yönde ve birden fazla giriş verilerek yapıya ulaşımın olabildiğince arttırıldığı görülmektedir.

Ergenuşağı Alakilise ile Mahyalar 2. Nolu kiliseye yalnızca güneyden birer giriş verildiği anlaşılmaktadır. Bu yapıların mevcut durumda oldukça yıkılmış olması başka herhangi bir girişinin olup olmadığını anlamayı oldukça zorlaştırmaktadır. Mahyalar 2. nolu kilisenin batı duvarının tamamının ve kuzey duvarının büyük kısmının dıştan dolgu nedeniyle görülemez de naostan rahatlıkla görülebilmesi nedeniyle en azından bu kilisede tespit ettiğimiz güney girişinin dışında bir giriş olmadığını göstermektedir. Ancak Ergenuşağı Alakilisenin konumu başka yönlerden de girişe izin verebilecek durumda olduğundan bu kilisenin özgün halde de sadece güney girişine sahip olduğunu söylemek olası değildir.

Anazarbos Kaya (extra muros) Kilisesi, Ferhatlı Köyü Kilisesi, Gireğiye Köyü Kızılkilise, Kayabaşı 1. nolu Kilise, Kemerköy Kilisesi, Yukarıkardak Kilisesi, Faydalı Köyü Kilisesi ve Karlık Bazilikası'nın yalnızca batı yönünden girişleri mevcuttur. Tüm bu yapıların bulundukları alan görece düz bir arazi yapısına sahip olduğu düşünüldüğünde, arazi elverişli ise öncelikli giriş yönü olarak batı yönünün tercih edildiği anlaşılmaktadır.

Arazinin elverişlilik durumuna göre hem güneyden hem de batıdan giriş verilen bazilikal planlı yapı örneği Mazılık Kilisesi'dir. Kuzey yönünde eğimli arazi nedeniyle dışarıdaki zemin kilisenin galeri katı seviyesinde olduğundan kuzeyden bir giriş verilmesi zaten mümkün değildir. Doğu yönünde ise alçalan eğim nedeniyle giriş verilemediğini düşünmekteyiz. Şu halde tamamen topografik nedenlerle Mazılık Kilisesinin hem güney hem de batıdan girişlere sahip olduğu anlaşılmaktadır (Foto. 370).

Sadece Misis Bazilikasında hem batıdan hem de kuzeyden giriş açıklıkları mevcuttur (çizim 64). Kilisenin günümüze ulaşamamış ve 1950'li yıllarda yapılan kazılarında yeterince belgelenmemiş olması sebebiyle burada genel uygulamanın aksine güneyden değil kuzeyden giriş verilmiş olmasının sebepleri hakkında bir şey söylemek mümkün değildir.

Çalışma kapsamındaki bazilikal planlı yapılardan Akören Civanbey Kilisesi, Akören Kuzey Kilisesi, Anazarbos Oniki Havari Kilisesi, Kayabaşı 3. nolu Kilise ise güney, batı ve kuzey yönlerinde birer girişe sahip oldukları tespit edilmiştir. Bu yapılarımız düz bir alanda konumlandıklarından uygun yönlerin tümünden giriş verildiği görülmektedir.

Akören Güney Kilisesi ve Ilıca 1. Nolu (Kırkkapı) Kilisesi pek sık rastlanmayan bir uygulama olan doğu cephesi dahil tüm yönlerden girişin bulunduğu yapılardır. Bu yapılarda düz arazi olan doğu yönünde giriş verilmiş olması ve Akören Güney kilisede olduğu gibi apsisten de dışarıya kapı açıklığı olması (Foto. 27) sık başvurulan bir uygulama değildir.

İncelediğimiz yapılar arasında, Anazarbos Kaya (extra muros) Kilisesi, Mahyalar 2. nolu kilise, Yukarıkardak Kilisesi, Faydalı Köyü Kilisesi ve Misis Bazilikasının birer narthekse sahip oldukları tespit edilmiştir. Dikdörtgen planlı narthekslere girişler batı yönünde verilen kapı açıklıkları vasıtasıyla sağlanmışken Mahyalar 2. nolu Kilisede dış zeminin yüksekliği sebebiyle narthekse sadece güneyden giriş verilebilmiştir. Bunlardan Misis Bazilikasının narthekse girişinin üç kapı vasıtasıyla sağlandığını, Anazarbos Kaya (extra muros) Kilisesinin girişinin ise net olmadığını, tespit için kazı yapılması gerektiğini söylemek durumundayız.

Nartheks tespit edilen yapılardan Faydalı Köyü Kilisesinde (çizim 60), Mahyalar 2. nolu Kilisede ve Anazarbos Kaya (extra muros) Kilisesinde nartheks kendi içerisinde üç mekana ayrılmıştır. Bu uygulamanın en sık karşılaşıldığı yer Karadağ Binbirkilise'dir. Burada Madenşehir 1. nolu Kilise, 3. nolu Kilise, 4. nolu Kilise, 5. nolu Kilise, 6. nolu Kilise 7. nolu Kilise 15. nolu Kilise, 21. nolu Kilise ve 29. nolu nolu Kilise, Değle 31. nolu Kilise, 32. nolu Kilise ve 34. nolu kiliseler⁴⁹⁸ üçlü nartheks uygulamasının görüldüğü kiliselerdir. Ayrıca Bozyazı Pullu Kilisesi⁴⁹⁹, Anemurium Nekropol Kilisesi⁵⁰⁰, Işıkkale Kilisesi⁵⁰¹, Kadirli Alacami⁵⁰² yakın çevredeki örnekler arasında sayılabilir.

Nartheksten naosa geçiş açıklıkları sadece Misis Bazilikasında ve Faydalı köyü Kilisesinde tespit edilebilmiştir. Misis bazilikasında dışarıdan narthekse giriş için üç açıklık bulunuyorken naosa geçiş orta eksenindeki tek açıklıktan sağlanmıştır. Bu yönüyle Paphlagonia'da Hadrianoupolis Kilise A⁵⁰³, Hadrianoupolis Kilise B⁵⁰⁴ kiliseleriyle benzer. Faydalı Köyü kilisesinde ise hem dışarıdan narthekse hem de nartheksten naosa geçiş apsisi karşılayan orta ekseninde verilmiş birer kapı vasıtasıyla sağlanmıştır. Nartheks tespit edilen diğer yapılarda, tahribat ve yıkılmalar nedeniyle naosa geçiş noktaları bu aşamada görülememektedir.

⁴⁹⁸ Bkz: Ramsay-Bell, 1909, **a.g.k.**

⁴⁹⁹ Beşaltı-Şahin, 2018, **a.g.k.s.** 363

⁵⁰⁰ Russel, 1989, **a.g.k.s.** 1630

⁵⁰¹ Westphalen, 2015, **a.g.k.s.** 548

⁵⁰² Bayliss, 2001, **a.g.k.s.** 107

⁵⁰³ Kılavuz-Çelikbaş, 2013, **a.g.k.s.** 163

⁵⁰⁴ Kılavuz-Çelikbaş, 2013, **a.g.k.s.** 165

Naos ve nef açısından bakıldığında çalışma kapsamında tespit edilen bazilikal planlı yapılarımız arasında üçten fazla nefe sahip yapı olmadığı görülmektedir. En yaygın uygulama olan üç nefli naos uygulamasına tüm yapılarda gidildiğini söyleyebiliriz. Nef ayrımlarına dair bilgiyi bazı yapılarda in situ veriye dayanarak alabiliyorken bazı yapılarda da gerek nef ayrımlarına işaret eden mimari parçalar gerekse de duvar vb üzerindeki izler vasıtasıyla bu güçlü varsayıma ulaşmaktayız. Kayabaşı 3. nolu Kilise (Foto. 325) ve Faydalı Köyü Kilisesinde (Foto. 452) nef ayrımlarını sağlayan serbest taşıyıcılara kaideler in situ halde görülebilmektedir. Kayabaşı 3. nolu kilisede mevcut in situ kaidelerin arasındaki mesafeler dikkate alındığında nef ayrımlarının doğu batı uzantılı iki sıra halinde uzanan sütunlarla sağlandığı, her bir sırada ise oniki sütun olduğu anlaşılmaktadır. Faydalı Köyü Kilisesinde ise onar sütundan oluşan taşıyıcılar vasıtasıyla nefler ayrılmıştır. Ferhatlı Köyü Kilisesi, Yukarıkardak Kilisesi, Misis Bazilikası ve Karlık Bazilikasında ise stylobat izlerinden hareketle nef ayrımlarına dair düzenleme yapıldığı anlaşılmaktadır. Mahyalar 2. nolu Kilise (Foto. 346), Anazarbos Oniki Havari Kilisesi, Ilıca 1. nolu Kilise ve Anazarbos Extra Muros (Kaya Oyma) kilisesinde nartheks veya apsis duvarındaki çıkıntı ve izlerden hareketle nef ayrımlarının varlığına dair restitüsyon yapılabilir. Diğer yapılarımızda ise öncü araştırmacıların kendi dönemlerinde yaptıkları tespitler ve özellikle naos içerisinde görülen sütun kaidesi, sütun gövdesi ve sütun başlıklarından hareketle önerdikleri planlar göz önüne alınmıştır.

Çalışmamız kapsamındaki bazilikal planlı kiliselerin apsislerine de ayrıca değinmek gerekir. Zira kendi arasında anlamlı bir benzerlik gösterdikleri söylenebilir (Tablo 2). Çalışmamız kapsamında incelenen ve bazilikal planlı olan Anazarbos Extra Muros (Kaya Oyma) Kilise (Foto. 101), Kayabaşı 3. nolu Kilise, Mahyalar 2. nolu Kilise, Yukarıkardak Kilisesi, Faydalı Köyü Kilisesi, Misis Bazilikası ve Karlık Bazilikasının apsisleri hem içten hem de dıştan yarım daire şeklinde inşa edilmişlerdir. Bazilikal planlı yapılarımızdan Akören Civanbey Kilisesi, Akören Güney Kilisesi, Anazarbos Oniki Havari Kilisesi, Ergenuşağı Kilisesi, Ferhatlı Kilisesi, Gireğiyeşiköy Kızılkilise, Ilıca 1. nolu Kilise, Kayabaşı 1. nolu Kilise, Kemerköy Kilisesi ve Mazılık Kilisesinde ise apsis içten yarım daire olarak yapılmış olmasına rağmen dış yüzeyleri çokgen şekilli yapılmıştır. Kayabaşı 1. nolu kilisenin apsis cephesi üç kenarlı (Foto. 284), Mazılık Kilisesi (Foto. 376), Ferhatlı Kilisesi, Ergenuşağı Kilisesi ve Anazarbos Oniki Havari Kilisesinin apsis cephesi beş kenarlı, Akören Civanbey Kilisesi (Foto. 2), Akören Güney Kilisesi, Gireğiyeşiköy Kızılkilise, Ilıca 1. nolu Kilise ve Kemerköy Kilisesi apsis cepheleri ise yedi kenarlı çokgen yapıya sahiptirler. Bunlardan Ilıca 1.

nolu Kilisenin apsisinde bir pencere açıklığı, Ergenuşağı Kilisesinde beş pencere açıklığı bulunurken diğerlerinin tamamında üçer pencere açıklığı olduğu tespit edilmiştir. Kudüs'te Zeytin Dağı üzerinde inşa edilen ve Konstantinus dönemine tarihlenen Eleona Kilisesi'nin apsis cephesinin üç yüzeyden oluştuğu anlaşılmaktadır⁵⁰⁵. Şu halde içte yarım daire, dıştan ise çokgen yüzeyli apsis uygulaması 4. yüzyıla kadar götürülebilmektedir. Bu tip apsis uygulamasının benzeri Kapadokya ve Lykaonia bölgesinde oldukça yaygındır. Bunlar arasında Kapadokya'da Andaval Konstantin ve Helena Kilisesi⁵⁰⁶, Gereme Panagia Kilisesi⁵⁰⁷, Sivrihisar Kızıl Kilise⁵⁰⁸, Belisırma Karagedik Kilisesi⁵⁰⁹, Çeltekk Çanlı Kilise⁵¹⁰, Lykaonia'da Karadağ Binbir Kilise Bölgesinde Madenşehir 3. nolu Kilise⁵¹¹, Gelve Kilisesi⁵¹², Viranşehir 1. nolu Kilise ilk gösterilebilecek örnekler arasındadır. Çalışmamız kapsamında incelenen bazilikal planlı kiliselerin tamamının apsisi doğu yönünde dışarı doğru çıkıntı yapar. Yapının doğusundan bakıldığında apsisi algılanabilmektedir. Kilikya bölgesinde Mersin sınırlarında ve Likya bölgesinde sıkça rastlanan apsisin doğuda bir duvar içerisine alınarak yapıların doğu cephesinin düz inşa edilmesi uygulamasının Adana'da tercih edilmediği ve hiç uygulanmadığı görülmektedir. Bu yönüyle doğu cephesi düzenlemesi açısından Kilikya bölgesinin geri kalanından net bir şekilde ayrılır.

Anadolu'nun batısındaki bazilikalarda pek uygulanmayan pastophorion mekanlarının Kilikya başta olmak üzere Suriye'ye yakın bölgelerde, yerel varyasyonlarla birlikte tercih edildiği görülmektedir⁵¹³. Pastophorion mekanlarının litürjik kullanımına ve mimari varlığına dair en erken bilgiler 4.yüzyıla kadar gider⁵¹⁴. Kuzey Suriye'de ortaya çıktığı öne sürülen bu düzenlemede, doğu yönünde apsisin yanına birer mekan yerleştirilmiş olup genel adı olan pastophoriadır⁵¹⁵. Kendi içerisinde kullanım amacı farklı olan diakonikon ve prothesis olarak ayrılır⁵¹⁶. Çalışmamız kapsamında incelenen bazilikal planlı kiliseler arasında, apsisin kuzey veya güneyine

⁵⁰⁵ Mango,2006, **a.g.k.s.**64

⁵⁰⁶ Restle,1979, **a.g.k.s.**36-38;plan:16-19;

⁵⁰⁷ Çorağan Karakaya,2009, **a.g.k.s.**175-185

⁵⁰⁸ Restle,1979, **a.g.k.**plan:35

⁵⁰⁹ Restle,1979, **a.g.k.**plan:48

⁵¹⁰ Restle,1979, **a.g.k.**plan:49

⁵¹¹ Ramsay-Bell,1909, **a.g.k.s.**55

⁵¹² Ramsay-Bell,1909, **a.g.k.s.**327

⁵¹³ H.Buchwald –M. Savage (2017). Churches, in:*The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity Until the Coming of the Turks* (ed:P.Niewöhner) pp: 129-147.s.132

⁵¹⁴ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz:G. Descoedres (1983). *Die Pastophorien im Syro-Byzantinischen Osten: Eine Untersuchung zu Architektur und Liturgiegeschichtlichen Problemen*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden s. 32.; *The Testament of Our Lord*(1902)s.62

⁵¹⁵ Genel bilgi ve farklı değerlendirmeler için bkz:J.C. Smith (1990). Form and Function of the Side Chambers of Fifth-and Sixth-Century Churches in Ravenna, *The Journal of the Society of Architectural Historians*, 49(2), 181-204.

⁵¹⁶ "Pastophoria" ODB ,s.1594.

eklenmiş köşe mekanlarının varlığına dair izleri barındıran örnekler bulunmaktadır. İşlevlerini kesin olarak bilemediğimiz bu mekanları şimdilik köşe mekanı olarak tanımlamak uygun olacaktır. Akören Civanbey Kilisesi, Ergenuşağı Alakilise(Foto. 157), Kayabaşı 3. nolu Kilise, Mazılık Kilisesi ve Karlık Bazilikasında(çizim 66) apsisin her iki yanında birer köşe mekandan oluşan düzenlemenin varlığı tespit edilmiştir. Mazılık Kilisesinde kuzeydeki mekan tam olarak algılanamasa da bu bölümdeki duvar izleri ve güneydeki mekana açılan kapı ile aynı özellikte olan kuzey neften verilen giriş açıklığı sayesinde burada köşe mekanının bulunduğunu kuvvetle varsaymaktayız. Akören Güney Kilisede ise apsisin güneyinde düzgün olmayan dikdörtgen formlu köşe mekanı görülür. Apsisin her iki yönünde ve kuzey ile güney neflerin bittiği duvardan doğuya doğru dışarıya açılan açıklıklar olmasına rağmen sadece güneyde bir mekanın olasılıkla sonradan ilave edilerek (katalog kısmında gözlemler anlatılmıştır) diakonikon olarak işlevlendirildiğini düşünmekteyiz.

İncelediğimiz yapılar arasında bazilikal planlı olup ek mekan veya şapele sahip kiliseler bulunur. Mevcut veriler bu mekanların işlevlerini kesin olarak belirlemeye elverişli değildir. Ancak bazılarının konumu itibariyle aynı anda birden çok işlevi yerine getirmiş olabileceği görülmektedir. Akören Civanbey Kilisesinin güneydoğu köşesinde dıştan çokgen apsisli bir mekan bulunur. Simetrisi olarak bazilikanın kuzeydoğu köşesinde görülen mekanın izleri bir prothesis mekanının varlığını kanıtlar. Ancak güneydoğu köşedeki apsisli mekanın konumu itibariyle diakonikon olarak inşa edilmiş olsa bile aynı zamanda bir ibadet mekanı olarak da işlevlendirildiği düşünülebilir. Mimari kurgu olarak bir benzeri de Mazılık Kilisesinde bulunur. Yine bazilikanın güney nefinin doğuda sonlandığı yerde bulunan kapı vasıtasıyla geçilen ek mekanın çokgen apsisi, tıpkı Akören Civanbey Kilisesinde olduğu gibi Mazılık Kilisesinde de diakonikon mekanının aynı zamanda şapel olarak değerlendirildiğine işaret etmektedir. Kayabaşı 3. nolu Kilisede yapının güneydoğu köşesindeki mekanın formu dikkat çekicidir. Doğuya doğru yarım daire apsisle çevrili olan mekan güney yönünde ana bazilikadan yarı yarıya taşmaktadır. Kuzeyde apsisi olmayan dikdörtgen formlu köşe mekanının varlığı güneydeki bu mekanın diakonikon olduğunu düşündürse de aynı zamanda güneyden dışa taşkın olması bir tür ara forma işaret eder. Bu mekanın hem bazilika içinden hem de dışarda batı duvarından girişi olması şaşırtıcıdır. Bu nedenle Kayabaşı 3. nolu Kilisenin diakonikon ve şapel olarak tasarlanan güneydoğu mekanının ender rastlanan bir mimari kurguya ve işleve sahip olduğu söylenebilir. Gerek Akören Civanbey Kilisesinde ve Mazılık Kilisesinde, gerekse de Kayabaşı 3. nolu Kilisede güneydoğu uçta yer alan apsisli diakonikon-şapeller bazilikanın ana apsisinden doğuya

doğru çok az taşmaktadır. Bu durum bu mekanların diakonikon karakterine ve ana yapıya bağlılığına yorumlanabilir.

Anazarbos Extra Muros (Kaya) Kilisede yapının güneydoğu köşesinde tek mekanlı ve uzunlamasına dikdörtgen planlı bir şapel bulunur (Foto. 102). Bu şapelin girişi bazilikanın güney nef ucundan verilmiş kapıyla sağlanır. Önceki örneklerin aksine, burada şapelin uzunluğu göz önüne alındığında diakonikon karakteri sergilemez. Tamamen ek şapel gibi görünmektedir. Akören Kuzey Kilisede ise daha farklı bir uygulama söz konusudur. Bazilikanın kuzey nefine paralel şekilde eklenmiş bir şapel bulunur (Foto. 51). Mevcut veriler bağımsız bir girişin olmadığına, yalnızca bazilikanın içerisinden şapele geçilebildiğine işaret etmektedir. Doğuda pencereci bir apsise sahip olan şapelin yalnızca güneyde, bazilikanın kuzey nefine açılan pencereleri bulunur.

Bu ek mekanların bir veya birden çok işlevi olabilir. Litürjik bir mekan işlevi yanında ibadet amaçlı şapel olarak da kullanılmış olmalıdırlar. Ancak Anazarbos Extra Muros (Kaya) Kilisede ve Akören Kuzey Kilisede ek mekanların doğrudan ibadet amaçlı oldukları düşünülebilir. Ana kiliselerin bitişğinde inşa edilmiş olan bu ek mekan ve yapılar araştırmacılar tarafından genellikle şapel ve mezar-gömmü yapısı olarak tanımlanır⁵¹⁷. Ek mekanlarında herhangi bir mezar yapısı veya gömmü izi olmasa da Anazarbos Extra Muros(Kaya) Kilisesi yakınlarındaki kaya mezarları dikkate alındığında bu ihtimal göz ardı edilemez.

Bunların dışında gerek Akören Civanbey Kilisesinde gerekse de Kayabaşı 3. nolu kilisede güneydoğu köşede daha farklı bir uygulamaya gidildiği görülmektedir. Bu iki kilisede güneydoğu köşede kısmen diakonikon kısmen de şapel olarak değerlendirilebilecek birer mekan yapılmıştır. Kilisenin doğusundan bakıldığında bir apsise sahip diakonikon mekanı gibi görülürken güneyden bakıldığında güneye doğru çıkıntılı olan bir şapel gibi görülür. Her iki kilisede de bu mekanlar doğuda birer apsise sahip iken bazilikal planlı kilisenin içinden girişe olanak veren kapılara da sahiptir. Aynı zamanda kilisenin dışından bağımsız birer girişi bulunur. Her ikisi de konum itibarıyla yarısı kilisenin güney nefi hizasında kalırken yarısı da kilisenin dışına taşacak şekilde tasarlanmışlardır⁵¹⁸. Başta Suriye olmak üzere Bizans İmparatorluğunun doğu bölümünde ortaya çıktığı ve çeşitli varyasyonları olduğu anlaşılan şapellerin kökeni 4. yüzyıla kadar gider⁵¹⁹. Araştırmacılar, ek şapellerin dördüncü ve beşinci yüzyıllarda,

⁵¹⁷ Teteriatnikov,1988, **a.g.k.**, s.65

⁵¹⁸ Suriyeden benzer örnek için bkz: Burdj Hedar Kilisesi, H.C. Butler (1929). *Early Churches in Syria (Fourth to Seventh Centuries)*, ed. and completed by E. B. Smith, Part 1, Princeton University Department of Art and Archaeology,s.210

⁵¹⁹ Şapeller hakkında detaylı bilgi için bkz: T.F. Mathews (1971). *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*, The Pennsylvania State University Press; N. Teteriatnikov (1988). Upper-

çoğunlukla daha büyük kiliselerin inorganik uzantıları olarak ortaya çıktığını ileri sürer. Şekil ve işlev bakımından büyük farklılıklar gösteren şapeller nadiren ana yapı ile görsel olarak veya plan uyumu sağlar. Yalnızca beşinci yüzyılın ikinci yarısında, ana kilisenin mimari karakterini tamamlamak için bilinçli olarak tasarlanmış şapeller bulabiliriz⁵²⁰.

Çalışma kapsamında incelenen yapılarda vazftizhane veya vaftiz teknesi tespit edilememiştir. Bu nedenle bazilikaların bazı bölümlerinin veya ek mekanlarının aynı zamanda vaftiz litürjisi için kullanılmış olma ihtimalini bilmemize rağmen bunu kanıtlayacak somut veri bu aşamada yoktur. Gerek Anadolu’da gerekse de Kilikya’da Erken Bizans Döneminde özellikle bugün ilk etapta şapel veya diakonikon olarak tanımladığımız bazı mekanların vaftiz mekanı olarak kullanıldığı bilinmektedir⁵²¹. Çalışmamız kapsamında kalan bazı mekanların bu işlevi taşıyıp taşımadıkları hakkındaki soru işaretlerini ileriki süreçte ortaya çıkabilecek yeni verilerle tekrar değerlendirmek uygun olacaktır. Bu nedenle bu aşamada herhangi bir vaftizhane önerisinde bulunmayı doğru bulmuyoruz.

İncelediğimiz iki yapıda karşımıza çıkan *portiko* düzenlemesi üzerinde ayrıca durmak gerekir. Oldukça nadir karşılaşılan bu düzenleme, yapının beden duvarları dışında bir veya birden çok yönde, genellikle sütunlara taşıtılan sundurma benzeri bir açık koridor ile çevrenmesi olarak tanımlanabilir. Bu şekilde yapı etrafında bir ön giriş alanı sağlanmış olur. Nartheks veya naosa girişten önce bir karşılama-toplanma veya hazırlanma alanı olarak işlevlendirilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Akören Civanbey Kilisesinde nartheksi olmayan yapının dışında, batıdaki her iki köşenin dışına yerleştirilen simetrik “L” formlu” duvarlar esas alınarak bir tür *portiko* oluşturulduğu (Foto. 10) ve bu köşebent duvarlar ile kilisenin doğu duvarının arasının sütunlarla taşınan kemerler vasıtasıyla geçildiği anlaşılmaktadır (çizim 2). Bu şekilde, doğu yönü hariç olmak üzere kilisenin her üç yönü de kemerli bir portiko ile çevrenmiştir. Gerek bizim gerekse de araştırmacıların yayınladıkları planlara bakıldığında her bir yöndeki portikonun dörder sütuna sahip olduğu, köşeler ile başlangıç ve bitiş yerlerinin ise duvardan oluştuğu anlaşılmaktadır. Akören Güney Kilisede nartheksi olmayan yapının yine güney cephesinde ve batı cephesinde koridor oluşturulduğu anlaşılmaktadır (çizim

Story Chapels near the Sanctuary in Churches of the Christian East, *Dumbarton Oaks Papers*, XLII, pp.65-72; S. Ćurčić (1977). Architectural Significance of Subsidiary Chapels in Middle Byzantine Churches, *Journal of the Society of Architectural Historians*, 36(2), 94-110; Mackie, G. V. (1991).

⁵²⁰ Ćurčić, 1977, **a.g.k.**, s. 94.

⁵²¹ Özellikle Güney Anadolu ve Kilikya bölgesinin vaftizhaneleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: A. Aydın (2006). Kilikya ve İsaurya Bölgesi Vaftiz Yapıları, *Sanat Tarihi Dergisi*, 15(1), 1-19; Uygun S. Yazıcı (2019). *Anadolu’da Erken Hristiyanlık Dönemi Vaftizhaneleri: Kilikya, Pamfilya ve Likya Örnekleri*, Anadolu Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi.

4). Batıda, batı cepheye paralel uzanan ve doğal toprağın kiliseye doğru akışını da engelleyen bir duvar yapılarak batıda bir *portiko* oluşturulmuştur. Ayrıca güney cepheye paralel uzanan ve kısmen zemin seviyesinde izlenebilen bir duvar yapılarak batıda olduğu gibi güneyde de bir *portiko* oluşturulmuştur. Anadolu’da portiko uygulamasının görüldüğü örnekler nispeten azdır. Alahan Doğu Bazilikasının⁵²² batısında bir portiko düzenlemesi olduğuna dair izler ve bu yönde restitüsyon önerileri bulunur. Kapadokya bölgesinde 6. yüzyılın başlarına tarihlendirilen Çavuşin Vaftizci Yahya Kilisesinin batısında sütunlu bir portiko yapılmıştır⁵²³. Kiliselerde portiko düzenlemesine dair yazılı kaynaklara bakıldığında 5. yüzyıla tarihlenen Süryanice dini kurallar manzumesinde, bir kilisenin bölümleri, mekanların konumu vd. bilgiler aktarılırken diakonikona uzanan bir tür portikodan bahsedildiği anlaşılmaktadır⁵²⁴. Bu bahsin yapılarda tespit ettiğimiz düzenlemeye işaret ettiğini düşünmekteyiz. Şayet doğru ise; portiko düzenlemesinin Erken Hristiyanlık döneminde Suriye’de inşa edilecek kiliselerde aranan niteliklerden biri olduğu sonucu ortaya çıkar. Araştırmacılar portiko düzenlemesinin 5.-6. yüzyıllarda Suriye’de ortaya çıktığını ileri sürer⁵²⁵. Kaldı ki Suriye’de birçok kilisede doğu yönü hariç bir veya birden çok yönde portiko düzenlemesine rastlanır. Örnek vermek gerekirse Kefr-Finsheh Şapelinde⁵²⁶ kuzey, batı ve doğu yönünde sütunların ve köşe duvarlarının oluşturduğu portiko düzenlemesi Akören Civanbey Kilisesi ile tamamen örtüşmektedir. Dar-Kita Kilisesi’nde⁵²⁷ ve Takle Kilisesi’nde⁵²⁸ batı ve güney yönündeki uygulama da Akören Güney Kilisesi ile paralellik gösterir. Bunların dışında Suriye’de İl-Anderin Başmelekler Kilisesi⁵²⁹; 4. yüzyıla tarihlenen Umm İdj-Djimal Iulianus Kilisesi⁵³⁰; Sergilla Kilisesi⁵³¹, yine 4. yüzyıla tarihlenen Burğ Heidar Kilisesi⁵³² ve Harab Şems Kilisesi⁵³³ benzer portiko düzenlemesinin olduğu Erken Bizans Dönemi örnekleri arasında olup örnekleri çoğaltmak mümkündür.

⁵²² G.Bakker (1985). The Buildings at Alahan, *Alahan: An Early Christian Monastery In Southern Turkey* (ed. M.Gough), Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto, (ss. 75-121), S.105 ve fig.44 ile 50.

⁵²³ N. Teteriatnikov (1996). *The Liturgical Planning of Byzantine Churches in Cappadocia*, Orientalia Christiana Analecta, (252), Roma, s.131, plan 7.

⁵²⁴ *The Testament of Our Lord*(1902)s.62

⁵²⁵ Teteriatnikov,1996, **a.g.k.s.**132

⁵²⁶ Butler,1929, **a.g.k.s.**151

⁵²⁷ Butler,1929, **a.g.k.s.**137

⁵²⁸ Descoeudres,1983, **a.g.k.s.**169 fig.2

⁵²⁹ Butler,1929, **a.g.k.s.**190

⁵³⁰ Butler,1929, **a.g.k.s.**18-19

⁵³¹ W.Khoury- B. Riba (2012). Les Églises de Syrie (IVe-VIIe siècle) Essai de Synthèse, *d’Études Syriaques* 10, (pp. 41-84), Geuthner, Paris, s.68

⁵³² G. Tchalenko (1979). *Eglises de Village de la Syrie du Nord ”Planches”*, Librairie Orientaliste P. Geuthner, Paris,s.18 plan 36

⁵³³ Tchalenko,1979, **a.g.k.s.**53 plan 98.

Bazilikal planlı yapılarda *Synthronon* varlığına dair bazı tespitler yapılabilir. Özellikle Erken Bizans döneminde din adamlarının ibadet sırasında oturmaları için apsis içerisinde yapılan yarım daire formlu bir ya da birden çok oturma sırası olarak tanımlayabileceğimiz *synthronon*⁵³⁴ sembolik bir anlam taşır. *Synthronon*un merkezinde *cathedra* olarak adlandırılan özel koltukta İsa'yı temsilen Piskopos, yandaki oturma basamaklarında ise İsa'yı takip eden öğrencileri temsilen diğer rahipler oturmaktaydı. *Synthronon*un varlığı Bizans Resim Sanatına da yansımıştır. Ünlü kilise babası Naziansus'lu Gregory'ye atfedilen ve 9. yüzyıl sonunda üretilmiş kopyası günümüze ulaşan el yazmasında, *Pentecost* sahnesi olarak bilinen tasvirlerde, On İki Havari apsis içerisindeki bu oturma sırası üzerinde tasvir edilmişlerdir⁵³⁵. Bu sahne, litürjik seremoninin nasıl yapıldığına ve *synthronon*un buradaki işlevine dair ipucu sağlaması açısından önem taşır⁵³⁶.

Adana'daki bazilika planlı Bizans Kiliselerinden Anazarbos Extra Muros (Kayaoyma) Kilise, Ferhatlı Köyü Kilisesi ve günümüze ulaşamayan Karlık Bazilikası'nda *synthronon* varlığı tespit edilmiştir. Anazarbos Extra Muros (Kayaoyma) Kilise ve Karlık Bazilikası'nda iki basamaktan oluştuğu anlaşılan *synthronon*, Ferhatlı Köyü Kilisesi'nde tek basamak olarak görülmektedir. Ancak burada apsis içerisinde dolgu toprak sebebiyle özgün zemin görülemediğinden *synthronon*un kaç basamaktan oluştuğunu kazı yapmadan belirleyebilmek mümkün değildir. Ferhatlı Köyü Kilisesinde ve Karlık Bazilikasında düzgün kesme taş ile inşa edilen basamaklar (Foto. 467) Anazarbos Extra Muros (Kayaoyma) Kilise'de mevcut kaya kütesinin şekillendirilmesiyle oluşturulmuştur. Burada apsis içerisindeki dolgu toprak sebebiyle üst basamak net görülürken alttaki basamak kuzey başlangıç yerinde profilden görülmektedir (Foto. 106).

4.2.3 Tek Nefli Kiliseler

Dikdörtgen planlı bir mekan ve doğu yönünde eklenmiş bir apsisten oluşan tek nefli plan tipi her dönem için uygulanması en kolay mimari form olarak karşımıza çıkar. Her ne kadar çalışmamız kapsamında tek nefli kiliseler uzunlamasına dikdörtgen planlı olsalar da bu plan tipinin farklı versiyonları da vardır. Yıldız Ötüken Kapadokya bölgesi tek nefli kiliselerini yöneliş, plan ve üst örtü sistemlerine göre üç alt gruba ayırmıştır. Gruplar içindeki Tip 1a uzunlamasına dikdörtgen planlı yapıları, Tip 1b enlemesine

⁵³⁴ "Synthronon" ODB,s.1996

⁵³⁵ L. Brubaker(2008). *Vision And Meaning In Ninth-Century Byzantium, Image Exegesis in the Homilies of Gregory of Nazianzus*, Cambridge University Press, fig.30

⁵³⁶ Mathews,1971, **a.g.k.**s.151

dikdörtgen planlı yapıları ve Tip 1c ise kare planlı yapıları sınıflandırır⁵³⁷. Dini mekan ihtiyacı için ulaşılabilir, uygulanabilir ve olasılıkla da ekonomik bir çözüm olan tek nefli kiliseleri sadece plan yönünden bakarak değerlendirmek yanıltıcı olabilir. Sair sebeplerle uzun dönemler boyunca tercih edildiklerinden tarihlendirmede yapının konteksti ve süsleme vb. diğer özelliklerinden yola çıkılarak bir öneride bulunmak daha doğru olacaktır.

Çalışma kapsamında on altı tek nefli kilise tespit edilmiştir (tablo 1). Bu kiliselerden dördü ayrıca tek nefli şapellere sahiptir. Yine bazilikal planlı beş yapıda tek nefli şapel tespit edilmiştir. Ayrıca bazilika planlı bir kilise 2. yapı evresinde tek nefli kiliseye dönüşmüştür.

Çalışmamızda incelediğimiz Anazarbos Bizans Şapeli, Cıvıklı Köyü Kilisesi, Cumhurlu Köyü 1. Nolu Kilise, Cumhurlu Köyü 2. nolu Kilise, Eğlence Köyü Şapeli, Ilıca Köyü 2. nolu Kilise, Karacauşağı Köyü Kilisesi, Feke Karakilise 1. nolu Kilisesi, Feke Karakilise 2. nolu Kilise, Feke Mozaikli Kilise, Karasis Kilisesi, Mahyalar Köyü 1. nolu Kilise, Mahyalar Köyü 3. nolu Kilise, Perikalesi 1. nolu Kilise, Perikalesi 2. nolu Kilise ve Yardibi Köyü Kilise mevcut veriler ışığında tek nefli plan tipindedir. Tamamı uzunlamasına dikdörtgen planlı olan tek nefli kiliselerin boyutları birbirinden farklıdır.

Tek nefli kiliselerin plan yönünden farklı dönemlere ait benzerlerine ait örnekler oldukça fazladır. İstanbul'da Topkapı Sarayı A Kilisesi⁵³⁸, Boğdan Sarayı Kilisesi⁵³⁹, Ese Kapı Mescidi⁵⁴⁰, Kefeli Mescidi 2. evresi⁵⁴¹, Sinan Paşa Mescidi⁵⁴² ve Toklu Dede Mescidi⁵⁴³ örnek olarak gösterilebilir.

Kapadokya'da Şahinefendi 1. Nolu Villa Şapeli⁵⁴⁴, Şahinefendi Mezarlık Şapeli⁵⁴⁵, Soğanlı Ak Kilise⁵⁴⁶, Hırka Yedikapılı Kilise⁵⁴⁷, Akhisar Çanlı Kuzey Kilise⁵⁴⁸, Uluğağ Georgios Kilisesi⁵⁴⁹, Viranşehir Süt Kuzey Kilise⁵⁵⁰, Anatepe

⁵³⁷ Y. Ötügen (1987). *Göreme*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s.17; Erpek, C. (2019), s.166

⁵³⁸ Müller-Wiener, 2001, **a.g.k.s.** 74

⁵³⁹ S. Eyice (1963). *Son Devir Bizans Mimarisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, s.52; Müller-Wiener, 2001, **a.g.k.s.** 108; Akyürek vd. (2007), TAY Marmara-Bizans.

⁵⁴⁰ Eyice, 1963, **a.g.k.s.** 49; Müller-Wiener, 2001, **a.g.k.s.** 118-119; Akyürek vd. (2007), TAY Marmara-Bizans

⁵⁴¹ Müller-Wiener, 2001, **a.g.k.s.** 166; Akyürek vd. (2007), TAY Marmara-Bizans

⁵⁴² Müller-Wiener, 2001, **a.g.k.s.** 198; Akyürek vd. (2007), TAY Marmara-Bizans

⁵⁴³ Van Millingen, 1912, **a.g.k.s.** 207-2016; Müller-Wiener (2001), s.206-207; Akyürek vd. (2007), TAY Marmara Bizans

⁵⁴⁴ Erpek, 2019, **a.g.k.** s.55

⁵⁴⁵ Erpek, 2019, **a.g.k.** s.62

⁵⁴⁶ Restle, 1979, **a.g.k.s.** 24-25.

⁵⁴⁷ Restle, 1979, **a.g.k.s.** 26-27; Ötügen, 1980, **a.g.k.s.** 148

⁵⁴⁸ Ramsay-Bell, 1909, **a.g.k.**, s.408; R. Ousterhout (1997). Survey of the Byzantine Settlement at Çanlı Kilise in Cappadocia: Results of the 1995 and 1996 Seasons, *Dumbarton Oaks Papers*, vol 51, pp.301-306.fig.3

Kilisesi⁵⁵¹, Sarıgöl Kilisesi⁵⁵², Satı Manastırı Kilisesi⁵⁵³ tek nefli kilise örneği olarak karşımıza çıkar.

Isauria bölgesinde baktığımızda ise tek nefli kilise örneği olarak Zengibar Kalesi Akropolis Şapeli⁵⁵⁴, Zengibar Kalesi Kuzey Kayalığı Şapeli⁵⁵⁵, Zengibar Kalesi Kent Kayalığı Şapeli⁵⁵⁶, Ermenek Gözpınarı Şapeli⁵⁵⁷, Alahan Mağara Kilise⁵⁵⁸, Zengibar Kalesi Güney Nekropolü Yamaç Şapeli⁵⁵⁹, Zengibar Kalesi Güney Nekropol Ayazmalı Şapeli⁵⁶⁰ gösterilebilir.

Kilikya'da bulunan Ayaş Tapınak Kilisesi⁵⁶¹, Kadirli Ala Kilise 3. Evresi⁵⁶², Gazipaşa 10C nolu Kilise⁵⁶³, Anemurium A Kilisesi güneydoğu ek şapeli⁵⁶⁴, Corycus K Kilisesi 2.Evresi⁵⁶⁵, Cennet Cehennem Azize Mary Şapeli⁵⁶⁶, Karakabaklı 2 nolu Bazilika Şapeli⁵⁶⁷ tek nefli kiliseler arasında bulunur.

Lykaonia'da Çukurtekke 1. nolu Kilise Şapeli⁵⁶⁸, Çukurtekke 2. nolu Kilise⁵⁶⁹, Asamadi Manastır Şapeli⁵⁷⁰, Değle 36. nolu Şapel⁵⁷¹, Değle 38. nolu Şapel⁵⁷², Değle 46. nolu Şapel⁵⁷³, Madenşehir 17. nolu Şapel⁵⁷⁴, Madenşehir 22. nolu Şapel⁵⁷⁵ tek nefli karşılaştırma örneklerimiz arasındadır.

Lykia bölgesinde tek nefli kilise örnekleri arasında Turant Dağı Kilisesi 2. Evresi⁵⁷⁶, Dikmen Kilisesi 2. Evresi⁵⁷⁷, Alacahisar Kilisesi Şapeli⁵⁷⁸, Arykanda Büyük

⁵⁴⁹ Ötüken1980, **a.g.k.s.**199

⁵⁵⁰ Ramsay-Bell,1909,**a.g.k.**,s.373; Restle,1979,**a.g.k.**,s.84

⁵⁵¹ Ramsay-Bell,1909, **a.g.k.**,s.333; Restle,1979,**a.g.k.**s.23

⁵⁵² Ramsay-Bell,1909, **a.g.k.**,s.337; Restle,1979,**a.g.k.**,s.24

⁵⁵³ Restle,1979, **a.g.k.**s.55-57

⁵⁵⁴ Doğanay-İşler,2019, **a.g.k.**,s.159

⁵⁵⁵ Doğanay-İşler,2019, **a.g.k.**,s.159

⁵⁵⁶ Doğanay-İşler,2019, **a.g.k.**,s.159

⁵⁵⁷ Özkan,2011, **a.g.k.**,s.86-87

⁵⁵⁸ Hill,1996, **a.g.k.**,s.72-73

⁵⁵⁹ Doğanay-İşler ,2019, **a.g.k.**,s.162

⁵⁶⁰ Doğanay-İşler ,2019, **a.g.k.**,s.162

⁵⁶¹ Gough,1954, **a.g.k.**,s.57-59; Hill,1996, **a.g.k.**,s.97-98

⁵⁶² Bayliss,2001, **a.g.k.**,s.208

⁵⁶³ Hill,1996, **a.g.k.**,s.168-169

⁵⁶⁴ Hill,1996, **a.g.k.**,s.95

⁵⁶⁵ Hill,1996, **a.g.k.**,s.142-143

⁵⁶⁶ Hill,1996, **a.g.k.**,s.113-114

⁵⁶⁷ Aydınoğlu-Çakmak,2011, **a.g.k.**,s.99 fig.11a

⁵⁶⁸ Mimirolu,2015, **a.g.k.**,s.53

⁵⁶⁹ Mimirolu,2015, **a.g.k.**,s.58

⁵⁷⁰ Eyice,1971, **a.g.k.**,s.78

⁵⁷¹ Ramsay-Bell,1909, **a.g.k.**,s.176-177

⁵⁷² Ramsay-Bell,1909, **a.g.k.**,s.194

⁵⁷³ Ramsay-Bell,1909, **a.g.k.**,s.229

⁵⁷⁴ Ramsay-Bell,1909, **a.g.k.**,s.145

⁵⁷⁵ Ramsay-Bell,1909, **a.g.k.**,s.125-126

⁵⁷⁶ Erdoğan-Ceylan(2019) **a.g.k.**,s.669 fig.16

⁵⁷⁷ Harrison,1963, **a.g.k.**,s.130-131

⁵⁷⁸ Harrison,1963, **a.g.k.**,s.137 fig.14

Bazilikası 2. Dönemi⁵⁷⁹, Ksanthos Akropol Bazilikası 2. Dönemi⁵⁸⁰, Kökburnu Güney Ek Şapeli⁵⁸¹, Sura Vadisi Güney Ek Şapeli⁵⁸², Limyra Piskoposluk Kilisesi Ek Şapeli⁵⁸³, Üçağız Şapeli⁵⁸⁴, Karabel Güney Ek Şapeli⁵⁸⁵, Doğu Asarcık Şapeli⁵⁸⁶, Yanartaş (Khimeria) Şapeli⁵⁸⁷, Andriake A Kilisesi Kuzey Şapeli⁵⁸⁸, Andriake C Kilisesi Güneydoğu Şapeli⁵⁸⁹ ve Andriake F Kilisesi⁵⁹⁰ gösterilebilir.

Tek nefli kiliselerin hiçbirinde nartheks varlığına dair bir ize rastlanmamıştır. Bu durum yapıların küçük boyutlu yerleşimlerin daha çok gündelik ibadet ihtiyacına cevap verebilmesi için yapıldıklarını düşündürür. Yapıların tamamında dışarıdan verilmiş bir kapı açıklığı ile doğrudan naosa geçilir. Anazarbos Bizans Şapeli, Eğlence Köyü Yapı Kompleksi Şapeli, Mahyalar Köyü 1. nolu Kilise ve Feke Karakilise 1. nolu Kilisenin girişleri (Foto. 241) yalnızca batı yönündeki kapılarla sağlanmıştır. Cumhurlu Köyü 1. nolu Kilise ile Yardibi Köyü Kilisesinde kuzey duvardaki bir kapı ile naosa girilir. Karacauşağı Köyü Kilisesi, Feke Mozaikli Kilise, Karasis Kilisesi, Mahyalar Köyü 3. nolu Kilise ve Perikalesi 2. nolu Kiliseye ise güneydeki birer kapı ile girilir. Hem güney hem de batıdan birer girişi olan kiliseler ise Cumhurlu Köyü 2. nolu Kilise, Ilıca Köyü 2. nolu Kilise ve Perikalesi 1. nolu Kilisedir. Cıvıklı Köyü Kilisesinin naosuna batı ve kuzeydeki birer kapı ile girilirken Feke Karakilise 2 nolu Kiliseye giriş kuzey, batı ve güneydeki birer kapı ile sağlandığı tespit edilmiştir. Görüldüğü gibi tek nefli kiliselerin girişlerine yönelik her yönden kapı açıklığı verilen örnekler bulunmasına rağmen en az kuzey, en çok güneyden girişin tercih edildiği anlaşılmaktadır.

Apsis biçimleri açısından tek nefli kiliselerin başlıca iki gruba ayrıldığı görülür (Tablo 2). Birinci grupta apsisin hem içten hem de dıştan yarım daire formlu olan örnekler, ikinci grupta ise içte yarım daire dışta beş kenarlı çokgen formlu olan örnekler karşımıza çıkar. Cıvıklı Köyü Kilisesi, Cumhurlu Köyü 1. nolu Kilise (Foto. 136), Cumhurlu Köyü 2. nolu Kilise, Eğlence Köyü Yapı Kompleksi Şapeli, Ilıca Köyü 2 nolu Kilise, Feke Karakilise 1. nolu Kilise, Feke Mozaikli Kilise, Mahyalar Köyü 1 nolu Kilise, Mahyalar Köyü 3. nolu Kilise (Foto. 351) ve Yardibi Köyü Kilisesi apsisin hem

⁵⁷⁹ Erdoğan-Ceylan,2019, **a.g.k.**,s.667 fig.5

⁵⁸⁰ Erdoğan-Ceylan,2019, **a.g.k.**,s.668 fig.10

⁵⁸¹ Harrison,1963, **a.g.k.**,s.139

⁵⁸² Harrison,1963, **a.g.k.**,s.143-144

⁵⁸³ Jakobek,1999, **a.g.k.**,s.111-115

⁵⁸⁴ Harrison,1963, **a.g.k.**,s.144-145

⁵⁸⁵ İşler,2009, **a.g.k.**,s.79

⁵⁸⁶ İşler,2009, **a.g.k.**,s.272

⁵⁸⁷ Öztürk,2007, **a.g.k.**,s.38

⁵⁸⁸ Tekinalp,2000, **a.g.k.**s.65-66; N. Öztürk – M.Çekilmez (2016). 2015 Myra-Andriake Liman Yerleşimi A Kilisesi Kazı Çalışmaları, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (36), ss.27-46,s.36-37

⁵⁸⁹ Harrison,1963, **a.g.k.**s.142; Tekinalp,2000, **a.g.k.**,s.122-123.

⁵⁹⁰ Tekinalp,2000, **a.g.k.**,s.174.

içten hem de dıştan yarım daire formlu olduğu ilk grubun örnekleridir. Bölgedeki bazilikal planlı kiliselerde sıklıkla gördüğümüz dıştan çokgen cepheli apsis tasarımı tek nefli kiliselerde de uygulanmıştır. Apsisin içten yarım yuvarlak dıştan beş yüzeyli çokgen formlu olduğu tek nefli kiliseler ise Karacauşağı Köyü Kilisesi, Feke Karakilise 2. nolu Kilise, Karasis Kilisesi, Perikalesi 1. nolu Kilise ve Perikalesi 2. nolu Kilisedir (Foto. 422). Tek nefli kiliseler içerisinde apsis tasarımı yönünden farklılık arzeden tek örnek Anazarbos Bizans Şapelidir. Kentin yukarı kalesi içerisinde yer alan kilisenin apsisi içten yarım daire formlu iken dıştan düz olup yapının genişliği kadardır. Böylece dıştan bakıldığında apsis ve naosla beraber uzunlamasına bir dikdörtgen form oluşturulmuştur. Tek nefli Kiliselerin apsisi üzerinde pencere açıklıklarına dair izler Feke Karakilise 1. nolu Kilise, Feke Karakilise 2. nolu Kilise, Anazarbos Bizans Şapeli, Eğlence Köyü Yapı Kompleksi Şapeli, Karacauşağı Köyü Kilisesi (Foto. 229), Karasis Kilisesi, Perikalesi 1. nolu Kilise ve Perikalesi 2. nolu Kilisede görülmektedir.

Çalışmamız kapsamında ele alınan tek nefli kiliseler içerisinde Feke Karakilise 1. nolu Kilisesi, Mahyalar Köyü 3. nolu Kilise, Perikalesi 1. nolu Kilise ve Perikalesi 2. nolu Kilisenin tek nefli birer ek şapeli de bulunmaktadır. Bunlar arasında Perikalesi 2. nolu Kilisenin şapeli ikiz apsislidir (Foto. 417). Feke Karakilise 1. nolu kilisenin şapeline erişim şapelin batı duvarındaki bir kapı ile ana kilisenin güney duvarındaki bir kapıdan sağlanırken bu ara kapı sonradan kapatılmıştır. Ana kiliseye ek yapılan şapellerin girişlerine bakıldığında genellikle hem naostan hem de bağımsız birer girişe sahip oldukları görülürken Mahyalar 3 nolu Kilisenin şapeline naostan geçiş açıklığı tespit edilememiştir.

Ferhatlı Köyü Kilisesi, dönem içerisinde farklı plan tipine dönüşen bir örnek olması nedeniyle önem taşır. Bugün apsis başlangıç duvarlarının, neredeyse kilisenin beden duvarlarına denk gelmesi, ilk bakışta kilisenin naosunun tek mekanlı olduğu düşündürür. Ancak naosun hemen kuzeyinde ve kuzeybatı köşesinin dışında, mevcut duvarlara paralel uzanan izler, ayrıca apsisin hemen güneyindeki diğer apsis izi, kilisenin özgün halinde üç nefli olduğunu, ancak daha sonra orta nefin duvarlarla kapatılarak tek nefli hale dönüştürüldüğünü düşündürür. Bu nedenle Ferhatlı Köyü Kilisesinin özgün 1. evresinde üç nefli bazilika planlı bir kilise iken 2. evrede tek nefli kiliseye dönüştüğünü varsaymaktayız.

4.2.4. Serbest Haç Planlı Yapılar

Çalışmamız kapsamında incelenen yapılar arasında rastlanan bir diğer plan tipi de “Serbest Haç Plan” olarak tanımlanan plan tipidir. Bu plan tipini kabaca tanımlamak

gerekirse ortada kare veya kareye yakın dikdörtgen mekan ile bu mekana enlemesine açılan ve dışa taşkın haç kollarından oluştuğu söylenebilir. Yapının plan düzlemi böylece bir haç formunu almış olur⁵⁹¹.

Haç sembolünün hristiyanlık açısından önemi daha çok İsa'nın çarmıha gerilişi ile ilgilidir. Yüksek bir tepede herkesin göreceği şekilde ahşap bir haç üzerine elleri çivilenen İsa'nın çektiği acıların sembolü olarak haç önemli bir dini sembole dönüşmüştür. Eusebios'un aktardıklarına bakılırsa İmparator Constantinus için haçın oldukça önemli bir yeri vardı zira Maxentius arasında Milvian Köprüsü olarak bilinen yerde 312 yılında meydana gelen savaşta galip gelen Constantinus'un bu zaferini gökte gördüğü haç imgesine⁵⁹² bağlaması sonrasında haçın sembolik anlamı iyice artmıştır⁵⁹³.

Erken Hristiyanlık Döneminden itibaren uygulanagelen bu plan tipinin ortaya çıkışı seçimi hakkında çeşitli görüşler vardır. Bazı araştırmacılar serbest haç planlı yapıların kökenini Hellenistik dönemde Yakın Doğuda, özellikle Palmyra, Sidon gibi merkezlerde ve İskenderiye'deki yeraltı mezar yapılarına dayandırma eğilimindedirler⁵⁹⁴. Mezarların ölüm ve yeniden dirilişe yönelik sembolik anlamı ile Haçın hristiyanlar için dini kurtuluş ve İsa'nın çarmıha gerilişi üzerinden ölümle ilişkilendirilmesi arasında bir bağlantı olmalıdır. Bu kolay bağdaştırılabilirlik plan tipinin oluşum veya benimsenişini de kolaylaştırmış olmalıdır.

Erken hristiyanlık mimarisinde serbest haç planlı yapı şemasının uygulanmasına dair yazılı kaynaklar 380 yılı civarına işaret eder. Nyssa'lı Aziz Gregorios tarafından Ikonion Piskoposu Amphilokhios'a yazılan mektuptan, inşa edilecek olan martiriumun haç ve sekizgen şekillerine benzeyeceği anlaşılmaktadır⁵⁹⁵. Araştırmacılar, serbest haç planlı kiliselerin ilk örneğinin başkent Konstantinopolis'te ve olasılıkla da Konstantinus tarafından inşa ettirilen ve Justinianus tarafından yenilenen Havariler Kilisesi olduğu yönünde genel bir görüş birliği içerisindeyler⁵⁹⁶. Procopius, yenilenen kilisenin hem Havarileri onurlandırmak hem de kendisi ve sonraki hanedan üyelerinin bu kiliseye gömülmesi yönünde emirname çıkardığını aktarır. Hem imparatorun mezarının hem de üç tahta tabutta isimleri yazılı olan Havariler Andreas, Lukas ve Timotheos'un

⁵⁹¹ Haç kelimesi Ermenice kökenli, aynı anlamda dilimizde kullanılan Çarmıh kelimesi Farsça kökenli ve bunların karşılığı olan Stavroz kelimesi ise Yunanca kökenlidir.

⁵⁹² Eusebius(1999) *Life of Constantine*, Introduction, Translation And Commentary by Averil Cameron And Stuart G. Hall, Clarendon Press, Oxford,s.80-85

⁵⁹³ M. Grant (2008). *İmparator Konstantin*, (çev. Şener Şükrü Yiğiter), Akademi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul,s.126

⁵⁹⁴ J.Stryzgovsky (1903). *Kleinasien, Ein Neuland der Kunstgeschichte*, J.C. Heinrichische Buchhandlung, Leipzig: s.135; Ramsay- Bell,1909, **a.g.k.**, s. 344-345;

⁵⁹⁵ Mango,2006, **a.g.k.**,s.22-23.

⁵⁹⁶ Krautheimer,1965, **a.g.k.**, s.46-47; Mango,2006, **a.g.k.**,s.68; Pekak,2008, **a.g.k.**,s.87; Ousterhout,2019, **a.g.k.**,s.63

bedenlerinin bulunduğunu belirtmektedir. Bu durum Haç planlı bu kilisenin bir mezar yapısı olarak inşa edildiğine işaret etmektedir⁵⁹⁷. Benzer plan tipindeki mezar ve anı yapılarının en erken dönem örnekleri olarak Milano Havariler Kilisesi⁵⁹⁸, Antakya'da çeşitli evrelerden sonra bu formu kazanan Aziz Babylas Kilisesi⁵⁹⁹, Mısır'da Abu Mina'da inşa edilen Aziz Menas Kilisesi⁶⁰⁰ gösterilebilir. Anadolu'da serbest haç planlı yapıların erken örneklerine baktığımızda özellikler Kapadokya ve Lykaonia bölgelerinde yaygınlaştığı görülür. Aksaray Sivrihisar'da bulunan Kızıl Kilise bilinen en erken örnekler arasında olup 6. yüzyıla tarihlendirilmektedir⁶⁰¹.

Yapılış amacı ve isimlendirmelere bakıldığında serbest haç planlı yapıların, martirlerin anısı ve ziyareti ile mezar işlevli olarak inşa edildikleri anlaşılmaktadır. Çalışmamız kapsamında ele alınan yapılar arasında yer alan Anazarbos Güneybatı Kilise ile Comana Kırık Kilise mevcut haliyle serbest haç planı yansıtan iki eserdir. Her ikisi de benzer plan şemasını gösterse de oluşum süreçleri nispeten farklıdır. Anazarbos Güneybatı Kilisesi, doğu batı doğrultulu inşa edilmiş Serbest Haç Planlı bir kilisedir (çizim 12). Kilisenin nartheksi olduğuna dair bir iz yoktur. Naosun kendi içerisinde neflere ayrıldığına dair de bir şey söyleyecek durumda değiliz. Ancak Gough gördüğü plaster kaidelerini referans alarak kilisenin hem doğu-batı yönünde hem de kuzey-güney yönünde üçer nefe ayrıldığını önermektedir⁶⁰². Bu varsayım doğru kabul edilirse en azından neflerin kesiştiği orta bölgede en az dört taşıyıcı sütun veya payeye ihtiyaç duyulur. Yapının 50 metreyi aşan uzunluğu göz önüne alındığında orta bölgenin dışında da taşıyıcılara yer verilmiş olmalıdır ancak bu taşıyıcılara ait herhangi bir iz göremedik. Beden duvarlarından dökülen yapı taşlarının bazılarında yine farklı ölçülerde silmeler görülmekte iken kuzey haç kolu üzerinde yıkılmış vaziyetteki bir lento bloğu oldukça özenlidir. Lentonun iki köşesinde völütlerle biten ve akanthus motifleri ile süslenen taş konsollar ait olduğu kapının anıtsallığına işaret eder. Kilisede süsleme elemanı olarak başkaca veriye rastlamasak da yukarıda da bahsedildiği üzere, gerek Gough gerekse de Hill tarafından görüldüğü belirtilen mozaik parçalarından hareketle kilisenin iç zemin döşemesinin mozaik olabileceği de varsayılabilir. Yapının anıtsallığı ve plan yönünden bölgede ender örneklerden oluşu yapıyı önemli kılmaktadır. Ancak inşa sürecine, banisine ve kime adandığına dair elimizde maalesef kesin veri yoktur.

⁵⁹⁷ Pekak,2008, **a.g.k.**,s.87

⁵⁹⁸ Krautheimer,1965, **a.g.k.**, s.56-57

⁵⁹⁹ Krautheimer,1965, **a.g.k.**, s.51-52; Ousterhout,2019, **a.g.k.**,s.64-65

⁶⁰⁰ Ousterhout,2019, **a.g.k.**,s.72 fig.4.12E

⁶⁰¹ S.Doğan (2008). *Kappadokia Bölgesi Sivrihisar'daki Kızıl Kilise*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul,s.49. Yapının tarihlendirilmesi konusunda farklı görüşler mevcuttur: Rott (1908, **a.g.k.** s. 282) tarafından 5. yüzyıla, Restle tarafından 600 yılı civarına (Restle,1979, **a.g.k.s.** 171), Krautheimer tarafından ise (1986, **a.g.k.s.**123) 9. yüzyıla tarihlendirilmektedir; bkz:Pekak,2008, **a.g.k.**,s. 90

⁶⁰² Gough1952, **a.g.k.**,s.113-114.

Azizlerin hayatlarını konu alan ve M.S. 4. yüzyıla ait olduğu kabul edilen *Acta Sanctorum* isimli eserde, Anazarbos'lu üç martirden-Tarachus, Probus ve Andronicus-bahsedilmektedir⁶⁰³. Bu üç aziz, Diocletianus döneminde, 304 yılında Anazarbos'ta işkence edilerek şehit edilmişlerdi⁶⁰⁴. Yine azizlerin şehadetlerini anlatan ve M.S. 3.yüzyılda geçen olayları aktaran bir eserde, Aziz Thalelaus'un başından geçenler ve şehadetine ilişkin bölümde, azizin Anazarbos'ta yaşadığı anlaşılmaktadır⁶⁰⁵. Bu metinlerden, Anazarbos'un Hristiyanlığın ilk döneminde Hristiyan toplumu için önemli bir yer olduğunu ve buradan martirlerin çıktığını anlıyoruz. Yapıya yönelik araştırmacıların kesin verilere dayanmayan öneriler mevcuttur. Çoğunlukla yapının planından hareketle bir martirium olabileceği öne sürülür⁶⁰⁶. Anazarbos ile ilişkili azizler ve martirlerin varlığına dair bilgiler bu önerilere dayanak oluşturmaktadır.

Çalışmamız kapsamında incelenen serbest haç planlı bir diğer örneğimiz ise Comana Kırık Kilisedir (çizim 16). Tufanbeyli ilçesine bağlı Şar Köyünde bulunan yapı farklı bir süreçten geçmiştir. Yapının önündeki yazıttan anlaşıldığına göre⁶⁰⁷, MS. 4. yüzyıl senatörlerinden Aurelius Claudius Hermodorus için yapılan bir anıtsal mezardır ancak daha sonra kısmi eklemelerle kiliseye dönüştürülmüştür.

İlk evresinde, doğu batı doğrultulu dikdörtgen planlı bir anıtsal mezar olarak inşa edilen yapının kat arası dışa taşkın korniş ile belirginleştirilmiştir. En gösterişli cephesi olan batı cepheye bakıldığında alt kat seviyesinde ortada bir kapı açıklığı ve köşelerinde birer, kapının iki yanında da birer olmak üzere dört plaster ile hareket kazandırılmıştır. Üst kat seviyesinde ise ortada büyük, yanlarda da birer adet daha küçük olmak üzere üç açıklık görülür. Üst kat, üçlü açıklıktan sonra üçgen biçimde yükselir ve bir üçgen alınlık halini alır. Ortadaki açıklığın kemeri bu üçgen alana taşmıştır. Üçgen alınlığın dış konturları da taş kornişle profillendirilmiştir. Batıdan zemin kattaki kapıdan anıtsal yapının fonksiyonunu belirleyen mezar mekanına girilir. Amacına uygun şekilde, herhangi bir açıklık olmaksızın izole inşa edilen bu kriptada odasının kapıdan başka bir diğer açıklığı tavandaki kare açıklıktır. Tonoza örtülü mekanın tavanındaki bu kare açıklık vasıtasıyla üst kattan kriptaya hem ışık kaynağı yaratılmış hem de görme imkanı sağlanmıştır.

Comana(Şar) Kırık Kilise başlangıçta kareye yakın dikdörtgen plan şemalı bir anıt mezar olsa da doğu yönünde yapılan eklemelerde hristiyan dini mimarisine katılmıştır. Bu uygulama ile beraber anıt mezarın üst katı naosa dönüşmüş, apsisin

⁶⁰³ Gough,1952, **a.g.k.**, 97.

⁶⁰⁴ BHG,s.220

⁶⁰⁵ Conybeare,1894, **a.g.k.**, 239 vd.

⁶⁰⁶ Hill,1996, **a.g.k.**,s.89

⁶⁰⁷ Harper – Bayburtluoğlu,1968, **a.g.k.**,s. 149

kuzey ve güneyinde inşa edilen mekanlarla beraber yapı “T” biçimli planıyla “Serbest Haç Planlı Kilise”ye dönüşmüştür. Araştırmacılar bu özel yapıyı 5.-6. yüzyıl Bizans Kapadokyasındaki kilise mimarisinin öncüsü olarak değerlendirmektedir⁶⁰⁸. Yapıdan anlaşıldığı kadarıyla, kiliseye dönüşüm esnasında sadece üst kata yönelik tasarrufa gidilmiştir. Alt kat mezar mekanlarının ibadet amaçlı kullanıldığına veya kriptada herhangi bir gömü uygulamasına gidildiğine dair iz yoktur. Zira eski fotoğraflarda görülen⁶⁰⁹ kuzey cepheden kuzey haç koluna doğru yükselen taş merdiven izleri (Foto. 122), üst katın kiliseye dönüşümüyle birlikte üst katın önem kazanmasına ve alt kattaki kriptada mekanından soyutlandığına işaret eder. Dolayısıyla yapının kısmi bir dönüşümle birlikte eski işlevinden koparıldığını düşünebiliriz. Anıt mezarların bir kilise veya martiriuma dönüştürülmesi özellikle hristiyanlığın serbestiyet ve ağırlık kazanmasından sonra sıkça başvurulan bir uygulama olarak karşımıza çıkar. Araştırmacılar martiriumların ortaya çıkışının altında *heroon* kültürünün ve mimarisinin etkisi üzerinde durmuşlardır⁶¹⁰. Comana Kırık Kilisenin bir martirium olduğunu söyleyebilecek durumda değiliz ancak yapının ilk evresindeki fonksiyonu, ikinci evredeki dönüşümü ve benzer örnekler de dikkate alındığında bu ihtimal gözardı edilmemelidir.

Serbest haç planlı duvar yapılarının benzerlerine baktığımızda; İstanbul’da Havariyun Kilisesi⁶¹¹, Lykaonia’da Madenşehir 9. nolu Kilise⁶¹², Madenşehir 11. nolu Kilise⁶¹³, Madenşehir 12. nolu Kilise⁶¹⁴, Değle 44. nolu Kilise⁶¹⁵, Mahalaç Kilisesi⁶¹⁶, Mahalaç Şapeli⁶¹⁷, Hayyat Kilisesi⁶¹⁸, Kurşuncu Manastır Kilisesi⁶¹⁹, Bulumya 1. Nolu Kilise⁶²⁰; Kapadokya’da Viranşehir (Mokisos) I. nolu Kilise⁶²¹, Tomarza Panagia Kilisesi⁶²², Skupi Kırk Martirler Kilisesi⁶²³, Satı Manastırı 1. evresi⁶²⁴, Göreme Çanlı

⁶⁰⁸ F.Hild (2019). Marcel Restle’yle Kapadokya Seyahatleri Hatıraları, *Arşivin Belleği: Marcel Restle’nin Anadolu Araştırmaları*, Koç Üniversitesi Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi Yayınları, s.57.

⁶⁰⁹ Harper - Bayburtluoğlu,1968, **a.g.k.**,levha 47.

⁶¹⁰ Ayrıntılı bilgilere örnekler için bkz; A. Grabar (1943-1946). *Martyrium, Recherches Sur le Culte des Reliques et l’Art Chrétien Antique 2 vols. And Album*, Collège de France ; G.Bilir (2020), *Anadolu’da Bulunan Geç Antik Çağ Mezar Tipleri Ve Dini Mimari İle Olan İlişkileri*, Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.

⁶¹¹ Krautheimer,1965, **a.g.k.**, s.46-47; Mango,2006, **a.g.k.**,s.68

⁶¹² Ramsay-Bell,1909, **a.g.k.**,s.79-80

⁶¹³ Ramsay-Bell,1909, **a.g.k.**,s.112-113; Eyice,1971, **a.g.k.**,s.24

⁶¹⁴ Ramsay-Bell,1909, **a.g.k.**,s.122; Eyice,1971, **a.g.k.**,s.28

⁶¹⁵ Ramsay-Bell,1909, **a.g.k.**,s.221-225; Eyice,1971, **a.g.k.**,s.48-49

⁶¹⁶ Ramsay-Bell,1909, **a.g.k.**,s.241-242

⁶¹⁷ Ramsay-Bell,1909, **a.g.k.**,s.249

⁶¹⁸ Mimiroğlu,2015, **a.g.k.**,s.32

⁶¹⁹ Mimiroğlu,2015, **a.g.k.**,s.212

⁶²⁰ Mimiroğlu,2015, **a.g.k.**,s.245

⁶²¹ Restle,1979, **a.g.k.**,s.73;plan.45

⁶²² Restle,1979, **a.g.k.**,s.67-68;plan.42

⁶²³ Restle,1979, **a.g.k.**,s.63-67;plan.39

⁶²⁴ Restle,1979, **a.g.k.**,s.55-57;plan.34

Kilise⁶²⁵, Çukurkent Kilisesi⁶²⁶, Kapıkaya (Persek) Buzluk Kilisesi⁶²⁷, Süt Kilise⁶²⁸ ve Niğde Kitreli Kilisesi⁶²⁹ örnek olarak gösterilebilir.

4.3. Malzeme ve Teknik

Adana il sınırlarında yaptığımız arazi incelemelerinde tespit ettiğimiz yapıların malzeme ve teknik yönden bazı ortak noktalarının yanında ve farklılıklar da ihtiva ettiği görülmüştür. Kullanılan malzemenin cins olarak benzerliği göze çarpsa da form ve boyut yönünden tekdüze bir yayılım gösterdiğini söylemek zordur. Yapılardaki inşa malzemesinin form farklılıkları (Foto. 367) tek elden yürütülen toplu ve programlı bir inşa sürecinden ziyade, ihtiyaç oluştukça veya yapılaşmaya yönelik irade ortaya çıktıkça tekil çözümlere gidildiğini düşündürmektedir.

İncelediğimiz yapılarda kullanılan malzeme temel olarak taş ve az miktarda tuğladır. Taşın kendi içerisinde farklı formlarda olması, doğrudan duvar tekniğini de belirlemektedir. Bölgenin Toros Dağ kuşağı üzerinde yer alması nedeniyle doğal kayaç yapısı kalkerdir. Kireç taşı cinsi olan kalkerin kesilmesi veya doğada serbest bulunan moloz taşın toplanması ile elde edilmiş inşaat malzemesinin türü aynıdır. Kimyasal yapısında %90 kalsiyum karbonat (CaCO₃) bulunan ve Akdeniz bölgesi kayalık oluşumlarının temel bileşimi olan kireçtaşı Bizans Döneminde bölgedeki başlıca yapı malzemesi olmuştur.

Antik dünyanın temel inşaat malzemesi olan taşın üretim süreci kabaca ocak seçimi, ocaktan çıkarım, şekillendirme, taşıma ve yerleştirme aşamalarını izlemekteydi⁶³⁰. Bizans Döneminde de öncüllerinin tekniklerinin uygulanmış olduğunu ve benzer süreçlerin izlendiğini varsayabiliriz. Özellikle Erken Bizans Döneminde (bilhassa Justinianus dönemi) görülen yoğun anıtsal yapı inşası bu sistematik malzeme üretimine borçludur. Bu dönem işletilen taş ocaklarının Orta Bizans döneminde işletmeye son verdiği, 5-6. yy.larda taş ocaklarında Hristiyan varlığına dair yazıtlar olmasına karşın sonraki dönemde bu alanda bir faaliyet kaydı bulunmadığı görülür. Marmara Adasındaki ünlü Prokennesos taş ocaklarında bile İkonoklast dönem sonrası

⁶²⁵ Restle,1979, **a.g.k.**,s.54-55;plan.32

⁶²⁶ Restle,1979, **a.g.k.**,s.50-53;plan.30

⁶²⁷ Restle,1979, **a.g.k.**,s.49-50;plan.27

⁶²⁸ Restle,1979, **a.g.k.**,s.84;plan.50

⁶²⁹ Pekak,2008, **a.g.k.**s.92

⁶³⁰ Antik dönemde taş üretimine dair ayrıntılı bilgi için bkz: J.P.Adam (1994). *Roman Building: Materials and Techniques*, Routledge, London; O.Bingöl (2004). *Arkeolojik Mimaride Taş*, Homer Kitabevi,İstanbul.

taş çıkarılmadığı anlaşılmaktadır⁶³¹. Taş üretiminin azalması sonrasında malzeme temini için devşirmeye daha fazla başvurulduğunu tahmin etmek zor değildir.

Her ne kadar bağımsız bir yapı inşasında kullanılsa da taş ile beraber seyrek kullanım gören diğer yapı malzemesi tuğladır. Batı Anadolu'da yoğun kullanım görev tuğlanın Adana sınırlarında kullanıldığı örnek oldukça azdır. Kullanıldığı yerlerde de başlıca inşaa malzemesi olarak değil ikincil malzeme olarak kalır. Başta başkent Konstantinopolis olmak üzere Batı Anadolu, Balkanlar ve İtalya'da Bizanslıların temel yapı malzemesi olan tuğla⁶³² üretimi için Roma dönemi gelenekleri devam ettirilmiştir. Üretim süreci kilin ocaktan çıkarılması, sık bir çukura konması, suyla ıslatılması, birkaç gün bekletilmesi, saman kum vb eklemelerin yapılması, kalıplara dökülmesi, kurutulması ve pişirilmesi gibi aşamalardan geçirdi. Bizans dönemi metinlerinde tuğla işçileri *ostrakariori* ya da *keramopoioi* olarak zikredilir⁶³³.

Yapıların ana inşaa malzemesi olan taş veya tuğlaların yanısıra önemli bir rol üstlenen bir diğer malzeme harçtır. Su, kireç, kum, saman, tuğla tozu, kiremit kırığı vb. maddelerin belirli ölçülerde birbiriyle karıştırılması sonucu elde edilen harç, duvarlardaki taş veya tuğla malzemeler arasında bağlayıcı olarak kullanılmıştır. Akla ilk gelen teknik bilgi kaynağı olan Vitruvius, ocak kumu ile yapılacak harcın daha verimli olacağını, 1/3 oranında ocak kumu veya 1/2 oranında dere yada deniz kumu ile kirecin karıştırılmasıyla iyi bir harç elde edileceğini belirtir⁶³⁴.

Araştırmacılar Bizanslıların üç tip harç bildiklerini belirtir; birincisi kum ve kireçten oluşan harç, ikincisi kum, kireç ve tuğla tozundan yapılan harç, üçüncüsü ise *keramoton* denen harçtır. *Keramoton* 19 ölçek iri taneli kum, 38 ölçek yanmış ve dövülmüş seramik kili, 38 ölçek söndürülmemiş kireç, 5 ölçek sığır kılı veya keten üzerine su ilavesiyle yapılan güçlü bir harçtır⁶³⁵. Erken Bizans dönemi harçları üzerinde yapılan analizler, sönmüş kireç, tuğla kırıkları ve tuğla tozu ile yapılan harcın reaksiyon sonucu betona yakın sertliğe ulaştığını göstermektedir⁶³⁶.

Çalışmamız kapsamında ele alınan tüm yapılar taş ve tuğladan oluşan inşaa malzemeleri ile kireç harç bağlayıcı malzeme ile inşaa edilmiştir. Yapılarda kullanılan malzeme ve duvar teknikleri nisbeten farklıdır.

⁶³¹ Ousterhout,2016, **a.g.k.**,s.154.

⁶³² Mango,2006, **a.g.k.**, s.10

⁶³³ Ousterhout,2016, **a.g.k.**,s.143-145

⁶³⁴ Vitruvius, *Mimarlık Üzerine On Kitap* (çev.Suna Güven), Şevki Vanlı Mimarlık Yayınları, İstanbul; Kitap II. V-VI. s. 31-32

⁶³⁵ M.İ.Tunay (1984). *Türkiye'de Bizans Mimarisinde Taş Ve Tuğla Duvar Tekniğine Göre Tarihendirme*, İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi ABD Yayınlanmamış Doktora Tezi, s.20

⁶³⁶ Ousterhout,2016, **a.g.k.**,s.149

Adana Bizans Dönemi yapılarındaki inşa teknikleri Kilikya'nın geri kalan kısımları, Kapadokya, Likya ve Suriye örnekleri ile paralellik gösterir. Bu durumun temel sebebi topografik ve jeolojik yapıların benzerliği olsa gerektir.

Bizans coğrafyasında inşa edilen yapılarda malzeme ve teknik yüzyıllar boyunca kayda değer bir değişim geçirmeden uygulanagelmıştır. Bu stabil durumun uzun yüzyıllar boyunca devam etmesinin altında yatan temel neden Bizanslıların yapım tekniği geleneklerine sıkı sıkıya bağlı oluşlarıyla ve mimari teorideki tutuculuklarıyla açıklanmaktadır⁶³⁷.

İncelediğimiz yapılarda görülen malzeme ve tekniklere baktığımızda kendi içerisinde belirli noktalarda ortaklaşan gruplardan söz edilebilir. Bu tip duvar grupları sadece çalışmamızda ele alınan yapılara has bir durum olmayıp farklı coğrafya ve dönemlerde kullanılagelen duvar tipleridir⁶³⁸. Tez kapsamındaki yapılarda temel olarak düzgün kesme taş, kabayonu taş, moloz taş ve tuğla malzeme kullanılmıştır. Duvarların inşa malzemesine göre;

1) İçte ve dışta düzgün kesme taş, 2) Dışta düzgün kesme taş, içte kabayonu taş, 3) Apsis ve açıklık kenarlarında düzgün kesme taş, geri kalan kısımlarda kabayonu taş, 4) İçte ve dışta kabayonu taş, 5) içte ve dışta kabayonu taş ve tuğla alması, 6) içte ve dışta moloz taş ve arasında kireç harç dolgu olan duvarlar olarak gruplandırılabilir. Yapılarda aynı düzlemde görülen nitelikli ve daha az nitelikli malzeme kullanımı bir müdahale izi olmaktan ziyade bölgede Bizans dönemi yapılarının bizatihi karakterini oluşturmaktadır ki bu husus son derece önemlidir.

1. grup duvar tekniğinde inşa edilmiş yapılarda hem dış cephede hem de iç cephede görece düzgün yüzeyli kesme taşlar kullanılmıştır. Kesme taşların boyutları birbirinden farklı olabilmektedir. İsoDOMİK duvar örgüsünün kullanıldığı yapılarda taşların her yüzeyi düzgün işlenmiştir. Bu tip duvarlarda harç kullanımı yok denecek kadar azdır. İki sıra taş ile inşa edilenlerde ise dizilen taşların dış yüzeyleri düzgün iken duvarın içerisinde kalan arka yüzeyleri çoğunlukla daha kaba bırakılmıştır. Bu durumda arada kalan boşluklara yoğun kireç harç doldurularak sağlamlaştırılmıştır. 1. grup duvar özelliklerini taşıyan yapılar Anazarbos Güneybatı Kilisesi, Ergenuşağı Köyü Alakilise, Kayabaşı Köyü 2. nolu Kilise, Kayabaşı 3. nolu Kilise, Kemerköy Kilisesi, Faydalı Köyü Kilisesi, Karlık Bazilikası ve Mazılık Kilisesi'dir (Foto. 164).

2.grupta belirtilen duvar tekniğinde ise yapının dış cephesinde düzgün ve çoğunlukla büyük boyutlu kesme taş malzeme, iç cephede kabayonu taş kullanılmış ve

⁶³⁷ Mango,2006, **a.g.k.**, s.10; Ousterhout(2016),s.60-61.

⁶³⁸ Örneğin Edwards Kilikya bölgesindeki Ermeni kaleleri ile ilgili çalışmasında bizim yapılarımızdaki bazı duvar tiplerini de içeren toplam dokuz tip önermiştir; Edwards,1987, **a.g.k.**s.20-23.

iki taş sırası arasında da kireç harç ve küçük boyutlu moloz dolgu doldurulmuştur. Bu yapılarda dış cepheden bakıldığında anıtsal ve bazen taş süslemeli bir cephe görüntüsü var iken iç cephede oldukça mütevazı bir görüntü hakimdir. Bu grup içerisine dahi edilebilecek yapılar ise Akören Civanbey Kilisesi, Akören Güney Kilisesi, Akören Kuzey Kilisesi (Foto. 42-47), Anazarbos Oniki Havari Kilisesi, Anazarbos Bizans Şapeli, Cumhurlu Köyü 1. nolu Kilise, Cumhurlu Köyü 2. nolu Kilise, Ferhatlı Köyü Kilisesi, Gireğiye Köyü Kızıl Kilise, Karacauşağı Köyü Kilisesi, Feke Karakilise 2. nolu Kilise, Kayabaşı Köyü 1. nolu Kilise ve Yardibi Köyü Kilisesidir. Görüldüğü gibi bu grupta kalan yapıların sayısı oldukça fazladır.

3.grupta bir önceki grupta yer alan yapının iç ve dış cephesindeki gibi genel ayrımlar yerine belirli bölgelerinde birbirinden farklı malzeme kullanımı olduğu görülür. Bu tür uygulamanın yapıldığı yapılarda özellikle apsiste düzgün ve büyük boyutlu kesme taşlar tercih edilmiştir. Apsisin dışında olduğu gibi iç cephesinde de düzgün kesme taş kullanılmış örnekler vardır. Ancak bazı örneklerde apsisin iç yüzeyi 2. Gruptaki yapılarda olduğu gibi kaba yonu taş ile inşa edilmiştir. Apsis dışında yapının kapılarında, lento ve sövelerde, kemerlerde, pencere açıklıklarında ve beden duvarı köşelerinde düzgün ve büyük boyutlu kesme taşlar kullanılmışken yapının geri kalan kısımlarında kabayonu taş kullanılmıştır. Bu grupta Ilıca Köyü 1 .nolu (Kırkkapı) Kilisesi (Foto. 205), Cıvıklı Köyü Kilisesi, Feke Karakilise 1. nolu Kilise (Foto. 239), Karasis Kilisesi, Perikalesi 1. nolu Kilise ve Misis Bazilikası yer alır.

4. grupta kategorize edilen yapılara bakıldığında yapının tamamının iki sıra kabayonu taş malzeme ile inşa edildiği görülür. Taş sıralarının arasına ise kireç harç dolgu ve derz ile güçlendirme yapılmıştır. Apsis dahil tüm unsurlarda aynı malzeme ve teknik kullanılmış olup yapıda homojen ve tekdüze malzeme dağılımı görülür. Bu grupta yer alan yapıların görece sade ve hareketsiz, anıtsallıktan uzak olduğu söylenebilir. Ilıca Köyü 2. nolu Kilise, Mahyalar Köyü 2. nolu Kilise, Yukarıkardak Köyü Kilisesi, Eğlence Köyü Yapı Kompleksi ve Şapeli (Foto. 155) bu grupta bulunan yapılar arasındadır.

5.grupta kabayonu taş sıraları ve arasında harç dolgu ile inşa edilmişken yatayda yassı tuğla sıralarına yer verilen duvar tekniği tanımlanmıştır. Çoğunlukla almasıık duvar tekniği denen bu teknik yüzyıllar boyunca kullanılmış olup *opus mixtum* veya *opus listatum* olarak da bilinir. Bizans coğrafyasının özellikle batı yarısında hakim bir duvar tekniği olarak karşımıza çıkar. Adana il sınırlarında sadece Mahyalar Köyü 3. nolu Kilise bu tekniğin bariz görüldüğü örneği oluşturur (Foto. 355).

6.grup olarak tanımlanan duvarlarda iki sıra moloz taş örgüsü bulunur. Moloz taş sıraları arasında kalan boşluk yoğun kireç harç dolgu ile doldurulmuş olup yatay derzlerde de yine kireç harç kullanılmıştır. İki sıra moloz taş örgüsü ile inşa edilen yapılara örnek olarak Mahyalar Köyü 1. nolu Kilise (Foto. 338) gösterilebilir.

Yukarıda zikredilen grupların dışında kalan Comana Kırık Kilise 1. Evresinde mezar yapısı iken tamamen düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilmiştir. Ancak yapının kiliseye dönüştürülmesi sırasında eklenen duvarlarda kabayonu taş kullanımı ağırlıktadır. Yine yukarıda gruplar içerisinde yer alan yapılarda ağırlıklı malzemenin yanında, farklı gruba ait az sayıda malzemenin de kullanıldığı örnekler vardır. Örneğin 1. Grupta yer alan Mazılık Kilisesinde ağırlıklı olarak düzgün kesme taş kullanılmış olmasına rağmen yapının özellikle batı ve kuzey cephesinde yer yer polygonal ve kabayonu taş da kullanılmıştır.

Çalışma kapsamında incelenen yapılardan Anazarbos Extra Muros(Kaya) Kilisesi ile Perikalesi 2. nolu Kilisenin önemli bir kısmı kayanın oyulup şekillendirilmesiyle elde edilmiştir. Anazarbos'taki örnekte kilisenin konumu nekropolün üst bölgesidir. Dolayısıyla mezar mekanları ve lahitler elde etmek için seçilen kayalık ve eğimli bölgede kilisenin bir kısmının da kayadan meydana gelmesi kaçınılmaz olmuştur. Kuzey bölümü, apsis bölgesi ve güney duvarının büyük bölümü kayanın oyulması ve şekil verilmesiyle var edilmiştir. Perikalesi 2 nolu Kilisede de benzer şekilde yapının kuzey ve batı bölümleri tamamen, güney bölümü de kısmen kayalık kütlenin oyulmasıyla elde edilmiştir. Apsis ve güneybatı bölgesi duvar tekniğiyle elde edilen kilisenin büyük bir kısmı kaya kütesinin içine gömülüdür. Kayalık kütlenin paraleline kesme taş malzeme ile duvar oluşturulmuş ve kaya ile arasında kalan boşluk moloz taş dolgu ile doldurulmuştur(Foto. 414). Dolayısıyla bir sıra kesme taş+moloz dolgu+kayalık kütle şeklinde sıralamak doğru olacaktır. Böylece bu iki örnekte duvar+kaya oygu diyebileceğimiz karma grup oluşmuştur. Burada kaya oygu alandan çıkan malzemenin yapı taşı olarak işlenip duvar örgüsünde kullanılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Çalışmamız kapsamındaki yapılarda anlaşılması en güç konunun örtü problemi olduğu söylenebilir. Zira hiçbir yapıda özgün örtü günümüze ulaşamamıştır. Yapıların ahşap kırma çatı ile mi örtülü oldukları yoksa tonoz, kubbe vb bir örtü sistemiyle mi inşa edildikleri mevcut şartlar altında net değildir. Ancak bazilikal planlı yapıların naos genişliği, böylesi açıklıkların nisbeten hafif malzeme ile geçilmesini gerektirir. Bu durumda örtü sisteminin ahşap kırma çatı olması ve yapıların Ahşap Çatılı Bazilika Planlı olması akla daha yatkındır. İncelemeler sırasında hemen her bazilikal planlı

yapıda gözlemlediğimiz çatı kiremiti parçaları bu düşünceyi destekler niteliktedir. Özellikle Karaman Binbirkilise bölgesindeki bazilikalarda tonoz örtülü bazı örneklerin varlığı bilinse de tez kapsamında bu yönde bir tespit yapılmamıştır. Ancak düşük olasılıkla birlikte bu ihtimali de göz önünde bulundurmak faydalı olacaktır.

Tek nefli yapıların üst örtüsüne dair kesin kanıtlardan yoksunuz. Ancak bu sınıftaki yapıların naos genişliği görece dar olduğundan üst örtüden kaynaklanacak yükün duvarlara taşıttırılması daha kolaydır. Dolayısıyla tek nefli yapıların üst açıklıkları ahşap çatı ile geçilebileceği gibi, yükü doğrudan beden duvarlarına aktarılan tonoz örtü ile de geçilebilmiş olmalıdır. Nitekim bu konuda bazı ipuçları da mevcuttur. Örneğin tek nefli inşa edilen Feke Karakilise 1. nolu Kilisenin naos mekanı içerisinde, güney ve kuzey beden duvarlarına bitişik kare planlı payanda izleri burada üst örtü olarak tonoz kullanıldığını akla getirmektedir. Benzer izler Karasis Kilisesinde de mevcuttur. Kilisenin kuzey beden duvarında bulunan dış şeklinde çıkıntı küçük payanda izleri de tek nefli bu kilisenin muhtemel tonoz örtüsünü taşıyan taşıyıcılar olmalıdır.

4.4. Süsleme

Adana il sınırlarında tespit edilen Bizans dönemi dini yapıların gerek iç gerekse de dış cephede farklı tekniklerle süslendiğine dair izler mevcuttur. Ancak çoğu yapı zamanın yıprattığı cephelere ve bazıları temel seviyesinde korunmuş duvarlara sahip olduğu için yapıların özgün süsleme özelliklerini bilmek son derece güçtür.

Çalışmamız kapsamındaki yapıların süsleme öğelerini türlere göre hem cephede hem de iç mekanlarda karşımıza çıkmaktadır. Dış cephedeki süsleme unsurlarının temelini taş işçiliği ve bezemeleri oluşturur. İç mekanlardaki süsleme ise mozaik zemin döşeme, duvar resmi ve yine taş bezemesi şeklinde görülür.

4.4.1 Taş Süsleme

Taş süslemeye yönelik unsurların oluşturulduğu örnekler oldukça fazladır. Başta silme kuşakları ve konsollu saçak kornişleri olmak üzere kabartma ve kazıma tekniğinde yapılmış dinsel, bitkisel ve geometrik motifler bu başlık altında toplanmaktadır. Süsleme öğelerinin yerde yapıldıktan sonra mı yapıya yerleştirildiği yoksa yapının inşasından sonra mı süslemeye gidildiği bu aşamada belirsizdir.

Adana Bizans eserlerindeki silmelere bakıldığında ağırlıklı olarak yapıların dış cephelerinde yer aldıkları görülür. Çalışmamız kapsamında incelenen Akören Civanbey Kilisesi, Akören Kuzey Kilisesi, Akören Güney Kilisesi, Anazarbos Apostoles Kilisesi, Anazarbos Güneybatı Kilisesi, Anazarbos Extra Muros (Kaya) Kilisesi, Cıvıklı Köyü

Kilisesi, Comana Kırıkkilise 1. Evresi, Cumhurlu Köyü 1. nolu Kilise, Cumhurlu Köyü 2. nolu Kilise, Ergenuşağı Alakilise, Ferhatlı Köyü Kilisesi, Gireğiyeñiköy Kızılkilise, Ilıca Köyü 1. nolu Kilise, Karacauşağı Köyü Kilisesi, Feke Karakilise 1. nolu Kilise, Feke Karakilise 2. nolu Kilise, Karasis Kilisesi, Kayabaşı 1. nolu Kilise, Kayabaşı 3. nolu Kilise, Mazılık Köyü Kilisesi, Perikalesi 1. nolu Kilise, Perikalesi 2. nolu Kilise ve Yardibi Köyü Kilisesinde silme kuşakları ve saçak uygulamaları tespit edilebilmiştir. Bu örnekler içerisinde görülebildiğı kadarıyla silme kuşakları başta apsis olmak üzere doğu cephesinin vazgeçilmez unsurlarıdır.

Silme kuşaklarının apsis cephesinde uygulandığı örneklere bakıldığında genel bir eğilimin olduğu görülür. Yatay olarak cepheyi kat eden silme kuşakları birkaç yüksek kabartmalı kaval silmeden ve aralarında kalan boşluklardan oluşur. Adana'daki örneklerin hemen hepsinde silme uygulamalarının apsiste ve doğu cephede yoğunlaştığı görülürken sadece Akören Güney Kilisesi ve Akören Kuzey Kilisesinin batı cephesinde kat arasının belirginleştirilmesi için kullanılmıştır.

Apsis üzerindeki silmelerin büyük çoğunluğu birbirine benzer şekilde apsis pencere açıklıklarının üzerinde birbirine bağlı şekilde tasarlanmıştır. Genellikle apsisin doğu beden duvarlarından taşıdığı yerden itibaren başlayan silmeler pencerelerin söve taşlarını ve kemerlerini kesintisiz katederek diğer tarafta son bulur. Yine çoğunlukla da buna paralel olarak pencere alt kontunda denizlik seviyesindeki taş sırası silmelerle bezenerek düz bir yatay hat oluşturulmuştur. Ergenuşağı Alakilisede ve Mazılık Köyü Kilisesinde olduğu gibi bazı örneklerde doğu cephede apsis dışında başka pencere açıklıkları varsa silme kuşağı oraları da kesintisiz bir şekilde kat eder. Ferhatlı Köyü Kilisesi, Karacauşağı Köyü Kilisesi, Feke Karakilise 1. nolu Kilise, Anazarbos Güneybatı Kilisesi, Cumhurlu Köyü 2. nolu Kilise, Gireğiyeñiköy Kızılkilise (Foto. 199) ve Ilıca Köyü 1. nolu Kilisede apsisin zeminden yükseldiğı ilk taş sırasının kademeli bir şekilde aşağıdan yukarıya doğru daralan kavisli bir silme kuşağına sahip olduğu görülür. Anazarbos Güneybatı Kilisede silme uygulaması sadece apsis temelinde kalmamış tüm cepheyi baştan sona dolanmıştır.

Silme kuşakları sadece apsis cephesinde değil bazı yapılarda özellikle kapı açıklıklarında lento ve sövelerin hareketlendirilmesi için de kullanılmıştır. Anazarbos Oniki Havari Kilisesi, Cıvıklı Köyü Kilisesi (Foto. 109), Cumhurlu Köyü 1. nolu Kilise, Cumhurlu Köyü 2. nolu Kilise, Ergenuşağı Alakilise, Ilıca Köyü 1. nolu Kilise, Feke Karakilise 1. nolu Kilise, Feke Karakilise 2. nolu Kilise ve Perikalesi 2. nolu Kilisede (Foto. 420) yapıların giriş kapılarının hem lento ve söveleri silme kuşakları ile hareketlendirilmiştir.

Silmelerle ilgili olarak Ilıca Köyü 1. nolu Kiliseye ayrıca değinmek yerinde olacaktır. Özellikle kapı ve pencerelerin etrafını kat eden silmelerin karakteri diğer örneklerden bariz bir şekilde ayrılmaktadır. Yapının günümüze kısmen ayakta ulaşmış güney cephesindeki pencere kemerleri ve güneydeki ana giriş kapısının kemer boşluğunu dolanan silmeler kalın kaval şeklinde olup birbirine bağlanmazlar (Foto. 210). Yer aldıkları kemerin bittiği yerde kesilen silmelerin bitiş noktaları oldukça dikkat çekicidir. Üzengi seviyesinde başlayan ve biten silme kuşağının bu kısımları dairesel bir hareketle volüt şeklini alarak sonlanmaktadır (Foto. 209). Başlangıç ve son kısımları yuvarlatılmış kalın kaval silmeler yapıda sadece kemerlerde uygulanmıştır. Pencerelerin söve taşları blok kesme taş olmasına rağmen sade ve bezemesiz bırakılmıştır. Yapıdaki kapıların lento ve söveleri silmeli olmasına rağmen kemerlerde uygulanan silme ile aralarında gözle görülür bir fark vardır. Kapılardaki silmeler daha keskin hatlı ve görece daha düşük profillidir. Şu halde uçları yuvarlatılmış ve volüt şekli verilmiş silme uygulamasının yapıdaki kemerlere has bir uygulama olduğu ortaya çıkar. Batı cephesindeki kapılara ait sövelerde görülen silmeler ile güney giriş kapısında hem kemer hem de lento ve söveler silmeli olmasına rağmen silme karakterlerinin farklı oluşu buna kanıt olarak gösterilebilir. Bu durumda yapının inşasında kemerler için ayrı bir atölye veya taş ustası grubunun çalıştığı söylenebilir. Ilıca Köyü 1. nolu Kilisedeki bu volütlü silme uygulamalarının benzerleri özellikle Suriye'deki Erken Bizans Dönemi Kiliselerinde karşımıza çıkmaktadır. Sinhar Şapeli⁶³⁹, Baqırha Kilisesi⁶⁴⁰, Qal'at Seman Kilisesi⁶⁴¹, Qalb Lozeh Kilisesi⁶⁴², Khirbit Tezin Kilisesi⁶⁴³, Burdj Hedar Şapeli⁶⁴⁴, Surkanya Şapeli⁶⁴⁵ ve Babiska Aziz Sergios Şapeli⁶⁴⁶ Ilıca 1. nolu Kilisedeki silmelere benzer yuvarlak dönüşlü ve volütlü silme uygulamalarının görüldüğü örnekler arasındadır. Suriye Kiliselerinde bu tip silmelerin yoğun kullanılışı, çıkış yerinin veya en çok benimsendiği yerin burası olabileceğini göstermektedir. Bizim örneğimizdeki uygulamanın da Kuzey Suriye ile mimari etkileşim içerisinde ve belki de oradan gelen ustalar eliyle yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz.

⁶³⁹ Tchalenko, 1979, **a.g.k.** "Album", fig. 31; E. Loosley (2012). *The Architecture And Liturgy Of The Bema In Fourth-to-Sixth-Century Syrian Churches* (Vol. 1), Brill, s. 169 fig. 61

⁶⁴⁰ Butler, 1929, **a.g.k.**, s. 133 fig. 137; G. Tchalenko (1953). *Villages Antiques de la Syrie du Nord. Le Massif de Bélus à l'Époque Romaine Vol. 2*. Librairie Orientaliste P. Geuthner, Paris., plate CLVI fig. 1-2; C. Foss (1997). *Syria In Transition, AD 550-750: An Archaeological Approach*, *Dumbarton Oaks Papers*, 51, 189-269. fig. 3

⁶⁴¹ J.L. Biscop - J.P. Sodini (1989). *Travaux à Qal'at Sem'an*, *Publications de l'École Française de Rome*, 123(1), 1675-1695. s. 1684 fig. 6

⁶⁴² Butler, 1929, **a.g.k.**, s. 73 fig. 74; Mietke, 1999, **a.g.k.**, s. 235, fig. 22

⁶⁴³ Butler, 1929) **a.g.k.**, s. 139 fig. 147

⁶⁴⁴ Butler, 1929, **a.g.k.**, s. 150 fig. 159

⁶⁴⁵ Butler, 1929, **a.g.k.**, s. 185 fig. 190 a.

⁶⁴⁶ Butler, 1929, **a.g.k.**, s. 231 fig. 244

Özellikle apsis üzerinde saçak seviyesinde taş işçiliğinin sergilendiği bir diğer unsur da hareketli saçak kornişleridir. Saçak kornişlerinde iki tür bezeme unsuru öne çıkar. En yaygın tür, alçak veya yüksek profilli olarak işlenen konsollu saçak bloklarıdır. Bu örneklerde dış sırasına benzeyen geniş ve kaba konsol ile arada kalan boşluklardan oluşan bir düzenleme hakimdir. Bazı örneklerde “S” kıvrımına benzer alçak profilli konsol kabartmalarına da rastlanır. Cumhuriyet Köyü 2. nolu Kilise, Ergenüşağı Alakilise, Feke Karakilise 1. nolu Kilise, Karasis Kilisesi, Kayabaşı 1. nolu Kilise, Kayabaşı 3 nolu Kilise, Perikalesi 1. nolu Kilise, Perikalesi 2. nolu Kilise ve Yardibi Köyü Kilisesinde bu tip saçak uygulamasına gidildiğine dair izler serbest mimari bloklar üzerinde bulunur. Bir diğer tür olan ve oluklu yiv olarak da adlandırılan godron motifli saçak blokları yoğun şekilde tercih edilmiştir. Çalışmamız kapsamındaki Akören Civanbey Kilisesi, Akören Güney Kilisesi ve Akören Kuzey Kilisesi (Foto. 42) godron motifli saçak kornişlerinin görüldüğü örneklerdir.

Yapıların cephelerine hareketlilik katmalarının yanında bununla bağlantılı olarak anıtsallık kazandıran silme ve bezemeli saçak kornişleri özellikle Kapadokya ve Lykaonya bölgesi eserlerinde yer bulmuştur. Kapadokya’da Soğanlı Akkilise⁶⁴⁷, Çardakköy Eski Camii⁶⁴⁸, Andaval Konstantinos ve Helena Kilisesi⁶⁴⁹, Gereme Panagia Kilisesi⁶⁵⁰, Tomarza Panagia Kilisesi⁶⁵¹, Sivrihisar Kızılkilise⁶⁵², Satı Manastır Kilisesi⁶⁵³ örnekler arasında sayılabilir. Lykaonia bölgesinde Ala Kilise⁶⁵⁴, Hayyat Kilisesi⁶⁵⁵, Kurşuncu Manastır Kilisesi⁶⁵⁶ silme kuşaklarına yer verilen yapılar olup örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Adana Bizans dönemi eserleri üzerinde yürütülen çalışma sırasında yapılan gözlemlerde, yapıların cephelerinde ve az da olsa iç duvarlarda yine taş işçiliğine dayalı süsleme unsurları tespit edilmiştir. Kazıma veya kabartma tekniğine dayalı süsleme unsurlarını kabaca bitkisel, geometrik ve dini semboller olarak sınıflandırmak mümkündür. Kazıma ve kabartma olarak her iki tekniğin aynı anda uygulandığı az sayıda örneğe de rastlamak mümkündür.

⁶⁴⁷ Restle,1979, **a.g.k.**,abb.11

⁶⁴⁸ Restle,1979, **a.g.k.**,abb.41

⁶⁴⁹ Pekak,1998, **a.g.k.**,s.113

⁶⁵⁰ Ş. Yırşen (2011). *Kayseri’deki Erken Bizans Dönemi Duvar Kiliseleri*, Erciyes Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,s.102,resim 3.

⁶⁵¹ Restle,1979, **a.g.k.**,abb.134

⁶⁵² Ousterhout,2019, **a.g.k.**,s.236 fig.10.22

⁶⁵³ Restle,1979, **a.g.k.**,abb.101

⁶⁵⁴ Mimiroğlu,2015, **a.g.k.** res.3

⁶⁵⁵ Mimiroğlu,2015, **a.g.k.**, res.25

⁶⁵⁶ Mimiroğlu,2015, **a.g.k.**, res.395

Yapılmak istenen süsleme unsurunun taş üzerinde ortaya çıkarılışına dayalı uygulama tekniklerinden olan kazıma tekniğinde sert taşçı aletleriyle taşın yüzeyi istenen şekilde kazınarak motif veya figürler oluşturulurken kabartma tekniğinde taş yüzeyinde süsleme öğelerinden geriye kalan boş kısımlar oyulup zemin düşürülmekte motifler taş zemininden yüksekte kalmaktadır.

Çalışma kapsamında kalan Akören Güney Kilisenin apsisinde, pencere alt kotundan geçen silme kuşağının en üst şeriti geometrik süsleme ögesi olan ve kazıma tekniğiyle işlenmiş zikzak motifiyle bezenmiştir. Bu örnek dışında başka bir yapıda kazıma tekniğiyle yapılmış herhangi bir süslemeye rastlanılmamış olması, kazıma tekniğinin Adana bölgesinde benimsenen ve uygulanan bir bezeme tekniği olmadığını göstermektedir.

İncelediğimiz eserler içerisinde süsleme unsurlarının ağırlıklı olarak bitkisel bezeme unsurları olduğu ve kabartma tekniğiyle oluşturulduğu gözlemlenmiştir. Anazarbos Oniki Havari Kilisesinin apsis dış cephesinde, kiliseye adını da veren Apostoles ifadesinin yer aldığı kompozisyonda zeytin dalı motifiyle oluşturulmuş daire yüksek kabartma tekniğiyle yapılmıştır. Yine burada serbest bir blok üzerindeki balık motiflerini çevreleyen dair bitkisel motiflidir. Anazarbos Oniki Havari Kilisesinin özellikle doğu-güneydoğu bölümünde izlenen devşirme mimari bloklar üzerinde yumurta dizisi, diş dizisi, volüt, rozet, palmet, asma dalı, zeytin dalı gibi bitkisel ve geometrik figürler yer alır (Foto. 64). Kemerköy Kilisesi naos içerisinde bulunan ve olasılıkla üstyapı elemanı olan bloklar üzerinde kabartma tekniğiyle yapılmış stilize bitkisel bezemeler göze çarpar (Foto. 331). Anazarbos Güneybatı Kilisesinin kuzey haç kolu üzerinde yıkılmış vaziyetteki bir lento bloğunun iki köşesinde volütlerle biten ve akanthus motifleri ile süslenen taş konsollar (Foto. 89) yapıdaki zengin ve nitelikli süslemeye işaret eder.

Çalışmamız sırasında gerek *in situ* gerekse de *ex situ* halde olan bazı taş blokları üzerinde kabartma tekniğinde yapılmış, Hristiyan ikonografisinde sıkça rastlanan hayvan tasvirlerinin yer aldığı kompozisyonlar da görülmüştür. Anazarbos Oniki Havari Kilisesi'nde *ex situ* blokların birinde daire içerisinde alınmış kantharosun iki yanında (Foto. 70) birer tavus kuşu motifi⁶⁵⁷, başka bir blokta yine daire içerisine alınmış haçın iki yanında baş aşağı duran birer balık motifi⁶⁵⁸ görülür. Yıkıntılar arasındaki bir blokta ise daire içerisindeki haçın birer tarafında dört ayaklı ve kuyruklu olduğu görülen birer

⁶⁵⁷ Tavus kuşu ikonografisi ve hristiyan sanatındaki önemi için bkz: E. Parman (1993). Bizans Sanatında Tavus Kuşu İkonografisi, *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar, Güner İnâl'a Armağan*, Ankara, s.387-392.

⁶⁵⁸ Balık motifinin hristiyan ikonografisindeki yeri hakkında bkz: G. Ferguson (1966). *Sing & Symbols in Christian Art*, Oxford University Press, s.18

hayvan figürü görülür. Hayvanların bacak kaslarının oldukça geniş verilmiş olması ve başlarının gösterimi bu hayvanların at olabileceğini düşündürür. Hayvanların yüzleri ikisinin arasında dikey duran ortadaki haç koluna bakar. Ayrıca ön ayaklarından birer tanesi de haç koluna uzatılmış ve temas ettirilmiş vaziyette verilmiştir. Bu pozisyonda yerleştirilmiş ceylanların olduğu kompozisyonun bir benzerini İsrail’de Nahariya Bizans Kilisesinde görebilmekteyiz⁶⁵⁹. Bu nedenle bizim tespit ettiğimiz blok üzerindeki figürlerin ceylan olma ihtimalini de göz ardı edemeyiz.

Adana’daki Bizans dönemi kiliselerinde süsleme ögesi olarak en geniş sınıfı oluşturan bezeme şüphesiz haç bezemeleridir. Daire içerisine alınmış eşit kollu haç motifi ve dik kolu yatay kolsan daha uzun olan haç motifi en sık karşılaşılan örnekleri oluşturur. İncelediğimiz yapılarda özellikle apsis pencere sövelerinde, apsis pencere kemerleri arasında oluşan üçgen alanda, apsis beden duvarlarında ve kapı lentolarında yanı sıra az da olsa naos içerisinde haç motifleri kendilerine yer bulmuşlardır. Akören Güney Kilise’de, Anazarbos Extra Muros (Kayaoyma) Kilise’de, Ergenuşağı Alakilise’de (Foto. 160), Gireğiye Köyü Kızılkilise’de ve Kayabaşı 3. nolu Kilise’de apsis pencere kemerlerinin arasında kalan üçgen alanda eşit kollu haç kabartmaları işlenmiştir. Apsis karakteri aynı olmasına rağmen üst kısımları günümüze ulaşmayan diğer kiliselerde de benzer uygulamaya gidilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Yine Akören Güney Kilise’de, Ferhatlı Köyü Kilisesinde, Perikalesi 2. nolu Kilise’de, Akören Kuzey Kilise Parekklesion apsisinde, Ilıca Köyü 1. nolu Kilisede (Foto. 215) ve Feke Karakilise 2. nolu Kilise’de apsis dış cephe yüzeyinde ve apsis pencere sövelerinde farklı tipte haç kabartmaları tespit edilmiştir. Cıvıklı Köyü Kilisesi’nde, Cumhurlu Köyü 1. nolu Kilise’de, Ergenuşağı Alakilise’de, Feke Karakilise 1. nolu Kilise’de, Feke Karakilise 2. nolu Kilise’de, Mazılık Köyü Kilisesi’nde ve Perikalesi 2. nolu Kilise’de giriş kapılarına ait lentoların dış yüzeylerinde haç motiflerine yer verilmiştir. Feke Karakilise 1. nolu Kilise ve Ilıca Köyü 1. nolu Kilisede ayrıca yapının beden duvarlarının farklı noktalarında haç kabartmaları olan bloklar göze çarpar. Naos içerisinde ise Akören Civanbey Kilisesinin apsis cephesinde, Feke Karakilise 1. nolu Kilisenin muhtelif yerlerinde ve Akören Kuzey Kilise Parekklesionu apsis cephesinde haç motifi işlenmiştir. Çalışmamız kapsamında tespit edilen haç motifleri arasında Feke Karakilise 1. nolu Kilisenin naosunda ve Ilıca Köyü 1. nolu Kilise apsisinde tespit edilen daire içerisindeki eşit kollu haç kabartmaları oldukça benzerdir.

Çalışma kapsamında keramoplastik süsleme sadece Eğlence Köyü Yapı Kompleksinin kuzey duvarında tespit edilmiştir. Adana’da tuğla malzeme kullanımının

⁶⁵⁹ Y. Tsafir (1993). *Ancient Churches Revealed*, Israel Exploration Society.s. 49-50

yok denecek kadar az oluşu ve keramoplastik ögenin başka bir örneğinin olmayışı buradaki tespitimizi çok daha önemli kılmaktadır. Küçük şapelin de ucuna eklendiği kuzey cephe duvarında yassı tuğla kullanımı süslemeye gidilmiştir. Cephedeki iki kademeli kör kemerlerin alın kısımlarına dikine yerleştirilerek kullanılan yassı tuğlalar aynı zamanda bir süsleme ögesine dönüşmüştür. Burada kemerlerin arasındaki alana yine yassı tuğla kullanılarak haç motifli bir süslemeye gidilmiştir (Foto. 153). Haçın kolları birbirine eşittir. Bizans Dönemi eserlerinde genellikle geç dönem özelliği olarak ele alınan⁶⁶⁰ benzer uygulamaların yanında, Olympos Episkopeionu⁶⁶¹ ve Aziz Nikolaos Kilisesi Kuzey Ek Yapısında⁶⁶² olduğu gibi daha erken dönemlerde de uygulandığına dair kanıtlar vardır. Şu halde geç dönemde Adana'da Bizans egemenliğinin olmadığı, yapının mimari özellikleri ve konumu gibi unsurlar da göz önüne alındığında bizim tespit ettiğimiz tuğla kemer ve haç uygulamasının olasılıkla Orta Bizans Dönemine ait olabileceği akla yatkındır.

4.4.2 Taban Mozaikleri

Adana'daki Bizans dönemi eserleri ile ilgili yürüttüğümüz çalışmada karşılaştığımız süsleme unsurlarından bir tanesi de mozaik döşemelerdir. Tespitlerimize göre tamamı yapıların zeminlerinde döşeme unsuru olarak yapılmış olup hiçbiri duvar mozaiki özelliği taşımamaktadır.

Mozaik döşemenin geçmişi oldukça eskidir. Bizans döneminden önce de yapıların veya özel alanların süslenmesinde sıklıkla başvurulan bir uygulama olan mozaikin çıkış yeri olarak Doğu dünyasını işaret edilmekte ve buradan Batı'ya geçtiği ileri sürülmektedir⁶⁶³. Ancak tek veya iki renkli çakıl taşlarının zemin döşemesinde kullanıldığı Girit örneği dikkat Neolitik döneme tarihlendirilmektedir⁶⁶⁴. Latince *musivium* kelimesinden türeyen mozaik, figürlü veya figürsüz süsleme amacıyla renkli taş veya cam parçaların bir araya getirilmesiyle oluşur. Büyük küplü (*opus sectile*) ve küçük küplü (*opus tessellatum*) teknikte yapılsa da en yaygın tür *opus tessellatum*'dur⁶⁶⁵.

⁶⁶⁰ Bizans dönemi cephe ve tuğla süslemeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: S.Eyice (1963). *Son Devir Bizans Mimarisi: İstanbul'da Palaiologoslar Devri Anıtları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları Baha Matbaası; Y. Ötüken (1978). İstanbul Son Devir Bizans Mimarisinde Cephe Süslemeleri, *Vakıflar Dergisi* S.12, s. 213-233.

⁶⁶¹ G.K. Öztaşkın (2015). Olympos Episkopeionu Tuğla Süslemeleri, *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması II: Anadolu Akdenizi Sempozyumu* (ss. 615-627). Antalya, Koç Üniversitesi Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi.

⁶⁶² E.F. Findık (2021). Aziz Nikolaos Kilisesi, Kuzey Ek Yapısı Tuğla Süslemeleri: Rozet Motifi ya da Yenilmez Güneş "Sol Invictus", *Arkhaia Anatolika* Sayı 4, s.41-82.

⁶⁶³ A. Ovadia (1980). *Geometric and Floral Patterns in Ancient Mosaics*, L'Erma' di Bretschneider, Rome.

⁶⁶⁴ K.M.D. Dunbabin (1999). *Mosaics of the Greek and Roman World*, Cambridge University Press, s.5

⁶⁶⁵ Y. Demiriz (2002). *Örgülü Bizans Döşeme Mozaikleri*, Yorum Yayınları, İstanbul. s.5

Bu tekniği uygulayan usta veya sanatçılara ise *tessellarius*⁶⁶⁶, mozaikle döşenmiş zemine ise *pavimenta tessellata* denilmekteydi⁶⁶⁷. Suyun süzülmesine imkan verebilmesi için dik yerleştirilmiş kuru çakıl tabakası olan *statumen* üzerine 15 cm kalınlığında olabilen küçük çakıl ve kireçten oluşan *rudus* harcı ve onun da üzerine daha ince olup renkli tesseraların yerleştirildiği *nucleus* tabakası mozaiklerin döşendiği zemini oluşturmaktaydı⁶⁶⁸.

Erken Bizans dönemine ait olup günümüze ulaşan mozaiklerin büyük bir kısmı dini yapılara aittir. Araştırmacılar, yakın doğuda bu denli yoğun bir uygulamaya gidilmiş olmasını, Constantinopolis'in başkent oluşuyla birlikte dini ve siyasi ağırlığın doğuya doğru kaymasına ve bunun sonucunda ekonomik refahın bölgede artmasına, yanı sıra İskenderiye ve Antakya gibi büyük hristiyan kentleri ile Kudüs ve Beytüllahim gibi dini merkezlerin bu bölgede oluşuna bağlamaktadır⁶⁶⁹. Kilikya ve Adana bölgesinde daha önce kayda değer bir nüfus yoğunluğunun olmadığı ancak özellikle 330 yılından sonra çoğunluğu kırsal yerleşimlerde olsa da önemli bir nüfus artışının olduğuna ve bölgede 4-7. yüzyıllar arasına tarihlenen mozaik döşemelerin sıklığının ekonomik refah ile ilgili olduğuna dair görüşler⁶⁷⁰ bir önceki görüşü destekler niteliktedir.

Çalışmamız kapsamında kalan yapılardan altı tanesinin zemin döşemelerinde mozaik olduğu anlaşılmıştır. Zemininde mozaik döşeme ile bulunan yapılarımız Cıvıklı Köyü Kilisesi (Foto. 118), Faydalı Köyü Kilisesi (Foto. 451), Feke Mozaikli Kilise (Foto. 453-456), Karasis Kilisesi (Foto. 272-273), Karlık Bazilikası (Foto. 471) ve Misis Bazilikasıdır (Foto. 463-466). Bunların dışında Anazarbos Güneybatı Haç Kilise'de araştırma yapan Gough ve Hill, incelemeler sırasında mozaik kalıntıları gördüklerini belirttiklerinden kesin olmamakla birlikte burada da kilise zemininin özgün halde mozaik döşemeye sahip olduğu düşünülebilir.

Cıvıklı Köyü Kilisesinin naosu günümüzde büyük oranda dolgu toprakla örtülü olduğundan buradaki zemin mozaiği halihazırda görülemediği gibi toprak altında halen durup durmadığını da belirsizdir (Foto. 115). Yapıyı ilk kez bilim dünyasına tanıtan Hild ve Hellenkemper'in 1986 yılındaki yayınlarında mozağin fotoğrafına yer

⁶⁶⁶ Dunbabin,1999, **a.g.k.**,s.236.

⁶⁶⁷ A.C. Üstüner (2002). *Mozaik Sanatı*, Engin Yayıncılık, İstanbul.s.7

⁶⁶⁸ A.Ersoy (2018). *Mozaikleri ile Yeniden Doğan Kent Germaniceia*, Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi Yayınları, s.60

⁶⁶⁹ N.Hélou (2019). *Les Mosaïques Protobyzantines du Liban: Iconographie et Symbolisme*. Beyrouth.s.33

⁶⁷⁰ C.M. Dauphin (1974). *Inhabited Scrolls: From The IVth to The VIIth Century AD in Asia Minor and the Eastern Provinces of the Byzantine Empire*. University of Edinburgh Unpublished Phd. Thesis.s.50-51

vermesiyle⁶⁷¹ burada mozaik döşeme olduğu anlaşılmıştır. Fotoğrafa bakıldığında apsis zemininin ince tesseralarla *opus tessellatum* tekniğinde yapılmış bir mozaik pano ile döşenmiş olduğu görülür. Olasılıkla güneybatı kısmı görülen mozaikte panonun dikine kenarı, ortasında uç uca eklenmiş baklava dilimi motifli bordürlerle çevrilidir. Yatayda ise dikdörtgen alan içerisinde iki sıra halinde dört yapraklı stilize yonca motifleriyle alan doldurulmuştur. Buranın üzerinde dar bir şerit halinde kısmen görülebilenτων και καρποφορουντων...” ifadesi yer alan yazıtın karakterinden hareketle mozaik 6. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Yazıtın üzerinde ise ana sahne yer alır. Sola doğru bakan bir tavus kuşunun kabarık ve uzun kuyruğu ile kanat ve gövdesinin bir kısmı görülür. Benzer örnekler göz önüne alındığında, ana sahnede sola simetrik yerleştirilmiş bir tavus kuşu daha ve ikisinin arasında bir kantharos olabileceği, kantharosun içerisinde de bir asma veya ağaç motifinin yükseliyor olabileceği görüşündeyiz. Bu sahnenin işlendiği örnek oldukça fazla olup Hadrianopolis A Kilisesi⁶⁷², Tatköy Manastır Kilisesi⁶⁷³, İznik Elbeyli Hipojesi⁶⁷⁴ örnekler arasında sayılabilir. Antik çağdan beri ölümsüzlüğün simgesi olarak görülen ve bu nedenle sıklıkla başvurulan bir figür olan tavuskuşu, Erken Hıristiyanlık dönemine ait dinsel içerikli doğa tarihi el yazması *Physiologos* isimli esere göre hem güzelliği hem de ayaklarının ve sesinin çirkinliği sebebiyle insan günahlarını sembolize eder⁶⁷⁵.

Günümüze ulaşamayan Faydalı Köyü Kilisesinde ise naos kısmı tamamen mozaik panolarla döşenmiştir (Foto. 451). Adana Arkeoloji Müzesine taşınmış olan mozaik döşemelerin yan neflerde kullanılan panolarında baklava dilimi yoğun şekilde kullanılmıştır. Orta nefe ait döşeme ise birbirine yakın ölçülerdeki üç panoya ayrılmıştır. Panoların etrafı, daire içerisine alınmış alanlarda keklik, üzüm salkımı, kantharos, vb motifleri barındıran bordür ile çevrenmektedir. Ortada yer alan panoda, birbirine bağlanmış büyük düğümler ve bu düğümlerin içerisindeki boşluklarda da ilk panodakine benzer motifler işlenmiştir. Düğüm motifleriyle birbirine bağlanmış dairelerin içerisinde hayvan ve diğer figürlerin yerleştirildiği benzer mozaik döşeme örneği olarak Dağpazarı Intra Muros Bazilika⁶⁷⁶ ve Anemurium Merkez Kilise⁶⁷⁷ gösterilebilir. Son panoda ise yan neflerde olduğu gibi baklava dilimi motifi ağırlıklı olarak kullanılmıştır.

⁶⁷¹ VTIB 4, s.99;fig.157

⁶⁷² E. Lafli (2009). Paphlagonia Hadrianoupolis'i Arkeolojik Kazıları Ve Onarım Çalışmaları 2008 Yılı Çalışma Raporu , *Arkeoloji Ve Sanat, Sayı: 131*, ss.1-24.s.5

⁶⁷³ O.Ermisler (1992). Konya-Selçuklu Tatköy Manastırı Mozaik Kurtarma Kazısı, 2. *Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, ss. 35-64.s.55

⁶⁷⁴ Parman,1993, **a.g.k.**,s.394 res.1

⁶⁷⁵ Parman,1993, **a.g.k.**,387-388

⁶⁷⁶ S.Hill (1998). Alahan and Dag Pazarı, *Ancient Anatolia: Fifty Years' Work by The British Institute of Archaeology at Ankara. British Institute of Archaeology at Ankara, Oxford*, 315-339.s.329 fig.25.10

Opus tessellatum mozaik zemin döşemesine sahip bir diğer yapı olan Feke Mozaikli Kilisenin bugün yerinde olmayan mozaikleri farklı bölümlerden oluşmaktaydı. Mozağin üzerinde modern ev olup evin altında kalan kilisenin naosunda dört pano ve apsiste de bir pano halinde işlenmiştir (Foto. 453-456). Araştırmacılar mozağin stilistik özelliklerinden yola çıkarak 5. yüzyılın ilk yarısına tarihler⁶⁷⁸. Mozaiklerin etrafını dolanan bordür kısmında svastika ve meander motifi ile uç uca birleştirilmiş lotus çiçeği gibi süslemelere yer verilmiştir. Savastika ve meander figürlü bordürle çevrelenmiş mozaik örneği olarak Erzincan Altıntepe Kilisesi⁶⁷⁹, Dağpazarı Kilisesi⁶⁸⁰ ve Bursa Yerkapı Mozaikleri⁶⁸¹ gösterilebilir. Orta sahnelerde karelerden ve baklava dilimi şekillerinden oluşan süslemeler ile çarkıfelek, gülbezek gibi motiflerle zemin doldurulmaya çalışılmıştır. Apsiste ise apsisin mimari şekline uygun olarak üst üste eklenmiş bir dikdörtgen ve bir yarım daire formu mozaik döşemeye yer verilmiştir. Dikdörtgen zeminde birbirine düğümle bağlı yanyana iki daire motifi dikkat çeker. Her ikisinin içi de yazıtlı olduğu anlaşılan bu dairelerden kuzeyde olanın içerisinde yazıtı günümüze ulaşmış olup Theodoros ismiyle birlikte geri kalan kısmı Cıvıklı Köyü Kilisesinde okunan ifadeyle neredeyse aynıdır. Yarım daire formu panoda ise sağda ve solda çarkıfelek motifine yer verilmiş olup orta alanı maalesef günümüze ulaşamamıştır.

Karasis Kilisesinin naosunda varlığını bildiğimiz mozaik döşeme günümüzde toprak altındadır (Foto. 271). Ancak araştırmacılar buradaki mozaikleri tespit edip belgelemişlerdir⁶⁸². Birbirine düşümlerle bağlı daire ve ovalardan oluşan zincir tüm mozaği çevreler. Döşeme kendi içerisinde eşit iki parçaya bölünüp kalabalık geometrik motifler içerir. Feke Mozaikli Kilisede olduğu gibi meander ve svastika motiflerinin yer aldığı mozaikte figürlü bezeme görülmez. Zıt renkli zikzaklar, haç, sekizgen, kare, baklava dilimi vb. birçok geometrik motife yer verilmiştir. Araştırmacılar benzer örnekler ve stilistik özelliklerden yola çıkarak mozaği 5. yüzyılın başlarına tarihler⁶⁸³.

Adana'da olup zengin sahneleri nedeniye sık sık referans gösterilen mozaiklerden biri de Karlık Bazilikası mozağıdır (Foto. 471). Diğer örneklerde olduğu gibi *opus tessellatum* tekniğinde ve ince işçilikle 1x1x0.8 cm boyutlarında siyah, beyaz, kırmızı, pembe, kahverengi ve sarı tonlarında renkleri içeren tesseraların kullanılmıştır. Üç nefli bazilika planlı kilisenin orta nefine ait mozaik iki panodan oluşur. Doğuda yer

⁶⁷⁷ Russel,1989, **a.g.k.**,s.1625 fig.3

⁶⁷⁸ VTIB 4, s.99

⁶⁷⁹ B.Can (2009). Erzincan Altıntepe Church With Mosaic, *JMR* 3(4), ss.1-9,s.8

⁶⁸⁰ Gough,1959, **a.g.k.**,fig.6

⁶⁸¹ H.Çıtakoğlu (2016). Bursa/Hisar Bölgesi Mozaikleri ve Geometrik Desen Repertuarı, *International Journal of Social Inquiry*, 9(1).ss.1-32,s.5 res.4

⁶⁸² Tülek,2004, **a.g.k.**,s.70 fig.12.6

⁶⁸³ Tülek,2004, **a.g.k.**,s.111

alan panelin etrafını çeviren bordür birbirine düğümlü dairelerden oluşur. Bu dairelerin içerisine ise bitki, hayvan ve semboller yerleştirilmiştir. Panelin içerisi ise çapraz şeklinde bitkisel motiflerle oluşturulmuş bölümlere (*trellis*) ayrılarak her birine yine kuş, üzüm, kalıs, meyve sepeti gibi figürler yerleştirilmiştir. Panonun bitkisel motiflerden oluşan sınırlar (*trellis*) ile düzenlemiş örnekleri Kilikya'ya özgü bir durum olup Silifke Ovacık St. Pantelemeon Kilisesinde⁶⁸⁴, Osmaniye Yazlamazlı Kilisesinde⁶⁸⁵ görülür. Orta bölümde ise *tabula ansata* içerisine alınmış olan adak yazıtında “*Sabbatios’un İndiksiyonunun 13. Yılındaki Artemisium Ayı*” ifadelerinden yola çıkan araştırmacılar kiliseyi 491 yılına tarihler⁶⁸⁶. Nefin batı yarısına karşılık gelen panoda ise etrafı bir ters ve bir düz olan lotus çiçeği ile çevrelenmiş olup kendi içerisinde enlemesine üç bölümden oluşur. Bu bölümlerin her birinde dörder hayvan figürüne yer verilmiştir. Doğal yaşamda birbirine düşman olan bu hayvanlar belli bir tezatlık içerisinde verilmiştir. Kurt ile kuzu, leopar ile geyik gibi hayvanlar karşılıklı durmaktadır. Batı panelindeki bölümlerin arasında İşaya Kitabında(11:6/7) geçen ve “Barış Krallığı” olarak bilinen ayete yer verilmiş olup mozaikteki hayvan figürleri ayette adı geçen hayvanlara aittir: “*Kurt kuzuyla bir araya gelecek, leopar oğlakla yan yana yatacak; buzağı, aslan ve sığır bir arada olacak, başlarında küçük bir çocuk bulunacak, Aslan sığır gibi saman yiyecek, inekle ayı birlikte otlayacak, yavruları beraber yatacak.*” Barış Krallığı sahnesinin işlendiği kilise örneği olarak karşımıza Anemurium Nekropolis Kilisesi⁶⁸⁷, Korykos Katedral Kilisesi⁶⁸⁸ ve Ayaş Tapınak Kilisesi⁶⁸⁹ çıkar.

1955 yılında Prof.Dr. Helmuth T. Bossert’in Misis’te yaptığı kazıda ortaya çıkan ve Erken Bizans Dönemine ait olduğu anlaşılan bazilikanın tabanı mozaiklerle süslenmiştir (Foto. 459). *Opus tessellatum* tekniğindeki mozaik zemin süslemesi malzeme-teknik ve kompozisyonlar yönünden oldukça zengindir. Gerek Yahudilik simgeleri gerekse de Eski Ahit sahnelerine yer verilmiş olması ayrıca önemlidir. Üç nefli bazilika planlı olduğu anlaşılan yapının güney nefine ait mozaik panoda meander ve svastika motifleri ağırlıktadır. Farklı boyutlarda ve türde kuşlar, kaz, keklik gibi hayvanlar, bitkisel motifler, asma, üzüm ve kuştan oluşan kompozisyonlara yer verilmiştir. Kıvrık asma dallarından oluşan dairesel alanlar ve bu boşluklara özellikle kuş türlerinin yerleştirilmesinden oluşan kompozisyonu Misis Bazilikası güney nef

⁶⁸⁴ Tülek,2004, a.g.k.,s.335

⁶⁸⁵ Tülek,2004, a.g.k.,s.174

⁶⁸⁶ TIB 5-1,s.292

⁶⁸⁷ S.D.Campbell (1978). *The Mosaic Pavements Of Anemurium In Cilicia, With Special Study Of The Geometric Motifs*. University of Toronto, Unpublished PhD. Thesis, s.143

⁶⁸⁸ MAMA II,s.108

⁶⁸⁹ Gough,1954, a.g.k.,s.59-61

mozaiginde gördüğümüz gibi Düziçi Eirenopolis Yapısında⁶⁹⁰ görebilmekteyiz. Kuzey nefe bakıldığında, stilize dalga motifinin çevrelediği panolarda svastika, haç, birbirine dolanmış iki ip gibi geometrik öğelerden oluşan mozaik ile kaplı olduğu görülür. Yine bu nefte, araştırmacılar tarafından Yahudilikle ilişkilendirilen⁶⁹¹ Samson betimlemesine yer verilmiştir. Orta nef ise süsleme açısından en zengin mozaiklere sahiptir. Burada döşemenin ana karakterini Nuh peygamberi simgeleyen sahne oluşturur (Foto. 465). Panonun ortasında Nuh peygamberin tufandan kaçırdığı canlıları koyduğu sandık ve sandığın etrafında ise tufandan kurtulan hayvanlar betimlenmiştir. Bu panonun etrafında ise daha küçük boyutlu mozaik panolara yer verilmiştir. Bu panolarda kuşların yer aldığı kafesler, zincirle taşınan kandil, stilize dalga ve bitki motifleri, tavus kuşu, balıkpulu ve örgü motifleri, amphora, mum, sepet gibi objelerin betimleri yer alır. Misis Bazilikası zemin mozaikleri oldukça kaliteli işçilik ve konu zenginliğine sahiptir.

Yukarıda verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere Adana'daki Bizans dönemi kiliselerinde iç mekanların taban mozaikleriyle süslenmesi yaygın bir uygulamadır. Her ne kadar tanımlanabilir mozaiklerin tespit edilebildiği yapı sayısı altı olsa da henüz kazısı yapılmamış ve özgün zeminlerini göremediğimiz anıtsal yapıların sayısı oldukça fazla olduğu göz önüne alındığında mozaik taban döşemelerine sahip yapı sayısının daha fazla olabileceğini düşünmekteyiz.

Tamamı *opus tessellatum* tekniğinde yapıldığı anlaşılan mozaik taban döşemelerinde ağırlıklı olarak kenar bordürlerinde bir süsleme unsuru olarak kullanılan geometrik motifler bazı yapılarda ana süsleme unsuru olarak kullanılmıştır. Örneğin Feke Mozaikli Kilise ve Karasis Kilisesinin taban mozaiklerinde herhangi bir figüre yer verilmemiş olup mozaığın tamamına yayılacak şekilde çeşitli geometrik motifler yerleştirilmiştir. Geçmiş M.Ö. 8. yüzyıla kadar giden Svastika ve meander motifleri Misis Bazilikası, Karasis Kilisesi ve Feke Mozaikli Kilisede görülmektedir. Yan yana veya çapraz şekilde birbirine düğümlere bağlı daire motifine Faydalı Köyü Kilisesi, Feke Mozaikli Kilise ve Karlık Bazilikasındaki mozaiklerde yer verilmiştir. Feke Mozaikli Kilisede bu dairelerin içerisine yazıt eklenmiştir. Üçgenler, stilize lotus çiçekleri, baklava dilimi motifi, dört yapraklı yonca motifi, kıvrık veya düz asma dalı vb birçok bitkisel ve geometrik motif Adana'daki Bizans dönemi taban mozaiklerinde sıklıkla tercih edilmiştir.

Yahudilik ve Hristiyanlık ikonografisi açısından önemli olan bazı sahnelerinde bölgedeki mozaiklere yansıdığı görülür. Nuh Tufanı ile ilgili sahnenin konu edindiği

⁶⁹⁰ A. Gerçek- M.N.Yastı (2016). Neronias-Eirenopolis Kurtarma Kazısı: İlk Bulgular, *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, 2(2), ss.14-31. fig.9

⁶⁹¹ Budde,1969, **a.g.k.**,s.187

Misis Bazilikası orta nef mozağinde, Nuh'un canlıları kurtuluşa ulaştırdığı sandık ve etrafındaki canlılar görünmektedir. Bu ikonografi gerek sinagoglarda gerekse de mezar yapılarında kullanımdan dolayı ruhun kurtuluşu ile ilişkilendirilmektedir. Hristiyanlık açısından ise Nuh'un sandığının kiliseyi sembolize ettiği belirtilir. *Barış Krallığı* olarak bilinen bir diğer ikonografik sahnenin kökeni ise Kitab-ı Mukaddes'teki İshaya Kitabına dayanır. Kitapta bahsedilen ve normal yaşamlarında birlikte yaşamaları muhtemel olmayan kurt ile kuzunun, leopar ile oğlağın, aslan ile buzağının yanyana tasvir edilmesiyle oluşturulan bu sahne Karlık Bazilikası zemin mozağinde karşımıza çıkar. Ölümsüzlüğün yanında insan günahlarını sembolize ettiği için gerek mezar yapılarında gerekse de dini yapılarda tasvir edilen tavus kuşu figürüne sıklıkla yer verilir. Çalışmamız kapsamında kalan Cıvıklı Köyü Kilisesine ait apsis mozağinde ve Misis Bazilikası zemin mozaiklerinde tavus kuşu figürünün yer aldığı sahneler işlenmiştir.

4.4.3 Duvar Resmi

Yüzyıllar boyunca Bizans yapılarında bir süsleme yöntemi olarak tercih edilen duvar resmi, yapılar içerisinde mozaik ve taş bezemeye alternatif olarak varlığını sürdürmüştür. Her ne kadar duvar mozağı de bu başlıkla ilişkili olsa da ayrıca ele alındığından ve çalışmamız kapsamında tespit edilmediğinden halihazır başlık dışında tutulmuştur.

Duvar resimlerinin ana tekniğini oluşturan Fresko; suda karıştırılan renk pigmentlerinin *intonaco* denilen yeni ve nemli kireç sıvasına uygulanması sonrasında; pigmentlerin sıva yüzeyinde oluşan kalsiyum karbonatın ince katmanının içinde sabitlenmesiyle oluşur⁶⁹². *Secco* olarak da bilinen Kuru fresko uygulamasında ise boya pigmentleri kireç suyuyla ya da sütüyle karıştırılıp kuru sıva üzerine uygulanır. Renklerin daha iyi oturması için uygulamadan önce sıva tabakası hafifçe nemlendirilmelidir⁶⁹³.

Çalışmamız kapsamında incelenen yapılar arasında iki örnekte duvar resmine yönelik tespitlerimiz olmuştur. Bunlardan biri Akören Güney Kilise olup 1995 yılında bölgede araştırma yapan Gabriele Mietke tarafından tespit edilerek yayınlanmıştır⁶⁹⁴. Bir diğer örnek ise Karasis Kilisesi duvarlarında ilk defa tarafımızca tespit edilmiştir.

Akören Güney Kilisenin batı cephesinde, giriş kapısının hemen solunda duvar içerisinde bir niş bulunur (Foto. 21). Nişin kenarları plaster kabartmalı ve üzeri atnalı formlu kemerle geçilmiştir. *Aedicula* adı verilen bu uygulama MS 5-6. yüzyıllarda

⁶⁹² A.Weyer vd. (2015). *EwaGlos- European Illustrated Glossary Of Conservation Terms For Wall Paintings And Architectural Surfaces*, Peterberg-Germany, s.71

⁶⁹³ Weyer vd.,2015, **a.g.k.**,s.85.

⁶⁹⁴ Mietke,1996, **a.g.k.**,s.427

özellikle Suriye’de çok popülerdir⁶⁹⁵. Akören Güney Kilisedeki aedícula’nın içinde kalan kısımda kırmızı boya izlerini fark eden Mietke, yapılan analizler sonucu burada İsa’nın Vaftiz sahnesinin tasvir edildiğini saptamıştır. Araştırmacı burada harç izlerinden bahsetse de günümüzde harç varlığını saptayamadık ancak aradan geçen zaman dikkate alındığında harç izlerinin yitirilmiş olabileceği ihtimal dahilindedir. Yapılan hassas analizler sonucu sahnedeki figürleri saptayan araştırmacılar, buradaki duvar resminde yanlardan merkeze doğru ellerini uzatmış ve *nimbus* içerisine alınmış Vaftizci Yahya ve Melek motifi ile Kutsal Ruh’u temsilen gökten aşağı uzanmış güvercin kanadı olduğunu belirtirler. Vaftiz hristiyan litürjisi açısından oldukça önemli olduğundan İsa’nın Vaftiz sahnesine de birçok kilisede yer verilmiştir. Sayıları son derece fazla olan bu tip kiliselere örnek vermek gerekirse Kapadokya’da Göreme El Nazar Kilisesi⁶⁹⁶, Göreme Saklı Kilise⁶⁹⁷, Çavuşin Güllüdere Güvercinlik Kilisesi⁶⁹⁸, Kilikya’da Kızılgeçit Kaya Kilisesi⁶⁹⁹ vaftiz sahnesinin çeşitli şekillerde işlendiği örnekler olarak gösterilebilir.

Duvar resmine dair izleri tespit ettiğimiz bir diğer yapı Karasis Kilisesi’dir. Önceki bölümlerde süsleme açısından taşıdığı önemi mozaikler üzerinden değerlendirmiştik. Kilisenin duvarlarında bulunan kireç sıva tabakası üzerindeki kalıntılar naos içerisinde duvar resimlerinin olduğuna dair izler barındırır. Kuzeybatı köşe ile buraya en yakın plaster arasında kalan duvar yüzeyindeki harç tabakası kısmen daha iyi korunmuş olup bu tabakada kırmızı ve lacivert boya ile bezenmiş fresk panolar kısmen görülebilmektedir (Foto. 267-268). Mevcut zemine yakın, yaklaşık 20 cm. X 20 cm. olarak kabaca ölçülebilen karelerin yanyana dizildiği ve bazılarının içerisinde kırmızı renk ile bazılarının ise lacivert boya ile boyandığı, renklerle birlikte bir tür dama formu oluşturulduğu görülür. Kırmızı boyalı bir karenin içerisinde kısmen görülebilen açık renk geometrik bezeme, küçük pano içlerinin geometrik motiflerle geçildiğini gösterir. Üst üste iki sıra halinde dizilen küçük kare panoların üzerinde ise geniş bir alanın kırmızı renk ile boyandığı görülse de buradaki figür veya şekiller seçilememektedir. Fresk süslemede geometrik desenlerle sıklıkla karşılaşılmaktadır. Gerek mekan ve gerekse de sahne sınırlandırma unsuru olarak kullanılan zikzak, dama, baklava dilimi ya da kare gibi motiflerin kullanıldığı freskler Belısırma 3 nolu Kilise’de⁷⁰⁰, Ürgüp

⁶⁹⁵ ODB “aedícula”,s.26. Örnek olarak Qalb Lozeh Kilisesinin güney cephesindeki *Aedícula* gösterilebilir, bkz:Loosley,2012, **a.g.k.**,s.247

⁶⁹⁶ Restle,1969, **a.g.k.**, fig.14

⁶⁹⁷ Restle,1969, **a.g.k.**, fig.28

⁶⁹⁸ Restle,1969, **a.g.k.**, fig.302

⁶⁹⁹ Ö. Doğan- Ş. Yıldırım (2020). Kilikia Bölgesi’nde Bulunan Kızılgeçit Kaya Kilisesi Resim Programı, *Arkhaia Anatolika* s.3, ss.161-177, s.165 fig.12

⁷⁰⁰ H. Şahna (2018). *Kapadokya Bölgesi, İhlara Vadisi’ndeki Bizans Dönemi Kaya Mimarisi*, Hacettepe

H.Stephanos Kilisesi'nde⁷⁰¹, İrhala Yılanlı Kilise'de⁷⁰² ve Alanya Oba Şapeli'nde⁷⁰³ karşımıza çıkar.

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi,s.54 res.28

⁷⁰¹ S.Altunkaynak (2006). *Ürgüp, Cemil Köyü, Keşlik Manastırı Kiliseleri Duvar Resimleri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,res.59

⁷⁰² Restle,1969, **a.g.k.**, fig.500

⁷⁰³ L.Yılmaz (2006). An Unknown Chapel In Oba-Alanya, *Belleten*, 70(259), ss.821-832, fig.5

5.SONUÇ

Filistin’de ortaya çıkan ve başlangıçta Yahudiliğin bir mezhebi olarak algılanan Hristiyanlığın coğrafi yakınlığı nedeniyle Anadolu’nun ve Batı dünyasının öncesinde Adana bölgesinde taraftar bulduğu ve bölgenin erken tarihlerde Hristiyanlaştığı anlaşılmaktadır. Aziz Paulus’un 35-38 yıllarında ve literatürde “Paulus’un Sessiz Yılları” olarak bilinen 36-43 yıllarında bile Kilikya’da yürüttüğü misyonerlik faaliyetleri sonucu bölgede yeni dinin bilinirliği ve tarafgirliği artmış olmalıdır. Tartışmalı da olsa kaynakların Nero döneminde (MS 54-68) Tarsus’un ilk piskoposu olarak Luke isimli birini işaret etmesi, en azından Kilikya bölgesinde MS. 1. yüzyılda hristiyanlığın yayıldığını ve belli bir cemaatin oluştuğunu göstermekle kalmaz, aynı zamanda bu cemaat arasında dinsel örgütlülük halinin şekil aldığını düşündürür. Bu dönemde bölgede başarılı bir hristiyanlaştırma faaliyeti yürüten Paulus, Antakya’dan da önce Kilikya’da kiliselerin kurulmasını sağlar. Hristiyanlığın hızlıca taraftar bulduğu ve kurumsallaştığı Kilikya Kiliseleri, Paulus’un 1. Seyahati sırasında Pisidya Antiocheiası’ndan(Yalvaç) önce kuruldu. Dolayısıyla Anadolu’daki ilk Hristiyan kiliseleri Paulus’un çalışmaları sonucunda Kilikya’da kurulmuştu. Aziz Paulus’tan Hristiyanlık öğretisini alan Iconiumlu Aziz Thekla’nın katkısı yadsınamaz. Seleukia (Silifke) civarında adıyla anılan yerde mucizevi şekilde kaybolan Azize Thekla’nın yaşamı sırasında gösterdiğine inanılan mucizeleri konu alan ve MS. II. yüzyılın sonunda yazıldığı düşünülen *Acta Pauli et Theclae* adlı yapıtta aktarılan Azize’nin 9., 39. ve 40. Mucizelerinin geçtiği yer bugünkü Adana sınırlarında yer alan Aigeai (Yumurtalık) kentidir. Adana’da bu dönem Hristiyan varlığının oldukça görünür olduğu, bölgenin aziz ve martirlerinin çokluğundan da anlaşılmaktadır. Şifacı Aziz kültünün yaygın olduğu Adana, *Anargyroi* Aziz Kosmas, Aziz Damian, Aziz Thalelaeus gibi Erken Bizans Sanatında ve Ortodox Takviminde kendisine yer verilen azizlerin doğduğu topraklardır.

Erken dönemde Hristiyanlıkla tanışan ve örgütlü bir dinsel topluluk barındıran Kilikya Pedias’ta dinsel mimari kalıntıların görülmesi şaşırtıcı değildir. Erken Bizans Döneminde görece sakin bir süreç yaşayan bölge, 7. yüzyılda başlayan Arap Akınları sebebiyle bir daha eskisi gibi olmayacak bir döngünün içerisine girer. Zira tarihi bölümde ayrıntılı bir şekilde ele aldığımız siyasi çekişmeler sırasında tam anlamıyla bir tampon bölgeye dönüşerek *deurbanizasyon* yaşanmış görünmektedir. Dolayısıyla tespit ettiğimiz mimari kalıntıların hemen tamamı bu süreçten önceki döneme aittir.

Çalışmamız kapsamında toplam otuz yedi kilise tespit edilmiştir. Üç nefli bazilikal planlı, tek nefli ve serbest haç planlı yapıların arasında, Orta ve Geç Bizans

Döneminde ortaya çıkan plan tiplerinin görülmeşi yukarıdaki tespitimizi doğrular niteliktedir. Coğrafi yakınlık ve Antakya Piskoposluğu nezdinde dini idarededeki ortaklık nedeniyle özellikle Suriye'deki dini mimari anlayışının Adana'da da benimsendiği anlaşılmaktadır. Önceki bölümlerde ayrıntılı verilen mimari değerlendirmeye bakıldığında ilk örneği Kudüs'te Konstantinus dönemine tarihlenen Eleona Kilisesi'nde görülen polygonal cepheli apsis uygulamasının Adana'da baskın eğilim olduğu tespit edilmiştir. Yine Suriye kiliselerinin çevresinde oluşturulan portiko düzenlemesinin, volütlü ve dairesel dönüşle sonlanan silme kuşaklarının Adana'da bazı örneklerde görülmesi bu mimari ve estetik ilişkinin güçlü yansıması olarak değerlendirilmelidir.

Kilikya'nın batı bölümünde hakim bir anlayış olduğu için "Kilikya Tipi Kilise" olarak da bilinen doğu cephesinin düz geçilmesi uygulaması çalışma kapsamında tespit edilen hiçbir yapıda görülmemiştir. Adana Bizans Kiliselerinin tamamında apsis dışı taşkındır. Bu yönüyle özellikle Mersin bölgesindeki kiliselerden belirgin bir şekilde ayrıldığı ancak özellikle Kappadokya ve Lykaonia bölgelerindeki kiliselerle oldukça fazla benzerlikler taşıdığı tespit edilmiştir.

İncelediğimiz yapıların tarihlendirilmesine yönelik önerdiğimiz zaman aralıklarının bazı dayanakları mevcuttur. Yapım tarihine dair kesin bilginin bulunmadığı yapılar için genel olarak 5-6. yüzyıl önerilmiştir. Zira bölgedeki Bizans hakimiyeti ve sonrasında Arap Akınlarıyla birlikte insansızlaşmaya evrilen süreç bu tarihleri zorunlu kılar. Tarihi kaynaklar 613 yılında Sasani Akınlarını ve İç Anadolu ile Kilikya'yı birbirine bağlayan Gülek Boğazı önünde Bizanslıların yenilgisiyle sonuçlanan savaşın yaşandığını aktarır. Hemen akabinde 624 yılında Adana'da Bizanslılar ile Araplar arasında yaşanan savaşta İmparator Heraklios yenilmiş ve Sebastopolis'e çekilmişti. Arap kronikçi El Belazuri, bu çekilme sırasında Bizans İmparatorunun bölgedeki kentleri tahrip edip çekildiğini, tebaasını da başka bölgelere kaydırığını aktarır. Bu bilgi, bölgedeki yapıların inşa tarihi açısından *terminus ante quem* oluşturur. Bir daha hiçbir zaman uzun soluklu Bizans egemenliğinin kurulmadığı bölgede, inşa edilmiş kiliseler büyük oranda bu tarihten önce olmalıdır. 787 Nicea Konsilinde bölge kentlerinin hiçbirinden temsilci olmayışı, bunun yanı sıra Notitia Episcopatum listelerinde yer almayışı bu tespiti doğrular niteliktedir. Tüm bunların dışında kesin tarihi bilinen yapılar da mevcuttur. Akören Güney Kilise apsisinde yer alan yazıta göre yapı 525 yılında inşa edilmişti. Akören Kuzey Kilisenin kuzeyine bitişik ek mekanın apsisindeki yazıtta 504 yılı zikredilmektedir ki bu da ana kilisenin bu tarihten önce inşa edildiğini göstermektedir. Yine Anazarbos Extra Muros (Kaya) Kilisede apsise ait blok üzerindeki yazıtta yapının 516 yılında inşa edildiği belirtilmiştir.

Bu kapsamda, yapım tarihi belli olmayan yapılar için de mimari ve süsleme detayları dikkate alınarak, yukarıda anılan yapıların mimari karakteri ile beraber tarihler referans alınmış ve tarihlendirme önerisi getirilmiştir. Bölgede bugüne kadar Orta ve Geç Bizans döneminin hakim plan tiplerini yansıtan herhangi bir yapının tespit edilmemiş olması da bu önerimizi doğrular niteliktedir.

Yüzyıllar boyunca süregelen tarımsal faaliyetlerin, yerleşim baskısının ve hazır yapı malzemesi kaynağı olarak görülmesinin, ovalık bölgedeki olası kiliselerin yıkılmasında ve günümüze ulaşamamasında başat faktör olduğu düşünülmektedir. Topografik dağılımına bakıldığında, çalışmada ele alınan yapıların büyük bir kısmının kuzeydeki dağlık bölgede yoğunlaştığı görülür. 13'ü ilk kez bir çalışmaya konu olan 37 kilisenin topluca ele alınarak envanterlendiği bu çalışmamız sayesinde Adana'daki Bizans Kiliselerinin gelecek kuşaklarca bilinirliğinin kısmen de olsa sağlanacağını umuyoruz.

SÖZLÜK

Aedicula:Dini yapıların genellikle giriş cephesinde yer alan, kenarları stilize plasterler ile süslenmiş niş. Özellikle 5.-6. Yüzyıllarda Suriye’de oldukça popüler olan *aediculaların* içerisinde İsa, Meryem veya aziz tasvirlerine yer verilir.

Altar: Kiliselerde apsis veya bema içerisinde bulunan, ibadet esnasında ekmek, şarap ve diğer litürjik malzemelerin konulduğu, üzeri kapalı veya açık olabilen masa.

Ambulatorium : Başta kiliseler olmak üzere mezar yapıları ve martiriumlarda ana mekanın etrafını çevreleyen, ziyaretçi hareketinin belli bir güzergahta devam ettiren koridorlar.

Apsis: Kiliselerde kutsal yön olan doğu yönünde naosa eklenmiş olan ve genellikle içten yarım daire dıştan da yarım daire veya çokgen planlı olarak yapılmış kutsal mimari bölüm.

Archimandrite: 4. yüzyılda Suriye’de ortaya çıkan ve manastır başyöneticileri için kullanılan bir unvan.

Architekton: Bizans döneminde yapı ustası ya da mimar anlamında kullanılan unvan.

Bazilika: Kökeni Roma Dönemi meclis binalarına ve anıtsal yapılara dayanan, Bizans Döneminde ise kiliselere uyarlanan ve naosu üç veya daha fazla nef içeren plan tipi.

Bema: Naostan templon ya da ikonostasis gibi bölücü elemanlarla ayrılan ve apsisin önünde yer alan, sadece din görevlilerinin girebildiği ve içerisinde altarın bulunduğu kutsal bölüm.

Codex Justinianus: İmparator Justinianus’un emriyle, hukukçulardan oluşan ve başından ünlü yargıç Tribonianus’un bulunduğu 10 kişilik komisyonun yürüttüğü çalışmalar sonucunda hazırlanan kanunlar bütünü. Kamu ve özel hukuk ile ilgili 12 kitaptan oluşacak şekilde hazırlanan Codex 16 Kasım 529 tarihinde ilan edilir.

Diakonikon: Kiliselerde apsisin sağına(güneyine) konumlandırılmış ve kiliselerin değerli eşyaların konulduğu oda. Erken dönemde bu işlevi yerine getiren odanın kiliseden bağımsız olarak yapıldığı da görülür.

Diocese: Erken Roma Döneminden 7. yüzyıla kadar dönüştürülerek kullanılan, idari ve dini yönetim bölgeleri, eyalet.

Ergates: Vasıfsız işçi, amele, ırgat.

Ergolabos: Bizans döneminde inşaat işçileri ile baniler arasında aracılık yapan, ödemelerden ve inşaat malzemelerinin temininden sorumlu olan kişi, yüklenici.

Ex-Situ: “Özgün yerinde olmayan” anlamındaki terim.

Fresk: *Secco* ve *intonaco* denilen iki tekniği bulunan, kireç harç ile oluşturulmuş bir yüzey üzerine uygulanan duvar resmi.

Globus: Özellikle küçük el sanatlarında ve sikkelerde görülen, iktidarı sembolize eden ve bazen üzerinde haç sembolü yerleştirilen küre.

Gypsoplaston: Bizans kaynaklarında sıvacılar için kullanılan terim.

Hypographas: Bir yapının inşasından önce zeminde iplerle veya çizgilerle oluşturulmuş plan şeması. *Skariphos* da denir.

Indiktion: M.S. 3. yüzyıldan itibaren kullanımına başlanan ve her biri on beş yıldan oluşacak şekilde düzenlenmiş bir takvim. Dönem yazıtlarında sıklıkla rastlanır.

In-Situ: “özgün yerinde bulunan” ve “özgün yerinde korunan” gibi anlamı olan terim.

Isodomik: Düzgün ve eşit oranlara sahip kesme taşların kullanıldığı duvar tekniği.

Katakümen: Henüz vaftiz olmadığı için hıristiyan olmamış adaylar.

Kathedra: Kiliselerde apsisin içerisinde, çoğunlukla synthrononun üstünde bulunan, ahşap veya taştan imal edilmiş piskopos tahtı.

Keramopoioi: Bizans döneminde tuğla ustalarına verilen ad.

Koimeterion: İlk kez Ioannes Chrysostom tarafından adlandırılan ve “uyku yeri” anlamına gelen hristiyan mezarlığı. Katakomb, hypoje veya yüzey mezarları olan areae de bu kapsamdadır.

Lithoxoos: Taş ustası.

Manastır: Birçok dinde olduğu gibi hristiyanlıkta da görülen dinsel yapı topluluğu. İçerisinde ibadet mekanları, üretim atölyeleri, yatakhane ve yemekhane gibi diğer sosyal işlevli yapıların bir arada olduğu, çoğunlukla yerleşim yerlerinden uzak yapı kompleksleridir.

Martirion/Martirium : İnancı uğruna şehit olmuş hristiyan kişilerin anısına yapılmış ve bazen onlara ait röliklerin de bulunduğu anıtsal mezar yapıları.

Naos: Kilise içerisinde halka açık ibadetin gerçekleştirildiği ana mekan.

Nartheks: Kilisenin batısında bulunan ve kiliseye giriş mekanı özelliği taşıyan mimari bölüm. Bazı yapılarda endonartheks(iç) ve exonartheks(dış) şeklinde iki uygulaması görülür.

Nef: Kilisedeki ana mekan olan naosun taşıyıcılar veya duvarlar vasıtasıyla birbirinden ayrılmış her bir bölümüne verilen addır.

Nimbus: Hristiyanlık ikonografisinde kutsal kişilerin bu yönünü vurgulamak için başlarının etrafına çizilen hale.

Oikodomos: Bizans kaynaklarında kalifiye duvar işçileri için kullanılan sıfat.

Opus Mixtum: Taş ve tuğlanın birlikte kullanıldığı almaşık duvar tekniği.

Portiko : Antik yapılarda revak şeklinde yapıyı bir yada birkaç yönden çevreleyen, sütunlar ve kemerlerle taşınan çatılı yarı açık bölüm.

Prothesis: Bizans kiliselerinde apsisin solunda(kuzey) yer alan ve litürjik mekan.

Solea: Kiliselerde piskoposların ambona ulaşımını sağlayan, yanlarda payeler ve levhalarla sınırlandırılmış yol.

Synthronon: Apsis içerisinde duvara bitişik şekilde yapılmış, ayin sırasında din görevlilerinin oturduğu bir ya da birkaç basamaktan oluşan oturma sıraları.

Şapel: Kiliselere bitişik ya da bağımsız şekilde olabilen, küçük boyutlu olan ve genellikle tek mekandan oluşan kilise.

Vestibulum: Giriş mekanı.

KAYNAKÇA

Birincil Kaynaklar

- Abû'l-Farac, G. (1945). *Abû'l-Farac Tarihi I*, çev.Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayınları.
- Arrianus (1884). *The Anabasis Of Alexander*, (ed. by. E.J. Chinock), Hodder and Stoughton, London.
- Belazuri (2013). *Fütuhu'l-Büldân*, (çev., M. Fayda) Siyer Yayınları,İstanbul.
- Diodoros (1947). *Bibliothèque Historikhe*, ed. T.E. Page (Loeb), London.
- Eusebius(1999). *Life of Constantine*, Introduction, Translation And Commentary by Averil Cameron And Stuart G. Hall, Clarendon Press ' Oxford
- Eusebius (2010). *Kilise Tarihi*,(çev.F.Akderin) Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul.
- Eutropius (2004). *Roma Tarihinin Özeti (Breviarium Historiae Romanae)* Çev: Çiğdem Menzilcioğlu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Herodotos (1983). *Herodot Tarihi*, (Çev:M. Ökmen, A. Erhat) Remzi Kitabevi, İstanbul
- Hierocles (1893). *Synecdemus* (ed.: A. Burckhardt), Leipzig.
- Ioannes Kinnamos (2001). *Ioannes Kinnamos' un Historia'sı (1118-1176).*" Türkçeye çev. I. Demirkent, TTK Yayınları, Ankara.
- Ioannes Zonaras (2008). *Tarihlerin Özeti Kitap XVII-XVIII*, (Çev.Bilge Umar), Arkeoloji Ve Sanat Yayınları.
- Johannes Skylitzes (2010). *A Synopsis of Byzantine History, 811–1057*, trans. J. Wortley, Cambridge University Press.
- Leo the Deacon (2005). *The History of Leo the Deacon* (tr. Talbot, A. M.,& Sullivan, D. F.) Dumbarton Oaks Studies.
- Niketas Khonaites (1995). *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, (çev: Fikret Işıltan), TTK Yayınları, Ankara.
- Paul of Aleppo (1836). *The Travels of Macarius, Patriarch of Antioch: vol.1.* (Trans.: FC Belfour), London.
- Plinius, *Natural History*, Vol 1. Wernerian Club, London.
- Procopius (1914). *History Of The Wars Book I-II.*, tr.H.B. Drewing, The Loeb Classical Library, London.

Strabon (1993), *Antik Anadolu Coğrafyası Kitap XII,XIII, XIV*, (çev:Pekman, A.), İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Theophanes Confessor (1997), *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, AD 284-813*. (Cyril A. Mango, Roger Scott and Geoffrey Greatrex) Oxford Clarendon Press.

The Testament of Our Lord (1902) Translated into English from the Syriac with Introduction and Notes by James Cooper and Arthur Maclean, A.M. New York: Charles Scribner's Sons.

Vitruvius, *Mimarlık Üzerine On Kitap* (çev.Suna Güven), Şevki Vanlı Mimarlık Yayınları, İstanbul.

Modern Kaynaklar

Achim, I. (2015). Churches and Graves of The Early Byzantine Period in Scythia Minor and Moesia Secunda, *Death and Changing Rituals* (eds.Brandt, Prusac, and Roland), 287-342.

Adam, J.P.(1994). *Roman Building: Materials and Techniques*, Routledge, London.

Akyürek, E.-Tiryaki, A.-Çömezoğlu,Ö.-Ermış, M.(2007). *TAY 8 Marmara Bizans*, İstanbul, 2007.

Albright, W.F.(1922), The Origin Of The Name Cilicia, *The American Journal Of Philology*, Vol.43,p.166-167

Alishan,G. (1899). *Sissouan ou l'Armeno-Cilicie Description Geographique et Historique*, Venise

Alkım, U.B. (1959). Güney-batı Antitoros Bölgesinde Eski Bir Yol Şebekesi, *Belleten* XXIII/89, s.59-73.

Alp, A.O.(2010). Eskişehir, Başara Köyü Kazılarında Bulunan Bizans Dönemi Kiliseleri, *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* 14-16 Ekim 2009, İstanbul, s.21-30.

Altunkaynak,S.(2006). *Ürgüp,Cemil Köyü, Keşlik Manastırı Kiliseleri Duvar Resimleri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi

Apak, A.(2009). Emevîler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18(2), s.95-122.

Arslan,M.(2012). Pseudo-Skylaks Periplous, *Mediterranean Journal of Humanities* , 2 (1), 239-257

- Arthur, P.(2006). *Bizans ve Türk Dönemi'nde Hierapolis (Pamukkale)*, Ege Yayınları, İstanbul.
- Attwater, D. (1981). *The Avenel Dictionary of Saints*(2nd Edition), Avenel Books.
- Avcı, C. (2018). *İslam-Bizans İlişkileri 610-847*, TTK Yayınları,Ankara.
- Avni, G., - Seligman, J. (2003). New Excavations at the Church of the Holy Sepulchre Compound, *One Land, Many Cultures: Archaeological Studies in Honour of Stanislao Loffreda OFM*, 153-162.
- Aydın, A. (2002). Çatiören Kilisesi, *OLBA* 5, s.105-112.
- Aydın, A. (2003). Die Christliche Architektur in Kilikien und Isaurien am Beispiel der Kirche von Demirciören, *Belleten*, 67(249), 415-420.
- Aydın, A. (2006) . Kilikya ve İsaurya Bölgesi Vaftiz Yapıları, *Sanat Tarihi Dergisi*, 15(1), 1-19.
- Aydın, M. (2003). Antakya ve Tarsus Eksenli İlk Dönem Hristiyanlığına Bir Bakış, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(15), s.5-16.
- Aydinoğlu, Ü. & Çakmak, Ü. (2011). Dağlık Kilikia-Isauria Bölgesi Kırsal Yerleşimi: Karakabaklı, *Adalya*, 14, s.71-102.
- Ayönü, Y. (2018). *Selçuklular ve Bizans*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bahadır, G. (2011). Dokuzuncu ve Onuncu Yüzyılda Bizans-Abbasi Sınırı, *AÜDTCF Dergisi*, 28(46), s.163-178.
- Bahargülü,N. (2015). *Ovalık Kilikya Bölgesi Kiliseleri (Geç Antik Çağdan Ortaçağ Sonuna Kadar)* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Bakker, G. (1985). The Buildings at Alahan, *Alahan: An Early Christian Monastery In Southern Turkey* (ed. M.Gough),Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto, (ss. 75-121).
- Balderstone, S. (2007). *Early Church Architectural Forms: A Theologically Contextual Typology for the Eastern Churches of the 4th-6th Centuries*, Australian Institute of Archaeology.
- Baldoni, D. - Franco, C. vd.(2004). *Carian Iasos*,Homer Kitabevi İstanbul.
- Bar, D. (2005). Rural Monasticism As A Key Element In The Christianization of Byzantine Palestine, *Harvard Theological Review*, 98(1), 49-65.

- Bayliss, R. (2004). *Provincial Cilicia and the Archaeology of Temple Conversion*, BAR International Series 1281; Oxford.
- Bayliss, R.(2001). *Cilicia And The Archaeology of Temple Conversion*, New Castle Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Beaufort, Sir F.(2002). *Karamanya*. (çev:A.Neyzi-D.Türker), Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü.
- Beihammer, A. D. (2017). *Byzantium and the Emergence of Muslim-Turkish Anatolia, Ca. 1040-1130*, Routledge.
- Belke,K.-Restle,M. (1984). *Tabula Imperii Byzantini 4 Galatien und Lykaonien*,Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften,Wien.
- Bell, G. (1906). Notes on a Journey Through Cilicia and Lycaonia, *Revue Archéologique*, 7, 1-29.
- Berger,A.(1995). Survey in Viranşehir (Mokisos), *XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Beşaltı, K., & Şahin, S. (2018). Dağlık Kilikia Kıyılarında Bir Erken Bizans Kilisesi: Pullu Kilisesi Kazı Çalışmaları ve İlk Bulgular, *Amisos*, 3(5), 359-370.
- Bibliotheca Hagiographica Graeca* (1909). (Editio Altera Emendatio) Societe Des Bollandistes, Bruxellis.
- Bilir, G. (2020). *Anadolu'da Bulunan Geç Antik Çağ Mezar Tipleri Ve Dini Mimari İle Olan İlişkileri*, Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Bingöl,O.(2004). *Arkeolojik Mimari Taş*, Homer Kitabevi,İstanbul.
- Birley, A. R. (1991). Caecilius Capella: Persecutor of Christians, Defender of Byzantium, *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 32(1), s.81-98.
- Biscop, J. L., - Sodini, J. P. (1989). Travaux à Qal'at Sem'an, *Publications de l'École Française de Rome*, 123(1), 1675-1695.
- Bossert, H. T. (1957). 1956 Yaz Mevsiminde Misis' te Yapılan Kazı Hakkında Rapor. *Türk Arkeoloji Dergisi VII-1*.s.40-41.
- Bosworth, C. E. (1992). The City of Tarsus and the Arab-Byzantine Frontiers in Early and Middle 'Abbāsid Times, *Oriens*, 33(1), s.268-286.
- Böhlendorf-Arslan, B. (2018). The Glorious Sixth Century in Assos: The Unknown Prosperity of a Provincial City In Western Asia Minor, *Asia Minor In The Long Sixth Century: Current Research and Future Directions*, s.223-245

- Bragt, T. V.(2001). *Martyrs Mirror: The Story of Seventeen Centuries of Christian Martyrdom from the Time of Christ to A.D. 1660*, 2nd reprint edition. Herald Press.
- Brooks, E. W. (1898). The Arabs in Asia Minor (641–750), From Arabic Sources, The Journal of Hellenic Studies, 18, s.182-208.
- Brubaker,L.(2008). *Vision And Meaning In Ninth-Century Byzantium, Image Exegesis in the Homilies of Gregory of Nazianzus*, Cambridge University Press.
- Buchwald, H.-Savage,M.(2017). "Churches." in:*The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity Until the Coming of the Turks* (ed:P.Niewöhner) pp: 129-147.
- Budde, L. (1969). *Antike Mosaiken in Kilikien, Volume 1. Frühchristliche Mosaiken in Misis-Mopsuestia*. Beitrage zur Kunst des Christlichen Ostens, 5 (Recklinghausen).
- Butler, H.C.(1929). *Early Churches in Syria (Fourth to Seventh Centuries)*, ed. and completed by E. B. Smith, Part 1, Princeton University Department of Art and Archaeology.
- Buyruk,H.(2014). Gertrude Bell'den Günümüze Fotoğraflarla Anavarza, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (33), 177-216.
- Buyruk,H.(2016). Konumu Geçmişi ve Kimliği ile Anavarza, *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (ODÜSOBİAD)*, 6(3), 695-710.
- Campbell, S. D. (1978). *The Mosaic Pavements Of Anemurium In Cilicia, With Special Study Of The Geometric Motifs*. University of Toronto, Unpublished PhD Thesis.
- Can,B.(2009). Erzincan Altıntepe Church With Mosaic, *JMR* 3(4), ss.1-9.
- Canavello, S. A.(2004). Iconiumlu Azize Thecla Yaşamı ve Mucizeleri, *OLBA*,10: 251-271
- Casabonne,O.(1999), Notes Ciliciennes, *Anatolia Antiqua*, VII, 69-88.s.,69-70.
- Cetinkaya, H. (2010). A Byzantine Chapel at Apolyont/Gölyazı, *Anatolia Antiqua* 18(1), ss.163-168.
- Ceylan, B.(2001). Geç Antik Dönem Batı Anadolu Bazilikaları, *OLBA*, Sayı:4, s.189-201
- Collinet, P., ve Basman, T. (1938). Justinianus Kodeksinin Orjinalliği, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 4(14), s. 329-345.
- Constas, N. (1996). Life of St. Mary/Marinos, *Holy Women of Byzantium. Ten Saints Lives in English Translation*, Washington.Talbot, A. M. (Ed.). (1996). (Vol. 1). Dumbarton Oaks.

- Conybeare, F. C. (1894). *The Apology and Acts of Apollonius and Other Monuments of Early Christianity*. Sonnenschein & Company.
- Corcoran, S. (2011). The Novvs codex and the Codex Repetitae Praelectionis: Justinian and His Codes, Benoist et al.(ed.), *Figures d'Empire, Fragments de Mémoire. Pouvoirs et Identités Dans le Monde Romain Impérial*, Villeneuve d'Ascq, s. 425–444.
- Courtills, J.D.(2003). *Ksanthos ve Letoon Rehberi*, Ege Yayınları, İstanbul.
- Croix, G. E. M. S. (1954). Aspects of The "Great" Persecution, *The Harvard Theological Review*, 75-113.
- Csepregi, I. (2015). Christian Transformation of Pagan Cult Places: The Case of Aegae, Cilicia, *Continuity and Destruction in the Greek East: The Transformation of Monumental Space from the Hellenistic Period to Late Antiquity* (ed.by Anna Kouremenos and Sujatha Chandrasekaran) British Archaeological Reports Ltd.
- Ćurčić, S. (1977). Architectural Significance of Subsidiary Chapels in Middle Byzantine Churches, *Journal of The Society of Architectural Historians*, 36(2), 94-110.
- Çakmak, Ü.(2010). *Dağlık Kilikia Bölgesi'nde Karakabaklı Antik Yerleşimi: Arkeolojik Buluntular, Bölgesel Yerleşim Düzenlemesi ve Tarımsal Organizasyon Açısından İncelenmesi*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Çıtakoğlu, H.(2016). Bursa/Hisar Bölgesi Mozaikleri ve Geometrik Desen Repertuarı, *International Journal of Social Inquiry*, 9(1), ss.1-32.
- Çorağan Karakaya, N.(2009). Gereme Panagia Kilisesi(2005 Yılı Kazı Sonuçları), *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Denizli, s. 175-185.
- Darrouzès, J. (1975). Listes Épiscopales Du Concile De Nicée (787), *Revue des Études Byzantines*, 33(1), 5-76.
- Darrouzès, J. (1981). *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae: Texte Critique, Introduction et Notes*, Institut Français d'Études Byzantines, Paris.
- Dauphin, C. M. (1974). *Inhabited Scrolls: From The IVth to The VIIth Century AD in Asia Minor and the Eastern Provinces of the Byzantine Empire*. University of Edinburgh Unpublished PhD Thesis.
- Davis, E. J. (1879). *Life in Asiatic Turkey: A Journal Of Travel In Cilicia (Padias And Trachoea), Isauria, And Parts Of Lycaonia And Cappadocia*. E. Stanford.
- Davis, L. D. (1990). *The First Seven Ecumenical Councils (325-787): Their History And Theology*. Liturgical Press, Minnesota.

- Davis, S.J (1998). *The Cult of Saint Thecla, Apostle and Protomartyr: A Tradition of Women's Piety in Late Antiquity*, Unpublished PhD. Dissertation, Yale University.
- Deichmann, F. W. (1975). *Die Spolien in der Spätantiken Architektur* (Vol. 1975, No. 6). Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften.
- Delehaye, H. (1902). *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e Codice Sirmondiano nunc Berolinensi*. Brussels: Société des Bollandistes.
- Delehaye, H. (1962). *The Legends of The Saints: An Introduction to Hagiography*, Fordham University Press.
- Demirel Gökarp, Z. & Yıldırım, Ş. (2010). Lykia Olympos' unda Bir Restitüsyon Denemesi. *Adalya*, (13), s.367-387.
- Demiriz, Y. (2002). *Örgülü Bizans Döşeme Mozaikleri*, Yorum Yayınları, İstanbul.
- Descoedres, G. (1983). *Die Pastophorien im Syro-Byzantinischen Osten: Eine Untersuchung zu Architektur und Liturgiegeschichtlichen Problemen*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Destephen, S. (2015). Martyrs Locaux et Cultes Civiques en Asie Mineure, *Des Dieux Civiques Aux Saints Patrons (iv e-vii e siècle)* (eds. J.-P. Caillet, S. Destephen, B. Dumézil, H. Inglebert), Paris, s.59-116.
- Doğan, Ö.,- Yıldırım, Ş. (2020). Kilikia Bölgesi'nde Bulunan Kızılgeçit Kaya Kilisesi Resim Programı, *Arkhaia Anatolika* s.3, ss.161-177.
- Doğan, S. (2003). Ortaçağ Manastır Sistemi: Doğu ve Batı Manastırları, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 20(2) s.73-89.
- Doğan, S. (2008). *Kappadokia Bölgesi Sivrihisar'daki Kızıl Kilise*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Doğanay, O. (2005). *Ermenek ve Yakın Çevresindeki Antik Yerleşim Birimleri*, Konya.
- Doğanay, O. & İşler, B. (2019). Zengibar Kalesi'ndeki (Isaura) Bizans Dönemi Yapılaşmasına Genel Bir Bakış, *Uluslararası Taşeli Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Selçuk Üniversitesi Türiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 12- s.153-172.
- Drakoulis, D. (2009). The Historical-Geographical Background of Paul's Journeys, *Mapping The Footsteps of the Apostle Paul*, Thessalonike University, Greece.
- Duman, B., & Şimşek, C. (2010). Laodikeia Kuzey Bazilikası (Kilisesi), *XIII. Ortaçağ Ve Türk Dönemi Kazıları Ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, s.593-602.

- Dunbabin,K.M.D.(1999). *Mosaics of the Greek and Roman World*, Cambridge University Press.
- Dürüşken, Ç.(2003). *Paulus'un Kutsal Görev Gezileri ve Anadolu Halklarına Mektupları*, Homer Kitabevi, İstanbul
- Dvornik,F.(1960). *Konsiller Tarihi: İznik'ten II. Vatikan'a*, Türk Tarih Kurumu Basımevi
- Edwards, R. W. (1982). Two New Byzantine Churches in Cilicia, *Anatolian Studies*, 32, 23-32.
- Edwards, R. W. (1987). *The Fortifications of Armenian Cilicia*, Dumbarton Oaks studies.
- Ehrman, B. D. - Jacobs, A.S.(2004). *Christianity in Late Antiquity – 300-450: A Reader*. Oxford University Press.
- Ekeke,E.C.(2012). Persecution And Martyrdom Of Christians In The Roman Empire From Ad. 54 To 100: A Lesson For The 21st Century Church, *European Scientific Journal July edition vol. 8, No.16*, s.175-190.
- Elton, H.-Equini Schneider, E.- Wannagat, D.(2007). *Temple to Church:The Transformation of Religious Sites From Paganism to Christianity in Cilicia*, Ege Yayınları.
- Ener, K.(1961). *Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış*, Hürsöz Matbaacılık, İstanbul
- Engelmann, I., -Niewöhner, P. (2010). Bauen nach der Krise. Die Spoliengalerie an der Apsis der Apostelkirche von Anazarbos,in: D. Kreikenbom et al. (Hrsg.), *Krise und Kult. Vorderer Orient und Nordafrika von Aurelian bis Justinian*. Internationale Tagung an der Johannes Gutenberg-Universität, Mainz, 18.-20. Oktober 2007 (Mainz 2010) 109-137.
- Erdoğan, O., - Duggan, B. C. (2019). Kilise İçinde Kilise: Lykia'daki Geç Antik Çağ Bazilikal Planlı Kiliselerin Orta Çağ'da İkinci Kullanımları, *Cedrus* 7, 663-679.
- Ergeç, R. (2001). Anazarbus Antik Kenti ve Nekropolü, *Varia Anatolica*, C. 13, S. 1, 2001, s. 389-410.
- Erhan, F. (2014). *Antik Çağ Kilikia Sikkelerinde Dinsel Tasvirler*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Ermisler,O.(1992). Konya-Selçuklu Tatköy Manastırı Mozaik Kurtarma Kazısı, 2. *Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü,s. 35-64.
- Erpek, C. (2019). *Şahinefendi Köyü (Nevşehir) Geç Antik Dönem ve Sonrasına Ait Arkeolojik Kalıntılar*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.

- Ersoy,A.(2018). *Mozaikleri ile Yeniden Doğan Kent Germaniceia*, Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Erzen, A., (1940). Kilikien bis zum Ende der Perserrschaft, *Spezialbetrieb für Dissertations von Robert Noske* in Borna-Leipzig.
- Eskikurt, A . (2014). Ortaçağ Anadolu Ticaret Yolları, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* , (33) , 15-40.
- Evans, J. A. S. (2002). *The Age of Justinian: The Circumstances of Imperial Power*, Routledge.
- Evcim,S.(2015). *Dağlık Frigya Bölgesi Bizans Dönemi Kaya Mimarisini*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Evcim,S.&Öztaşkın,G.K.(2019). Early Byzantine Churches in Olympos, *Arkeoloji ve Sanat*,161, s.129-162.
- Eyice, S. (1963). *Son Devir Bizans Mimarisini: İstanbul'da Palaiologoslar Devri Anıtları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları Baha Matbaası.
- Eyice,S.(1971). *Karadağ (Binbirkilise) ve Karaman Çevresinde Arkeolojik İncelemeler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Eyice, S.(1976/77). Silifke Çevresinde İncelemeler: Kanlıdivan (=Kanytelles-Kanytelideis) Bazilikaları. Bir Ön Çalışma, *Anadolu Araştırmaları*, Sayı: 4-5, İstanbul, s.411-441.
- Eyice, S. (1979). La Basilique de Canbazli en Cilicie, *Mélanges S. Radojcic*. Zograf Beograd, 10, 22-29.
- Eyice, S.(1982). Un Site Byzantin de la Cilicie: Öküzlü et ses Basiliques, in: *Rayonnement Grec: Hommages à Charles Delvoye*, Brüssel, 355-367.
- Fattori,N.(2013). *The Policies Of Nikephoros II Phokas In The Context Of The Byzantine Economic Recovery*, Middle East Technical University Unpublished MS Thesis.
- Ferguson, G. (1966). *Sing & Symbols in Christian Art*, Oxford University Press.
- Fındık, E. F.(2021). Aziz Nikolaos Kilisesi, Kuzey Ek Yapısı Tuğla Süslemeleri: Rozet Motifi ya da Yenilmez Güneş “Sol Invictus”, *Arkhaia Anatolika* Sayı 4,s.41-82.
- Fitzgerald, W. A. (1948). Medical Men: Canonized Saints, *Bulletin of the History of Medicine*, 22, s.635-646.
- Forsyth, G. H. (1957). Architectural Notes on A Trip Through Cilicia, *Dumbarton Oaks Papers*, 11, s.223-236.

- Forsyth, G. H. (1968). The Monastery of St. Catherine at Mount Sinai: The Church And Fortress of Justinian, *Dumbarton Oaks Papers*, 22, 1-19.
- Foss, C. (1994). The Lycian Coast In The Byzantine Age, *Dumbarton Oaks Papers*, 48, 1-52.
- Foss, C. (1997). Syria In Transition, AD 550-750: An Archaeological Approach, *Dumbarton Oaks Papers*, 51, 189-269.
- Foster J. (1972). *Church History 1 AD 29-500: The First Advance*. SPCK, London.
- Foxe, J. (2001). *Foxe's Book of Martyrs*. Bridge, Benin, Lagos.
- Fögen, M.T. (1991) "Codex Justinianus", *Oxford Dictionary of Byzantium*, 3 Vols, (ed: A.Kazhdan), New York, s.474-475.
- French, D. H. (2012). *Roman Roads & Milestones of Asia Minor: Fasc. 3.1 Republican*. British Institute at Ankara.
- Frend, W. H. C. (2006). Persecutions: Genesis and Legacy, *The Cambridge History of Christianity*, 1, 503-523.
- Garrood, W. (2008). The Byzantine Conquest of Cilicia and the Hamdanids of Aleppo, 959–965, *Anatolian Studies*, 58, s.127-140.
- Gasque, W.W. (2004). İnancın Sorgulanması, *Hristiyanlık Tarihi* (çev: Sibel Sel-Levent Kınran) Yeni Yaşam Yayınları.
- Gerçek, A.-Yastı, M.N. (2016). Neronias-Eirenopolis Kurtarma Kazısı: İlk Bulgular, *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, 2(2), ss.14-31.
- Girginer, K.S. (2000). Tepebağ Höyük (Adaniia) Kizzuwatna Ülkesinin Başkenti miydi? *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana: Köprübaşı*, İstanbul. s.70-85.
- Goodspeed, E.J. (1901). *The Book of Thekla*, University of Chicago Press, Chicago.
- Gough, M. (1952). Anazarbus, *Anatolian Studies Vol:2*, 85-150.
- Gough, M. (1954). A Temple and Church At Ayaş (Cilicia), *Anatolian Studies*, 49-64.
- Gough, M. (1959). Karlık and Dag Pazari, *TAD IX.2* s.5-6.
- Gough, M. (1968). Alahan Monastery: A Masterpiece of Early Christian Architecture, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 26(10), 455-464.
- Gough, M. (1972). The Emperor Zeno and Some Cilician Churches, *Anatolian Studies* 22, Ankara, 1972, s.199-212

- Gough,M.(1974). The Peaceful Kingdom: An Early Christian Mosaic Pavement in Cilicia Campestris, *Melanges Mansel*, s.411-419.
- Grabar,A.(1943-1946). *Martyrium, Recherches Sur le Culte des Reliques et l'Art Chrétien Antique* 2 vols. And Album, Collège de France.
- Grant, M.(2008). *İmparator Konstantin*, (çev. Şener Şükrü Yiğiter), Akademi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Greatrex, G. ve Lieu, S. N. (2005). *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 363-628*. Routledge.
- Greenwood,T.W. (2008). Armenian Neighbours, *The New Cambridge History of The Byzantine Empire c. 500-1492*, (ed. Jonathan Shepard) Cambridge University Press, s.333-364.
- Güzelerler Sağman, N. (2007). *Kaunos Palaestra Terası Kubbeli Bazilikası Restorasyon Projesi*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Gwynn, D. M. (2015). *Christianity in the Later Roman Empire: A Sourcebook*. Bloomsbury Publishing.
- Hadjitryphonos, E. (2002). Peristoon or Ambulatory in Byzantine Church Architecture; Concept and Terms, *Saopstenja (Bulletin)*, 34, pp.131-143
- Haldon, J. F.(2007). *Bizans Tarih Atlası*. (çev:A.Özdamar) Kitap Yayınevi, İstanbul
- Haldon, J.- Kennedy, H.(1980). The Arab-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organization and Society in the Borderlands, *Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta* 19, s. 79-117 .
- Hamilton, M.(1906) . *Incubation: Or, The Cure of Disease in Pagan Temples and Christian Churches*. WC Henderson & Son.
- Hançer, E.(2016). Kilikya Ermeni Prensliği'nin İkinci Başkenti Anavarza, *Adalya XIX* .s.283-314.
- Harper,R.-Bayburtluoğlu,İ.(1968). Preliminary Report on Excavations at Şar, Comana Cappadociae in 1967, *Anatolian Studies* 18 (1968) 149-158.
- Harrison, M.(1985).The Inscriptions and Chronology of Alahan, *Alahan: An Early Christian Monastery in Southern Turkey*, s.21-34.
- Harrison, R. M. (1963). Churches and Chapels of Central Lycia, *Anatolian Studies* 13: 117-151.

- Harrison, R. M. (2001). *Mountain and Plain. From the Lycian Coast to the Phrygian Plateau In The Late Roman And Early Byzantine Period*, ed. W. Young, The University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Headlam, A.(1892). *Ecclesiastical Sites in Isauria (Cilicia Trachea)* , The Society for the Promotion of Hellenic Studies suppl. 2), London.
- Heberdey, R.-Wilhelm, A.(1896). *Reisen in Kilikien*, Wien.
- Hellenkemper, H.(1994). Early Church Architecture in Southern Asia Minor, in: *Churches Built in Ancient Times: Recent Studies in Early Christian Archaeology* Society of Antiquaries, Occasional Paper, 16.s.213-238.
- Hélou, N. (2019). *Les Mosaïques Protobyzantines du Liban: Iconographie et Symbolisme*, Beyrouth.
- Herzfeld,E. -Guyer,S.(1930). Meriamlik und Korykos, Zwei Christliche Ruinenstaetten des Rauhen Kilikiens, *MAMA II.* .Manchester University Press.
- Hild, F. (1977). *Das Byzantinische Strassensystem in Kappadokien*, Verlag Österreichische Akademie der Wissenschafte.
- Hild,F.-Restle,M. (1981). *Tabula Imperii Byzantini 2 Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos*, Wien.
- Hild, F.-Hellenkemper, H. (1986). *Neue Forschungen in Kilikien* ,Österreichische Akademie der Wissenschaften. Denkschriften Bd. 186-Tabula Imperii Byzantini Bd. 4.
- Hild, F. - H. Hellenkemper and G. Hellenkemper-Salies(1990). Kommagene- Kilikien-Isaurien, *Reallexikon Zur Byzantinischen Kunst 4* (ed. M. Restle) Stuttgart. S.182-356.
- Hild,F. - Hellenkemper,H. (1990). *Tabula Imperii Byzantini 5 Kilikien und Isaurien* ,Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften,Wien.
- Hild,F. - Hellenkemper,H. (2004). *Tabula Imperii Byzantini 8 Teil 2, Lykien und Pamphylien*,Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften,Wien.
- Hild,F.(2019). Marcel Restle'yle Kapadokya Seyahatleri Hatıraları, *Arşivin Belleği: Marcel Restle'nin Anadolu Araştırmaları*, Koç Üniversitesi Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi Yayınları.
- Hill, S.(1996). *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria*, Variorum, Aldershot.
- Hill, S. (1998). Alahan and Dag Pazari, *Ancient Anatolia: Fifty Years' Work by The British Institute of Archaeology at Ankara*. British Institute of Archaeology at Ankara: Oxford, s.315-339.

- Honey, L. A. (2011). *Thekla: Text and Context with a First English Translation of the Miracles* Unpublished PhD Dissertation, University Of Calgary.
- Honigmann, E. (1942). The Original Lists Of The Members Of The Council Of Nicaea, The Robber-Synod And The Council Of Chalcedon, *Byzantion*, 16(1), 20-80
- Honigmann, E.(1970). *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. Çev.F.İşıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Horden, P. (2005). Mediterranean Plague in the Age of Justinian, The Cambridge Companion to the Age of Justinian, Ed. M. Maas. Cambridge, s.134-160.
- Humphries, M. (2009). The Shapes and Shaping of the Late Antique World: Global and Local Perspectives, *A Companion to Late Antiquity*, Philip Rousseau (ed.), Malden, 97-109.
- Irmscher,J.- Kazhdan,A. ve Carr,A.M.(1991). Paul, *Oxford Dictionary of Byzantium*,s.1605.
- İşler, B. (2009). *Likya Bölgesi'nde Karabel Asarcık'taki Erken Bizans Dönemi Yerleşimi*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- İşler, B. (2016). Orta Likya Bölgesi'nde Yeni Bir Keşif: Günağı Kilisesi, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (25).s.363-392.
- Jacobek,R. (1999). Bizans Piskoposluk Merkezi Limyra, *Limyra Zemuri Taşları* (Ed. J. Borchhardt), Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Johnson,S.E., (1958). Early Christianity in Asia Minor, *Journal of Biblical Literature*, Vol. 77, No. 1, s. 1-17
- Jones, A. H. M. (1971). *Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford.
- Kaçar, T. (2003a). Ebioniteler'den Arius'a: Eskiçağ Doğu Hristiyanlığında İsa Teolojisi Tartışmaları, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 44(2), s.187-206
- Kaçar, T.(2003b).Cilician Bishops and Fourth-Century Church Politics, *OLBA*, (8), 103-128
- Kaegi, W. E. (2008). Confronting Islam: Emperors Versus Caliphs (641-c 850), *The New Cambridge History of The Byzantine Empire c. 500-1492*, (ed. Jonathan Shepard), Cambridge University Press, s. 365-393.
- Karademir, M.(2018). Alara'da Yeni Bulunan Bir Şapel, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 8(15), 75-89.
- Kazhdan,A. Ve Sevchenko,N.P. (1991). Thekla, *Oxford Dictionary of Byzantium*, s.2034

- Keil, J.- Wilhelm, A.(1931), *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*(MAMA III) *Denkmaler aus der Rauhen Kilikien*, Manchester.
- Khoury, W.-Riba, B. (2012). Les Églises de Syrie (IVe-VIIe siècle) Essai de Synthèse, *d'Études Syriaques* 10, (pp. 41-84), Geuthner, Paris.
- Kılavuz,B.N.-Çelikbaş,E.(2013). Paphlagonia Hadrianoupolis'i, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 2(3), s.159-214.
- Kienlin, A.-Üyümez, M.(2012). Kelainai 2010, 29. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt:3, s.135-148.
- Kitzinger, E. (1973). Observations on the Samson floor at Mopsuestia, *Dumbarton Oaks Papers*, 27, 133-144.
- Kleinbauer, W. E. (2006). Antioch, Jerusalem, and Rome: The Patronage of Emperor Constantius II and Architectural Invention, *Gesta*, 45(2), 125-145.
- Klenina,E.(2016). The Early-Christian Churches Architecture of Chersonesos in Taurica, *Acta XVI Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae: Roma (22-28.9. 2013) Bildiriler Kitabı Cilt II*, ss. 2255-2280
- Koch, G. (2007). *Erken Hristiyan Sanatı* (Çev. Ayşe Aydın). Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Krautheimer, R. (1965). *Early Christian and Byzantine Architecture*, The Pelican History of Art.
- Krautheimer,R.(1967). The Constantinian Basilica, *Dumbarton Oaks Papers* , Vol. 21 (1967), pp. 115-140
- Krautheimer, R. (1983). *Three Christian Capitals: Topography And Politics*. University of California Press
- Kurt,M. (2008). Que Ülkesi Ve Yeni Asur Devleti'nin Anadolu Politikası Bakımından Önemi, *Sosyal Bilimler Dergisi*,10(3), s.118-133.
- Kurt,M. (2009). Roma Cumhuriyeti Yönetiminde Kilikya Bölgesi Ve Yerel Güçler, *Sosyal Bilimler Dergisi* cilt:11, sayı:1, s. 115-139.
- Kurt,M. (2010). Roma Egemenliğinde Kilikya ve Roma İç Savaşlarının Bölgedeki Yansımaları, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, cilt:25, sayı:2,s. 483-501.
- Lafli,E.(2009). Paphlagonia Hadrianoupolis'i Arkeolojik Kazıları Ve Onarım Çalışmaları 2008 Yılı Çalışma Raporu , *Arkeoloji Ve Sanat*, Sayı:131, ss.1-24.
- Langlois, V. (1856). Voyage Dans la Cilicie: Anazarbe Et Ses Environs, *Revue Archéologique*, 13(1), 361-370.

- Langlois, V. (1861). *Voyage Dans la Cilicie et Dans Les Montagnes du Taurus: Exécuté Pendant Les Années 1852-1853*. Duprat.
- Laufer, E.- Lipps, J. (2014). Eine Frühbyzantinische Kirche Beim Pisidischen Pednelissos und Ihre Kaiserzeitlichen Spolien, *Adalya*, (17), s.257-280.
- Lazelle, C. (1985). *The Byzantine Imperial Palace Chapel*, Australian National University.
- Leemans, J.-Allen, P.-Dehandschutter, B.-Mayer, W. (2003). *Greek Homilies on Christian Martyrs from Asia Minor, Palestine, and Syria (c. AD 350-AD 450)*. Psychology Press.
- Leipziger, U. (2006). *Die Römischen Basiliken mit Umgang. Forschungsgeschichtliche Bestandsaufnahme, Historische Einordnung und Primäre Funktion* (Doctoral Dissertation, Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg (FAU)).
- LeQuien, M. (1958). *Oriens Christianus vol.2*, Akademische Druck U.Verlagsanstalt,Graz.
- Lightfoot, C. S. (1998). The Survival of Cities in Byzantine Anatolia The Case of Amorium, *Byzantion*, 68(1), 56-71.s.67;
- Lightfoot, C.-Lightfoot, M.(2007),. *Anadolu'da Bir Bizans Kenti Amorium*,Homer Yayınları, İstanbul.
- Loosley, E. (2012). *The Architecture And Liturgy Of The Bema In Fourth-to-Sixth-Century Syrian Churches* (Vol. 1), Brill.
- Lowrie, W. (1901). *Christian Art and Archaeology: Being A Handbook To The Monuments Of The Early Church*. Macmillan.
- Ludwig, E. M. (1988). *Neo-Chalcedonism and the Council of 553*. Graduate Theological Union, USA. Yayınlanmamış Doktora Tezi
- MacCoull, L. S.B. (1991). “Diocletian Era” *ODB*, s.626.
- Mackie, G. V. (1991). *The Early Medieval Chapel: Decoration, Form and Function. A Study of Chapels In Italy and Istria In The Period Between 313 and 741 AD*, University of Victoria Unpublished PhD. Thesis
- Mackie, G. V. (2003). *Early Christian Chapels in the West: Decoration, Function and Patronage*, University of Toronto Press.
- Madrial,M.(2014a). *Birinci Yüzyıl Anadolu Kiliseleri*, Kutsal Kitap Ve Arkeoloji.
- Madrial, M. (2014b). *Anadolu'nun Ekümenik Konsilleri*. Kutsal Kitap ve Arkeoloji.
- Mango, C. (1986). *The Art of the Byzantine Empire 312-1453: Sources and Documents* (Vol. 16). University of Toronto Press

- Mango, C.(1993). The Church of Saints Sergius and Bacchus at Constantinople and The Alleged Tradition Of Octagonal Palatine Churches, *Studies on Constantinople*, Variorum.
- Mango,C.-Scott,R.-Greatrex,G.(1997). *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, AD 284-813*. Oxford, Clarendon Press.
- Mango, C. (2006). *Bizans Mimarisi* (Çev. Mine Kadiroğlu). *Rekmay Ltd. Şti.*
- Marinis, V. (2009). Tombs and Burials in the Monastery tou Libos in Constantinople, *Dumbarton Oaks Papers*. Vol. 63. pp. 147-166.
- Marinis,V.(2017). *Death and Afterlife in Byzantium: The Fate of The Soul in Theology, Liturgy and Art*, Cambridge University Press.
- Matthews, L. G. (1968). SS. Cosmas and Damian: Patron Saints of Medicine and Pharmacy Their Cult in England, *Medical History*, 12(3), 281-288.
- Mathews, T. F. (1971). *The Early Churches Of Constantinople: Architecture And Liturgy*. Pennsylvania State University Press.
- McGowan, A.-Bradshaw, P. F. (2018). *The Pilgrimage of Egeria:Aa New Translation of The Itinerarium Egeriae With Introduction And Commentary*. Liturgical Press.
- McKechnie,P. (2019). *Christianizing Asia Minor: Conversion, Communities, and Social Change in the Pre-Constantinian Era*. Cambridge University Press.
- McLeod, F. (2009). *Theodore of Mopsuestia*. Routledge.
- Mellaart, J.(1993). The Present State of 'Hittite Geography, Fs. N.Özlüğ, Ankara
- Mietke, G., (1995). Survey Der Römisch Frühbyzantinischen Siedlung Bei Akören In Kilikien, *13.Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, s.35-46.
- Mietke, G.(1996). Survey Der Römisch Frühbyzantinischen Siedlung Bei Akören In Kilikien”, *14.Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara,s.423-434.
- Mietke, G., (1999). Die Apostelkirche von Anazarbos und Syrien, *OLBA II (Özel Sayı Cilt:1)*, s.227-239.
- Mietke, G. (2009). Monumentalisierung Christlicher Heiliger in Kilikien in Frühbyzantinischer Zeit (Exaltation of Saints in Early Byzantine Cilicia), *OLBA XVII*, 117-140.
- Mimiroğlu, İ. M. (2015). *Konya'nın Bizans Dönemi Dini Mimarisi* , Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.

- Mitchell, S. (2016). *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 284-641*, Çev. T. Kaçar. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Mullen, R. (2003). *The Expansion of Christianity: A Gazetteer of Its First Three Centuries*. Brill.
- Muluk, Y. (2006). *Öküzlü Kuzey Kilise Örneğinde Erken Bizans Dönemi Kilikia ve İsaoria Transeptli Bazilikaları*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Mutafian, C. (1988). *La Cilicie au Carrefour des Empires*, 2 Cilt, Paris.
- Müller-Wiener, W. (2001). *İstanbul'un Tarihsel Topografyası* (Çev. Ülker Sayın), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Niewöhner, T. & Marksteiner P. (2004). Die Kirche Von Istlada In Lykien, *Mitteilungen Zur Christlichen Archäologie*, 10, 21-51.
- Olçay Uçkan, B.Y. ve M. Mimirolu (2006). Konya Kayadibi Köyünde İki Kaya Kilisesi, IX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu. 21-23 Nisan 2005, Erzurum. s. 353- 359.
- Olçay Uçkan, B.Y. (2009). Frigya (Phrygia) Bölgesinde Bir Kaya Kilisesi: İbrahim İnleri, *Ebru Parman'a Armağan*, Alter Yayıncılık, s. 349-360.
- Olçay Uçkan, B.Y. (2010). *Frigya (Phrygia) Bölgesinde Bizans Dönemi Kaya Mimarisi*, Ankara.
- Osborne, R. E. (1965). St. Paul's Silent Years, *Journal of Biblical Literature*, 84(1), s.59-65
- Ostrogorsky, G. (2015). *Bizans Devleti Tarihi*, (çev: Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ousterhout, R. (1990). The Temple, the Sepulchre and the Martyrion of the Savior, *Gesta*, 29(1), 44-53.
- Ousterhout, R.-Held, W. (1997). Survey of The Ancient and Byzantine Monuments on Imbros/Gökçeada 1995, XIV. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt:2, Ankara, s.55-70.
- Ousterhout, R. (1997). Survey of the Byzantine Settlement at Çanlı Kilise in Cappadocia: Results of the 1995 and 1996 Seasons, *Dumbarton Oaks Papers*, vol 51, pp.301-306.
- Ousterhout, R. (2008). *Master Builders of Byzantium*, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology USA.
- Ousterhout, R. (2016). *Bizans'ın Yapı Ustaları*, Çev. Fügen Yavuz, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

- Ousterhout, R.(2019). *Eastern Medieval Architecture: The Building Traditions of Byzantium and Neighboring Lands*, Oxford University Press
- Ovadia, A.(1980). *Geometric and Floral Patterns in Ancient Mosaics*, L'Erma' di Bretschneider, Rome.
- Ötüken, Y.(1978). İstanbul Son Devir Bizans Mimarisinde Cephe Süslemeleri, *Vakıflar Dergisi* S.12, s. 213-233.
- Ötüken, S. Y.(1980). *Kappadokya Bölgesinde Bizans Mimarisi Araştırmaları*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Doçentlik Tezi.
- Ötüken, Y.(1987). *Göreme*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Özcan, A., (2001). *Anazarbos Antik Kenti*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Özgan, C.B.(2004). *Knidos: A Guide to The Ancient Site*, Konya.
- Özgümüş, F. (1992). Knidos'taki Bizans Eserleri, *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 11, s.2-17.
- Özkan, N.(2011). Karaman Müzesi Kurtarma Kazısı, Temizlik ve Küçük Onarım Çalışmaları, 19. *Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Ankara, s.79-96.
- Özoral, T. (1980). Idyros Kazısı (1976-1977), *Anciennement Bibliothèque de l'Institut Français d'études Anatoliennes d'Istanbul XXVII: Actes du Colloque sur la Lycie Antique*. Paris: Adrian-Maisonnette, ss. 101-107.
- Öztaşkın, G. K. (2007). *Antalya/Çıralı, Yanartaş (Khimera)'taki Bizans Dönemi Yapıları*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Öztaşkın, G. K. (2013). *Olympos Antik Kenti Episkopeion Yapı Topluluğu*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Öztaşkın, G. K. (2015). Olympos Episkopeionu Tuğla Süslemeleri, *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması II: Anadolu Akdenizi Sempozyumu* (ss. 615-627), Antalya, Koç Üniversitesi Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi.
- Öztürk, N., - Çekilmez, M. (2016). 2015 Myra-Andriake Liman Yerleşimi A Kilisesi Kazı Çalışmaları, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (36), ss.27-46.
- Papadakis - Cutler (1990). "Councils" *ODB*, s.540-543.

- Parman, E.(1993). Bizans Sanatında Tavus Kuşu İkonografisi, *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar, Güner İnal'a Armağan*, Ankara,s.387-392.
- Parman, E. - Olcay Uçkan , Y.O. vd.(2006). *Lykia'da Bir Korsan Kenti Olympos*, Homer Kitapevi, İstanbul.
- Peirano, D. (2018). Internal Arrangements in Some Early Christian Basilicas of the Eastern Mediterranean” *Hortus Artium Medievalium*, 24, 162-170.
- Pekak, M.S. (1998). Niğde- Andaval (Aktaş)’daki Konstantin- Helena Kilisesi, *Ege Üniversitesi Sanat Tarihi Dergisi*, 9, 103–117.s.109.
- Pekak, S. (2008). Kappadokia’da Bizans Dönemine Ait Haç Planlı İki Kilise, *Sanat Tarihi Dergisi*, 17(2), 85-113.
- Peker, N.(2018). Kaunos’tan Erken Bizans Dönemine Ait Bir Yaşam Haçı Kabartması, *Cedrus*, 6, 453-463.
- Peschlow, U.(2004). Nikaia/İznik Kiliseleri, *Tarih Boyunca İznik*, İstanbul, s.201-218.
- Posamentir, R. (2006). Kulturkontakt Als Impuls Architektonischer Innovation: Austausch Und Inspiration in Anazarbos, Einer Vergessenen Grenzstadt Zwischen Ost Und West. In *Austausch und Inspiration: Kulturkontakt als Impuls Architektonischer Innovation; Kolloquium vom* (Vol. 28, No. 30.4). s. 89-106
- Posamentir, R. (2011). Anazarbos in Late Antiquity, *Archaeology and the Cities of Asia Minor in Late Antiquity*, Kelsey Museum Publications, 6, 205-224.
- Posamentir, R.- Sayar, M. H. (2006). Anazarbos: ein Zwischenbericht aus der Metropole des Ebenen Kilikien, *Istanbuler Mitteilungen*, 56, 317-357.
- Posamentir,R.(2008). Ohne Mass und Ziel? Anmerkungen zur Säulenstrasse von Anazarbos, in: *I. Delemen (Hrsg.), Euergetes. Festschrift für Halûk Abbasoğlu Nnlässig Seines 65. Geburtstages* Istanbul,s.1013-1033.
- Price, R. (2009). *The Acts of the Council of Constantinople with Related Texts on the Three Chapters Controversy, Volume 2*. Liverpool University Press.
- Price, R.(2012). Politics and Bishops’ Lists at the First Council of Ephesus, *Annuaire Historiae Conciliorum* 44, 395-420.
- Ramsay, W. M. (1960). *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası* (Çev. Mihri Pektaş). Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Ramsay, W.M.-Bell, G. L.(1909). *The Thousand and One Churches*, London.
- Redlich, E. B. (1913). *S. Paul and His Companions*, Macmillan and Company, Limited.

- Rençber, A.(2017). Komnenos Hanedanı Döneminde Bizans'ın Kilikya Politikası, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*,VI,Sa.3, s.2112-2131.
- Restle,M. (1969). *Byzantine Wall Painting in Asia Minor*, Irish University Press.
- Restle, M. (1979). *Studien Zur Frühbyzantinischen Architektur Kappadokiens*, Wien.
- Rodley, L. (1994). *Byzantine Art and Architecture: An Introduction* Cambridge: Cambridge University Press.
- Rott, D.(1908). *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*, Leipzig.
- Rubin,Z. (2008). Persia and the Sasanian Monarchy (224–651), *The Cambridge History of The Byzantine Empire*, edited by:Jonathan Shepard, Canbridge University Press,UK.
- Russell, J. R. (1989). Christianity at Anemurium (Cilicia), *Publications de l'École Française de Rome*, 123(1), 1621-1637.
- Rutishauser,S.(2020). *Siedlungskammer Kilikien: Studien zur Kultur und Landschaftsgeschichte des Ebenen Kilikien*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Saints And Their Legends : A Selection Of Saints From Michael The Archangel To The Fifteenth Century*, The Metropolitan Museum of Art,1974. Sıra no:24.
- Salmeri,G. et al.(2005). Cilicia Survey 2003, *Studi Ellenistici* 16,s.515.
- Salmeri, G.-D'Agata, A. L. (2007). Cilicia Survey 2005, 24.AST 2. cilt, ss.167-172.
- Saner, T.(2004). Zeno, Zenonopolis ve Aziz Sokrates Kilisesi, *Sanat Tarihi Defterleri 8 Metin Ahunbay'a Armağan*, İstanbul, s.185-205.
- Saner, T.(2011). Büyükkarapınar (Zenonopolis-Isauria) Çalışmaları 2008-2009, 28. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt, Ankara, 2011, s.107-114.
- Sayar M. H. vd. (1993). Doğu Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi – Coğrafya Araştırmaları 1991, 10. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s. 175 – 197.
- Sayar, M. H. - Siewert, P. - Taeuber, H. (1994). Doğu Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi – Coğrafya Araştırmaları 1992, 11. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara Üniversitesi Basımevi, s. 137–160.
- Sayar, M. H. (1999). Antik Kilikya'da Şehirleşme. *XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, I,s. 193-216. TTK Yayınları.
- Schaff, P.(2005). *The Seven Ecumenical Councils*, Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library.

- Schneider, E. E. (2008). *Elaiussa Sebaste: A Port City Between East and West*. Homer Kitabevi.
- Sedov, V. (2011). Early Byzantine Temple in Apameia Kibotos (Dinar): A Preliminary Report On The 2009-2010 Investigations, *Rossijskaâ Arheologiâ*, (3), 98-107.
- Sedov, V.-Vdovichenko, M.- Fomicheva, J.- Judina, E. (2016). The Early Byzantine Church Near Apameia Kibotos (Dinar). A Preliminary Report, *Kelainai–Apameia Kibotos: Une Métropole Achéménide, Hellénistique et Romaine. Sous la Direction de Askold Ivantchik, Lâtife Summerer, Alexander von Kienlin. Ausonius Éditions–Kelainai II–Bordeaux*, 175-201
- Sevin, V. (2002). *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları. İstanbul.
- Shepard, J. (2008). Equilibrium to Expansion (886–1025), *The Cambridge History of The Byzantine Empire*, (ed. Jonathan Shepard), Canbridge University Press.UK. s. 493–536.
- Siker, J. (2017). Second and Third Centuries, *The Early Christian World* (ed.:P.F. Esler), 197-219.
- Smith, J. C. (1990). Form and Function of the Side Chambers of Fifth-and Sixth-Century Churches in Ravenna, *The Journal of the Society of Architectural Historians*, 49(2), 181-204.
- Stark, R. (1996). *The Rise of Christianity: A Sociologist Reconsiders History*. Princeton University Press.
- Stewart, A. (1987). *Itinerary From Bordeaux to Jerusalem: The Bordeaux Pilgrim (333 A. D.)*, London.
- Stewart, C. A. (2010). The First Vaulted Churches in Cyprus, *Journal of the Society of Architectural Historians*, 69(2), 162-189.
- Stryzgovsky , J. (1903). *Kleinasien, Ein Neuland der Kunsfgeschichte*, J.C. Heinrichische Buchhandlung, Leipzig.
- Sullivan, D. (2018). Byzantine Fronts and Strategies 300-1204, *A Companion to the Byzantine Culture of War, ca. 300-1204*(ed.Yannis Stouraitis), Brill, s. 259-307.
- Şahin,H.(2003). *Geç Roma İmparatorluk Ve Erken Bizans Dönemlerinde Dağlık Kilikya (Kilikya Trakheia) Bölgesi Yazıtlarında Meslekler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Şahin,M.(2020). Neue Forschungen und Ausgrabungen in der Basilika des İznik Sees, *Asia Minor Studies Band 96*, s.93-106

- Şahna,H.(2018). *Kapadokya Bölgesi, İhlara Vadisi'ndeki Bizans Dönemi Kaya Mimarisi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Şimşek, C.(2007). *Laodikeia (Laodikeia ad Lycum)*, Ege Yayınları, İstanbul.
- Şimşek,C.-Duman,B.(2010). Laodikeia Kuzey Bazilikası (Kilisesi), *XIII. Ortaçağ Ve Türk Dönemi Kazıları Ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, 593-602.
- Tabbernee, W. (2014). *Early Christianity in Contexts: An Exploration across Cultures and Continents*. Baker Academic
- Talbert, R. J. (2000). *Barrington Atlas of the Greek and Roman World: Map-by-map Directory (Vol. 2)*. Princeton University Press.
- Talbot A. M.(1996). *Holy Women of Byzantium Ten Saints' Lives in English Translation*, Dumbarton Oaks, Washington.
- Talbot, A. M. (1999). Bizans Manastır Sistemine Giriş, *Cogito*, 17, 161-176.
- Talloe, P.-Beaujean, B.- Poblome, J. (2016). The 2015 Control Excavations in the Bouleuterion-Basilica of Sagalassos, *ANMED*, 14, 119-128.
- Taşlıalan, M.(1991). *Yalvaç Pisidia Antiocheia*, Cem Ofset,İstanbul.
- Taşlıalan, M. (1996). Pisidia Antiocheiası 1995 Yılı Çalışmaları, *Müze Kurtarma Kazıları Semineri* 7, 221– 251.
- Tchalenko, G. (1953). *Villages Antiques de la Syrie du Nord. Le Massif de Bélus à l'Époque Romaine Vol.2*. Librairie Orientaliste P. Geuthner, Paris.
- Tchalenko, G. (1979). *Eglises de Village de la Syrie du Nord "Planches"*, Librairie Orientaliste P. Geuthner, Paris.
- Tekinalp, M.(2000), *Geç Antik Dönem Sonrasında ve Ortaçağ'da (MS. 4-14. y.y.) Andriake Kenti*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Tekinalp, M.(2001). Andriake Kiliseleri ve Tarihlendirme Sorunları, *V.Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları*, Ankara, s. 491–515.
- Telfer, W. (1936). Arius Takes Refuge at Nicomedia. *Journal of Theological Studies* 37, s. 60-63.
- Teteriatnikov,N.(1988). Upper-Story Chapels Near The Sanctuary in Churches of The Christian East, *Dumbarton Oaks Papers*, XLII,pp.65-72.
- Teteriatnikov, N.(1996). *The Liturgical Planning of Byzantine Churches in Cappadocia*, Orientalia Christiana Analecta, (252),Roma.

- Texier, C. (2002). *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, (çev: Ali Suat, Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları.
- Thierry, N.(1972). Cappadocia, *The Arts of Cappadocia* (Ed. L.Giovannini), Geneva-Paris-Münich. s.129-176
- Tiryaki, A . (2009). Erken Hristiyanlık Döneminde Manastır Sisteminin Doğuşu, *Sanat Tarihi Dergisi* , 16 (2) , s.49-65.
- Tsafrir, Y. (1993). *Ancient Churches Revealed*, Israel Exploration Society.
- Tunay, M. İ. (1984). *Türkiye'de Bizans Mimarisinde Taş Ve Tuğla Duvar Tekniğine Göre Tarihlendirme*, İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi ABD Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Tülek, F. (2004). *Late Roman And Early Byzantine Floor Mosaics In Cilicia*. University of Illinois at Urbana-Champaign, Unpublished PhD Thesis.
- Umar,B.(2000). *Kilikya, İnkılap Kitabevi, İstanbul*.
- Uygun Yazıcı,S.(2019). *Anadolu'da Erken Hristiyanlık Dönemi Vaftizhaneleri: Kilikya, Pamfilya ve Likya Örnekleri*, Anadolu Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Ünal, A.(2002). *Hititler Devrinde Anadolu I*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Ünal,A.,(2006a). Eski Çağlarda Çukurova'nın Tarihi Coğrafyası ve Kizzuwatna(Adana) Krallığının Siyasi Tarihi, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15 (3), 15-44
- Ünal,A.(2006b). Hitit İmparatorluğu'nun Yıkılışından Bizans Dönemi'nin Sonuna Kadar Adana Ve Çukurova Tarihi, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*,cilt:15,sayı:3 s.67-102.
- Ünal,A. -Girginer,S.K.(2007). *Kilikya,Çukurova İlk Çağlardan Osmanlı Dönemi'ne Kadar Kilikya'da Tarihi Coğrafya, Tarih Ve Arkeoloji*, İstanbul, Homer Kitabevi.
- Üstüner, A.C. (2002). *Mozaik Sanatı*, Engin Yayıncılık, İstanbul.
- Vandam, R.-Talloon, P.- Zenger, Y.-Poblome, J. (2018). Düldül Yüzü: The Exploration of a Secondary Centre in the Territory of Sagalassos. *ANMED*, 16, 180-187.
- Van Millingen, A. (1912). *Byzantine Churches in Constantinople: Their History and Architecture*. MacMillan and Company, Limited.
- Vasiliev ,A.A. (1935). *Byzance Et Les Arabes*, Bruxelles.
- Venning, T.(2006), *A Chronology of The Byzantine Empire*. New York: Palgrave Macmillan.

- Vikan, G. (2010). *Early Byzantine Pilgrimage Art*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Votaw, C. W. (1892). Founding of The Christian Church, 30-100 AD. *The Old and New Testament Student*, 15(1-2), s.55-67.
- Votaw, C. W. (1909). The Conversion and Early Ministry of Paul. Acts 9: 1-31; 11: 25-30; 13: 1-14; 28; Gal. 1: 15-24, *The Biblical World*, 33(4), s.272-278
- Watkins, B. (2015). *The Book Of Saints: A Comprehensive Biographical Dictionary*. Bloomsbury Publishing.
- Weyer,A. vd. (2015). *EwaGlos- European Illustrated Glossary Of Conservation Terms For Wall Paintings And Architectural Surfaces*, Peterberg-Germany.
- Westphalen, S. (2015). Die Kirche Von Işıkkale, *OLBA*, 23, 523-552.
- Whitby, M. (2000). *The Ecclesiastical History of Evagrius Scholasticus*, Liverpool University Press
- Wilson C.W.(1895). *Handbook for Travellers in Asia Minor Transcaucasia, Persia*, London.
- Wilson, M. (2003). Cilicia: The First Christian Churches in Anatolia, *Tyndale Bulletin*, 54(1), s.1-16
- Wilkinson, J. (1981). *Egeria's Travels To The Holy Land*. Ariel Publishing House.
- Wulf-Rheidt, U. (2011). Akören: Two late antique villages in Cilicia, *Archaeology and the Cities of Asia Minor in Late Antiquity. Kelsey Museum Publications*, 6, 189-204.
- Yeğın,Y.(2015). *Olba Manastırı Kazıları- Mimari Buluntuları ve Mekan İlişkileri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Yeğın,Y.(2019). *Olba Manastırı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Yılmaz,L.(2006). An Unknown Chapel In Oba-Alanya, *Belleten*, 70(259), ss.821-832.
- Yırşen,Ş.(2011). *Kayseri'deki Erken Bizans Dönemi Duvar Kiliseleri*, Erciyes Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

http://gertrudebell.ncl.ac.uk/photos_in_album.php?album_id=3&start=140

EK-1: TABLOLAR**Tablo 1:** Adana Bölgesi kiliselerinin planlarını gösteren tablo

YAPI ADI	PLAN TİPİ		
	Bazilika	Tek Nefli	Serbest Haç Plan
Akören Civanbey Kilisesi	✓		
Akören Güney Kilise	✓		
Akören Kuzey Kilise	✓		
Anazarbos Oniki Havari Kilisesi	✓		
Anazarbos Bizans Şapeli		✓	
Anazarbos Güneybatı Kilisesi			✓
Anazarbos Extra Muros(Kayaoyma)	✓		
Cıvıklı Köyü Kilisesi		✓	
Comana Kırık Kilise			✓
Cumhuri Köyü 1 nolu Kilise		✓	
Cumhuri Köyü 2 nolu Kilise		✓	
Eğlence Köyü Şapeli		✓	
Ergenuşağı Köyü Alakilise	✓		
Ferhatlı Köyü Kilisesi(1.evre)	✓		
Ferhatlı Köyü Kilisesi(2.evre)		✓	
Gireğiye köy Kızılkilise	✓		
Ilıca Köyü 1 nolu Kilise	✓		
Ilıca Köyü 2 nolu Kilise		✓	
Karacauşağı Köyü Kilisesi		✓	
Feke Karakilise 1 nolu Kilise		✓	
Feke Karakilise 2 nolu Kilise		✓	
Karasis Kilisesi		✓	
Kayabaşı Köyü 1 nolu Kilise	✓		
Kayabaşı Köyü 2 nolu Kilise	✓		
Kayabaşı Köyü 3 nolu Kilise	✓		
Kemer köy Kilisesi	✓		
Mahyalar Köyü 1 nolu Kilise		✓	
Mahyalar Köyü 2 nolu Kilise	✓		
Mahyalar Köyü 3 nolu Kilise		✓	
Mazılık Köyü Kilisesi	✓		
Perikalesi 1 nolu Kilise		✓	
Perikalesi 2 nolu Kilise		✓	
Yardibi Köyü Kilisesi		✓	
Yukarıkardak Kilisesi	✓		
Faydalı Köyü Kilisesi	✓		
Feke Mozaikli Kilise		✓	
Misis Bazilikası	✓		
Karlık Bazilikası	✓		

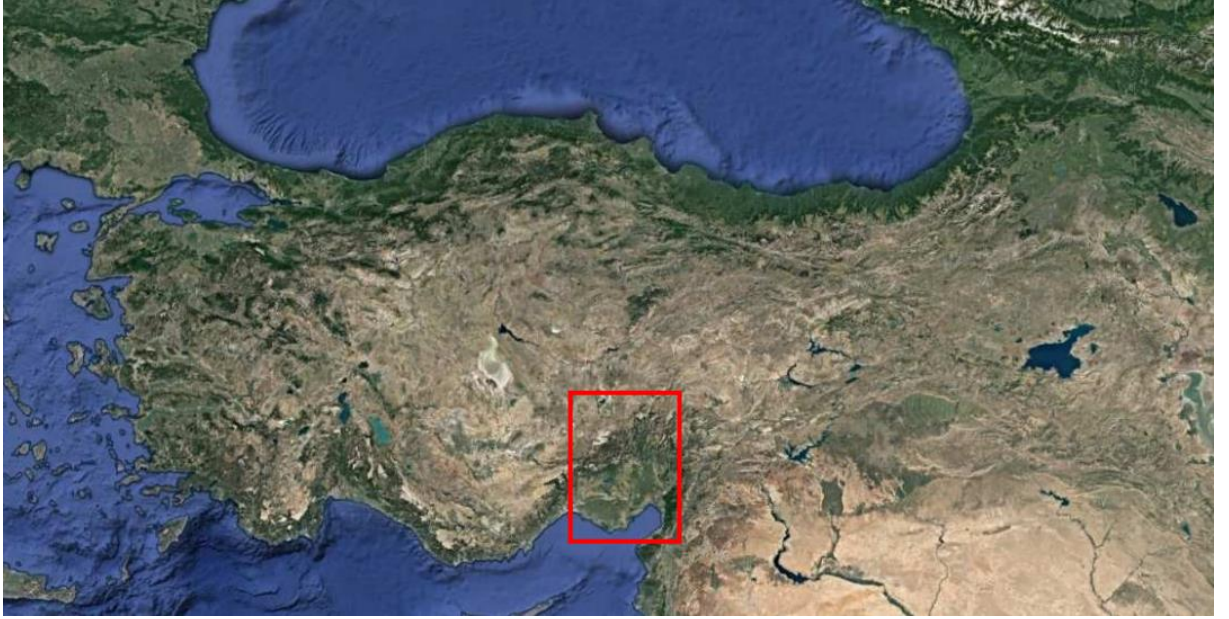
Tablo 2: Adana Bölgesi kiliselerinin apsis özelliklerini gösteren tablo

YAPI ADI	APSİS DIŞ CEPHESİ				
	Dairesel	Üç kenarlı	Beş kenarlı	Yedi kenarlı	Düz
Akören Civanbey Kilisesi				✓	
Akören Güney Kilise				✓	
Akören Kuzey Kilise	✓				
Anazarbos Oniki Havari Kilisesi			✓		
Anazarbos Bizans Şapeli					✓
Anazarbos Güneybatı Kilisesi		✓			
Anazarbos Extra Muros(Kayaoyma)	✓				
Cıvıklı Köyü Kilisesi	✓				
Comana Kırık Kilise	✓				
Cumhuri Köyü 1 nolu Kilise	✓				
Cumhuri Köyü 2 nolu Kilise	✓				
Eğlence Köyü Şapeli	✓				
Ergenuşağı Köyü Alakilise			✓		
Ferhatlı Köyü Kilisesi(1.evre)			✓		
Ferhatlı Köyü Kilisesi(2.evre)			✓		
Gireğiye köy Kızılkilise				✓	
Ilıca Köyü 1 nolu Kilise				✓	
Ilıca Köyü 2 nolu Kilise	✓				
Karacauşağı Köyü Kilisesi			✓		
Feke Karakilise 1 nolu Kilise	✓				
Feke Karakilise 2 nolu Kilise			✓		
Karasis Kilisesi			✓		
Kayabaşı Köyü 1 nolu Kilise		✓			
Kayabaşı Köyü 2 nolu Kilise					
Kayabaşı Köyü 3 nolu Kilise	✓				
Kemerköy Kilisesi				✓	
Mahyalar Köyü 1 nolu Kilise	✓				
Mahyalar Köyü 2 nolu Kilise	✓				
Mahyalar Köyü 3 nolu Kilise	✓				
Mazılık Köyü Kilisesi			✓		
Perikalesi 1 nolu Kilise			✓		
Perikalesi 2 nolu Kilise			✓		
Yardibi Köyü Kilisesi	✓				
Yukarıkardak Kilisesi	✓				
Faydalı Köyü Kilisesi	✓				

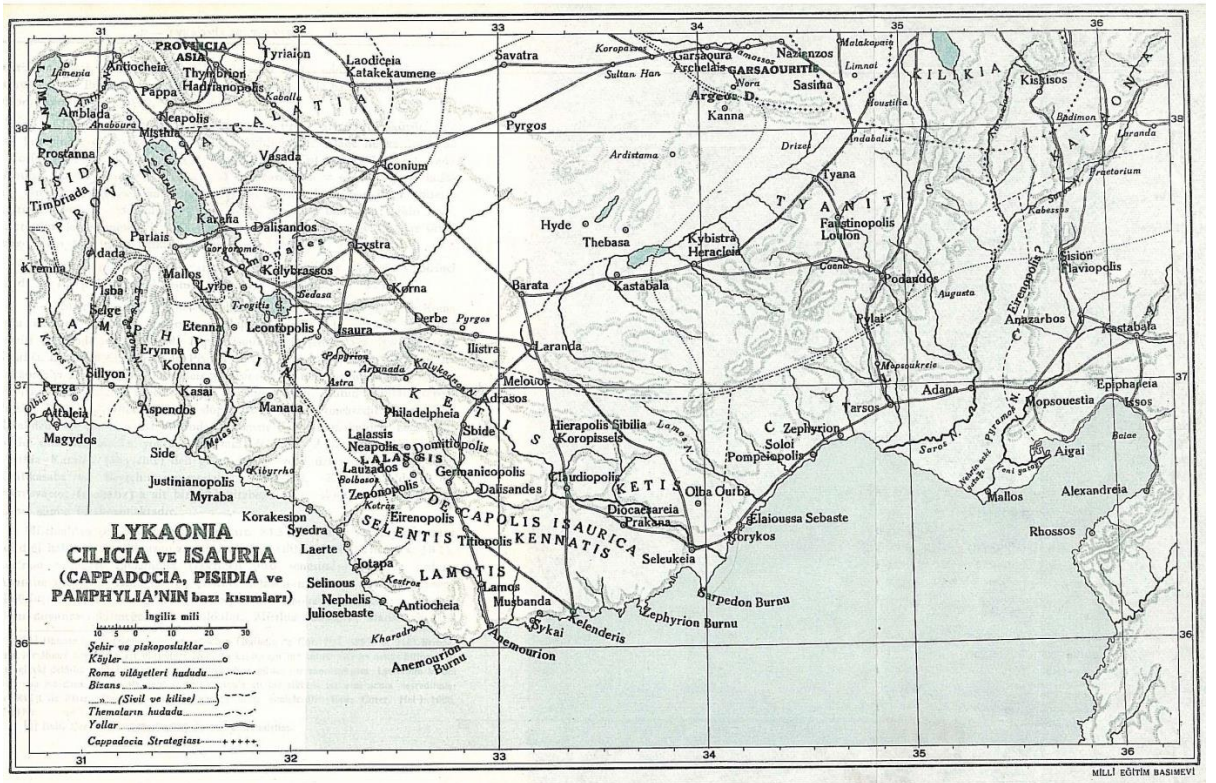
Feki Mozaikli Kilise	✓				
Misis Bazilikası	✓				
Karluk Bazilikası	✓				

EK-2 ŞEKİLLER

Şekil 1 . Araştırma sahasının uydu görüntüsü

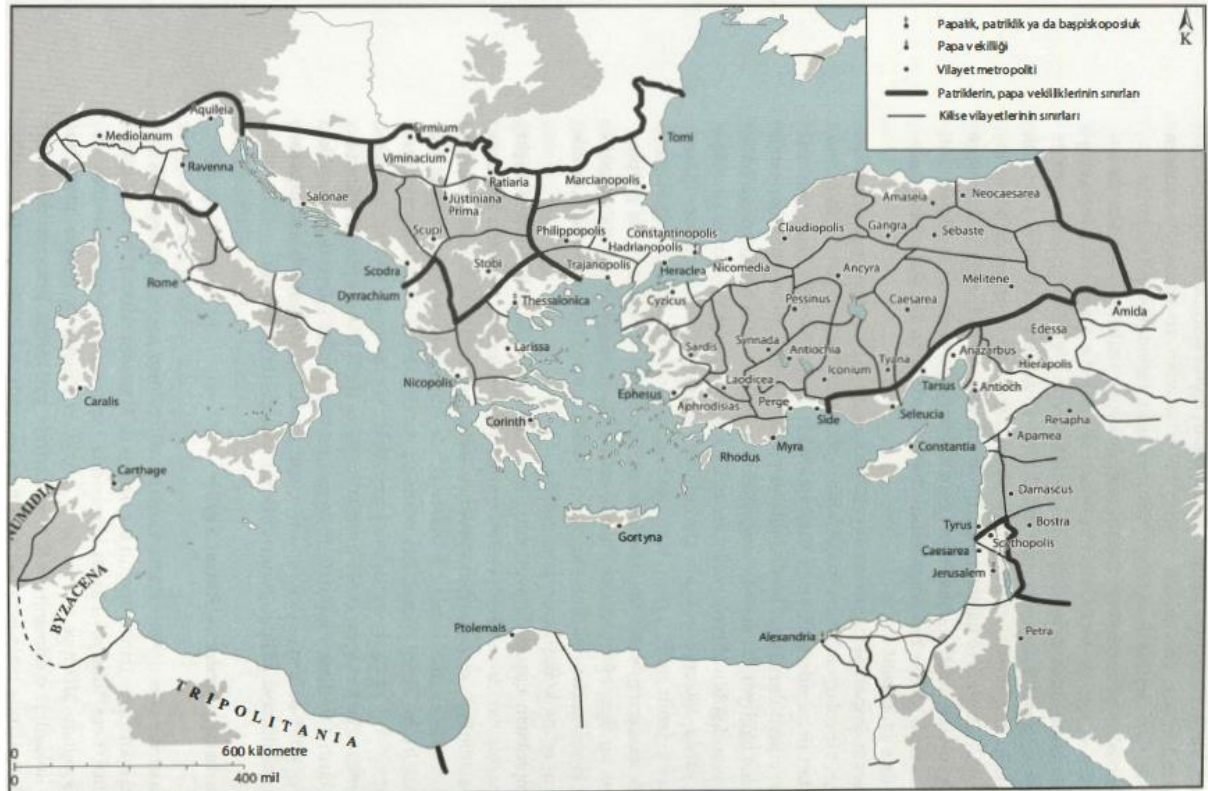
Şekil 2. Kilikya Bölgesinin antik kentlerini gösterir harita (Ramsay 1960,s.366-367)

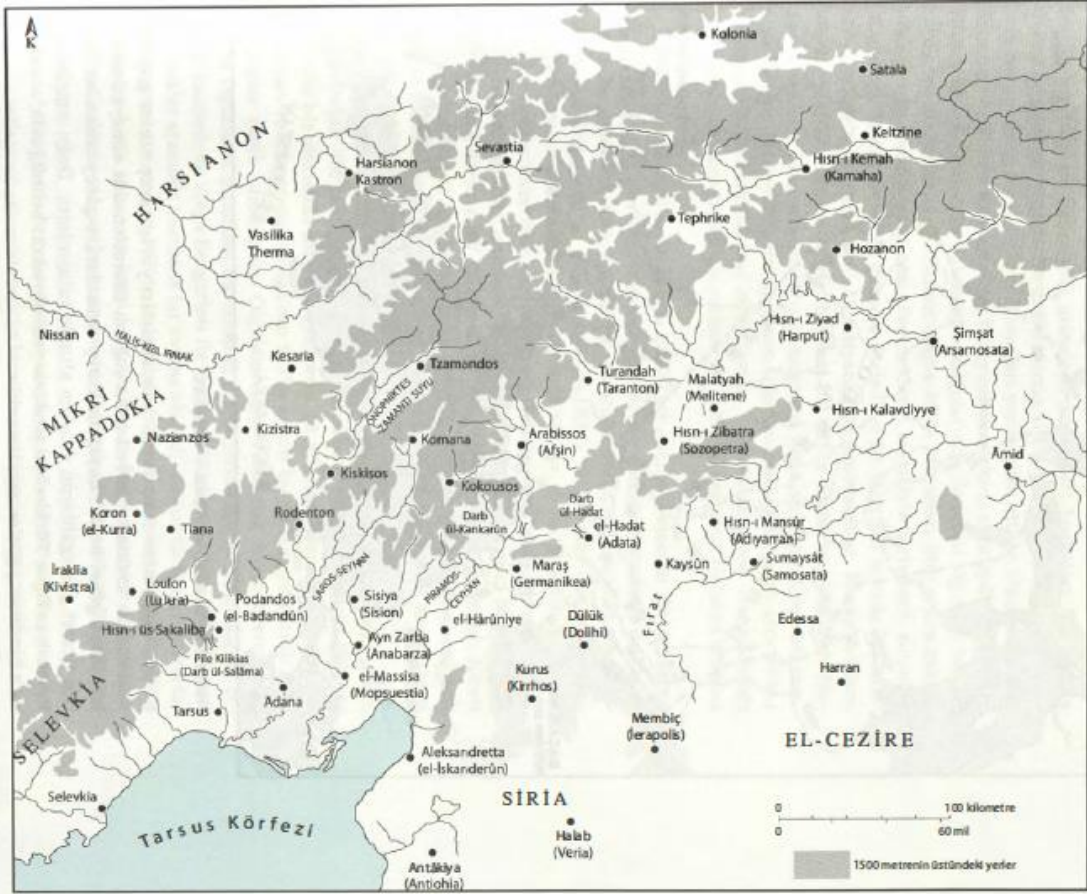
Şekil 3. Tabula İmperii Byzantini 5'te bölgenin haritası ve çalışma bölgelerimizin yaklaşık yeri(TIB 5-1'den işlenerek)

Şekil 4. 6. Yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nun eyalet sınırları(Haldon 2007,s.66, harita 3.1)

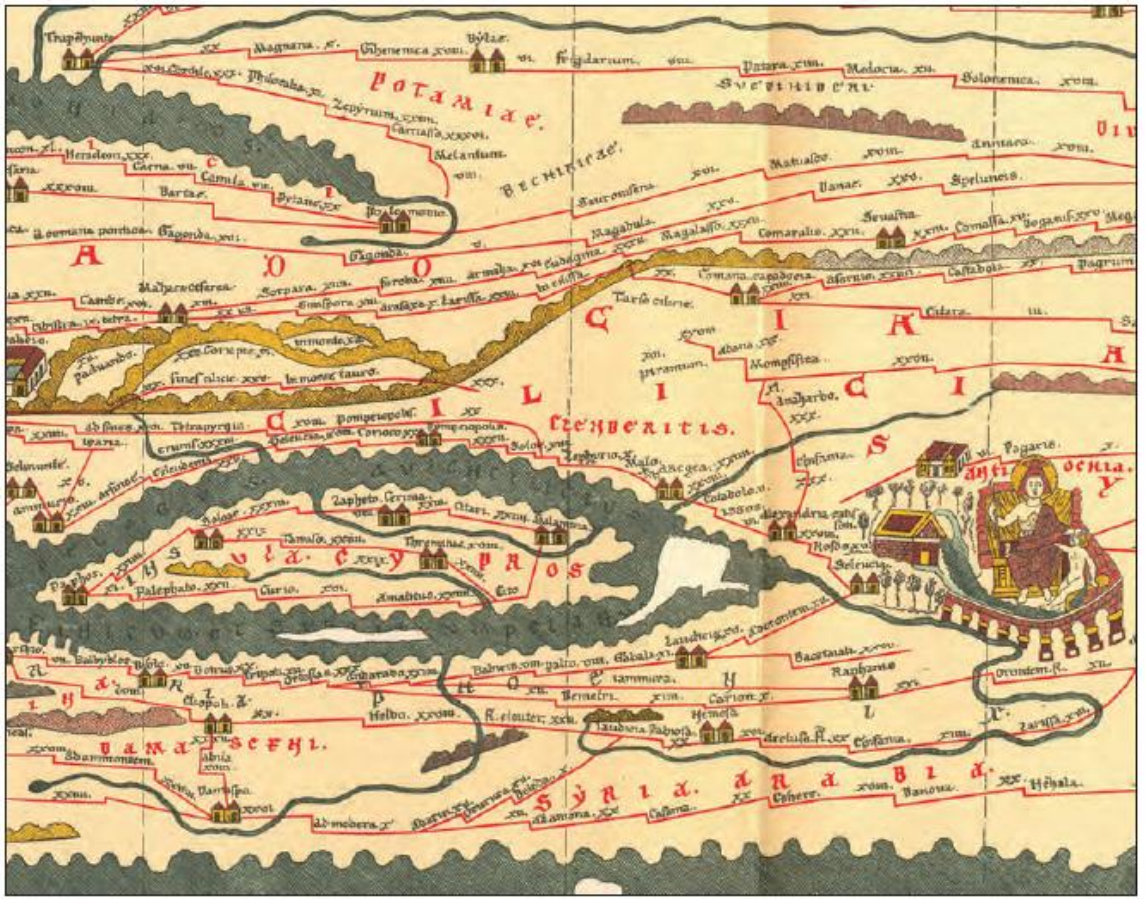
Şekil 5. Bizans İmparatorluğu'nda dini yönetim sınırları(Haldon 2007,s.92, harita 4.3)

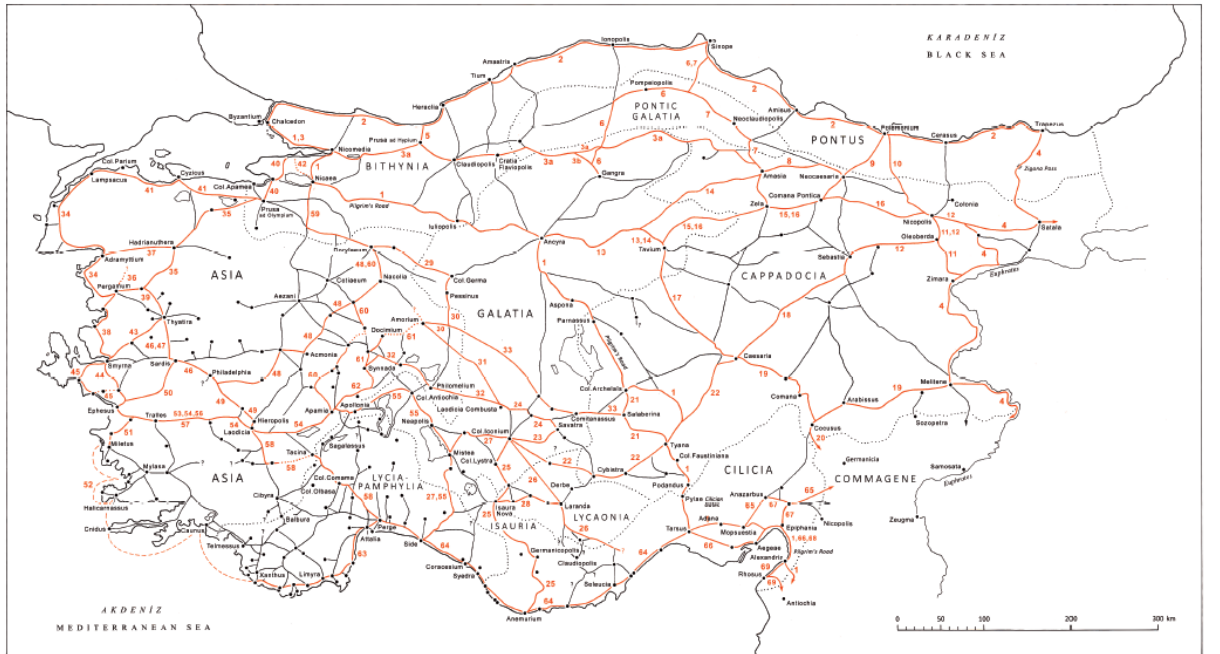
Şekil 6. 8.-10. Yüzyıllarda Arap egemenliği döneminde Ovalık Kilikya Bölgesinin kentlerini gösterir harita(Haldon 2007,s.179, harita 8.8)

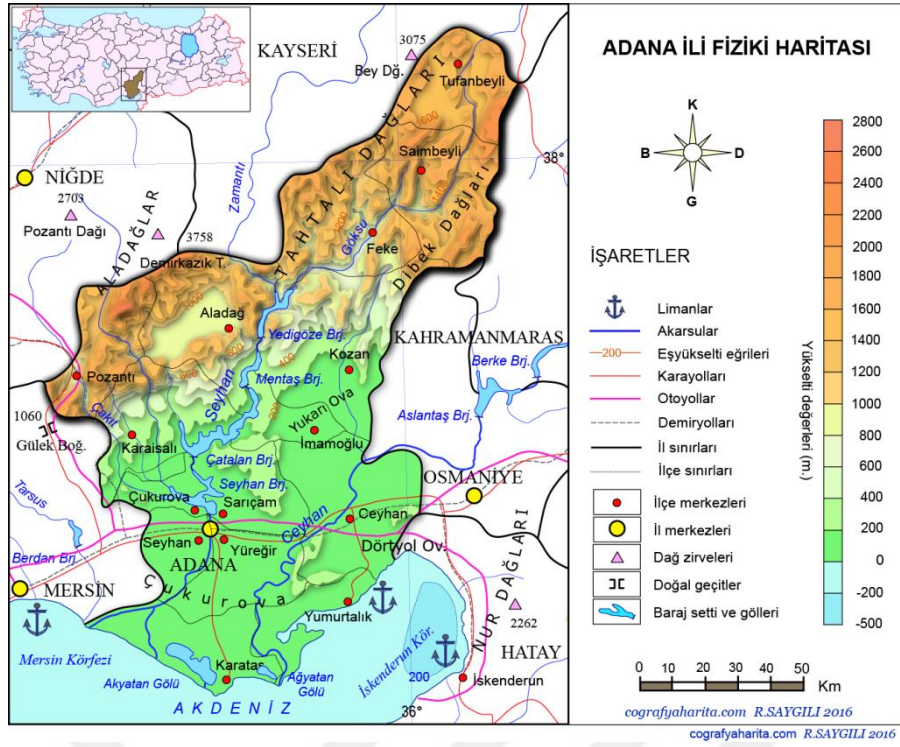
Şekil 7. El-Idrisi'nin *Kitāb Rujār* isimli eserinde (12.yy) bölgeyi gösteren harita ve yer isimlerini transkripsiyonu(Rutishauser 2020, s.59, Abb.3-12)

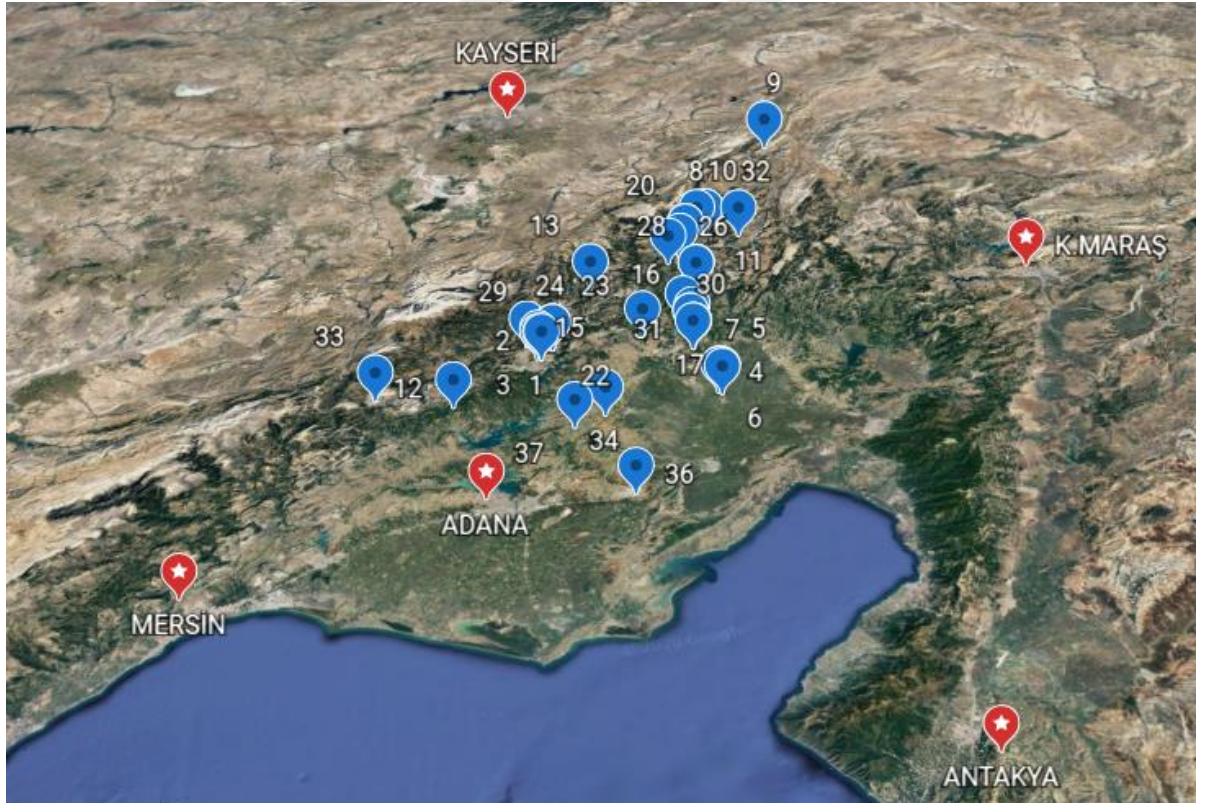
Şekil 8. Tabula Peutingerina haritasında bölgenin tasviri(French 2016,s.27, Map 5b)

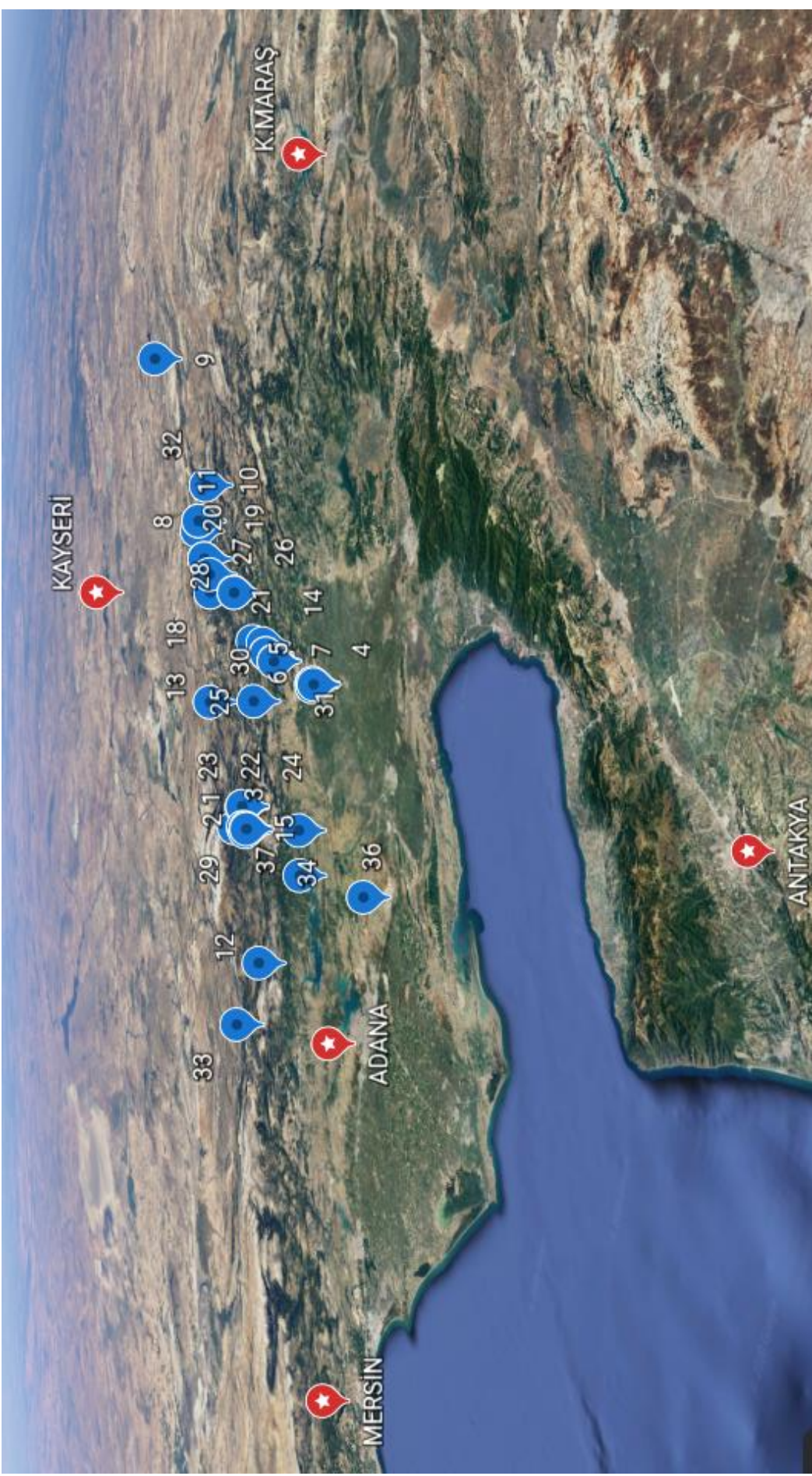
Şekil 9. Tabula Peutingerina haritasında belirtilen yol ağlarını gösterir harita(French 2016,s.86, Map 4)

Şekil 10. Adana Fiziki Haritası

Şekil 11. Tespit edilen kiliselerin konumunu gösterir uydu görüntüsü(kat.no ile birlikte)

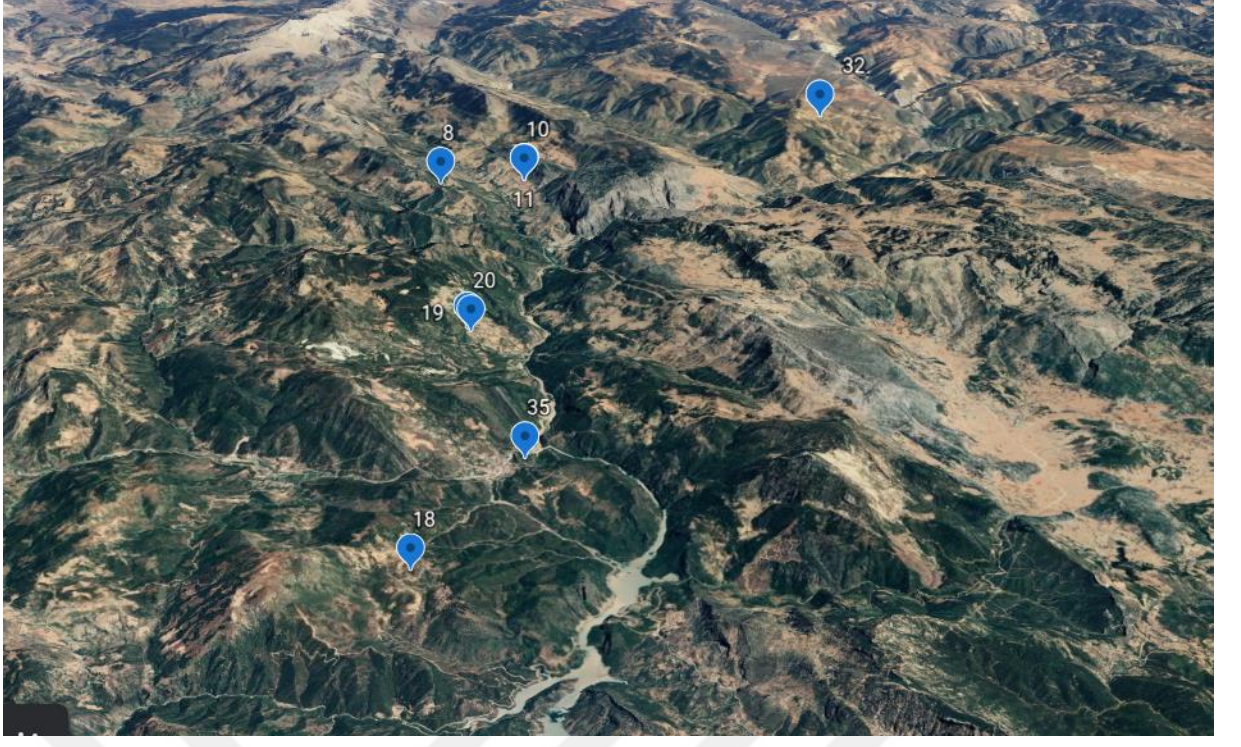
Şekil 12. Çalışma noktalarının konumunu gösterir geniş ölçekli 3D uydur görüntüsü(kat.no ile birlikte)

Şekil 13. Aladağ-Akören bölgesi kiliselerinin konumunu gösterir 3D uydu görüntüsü(kat.no ile birlikte)

Şekil 14. Anazarbos antik kentindeki kiliselerin konumunu gösterir 3D uydu görüntüsü(kat.no ile birlikte)

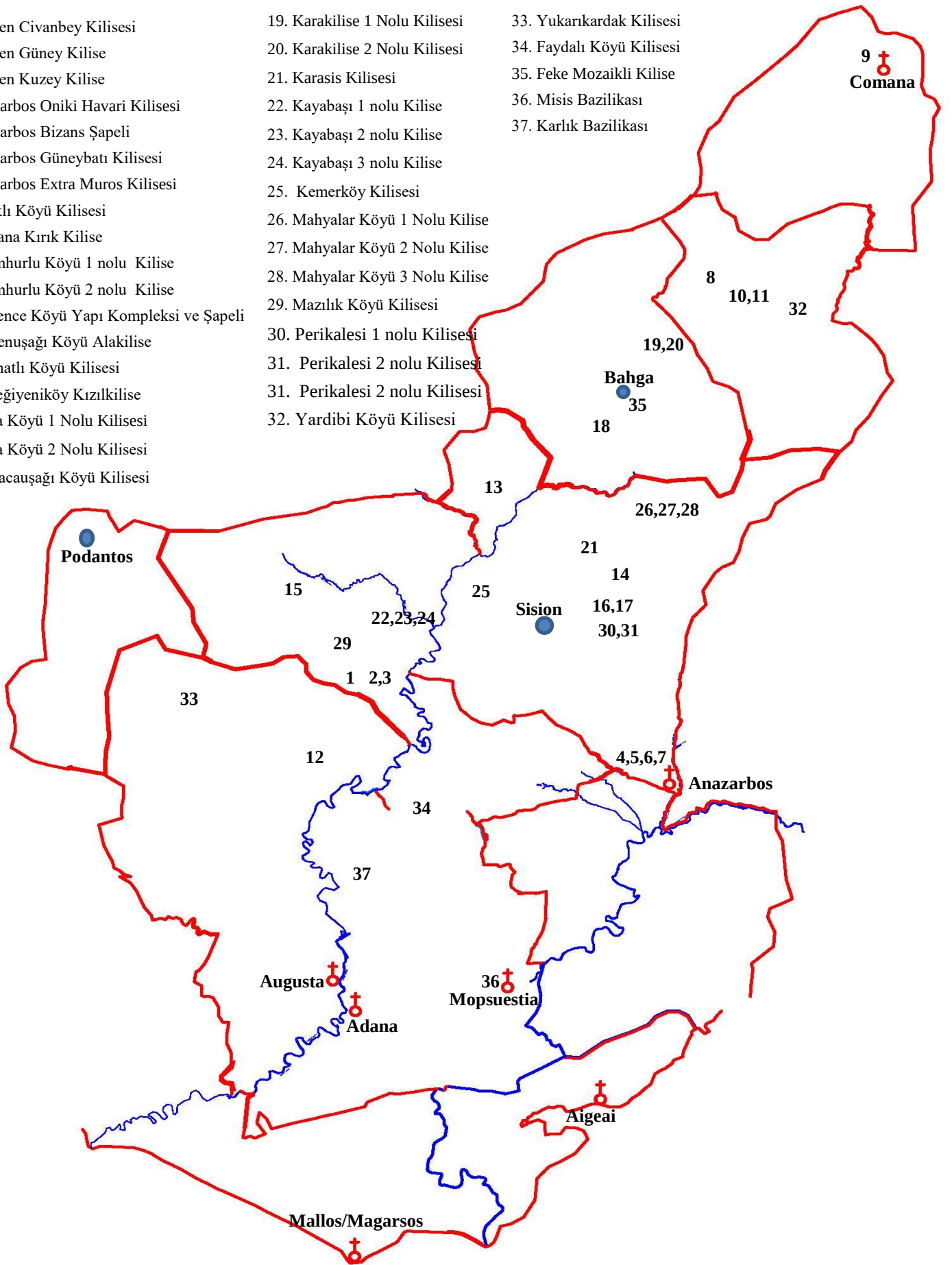

Şekil 15. Feke-Saimbeyli bölgesindeki kiliselerin konumunu gösterir 3D uydu görüntüsü(kat.no ile birlikte)

1. Akören Civanbey Kilisesi
2. Akören Güney Kilise
3. Akören Kuzey Kilise
4. Anazarbos Oniki Havari Kilisesi
5. Anazarbos Bizans Şapeli
6. Anazarbos Güneybatı Kilisesi
7. Anazarbos Extra Muros Kilisesi
8. Cıvıklı Köyü Kilisesi
9. Comana Kırık Kilise
10. Cumhurlu Köyü 1 nolu Kilise
11. Cumhurlu Köyü 2 nolu Kilise
12. Eğlence Köyü Yapı Kompleksi ve Şapeli
13. Ergenuşağı Köyü Alakilise
14. Ferhatlı Köyü Kilisesi
15. Gireğiyeşik Köyü Kızılkilise
16. Ilıca Köyü 1 Nolu Kilisesi
17. Ilıca Köyü 2 Nolu Kilisesi
18. Karacaşağı Köyü Kilisesi

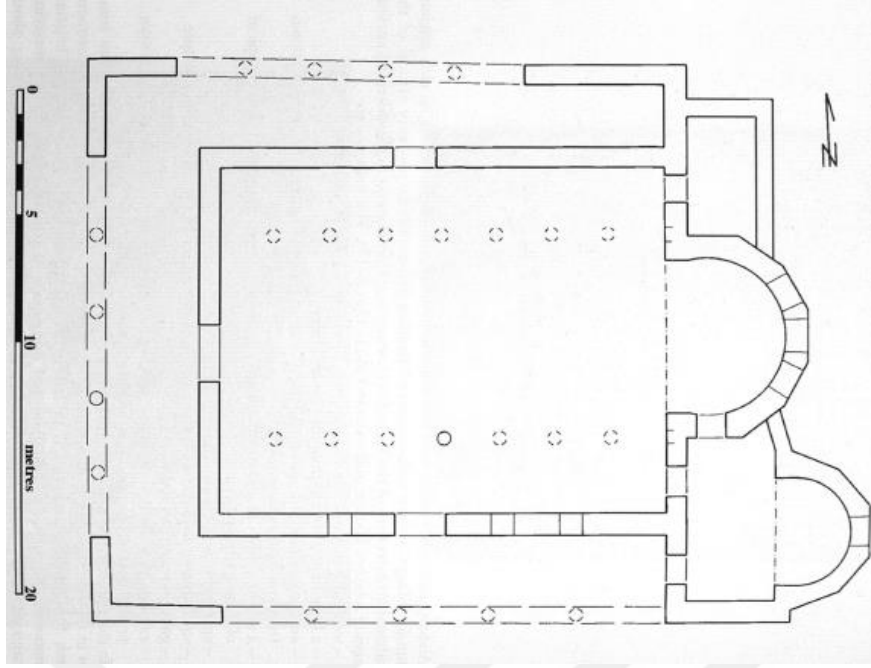
19. Karakilise 1 Nolu Kilisesi
20. Karakilise 2 Nolu Kilisesi
21. Karasis Kilisesi
22. Kayabaşı 1 nolu Kilise
23. Kayabaşı 2 nolu Kilise
24. Kayabaşı 3 nolu Kilise
25. Kemerköy Kilisesi
26. Mahyalar Köyü 1 Nolu Kilise
27. Mahyalar Köyü 2 Nolu Kilise
28. Mahyalar Köyü 3 Nolu Kilise
29. Mazılık Köyü Kilisesi
30. Perikalesi 1 nolu Kilisesi
31. Perikalesi 2 nolu Kilisesi
31. Perikalesi 2 nolu Kilisesi
32. Yardibi Köyü Kilisesi

33. Yukarıkardak Kilisesi
34. Faydalı Köyü Kilisesi
35. Feke Mozaikli Kilise
36. Misis Bazilikası
37. Karlık Bazilikası

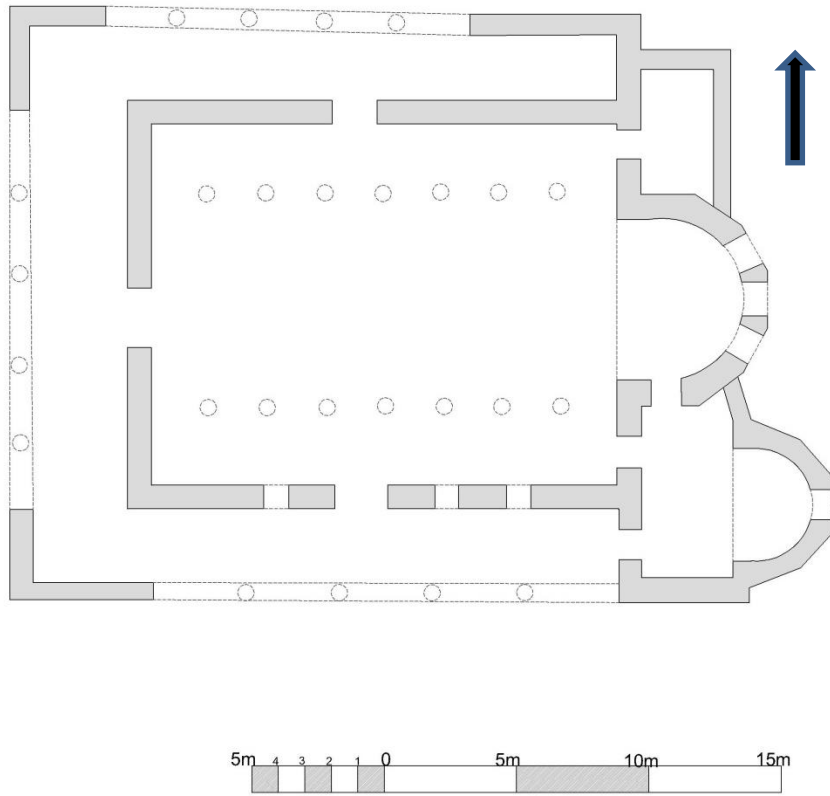

Şekil 16. Adana Bizans Kiliselerinin dağılımını gösterir harita

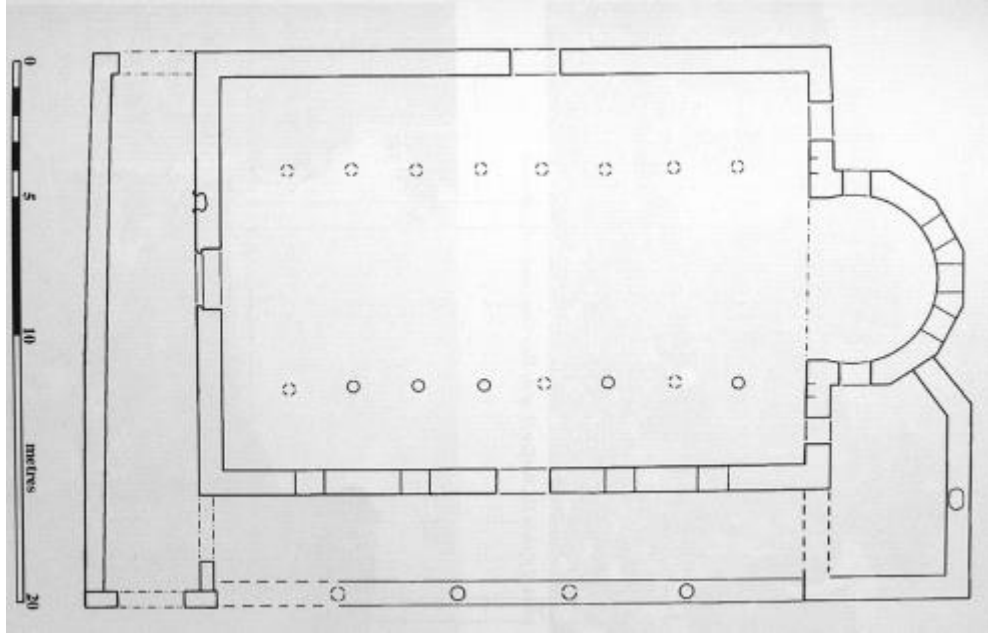
EK-3:ÇİZİMLER

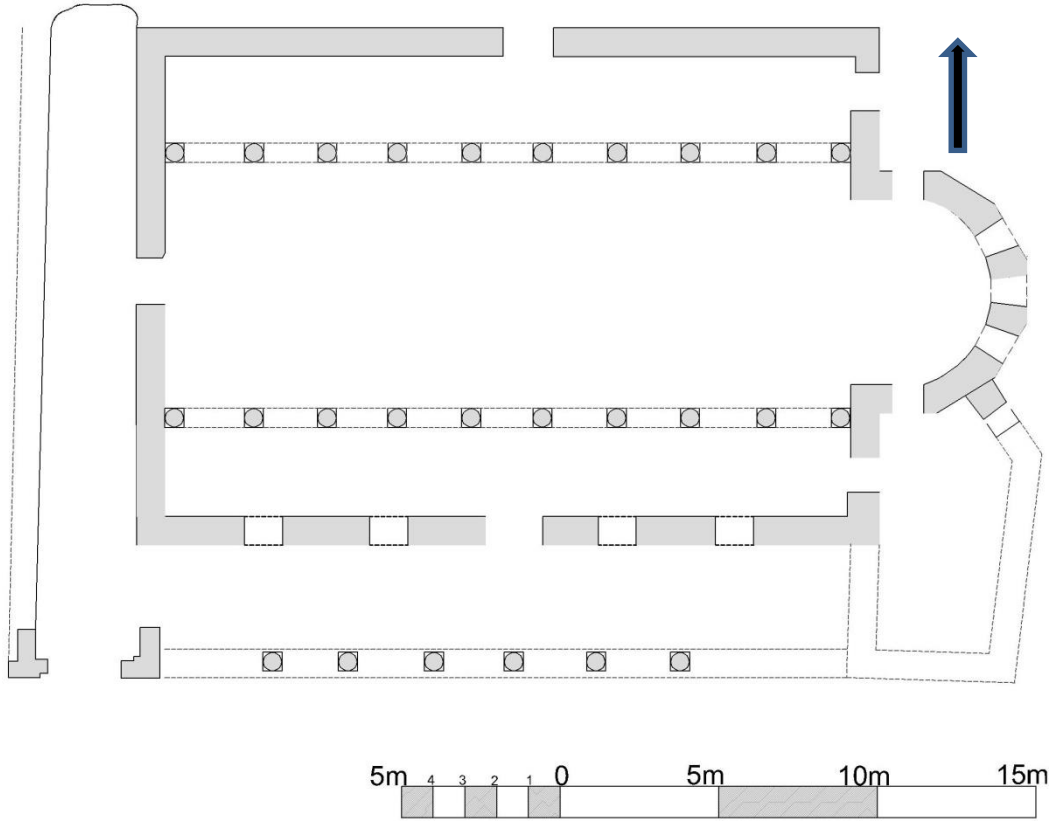
Çizim 1. Akören Civanbey Kilisesi (Hellenkemper 1994,s.226 fig.14)

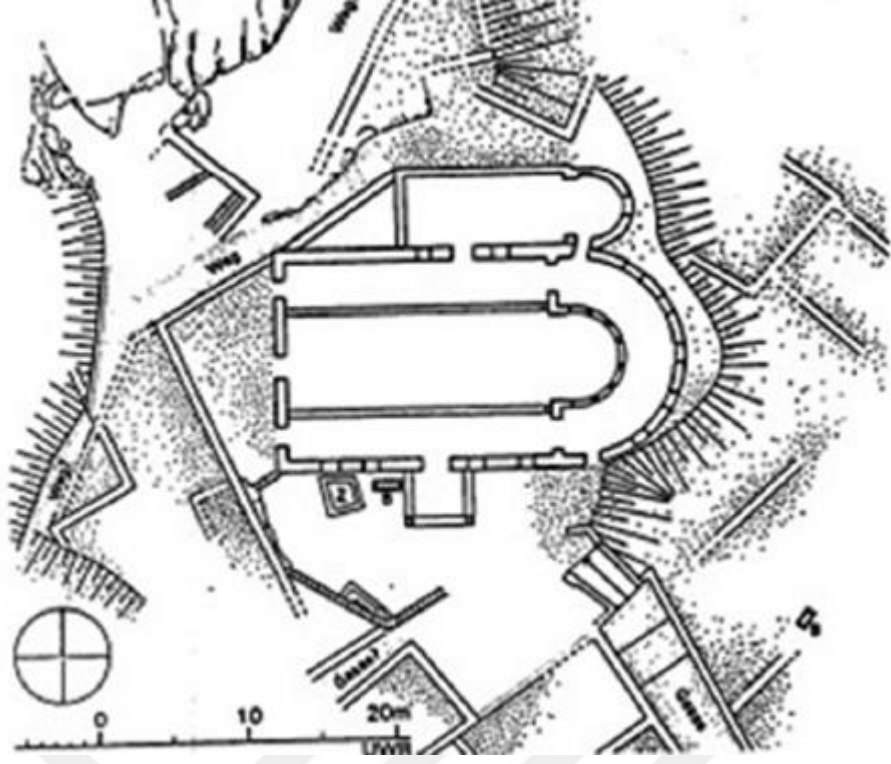
Çizim 2. Akören Civanbey Kilisesi plan restitüsyonu (Hellenkemper'den işleyen:Mimar I.Palalıoğlu)

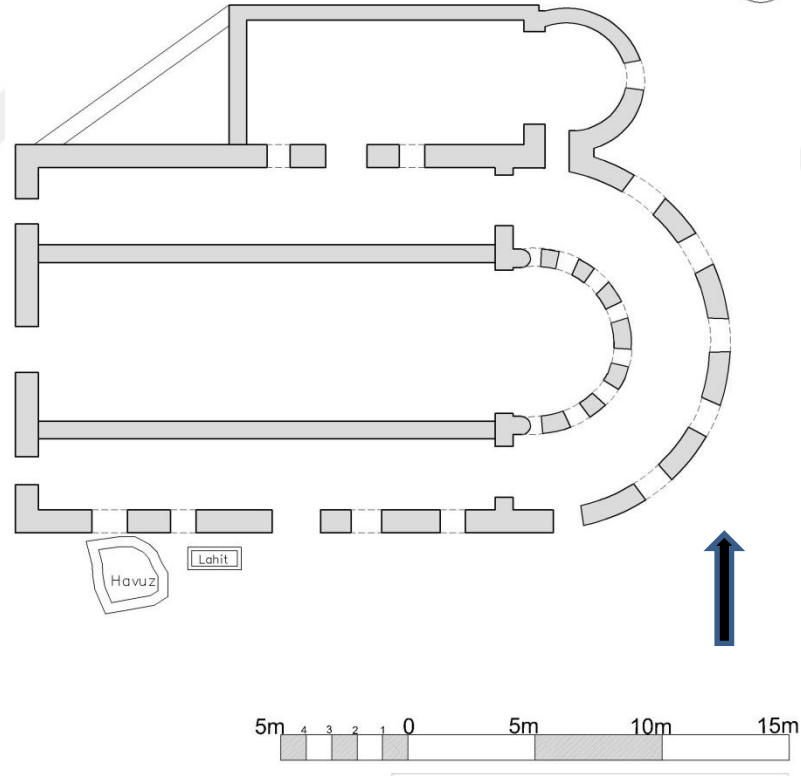
Çizim 3. Akören Güney Kilisesi (Hellenkemper 1994,s.229 fig.18)

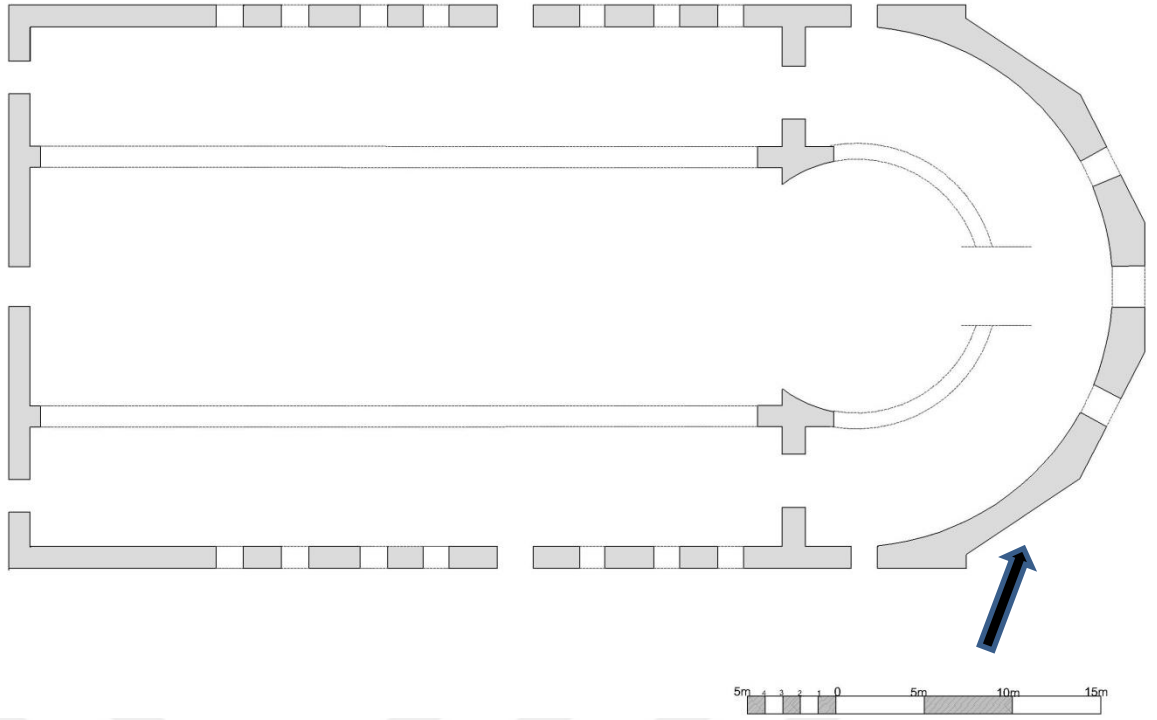
Çizim 4. Akören Güney Kilisesi plan restitüsyonu (Hellenkemper’den işleyen: Mimar I.Palalıoğlu)

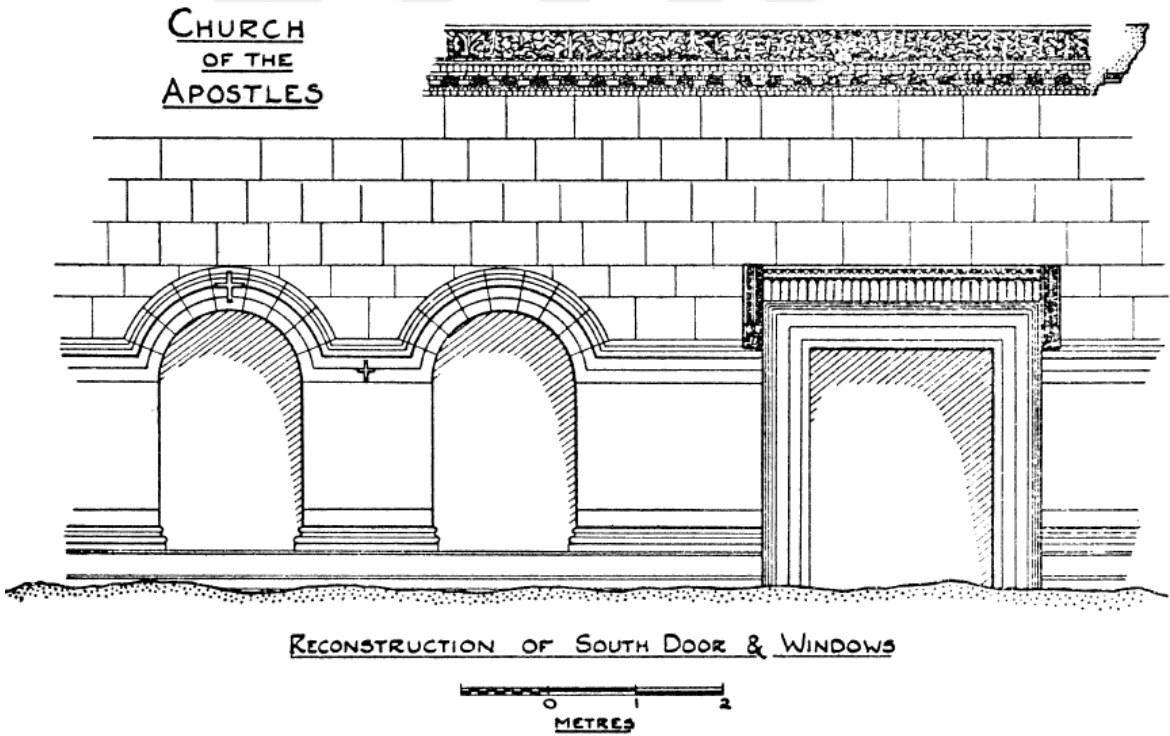
Çizim 5. Akören Kuzey Kilisesi (Mietke 1999, Levha 68, fig.23)

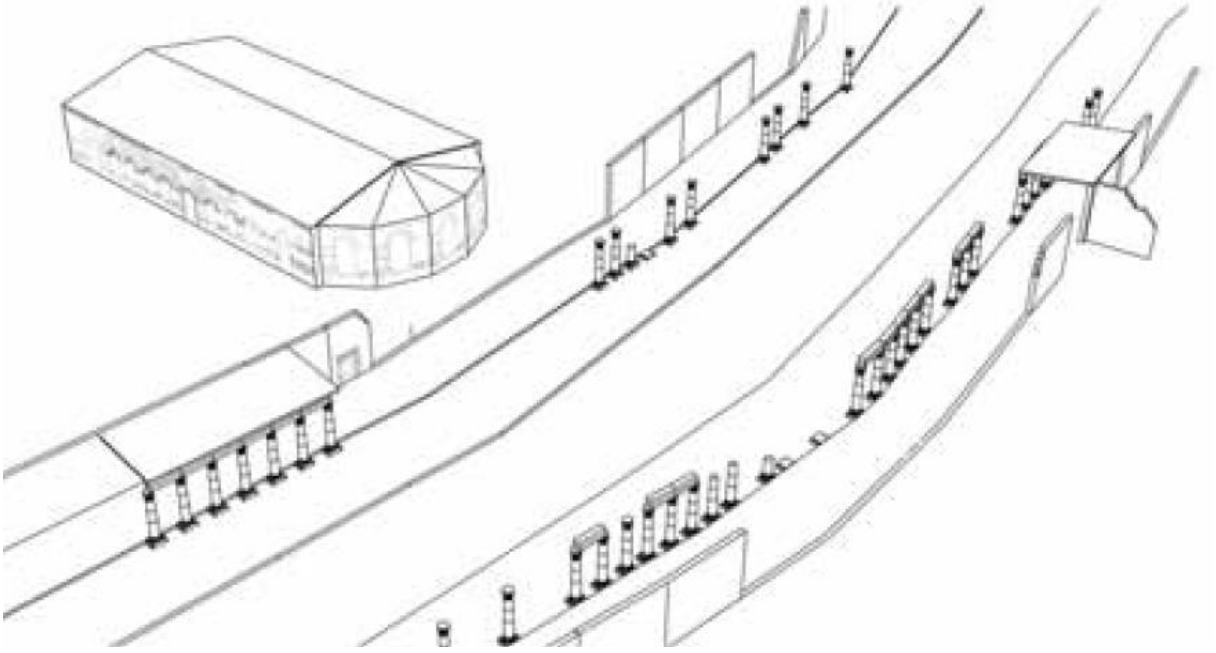
Çizim 6. Akören Kuzey Kilisesi plan restitüsyonu (Mietke ve Hellenkemper'den kısmen işleyen: Mimar I. Palalıoğlu)

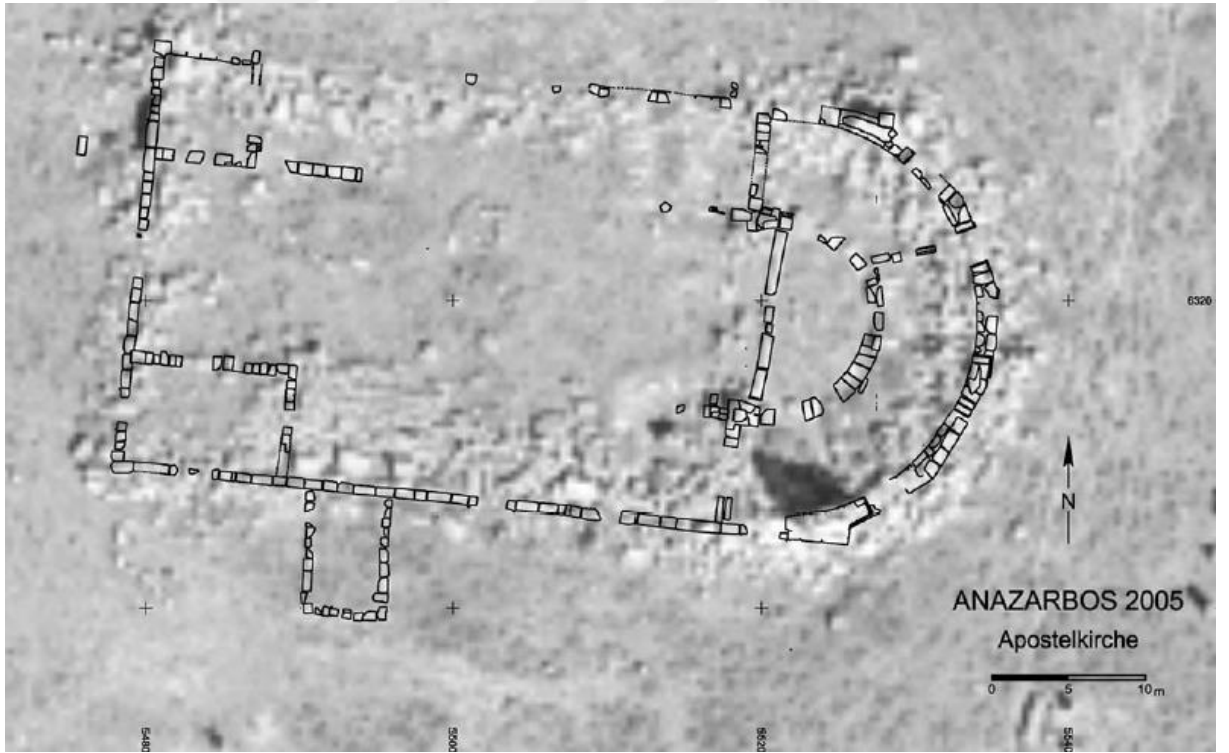
Çizim 7. Anazarbos Oniki Havari Kilisesi plan restitüsyonu (Gough'tan işleyen: Mimar I. Palalıoğlu)

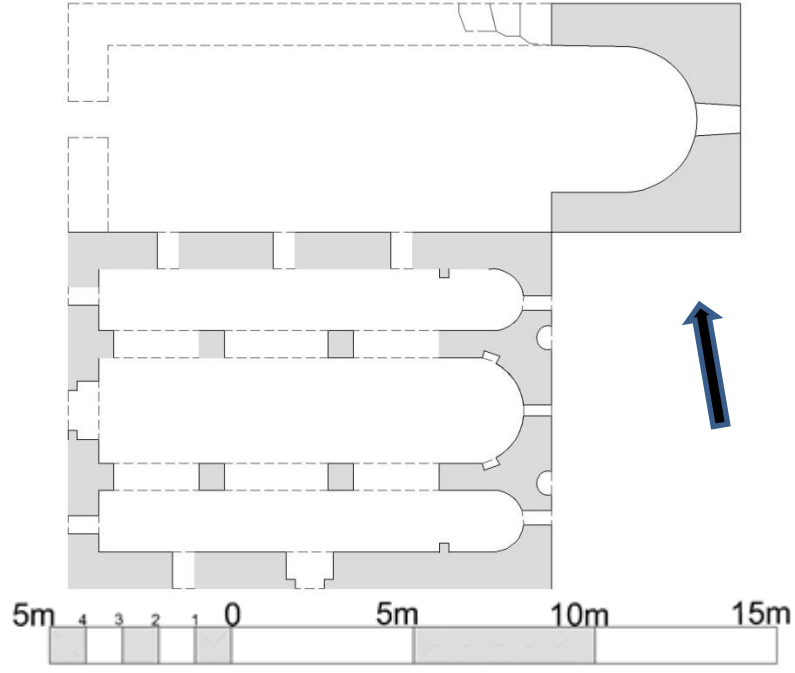
Çizim 8. Anazarbos Oniki Havari Kilisesi Güney cephe kısmı restitüsyonu (Gough 1952,s.117 fig.8)

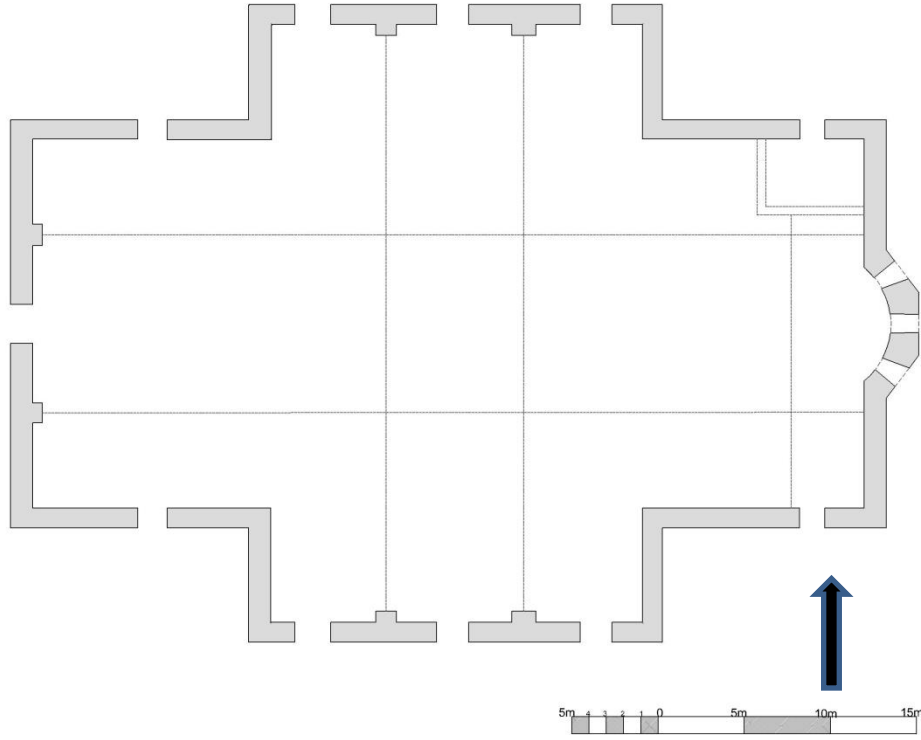
Çizim 9. Anazarbos Oniki Havari Kilisesi ve *Cardo Maximus* ilişkisine dair restitüsyon (Posamentir 2008,s.18, Abb.20)

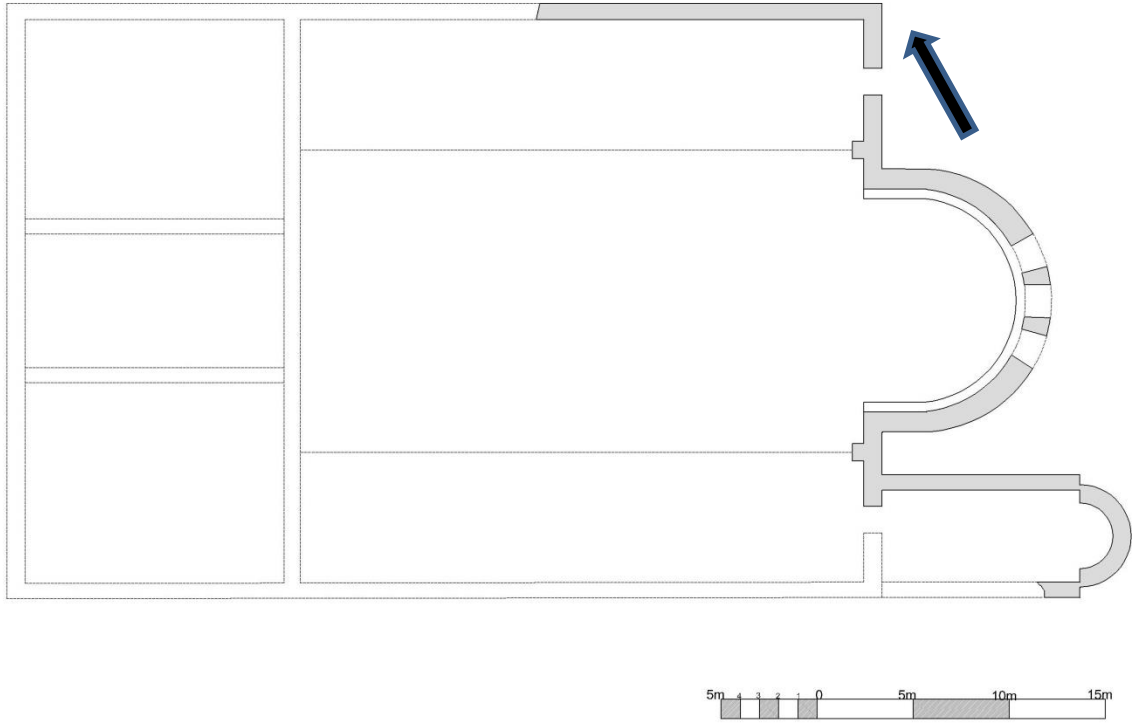
Çizim 10. Anazarbos Oniki Havari Kilisesi ortofoto görüntüsü (Posamentir- Sayar 2006,s.334,Abb.18)

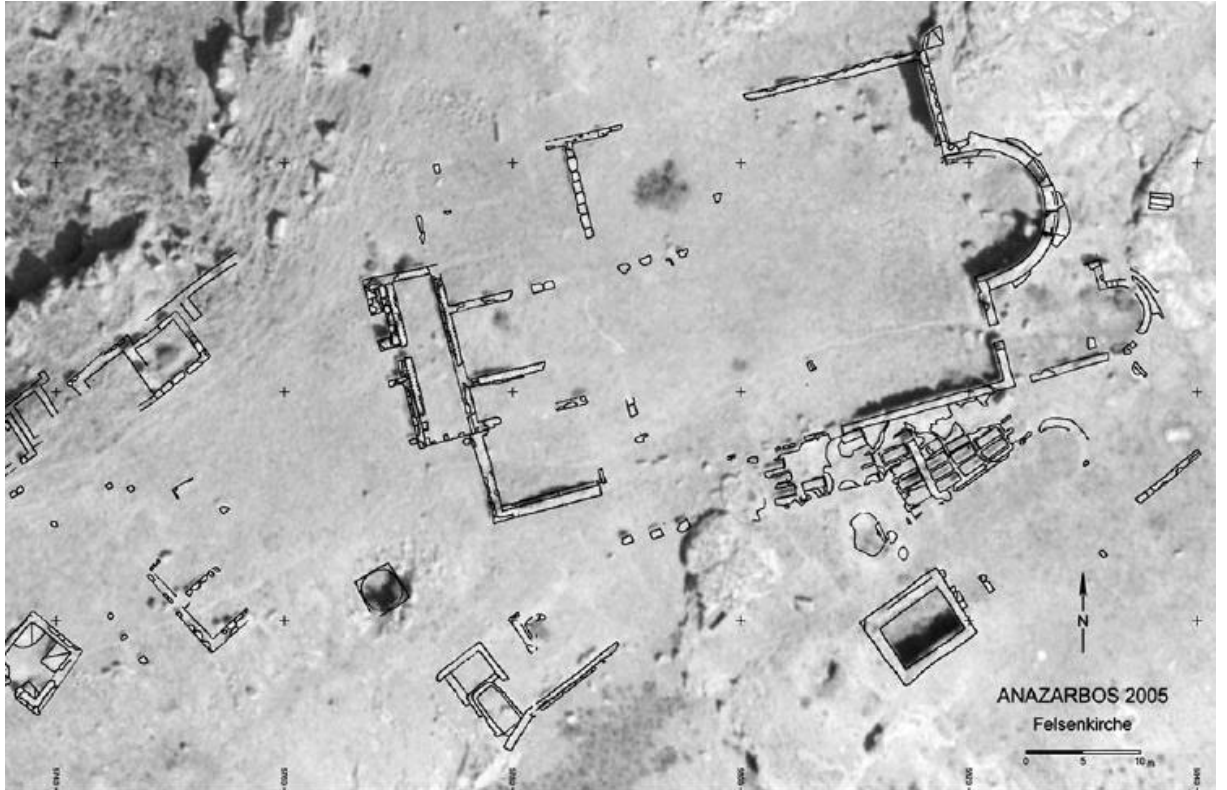
Çizim 11: Anazarbos Bizans Şapeli rölöve planı (Edwards'tan kısmen işleyen ve çizen:Mimar I.Palalıoğlu)

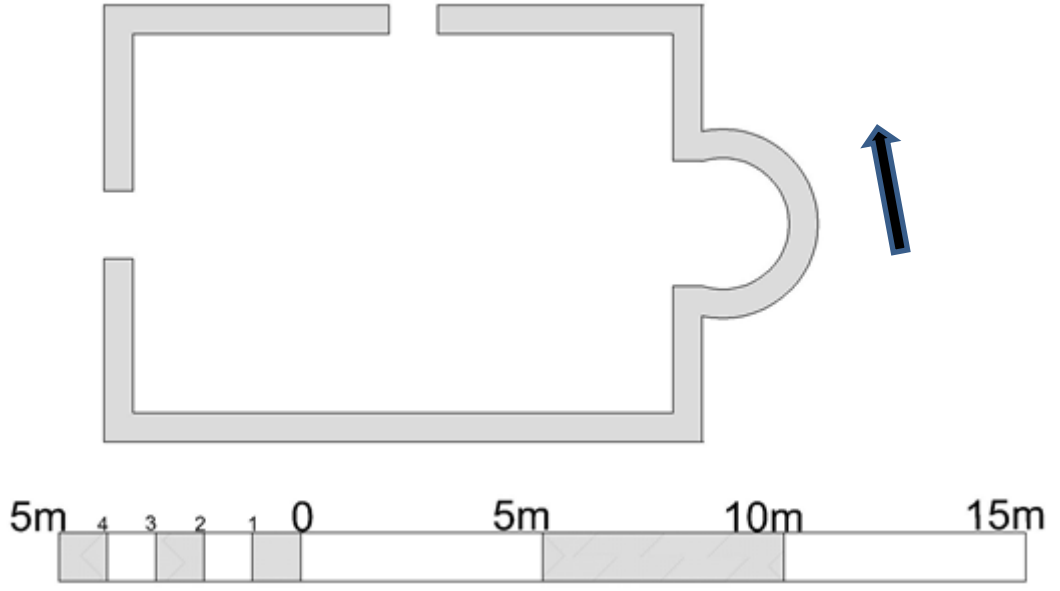
Çizim 12. Anazarbos Güneybatı Kilisesi plan restitüsyonu (Gough'tan işleyen: Mimar I. Palalıoğlu)

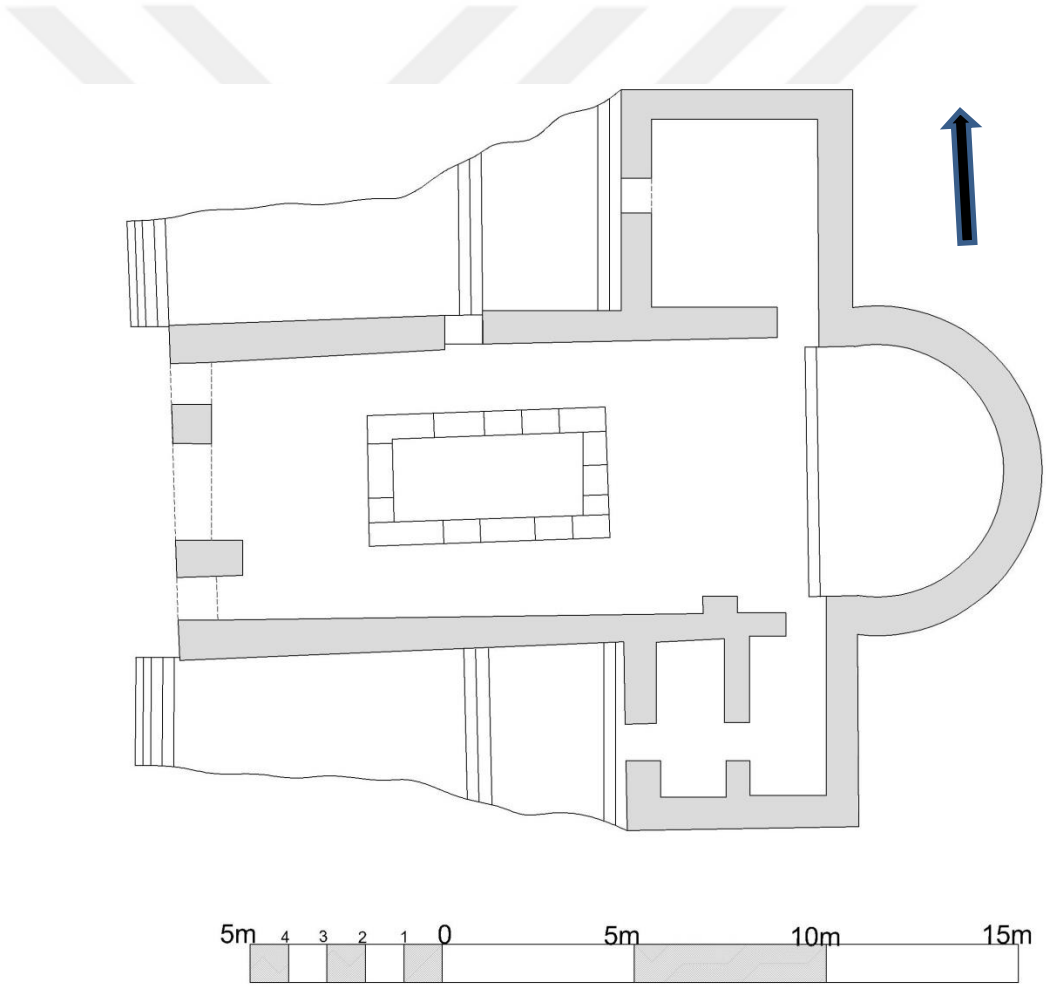
Çizim 13. Anazarbos Kayaoyma Kilise rölöve planı (Gough'tan işleyen: Mimar I.Palalıoğlu)

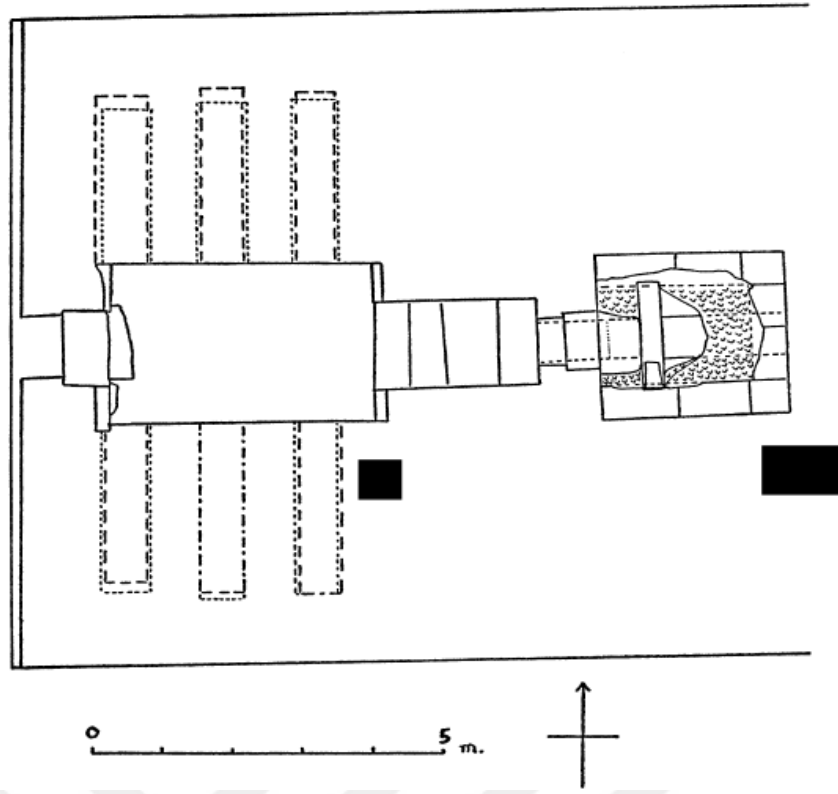
Çizim 14. Anazarbos Kayaoyma Kilise ve yakın çevresinin ortofoto görüntüsü (Posamentir-Sayar 2006, s.336, Abb.21)

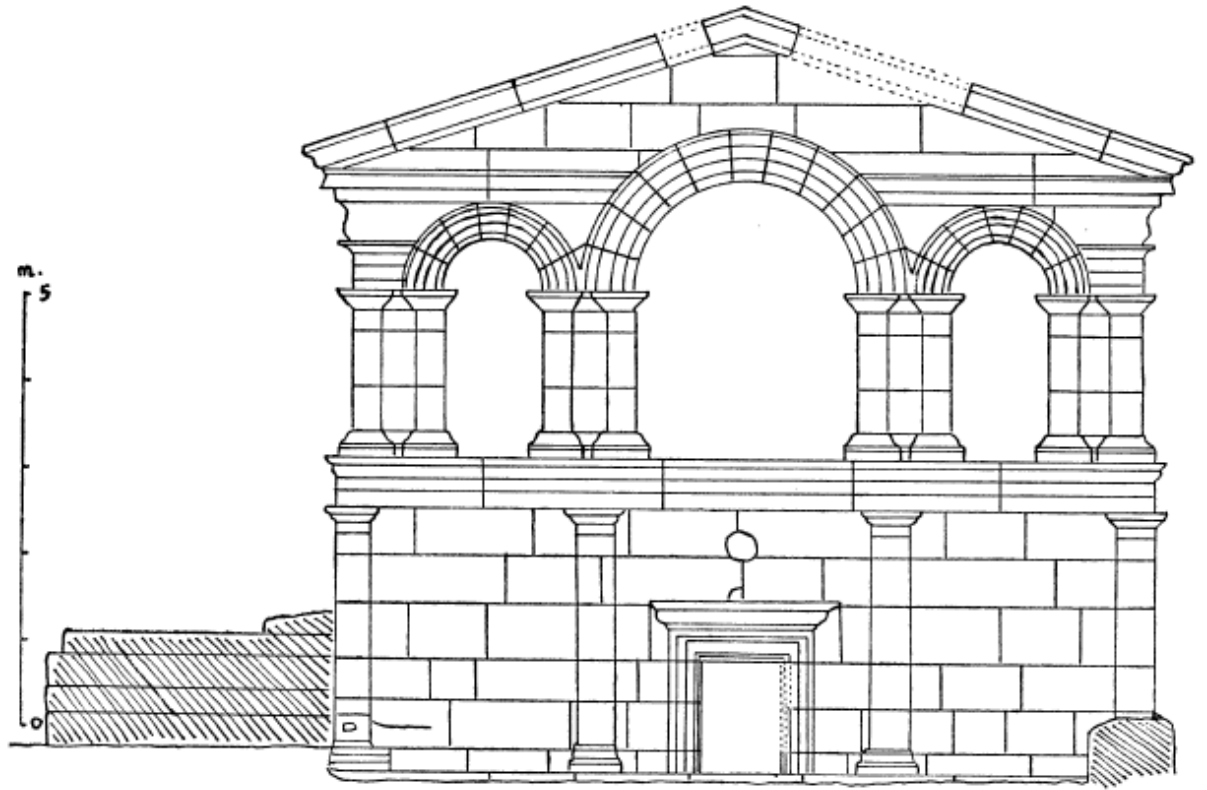
Çizim 15. Cıvıklı Köyü Kilisesi plan restitüsyonu (Çizen: Mimar I.Palalıoğlu)

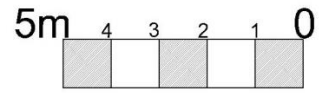
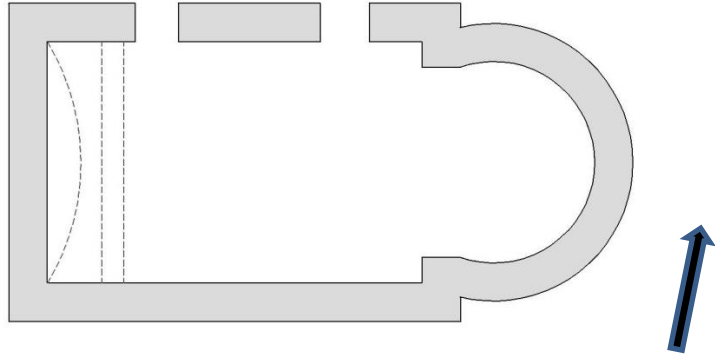
Çizim 16. Comana Kırıkkilise plan restitüsyonu (Harper-Bayburtluoğlu'ndan işleyerek çizen: Mimar I.Palalıoğlu)

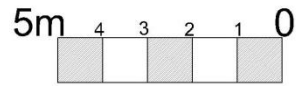
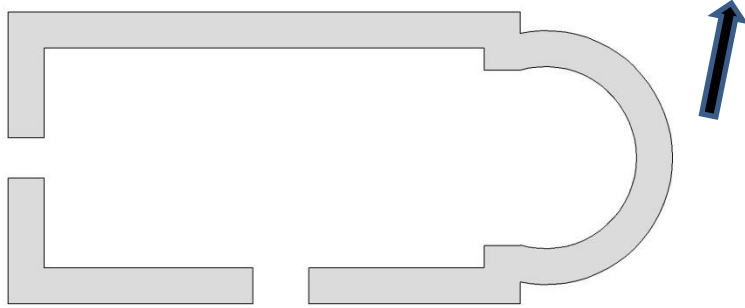
Çizim 17. Comana Kırıkkilise alt kat planı (Harper-Bayburtluoğlu 1967,s.152,fig.3)

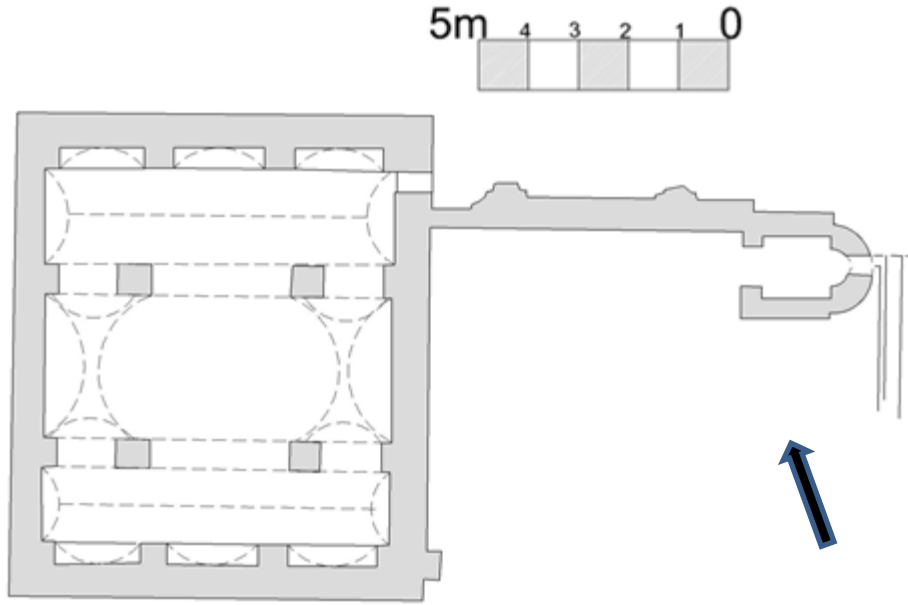
Çizim 18. Comana Kırıkkilise batı cephesi çizimi (Harper-Bayburtluoğlu 1967,s.153,fig.4)

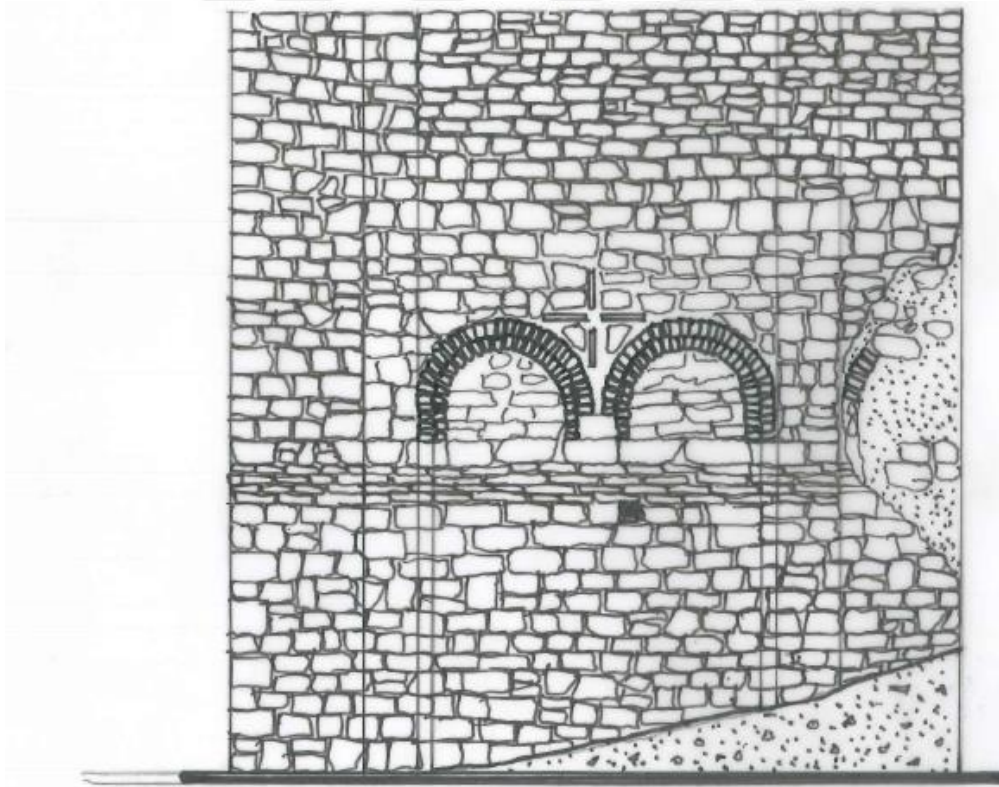
Çizim 19. Cumhuri Kuyu 1. nolu Kilise rölöve planı(Çizen: Mimar I.Palalıoğlu)

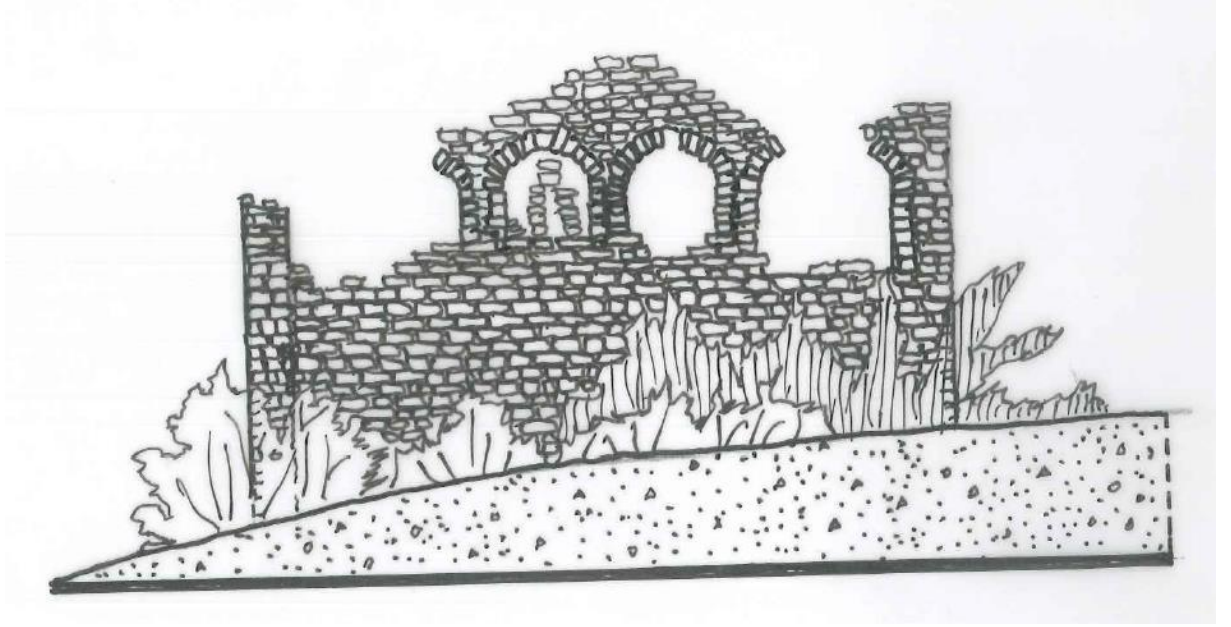
Çizim 20. Cumhuri Kuyu 2. nolu Kilise rölöve planı (Çizen: Mimar I.Palalıoğlu)

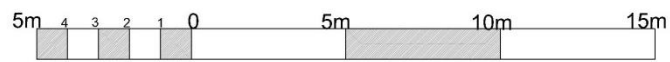
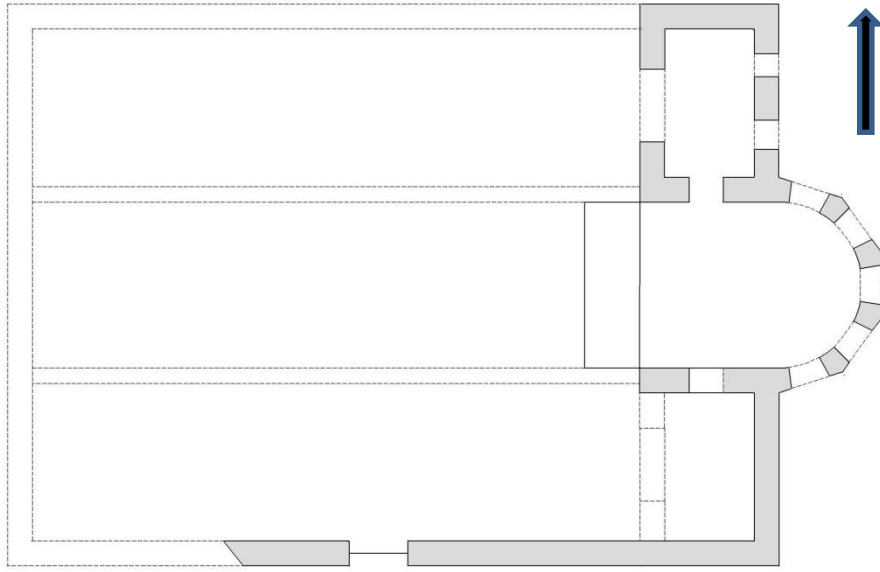
Çizim 21. Eğlence Köyü Yapı Kompleksi ve Şapeli rölöve planı (Çizen: Teknik Ressam M.Çetgin- Mimar I.Palalıoğlu)

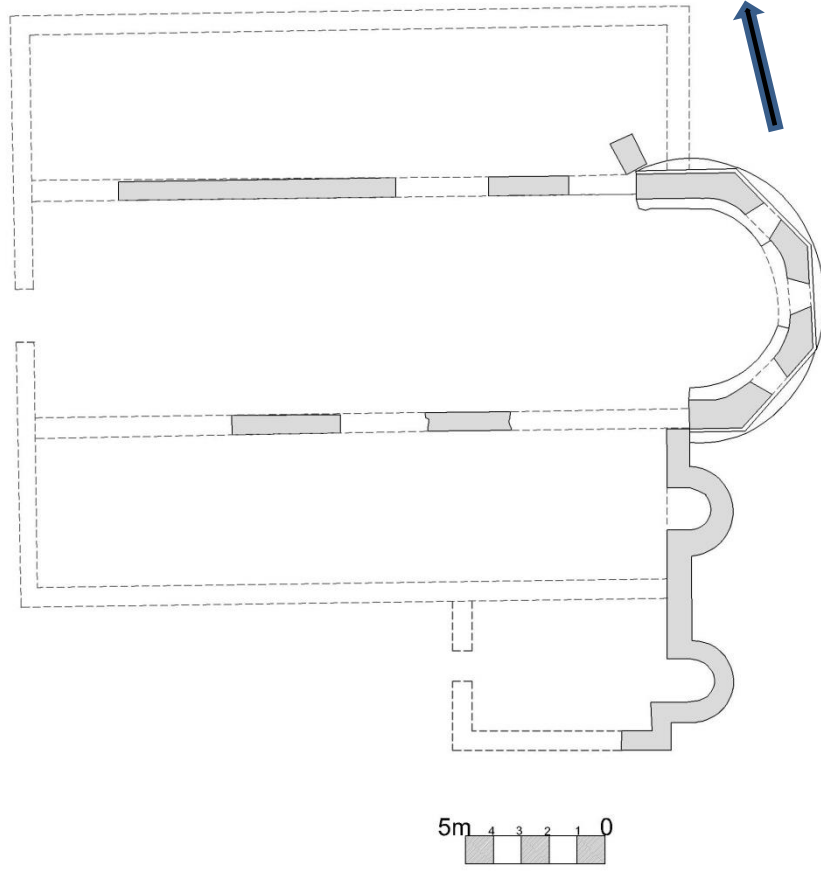
Çizim 22. Eğlence Köyü Yapı Kompleksi ve Şapeli kuzey cephe detayı (Çizen: Teknik Ressam M.Çetgin)

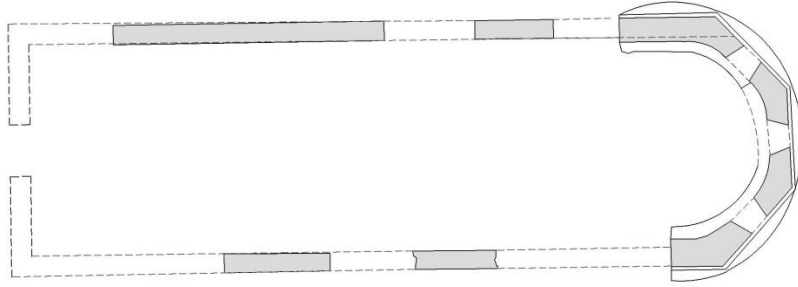
Çizim 23. Eğlence Köyü Yapı Kompleksi ve Şapeli batı cephesi (Çizen: Teknik Ressam M.Çetgin)

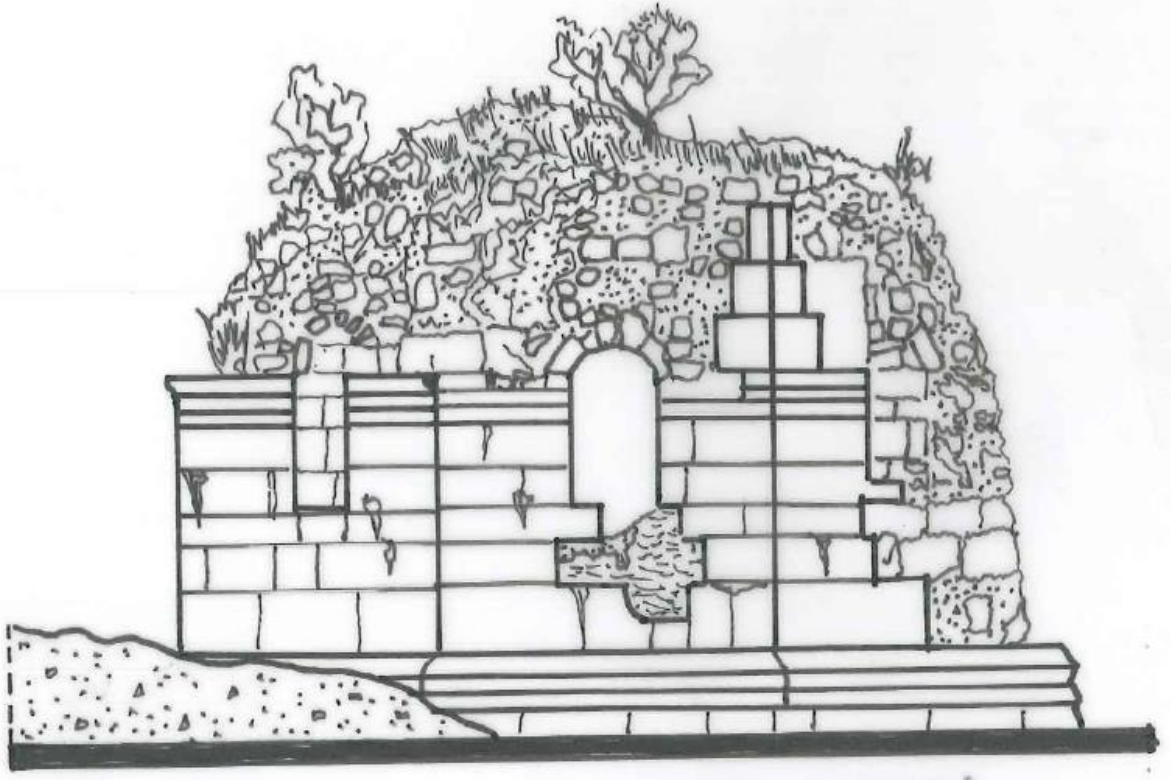
Çizim 24. Ergenuşağı Alakilise rölöve planı (Çizen: Mimar I.Palalıoğlu)

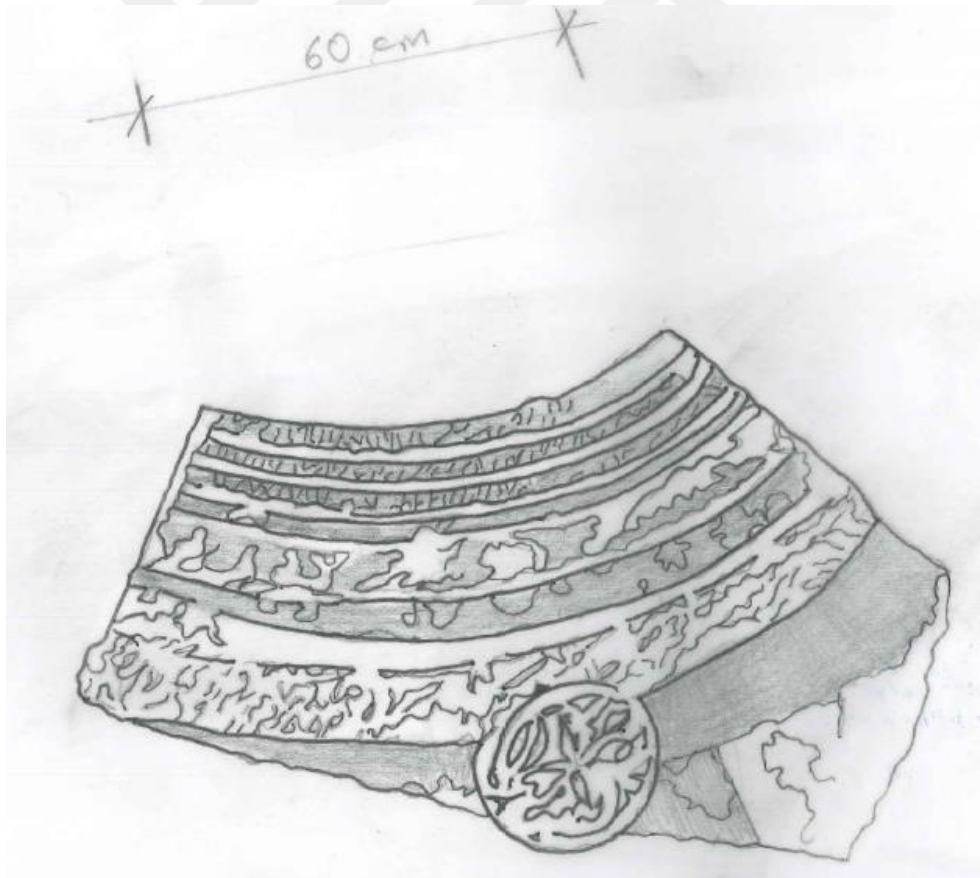
Çizim 25. Ferhatlı Köyü Kilisesi 1. Evresi rölöve planı (Çizen: Teknik Ressam M.Çetgin- Mimar I.Palalıoğlu)

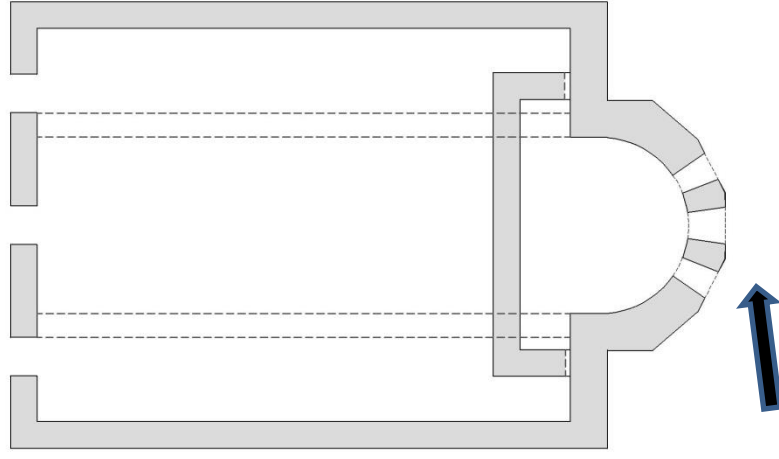
Çizim 26. Ferhatlı Köyü Kilisesi 2. Evresi rölöve planı (Çizen: Teknik Ressam M.Çetgin- Mimar I.Palalıoğlu)

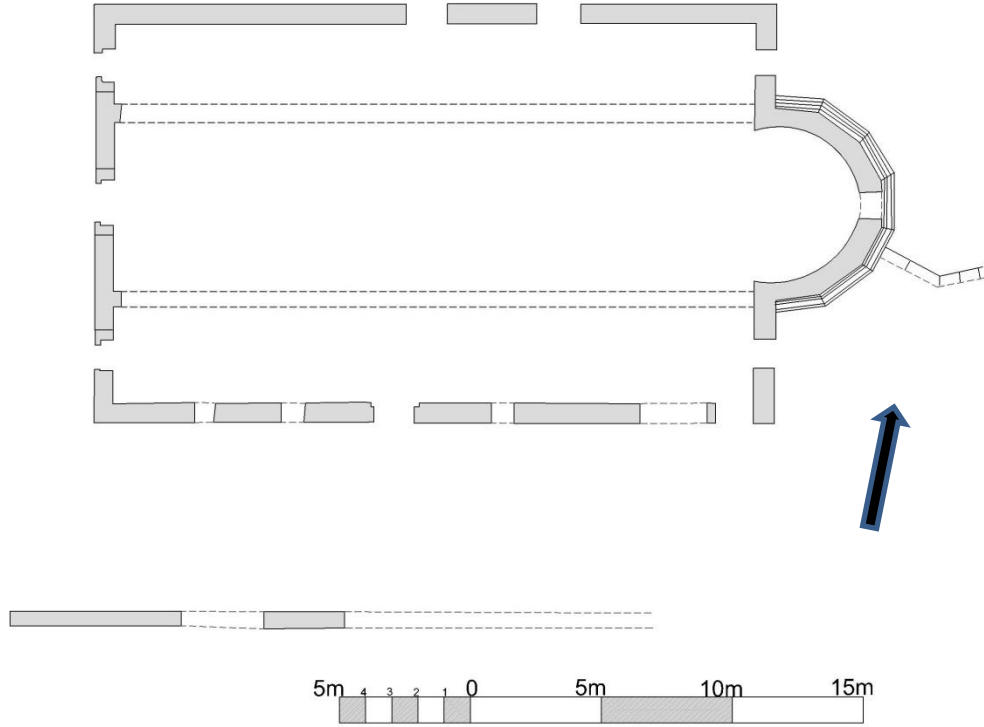
Çizim 27. Ferhatlı Köyü kilisesi apsis cephesi (Çizen: Teknik Ressam M.Çetgin)

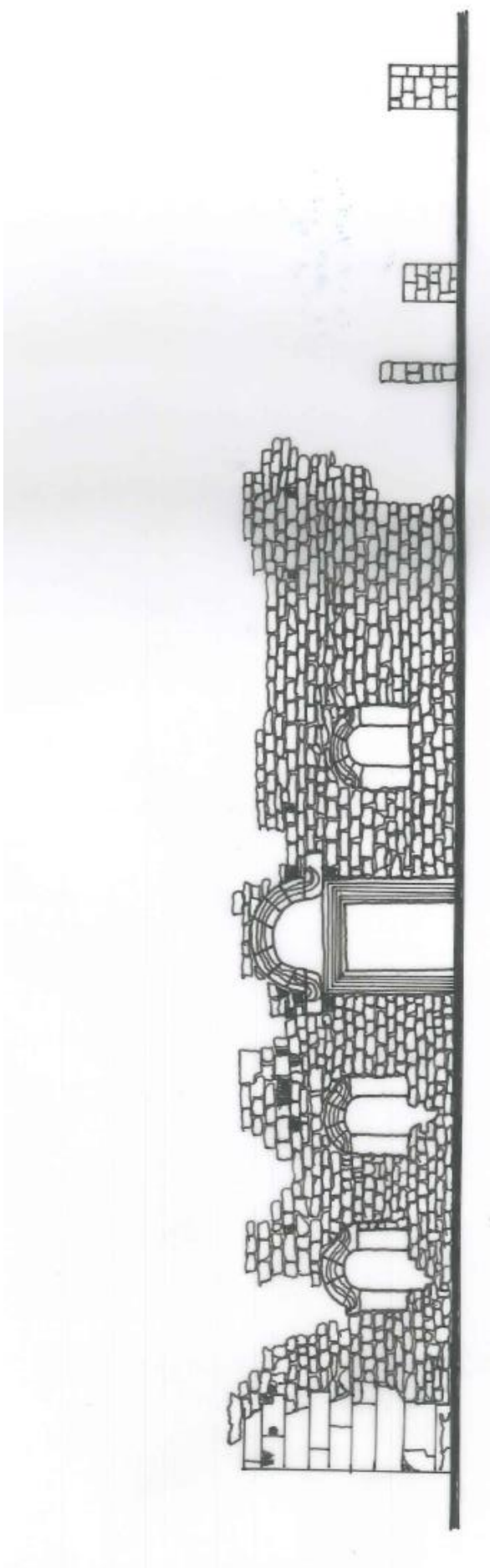
Çizim 28. Ferhatlı Köyü kilisesi bezemeli kemer bloğu (Çizen: Teknik Ressam M.Çetgin)

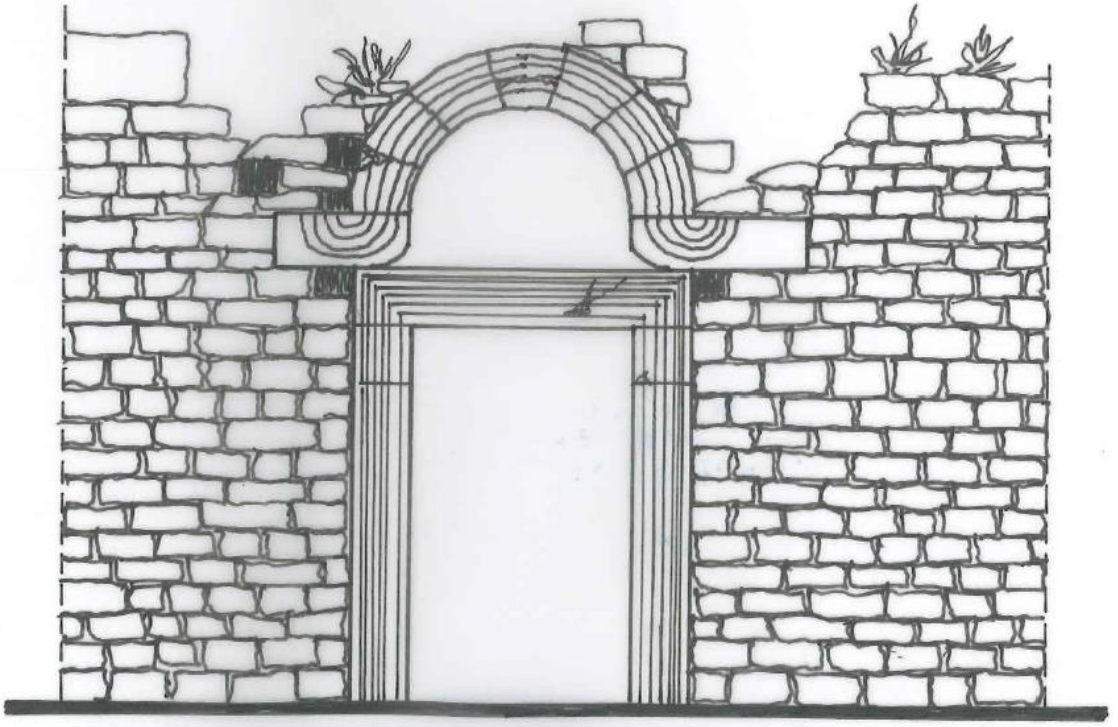
Çizim 29. Gireğiyeniköy Kızılkilise plan restitüsyonu (Çizen: Mimar I.Palalıoğlu)

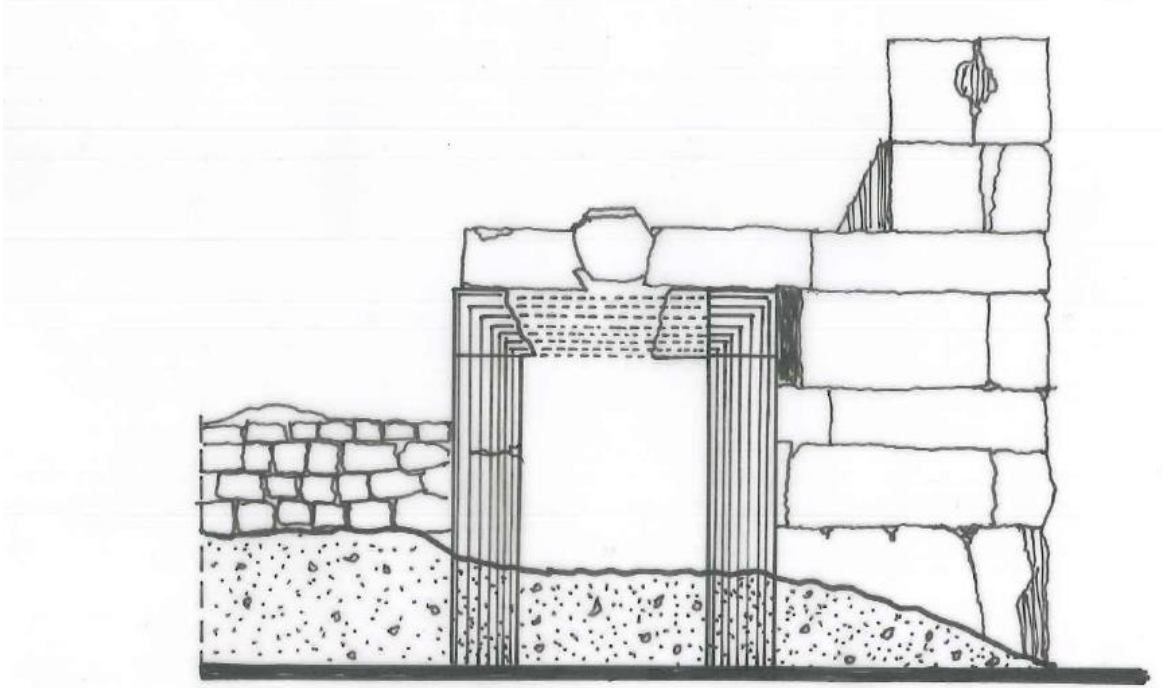
Çizim 30. Ilıca Köyü 1. nolu Kilisesi rölöve planı (Çizen: Teknik Ressam M.Çetgin-Mimar I.Palalıoğlu)

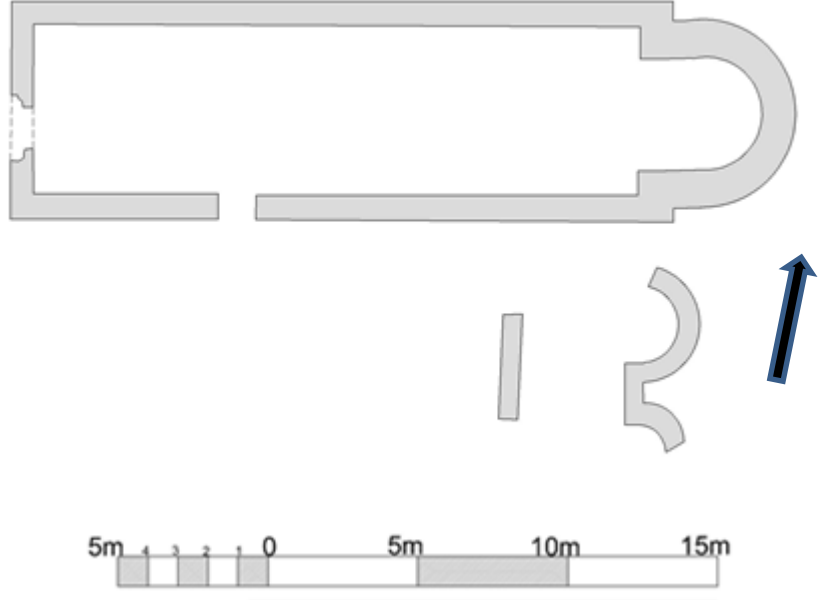
Çizim 31. Ilıca 1 nolu kilisesi güney cephesi (Çizen: Teknik Ressam
M.Çetgin)

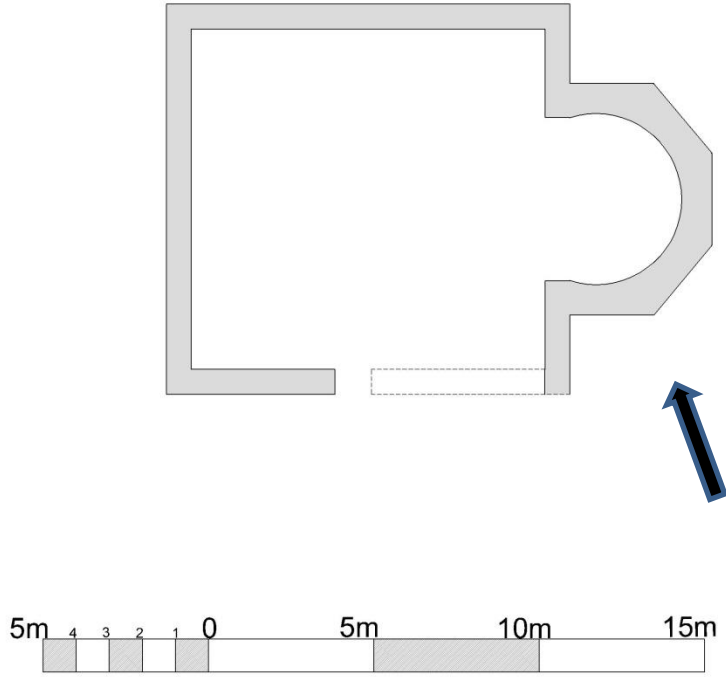
Çizim 32. Ilıca 1. nolu kilisesi güney kapı detayı (Çizen: Teknik Ressam M.Çetgin)

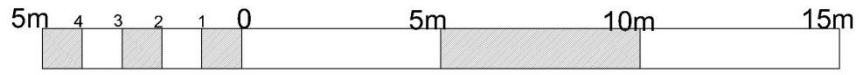
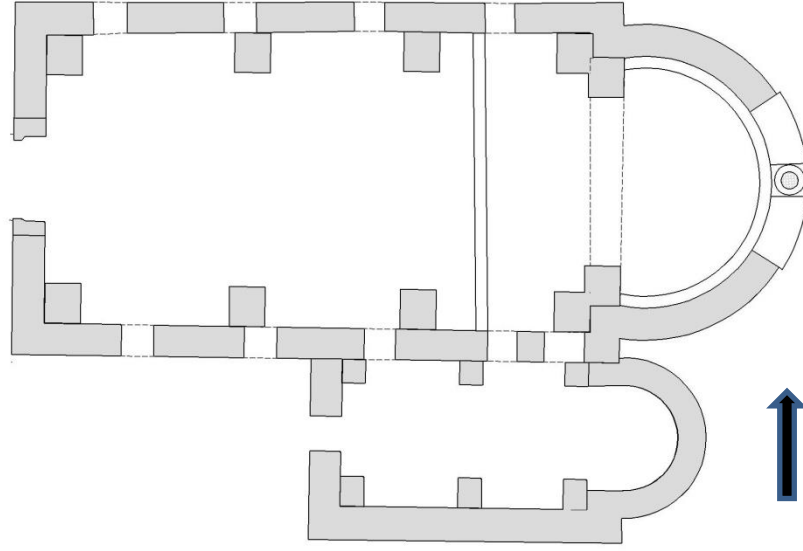
Çizim 33. Ilıca 1. nolu kilisesi batı kapı detayı (Çizen: Teknik Ressam M.Çetgin)

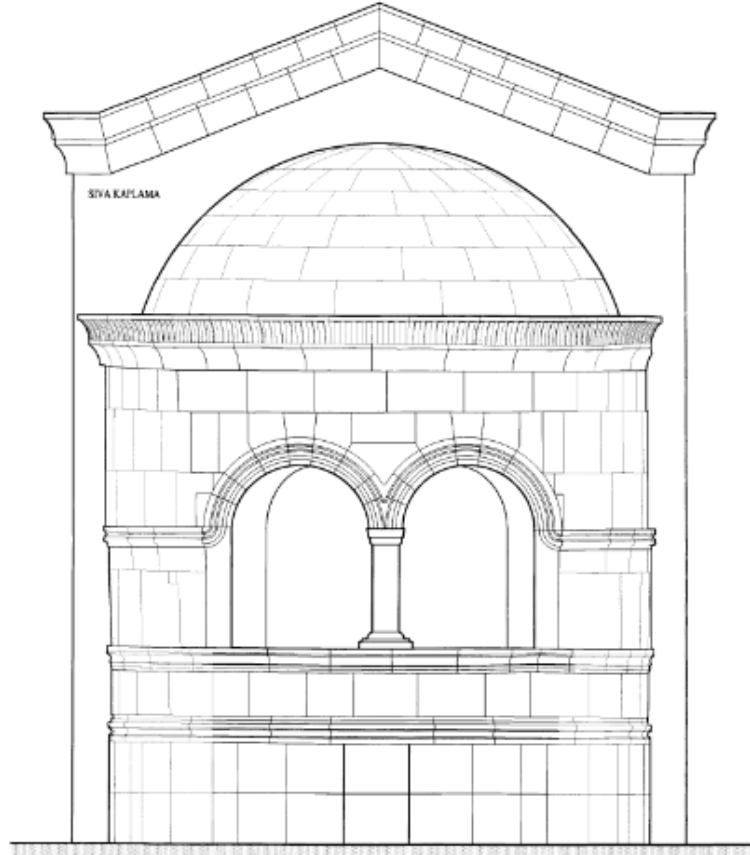
Çizim 34. Ilıca Köyü 2. nolu Kilisesi rölöve planı (Çizen: Teknik Ressam M.Çetgin-Mimar I.Palalıoğlu)

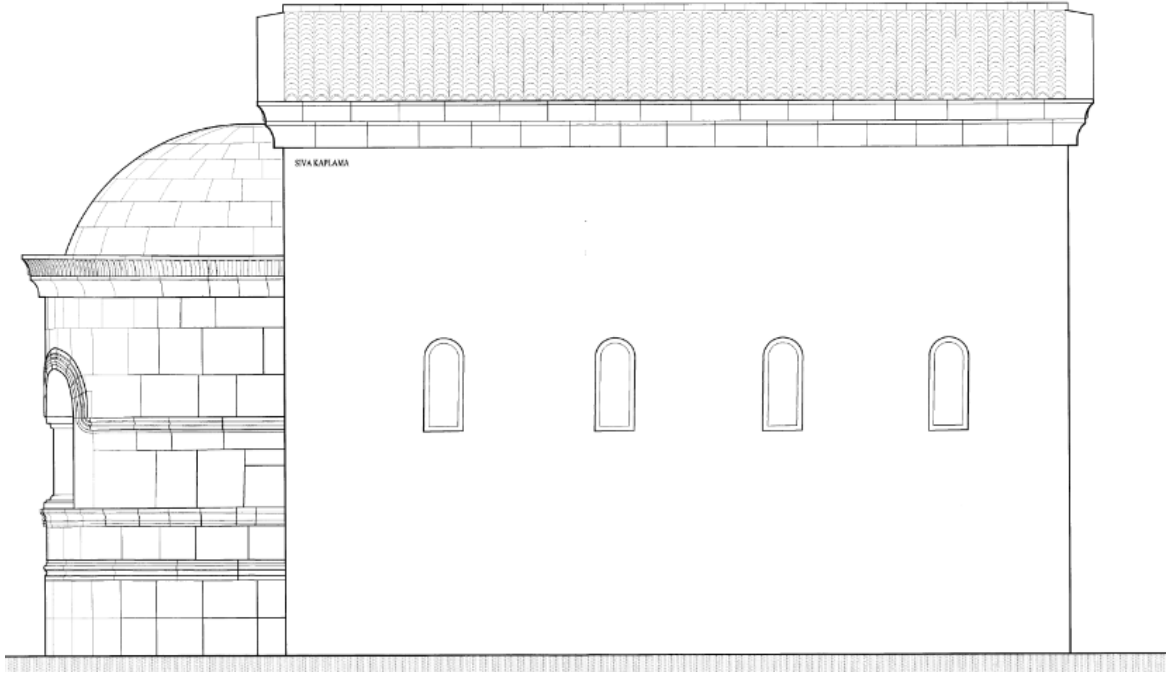
Çizim 35. Karacauşağı Köyü Kilisesi plan restitüsyonu (Çizen: Mimar I.Palalıoğlu)

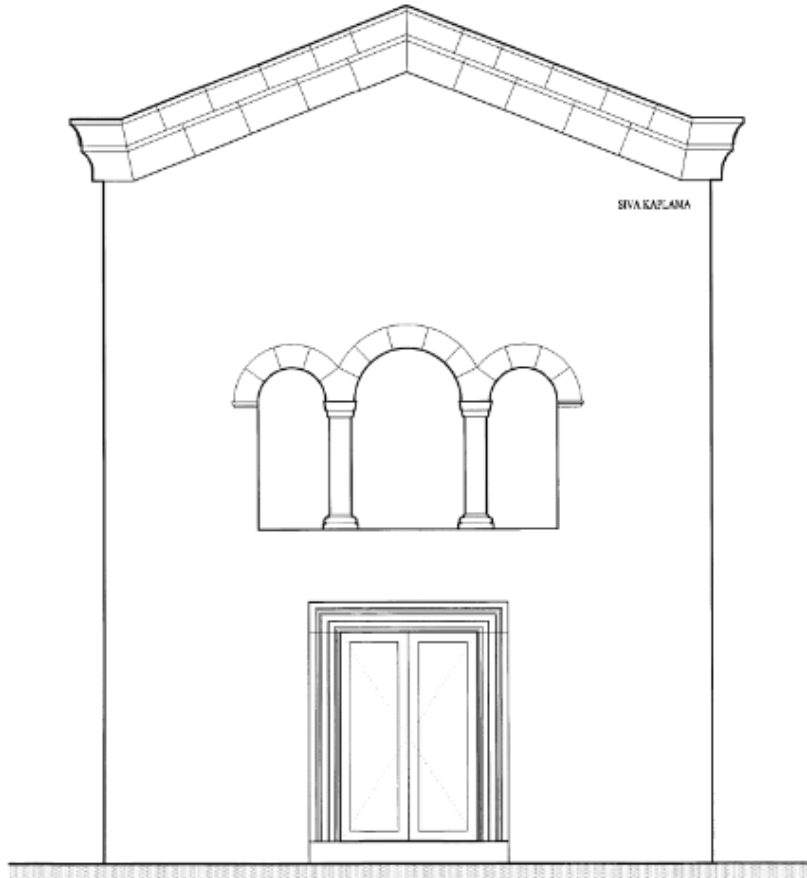
Çizim 36. Karakilise 1. nolu Kilisesi rölöve planı (arşivden işleyerek Çizen: Mimar I.Palalıoğlu)

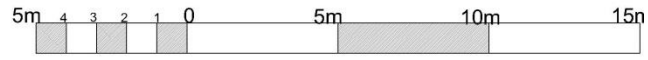
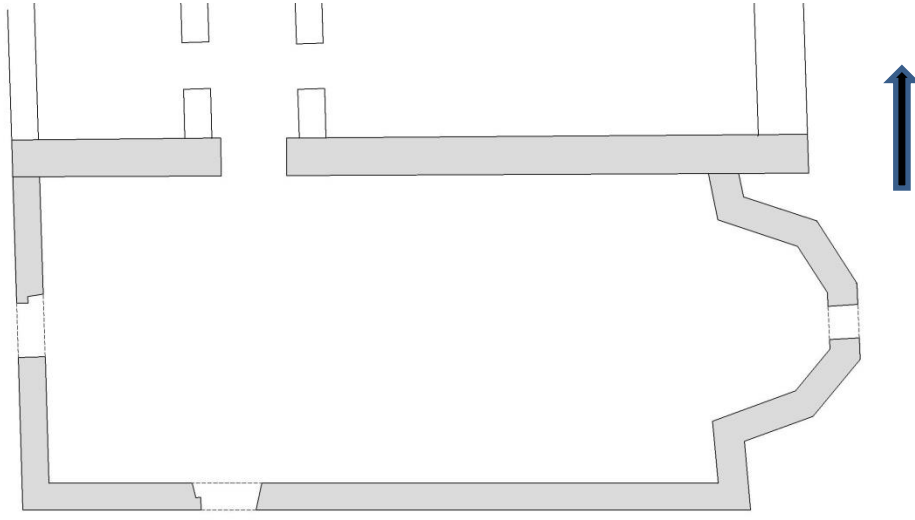
Çizim 37. Karakilise 1. nolu Kilisesi apsis cephesi restitüsyonu(Adana KVKBK Md.Arşivi)

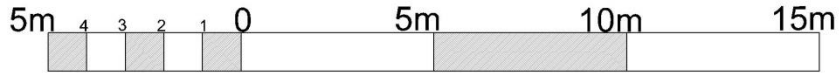
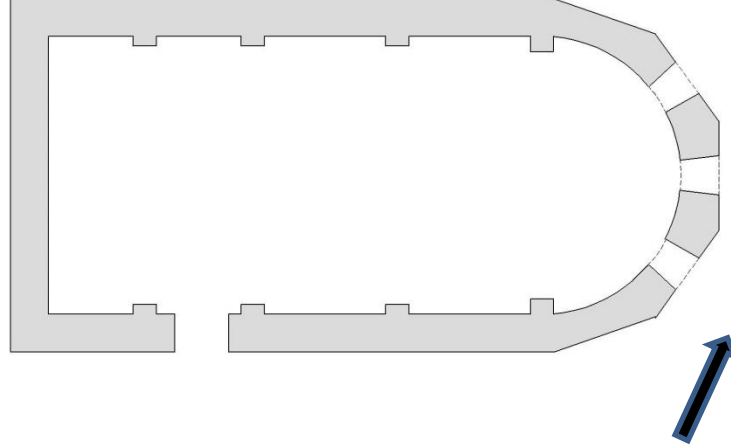
Çizim 38. Karakilise 1. nolu Kilisesi kuzey cephesi restitüsyonu(Adana KVKBK Md.Arşivi)

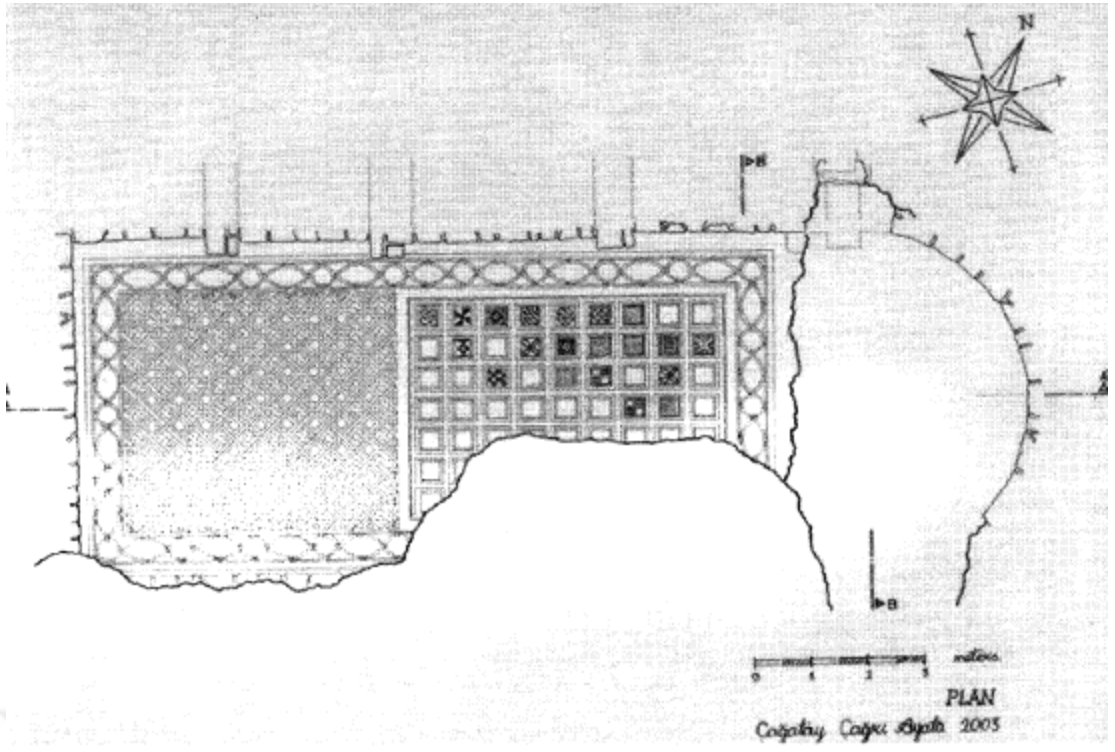
Çizim 39. Karakilise 1. nolu Kilisesi giriş(batı) cephesi restitüsyonu(Adana KVKBK Md.Arşivi)

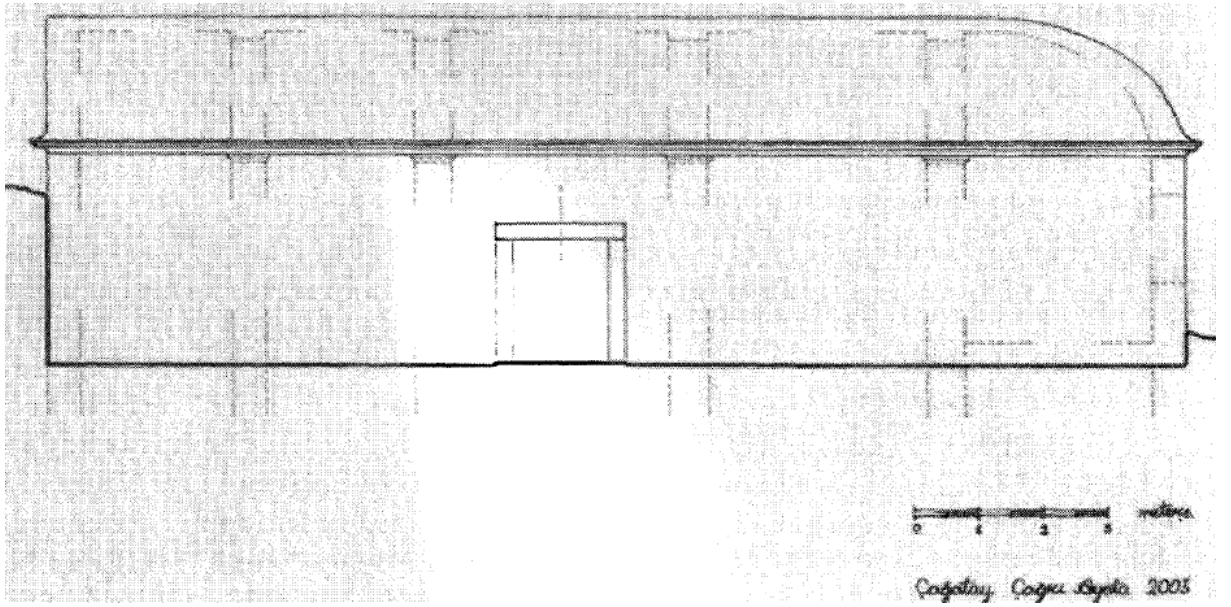
Çizim 40. Karakilise 2. nolu Kilisesi rölöve planı (arşivden işleyerek Çizen: Mimar I.Palalıoğlu)

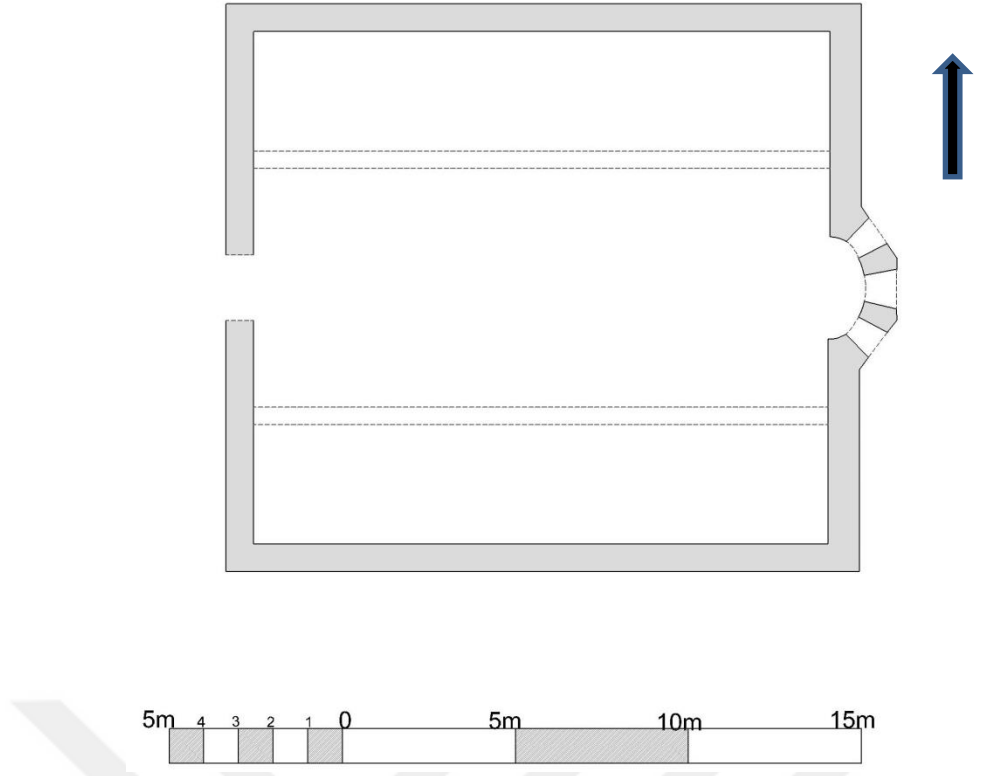
Çizim 41. Karasis Kilisesi plan restitüsyonu (Çizen: Mimar I.Palalıoğlu)

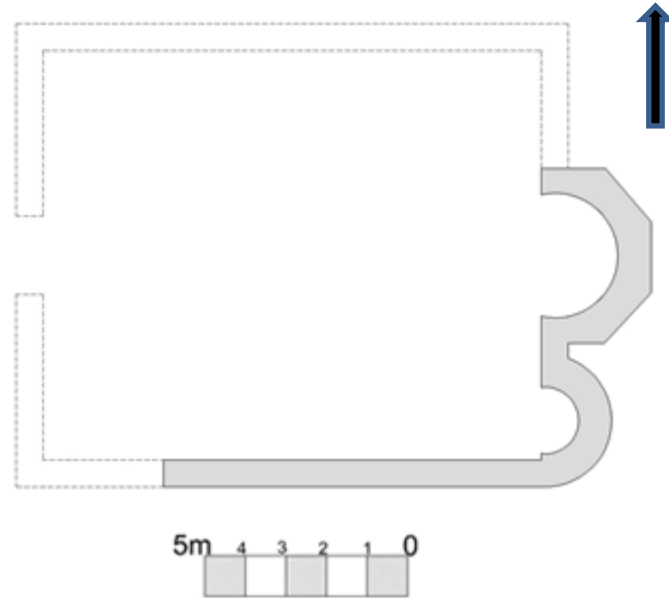
Çizim 42. Karasis Kilisesi mozaik döşeme planı (Tülek 2004,vol.2,s.72,fig.12.6)

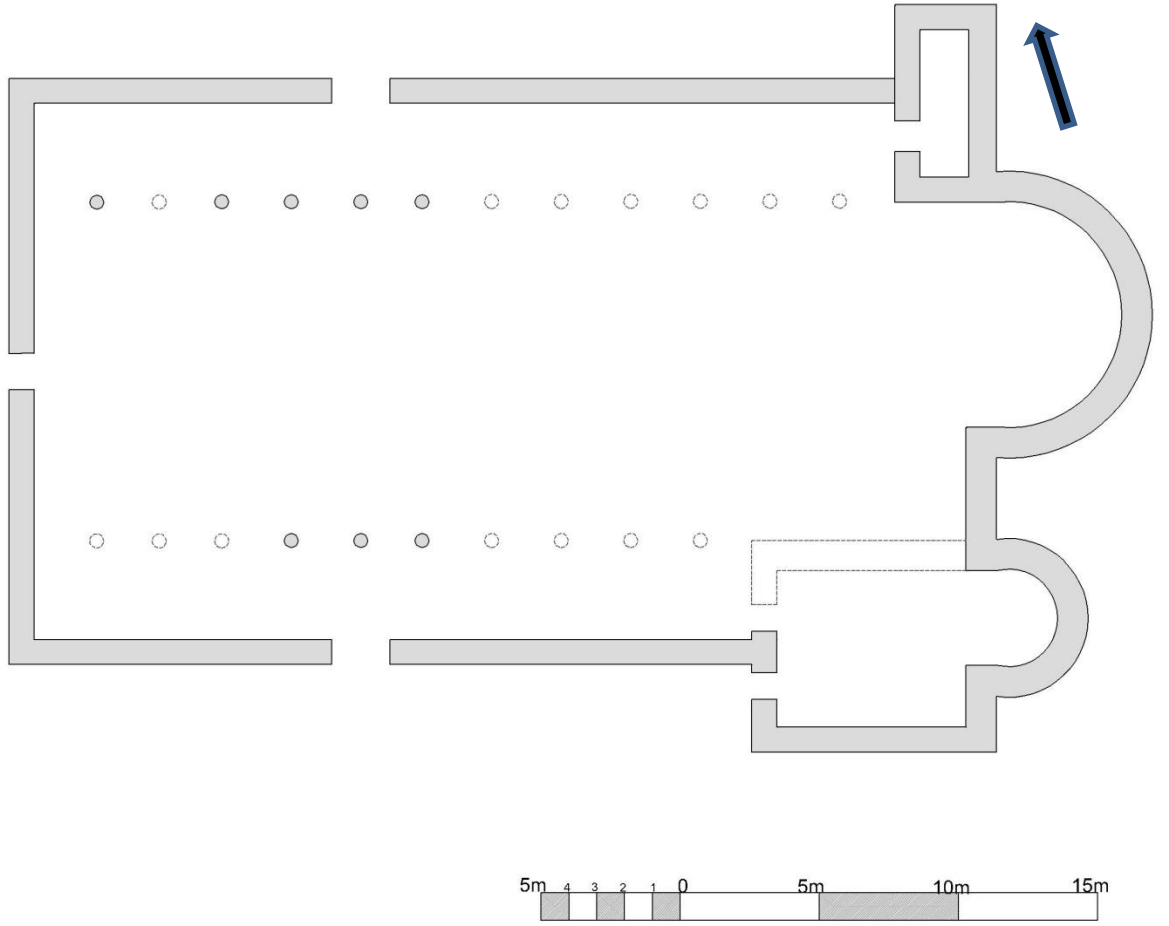
Çizim 43. Karasis Kilisesi restitüsyon kesiti (Tülek 2004,vol.2,s.70,fig.12.3)

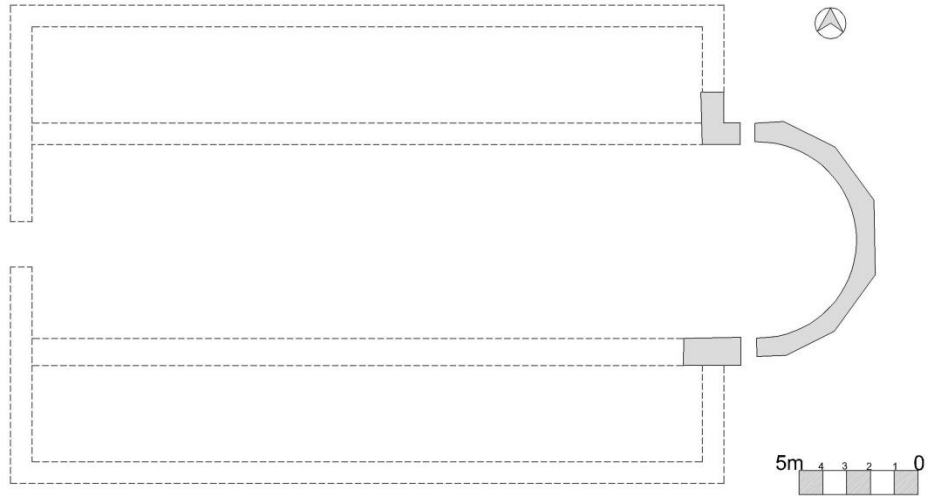
Çizim 44. Kayabaşı 1. nolu Kilisesi plan restitüsyonu (Çizen: Mimar I.Palahoğlu)

Çizim 45. Kayabaşı 2. nolu Kilisesi rölöve planı (Çizen: Mimar I.Palahoğlu)

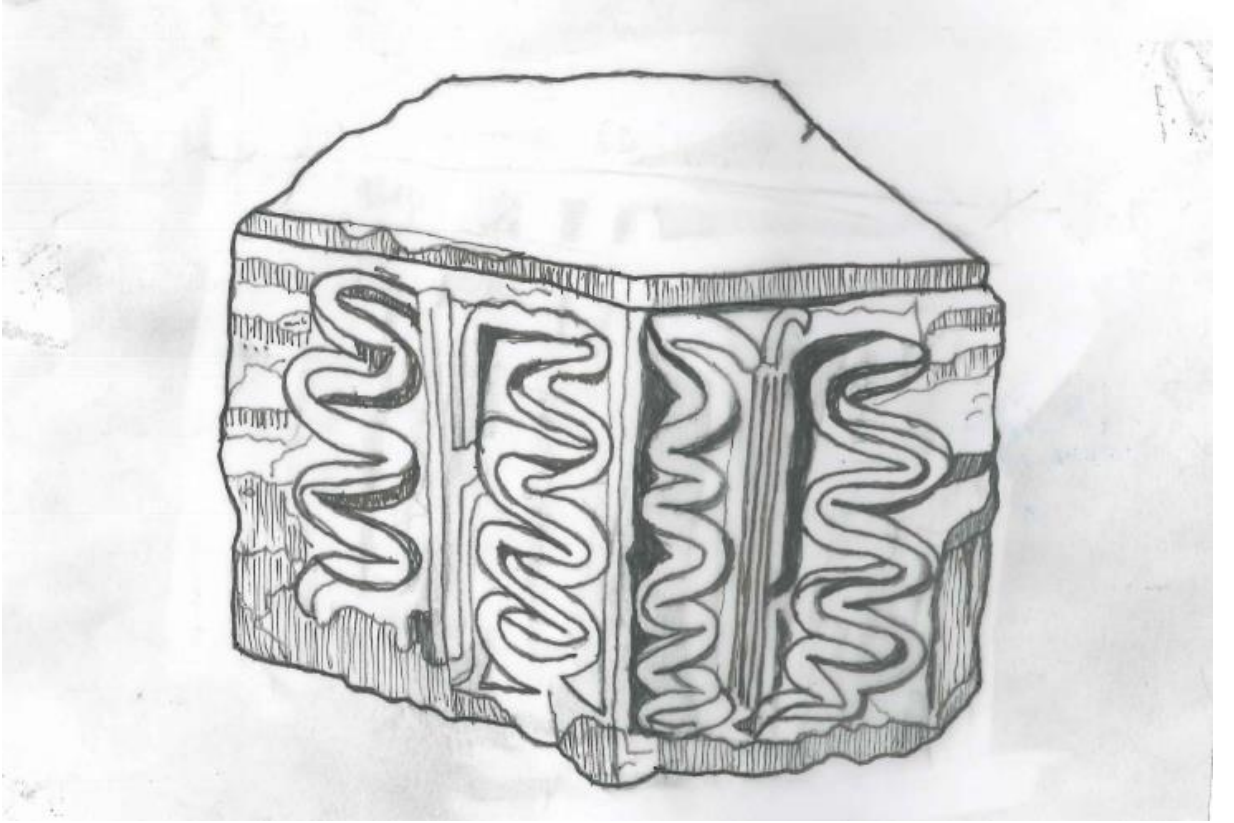
Çizim 46. Kayabaşı 3. nolu Kilisesi rölöve planı (Çizen: Mimar I.Palalıoğlu)

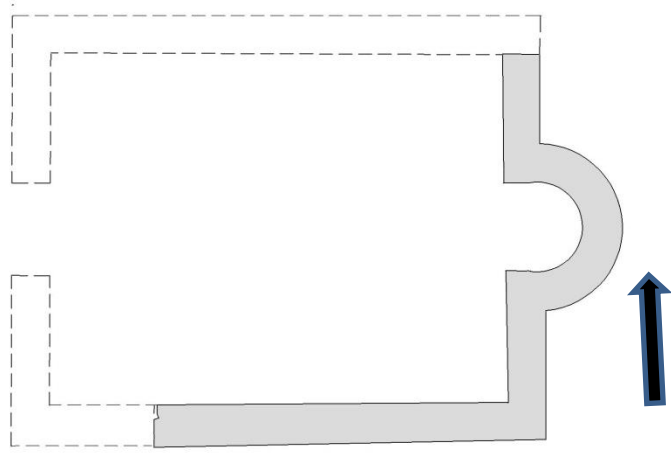
Çizim 47. Kemerköy Kilisesi rölöve planı (Çizen: Teknik Ressam M.Çetgin- Mimar I.Palalıoğlu)

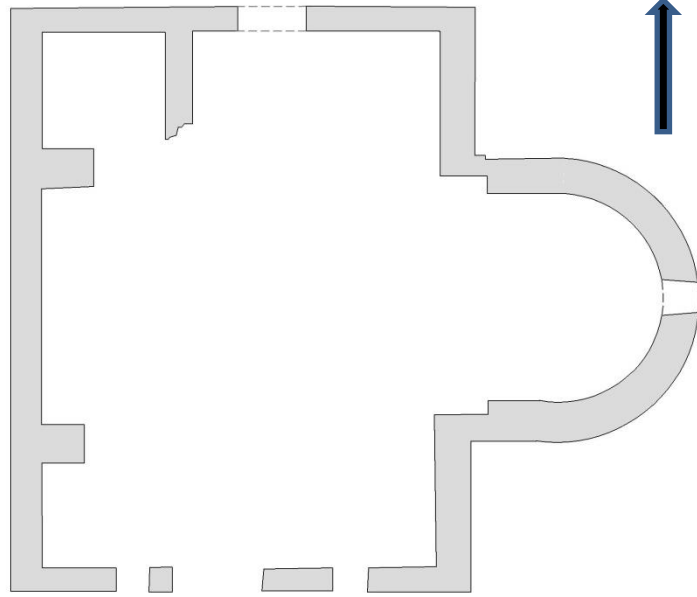
Çizim 48. Kemerköy Kilisesi mimari blok (Çizen: Teknik Ressam M.Çetgin)

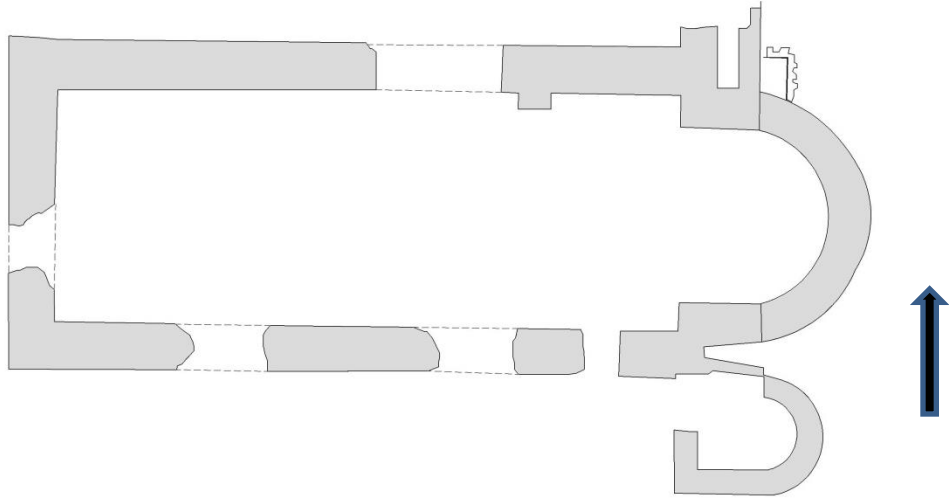
Çizim 49. Kemerköy Kilisesi mimari blok (Çizen: Teknik Ressam M.Çetgin)

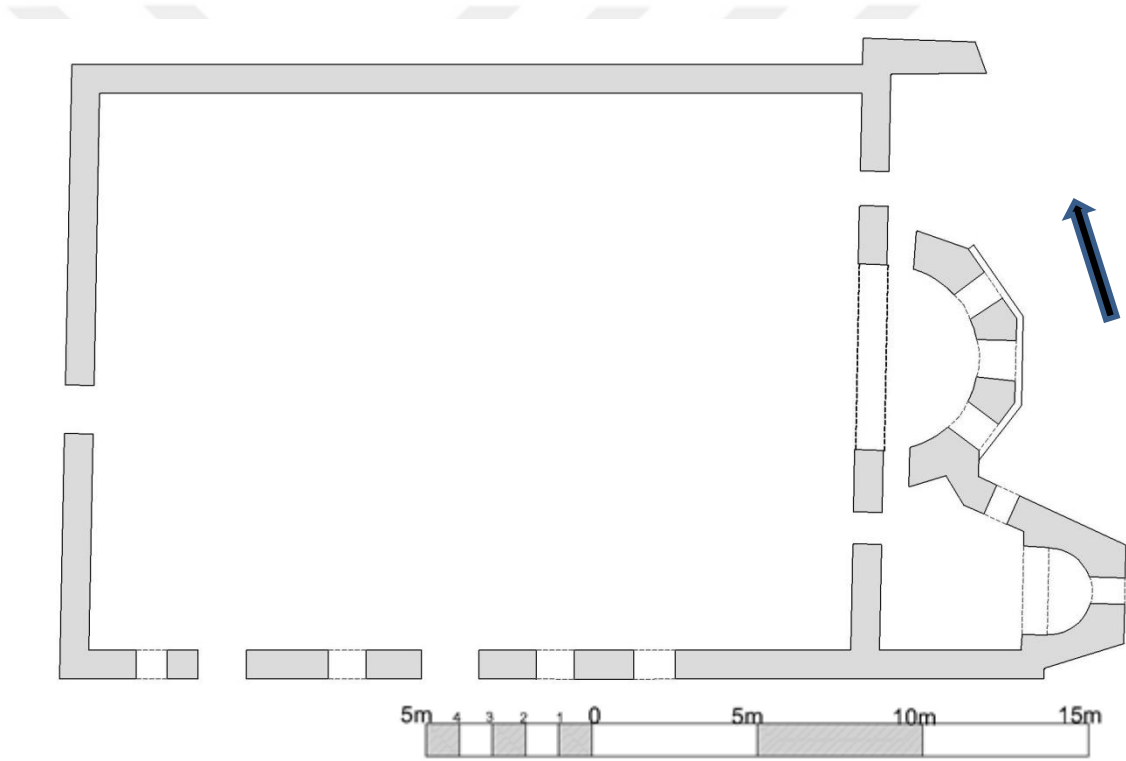
Çizim 50. Mahyalar 1. nolu Kilisesi rölöve planı (Çizen: Teknik Ressam M.Çetgin-Mimar I.Palalıoğlu)

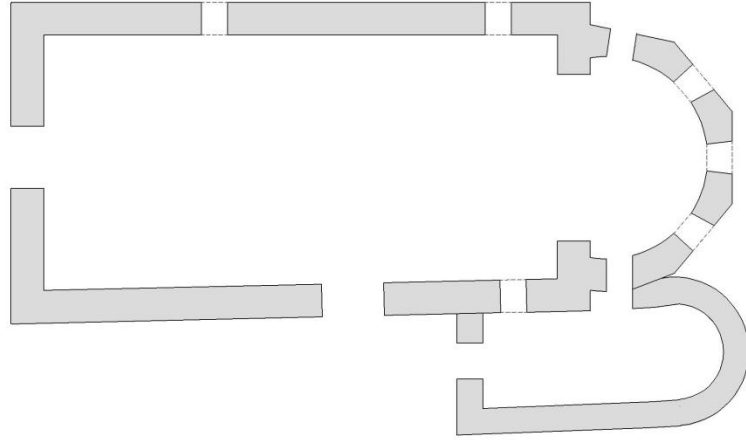
Çizim 51. Mahyalar 2. nolu Kilisesi rölöve planı (Çizen: Teknik Ressam M.Çetgin-Mimar I.Palalıoğlu)

Çizim 52. Mahyalar 3. nolu Kilisesi rölöve planı (Çizen: Teknik Ressam M.Çetgin-Mimar I.Palalıoğlu)

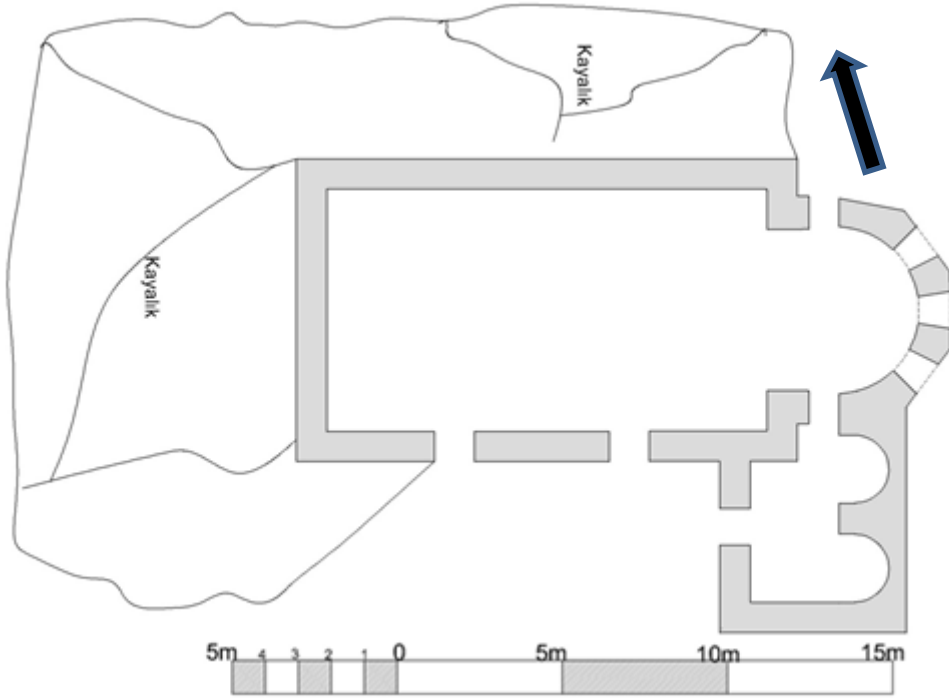
Çizim 53. Mazılık Kilisesi rölöve planı (Edwards'tan işleyen: Mimar I.Palalıoğlu)

5m 4 3 2 1 0 5m 10m 15m

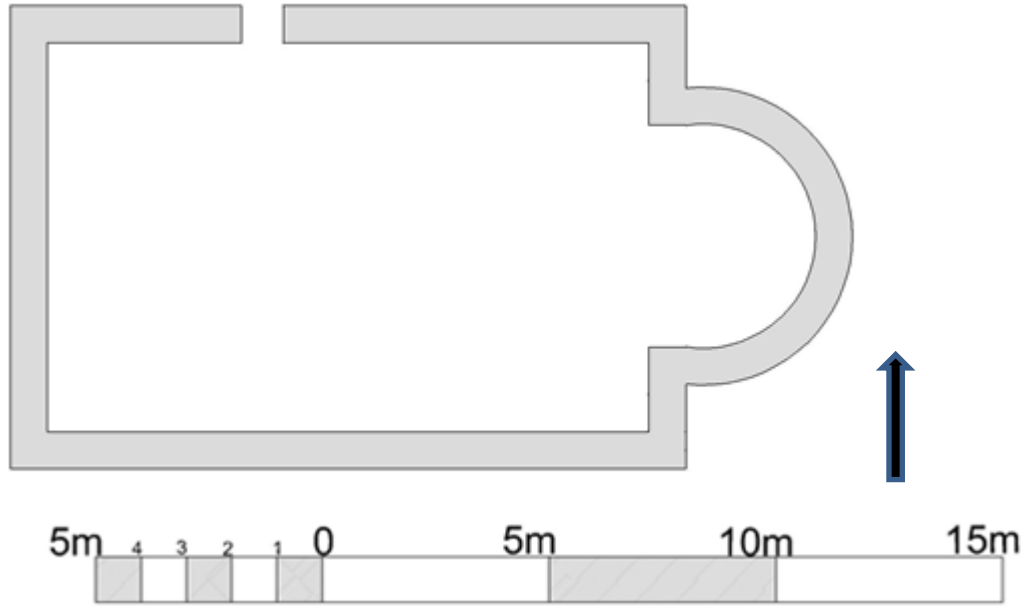

Çizim 54. Perikalesi 1. nolu Kilisesi rölöve planı (Çizen: Mimar I.Palalıoğlu)

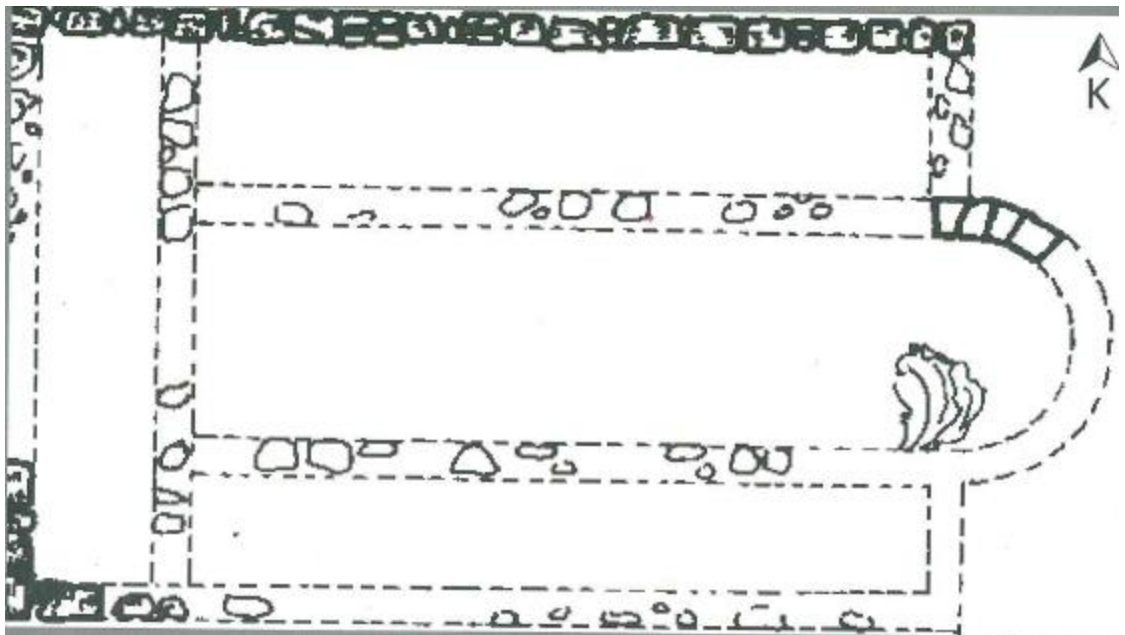

5m 4 3 2 1 0 5m 10m 15m

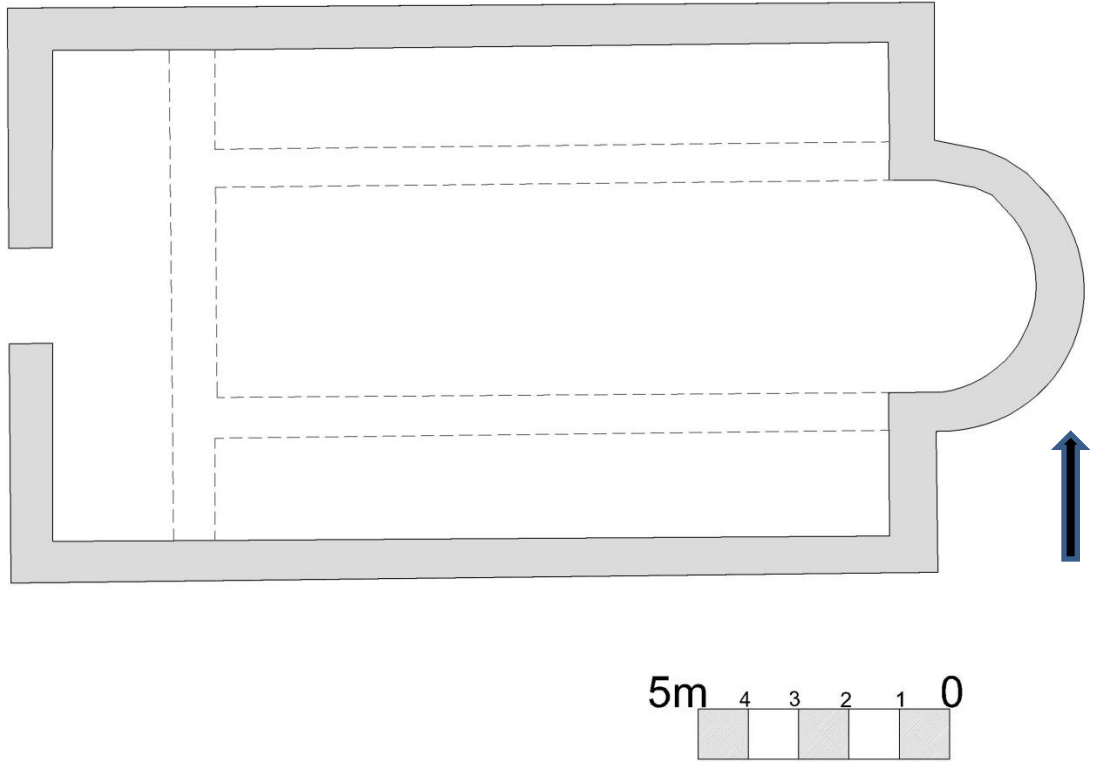
Çizim 55. Perikalesi 2. nolu Kilisesi rölöve planı (Çizen: Mimar I.Palalıoğlu)

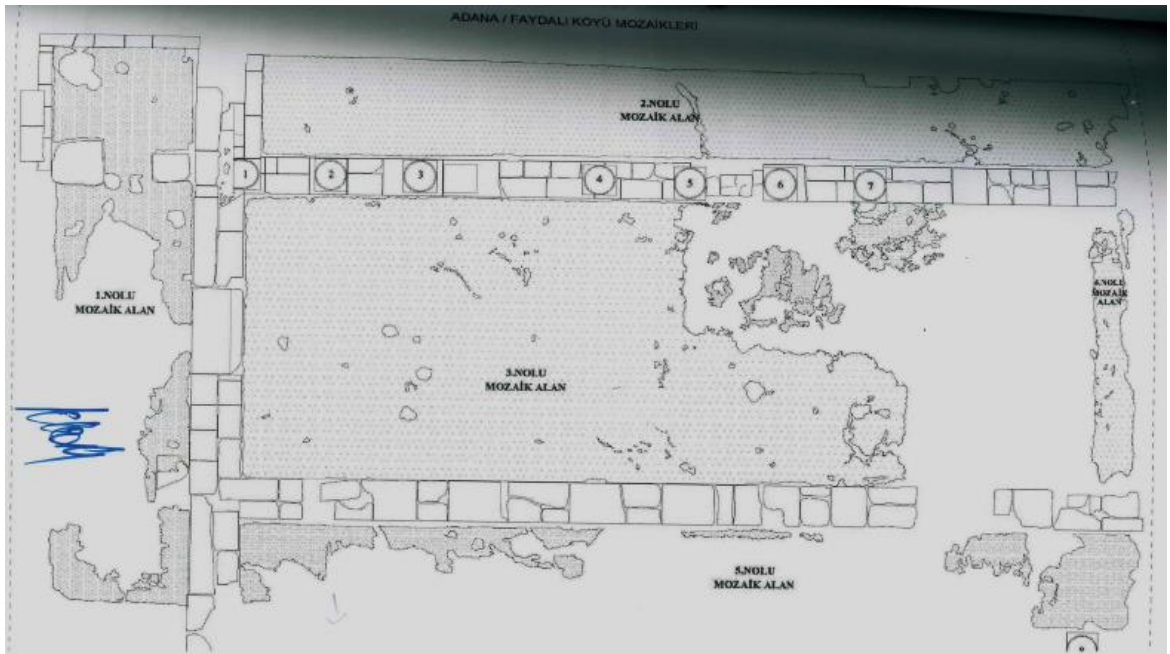
Çizim 56. Yardibi Kilisesi plan restitüsyonu (Çizen: Mimar I.Palalıoğlu)

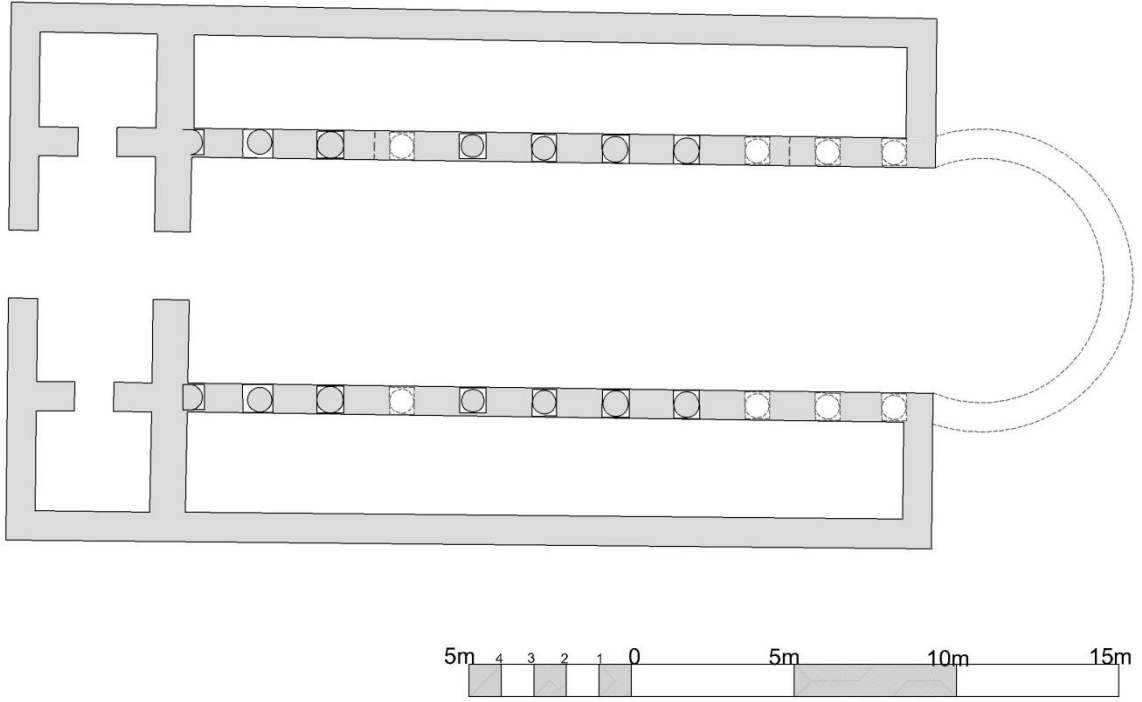
Çizim 57. Yukarıkardak Kilisesi krokisi (Adana KVKBK Md. Arşivi)

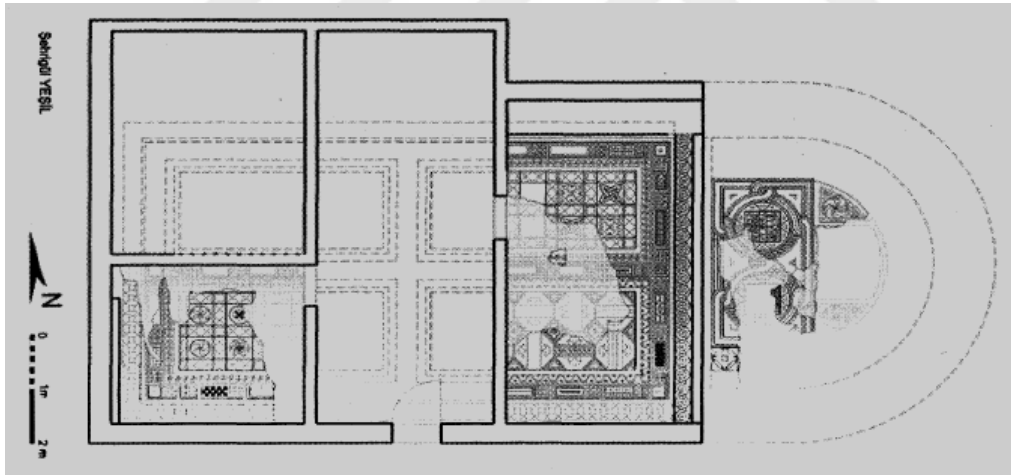
Çizim 58. Yukarıkardak Kilisesi plan restitüsyonu (Çizen: Mimar I. Palalıoğlu)

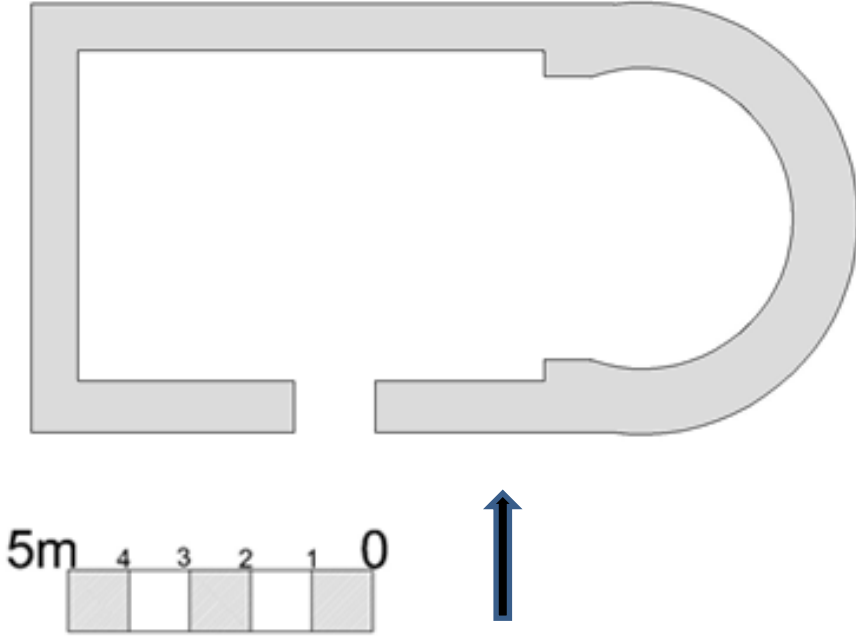
Çizim 59. Faydalı Köyü Kilisesi krokisi (Adana KVKBK Md. Arşivi)

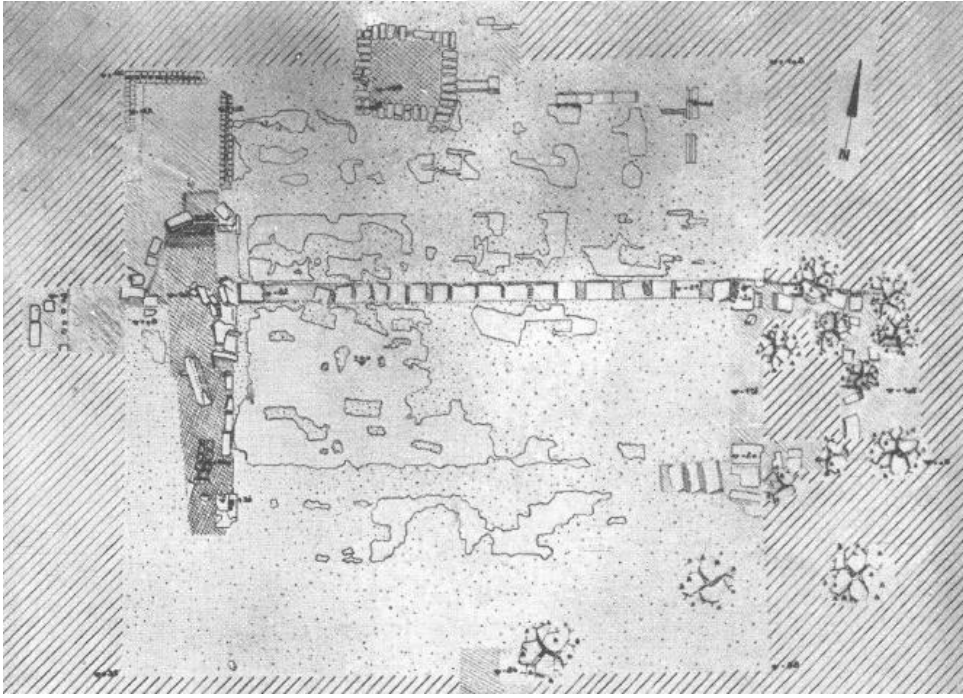
Çizim 60. Faydalı Köyü Kilisesi plan restitüsyonu(Çizen: Mimar I. Palalıoğlu)

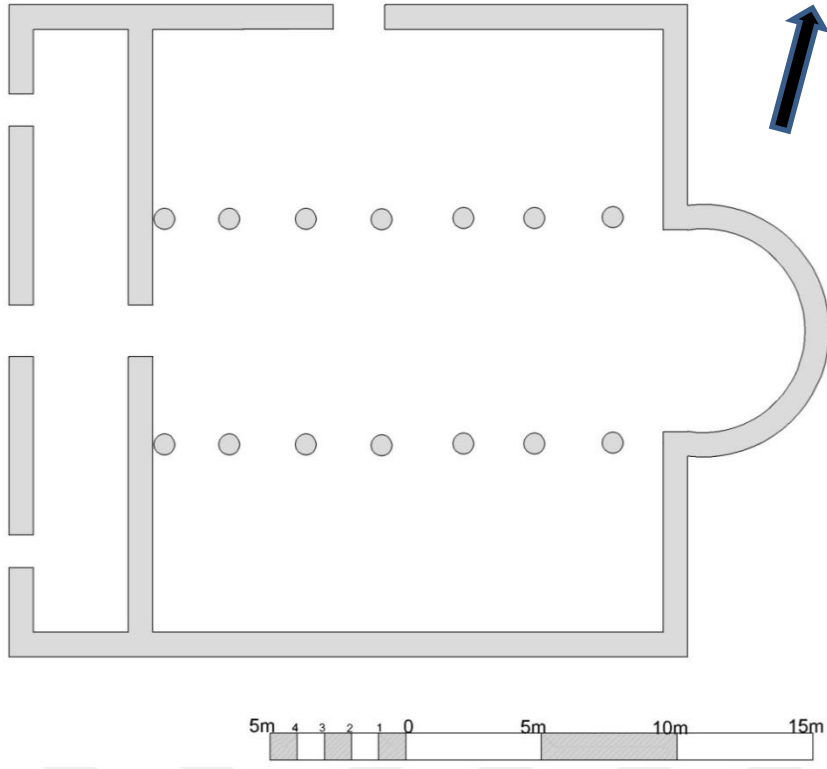
Çizim 61. Feka Mozaikli Kilise mozaik döşeme planı (Tülek'ten)

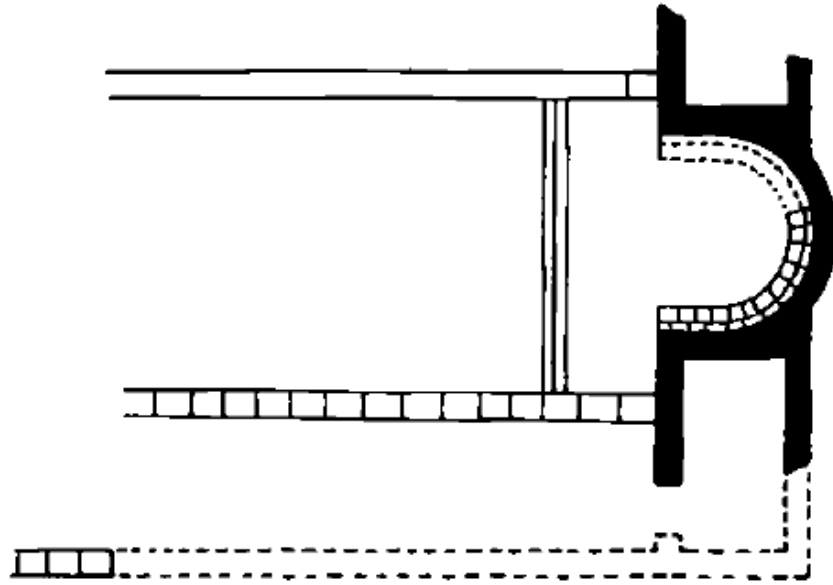
Çizim 62. Feke Mozaikli Kilise plan restitüsyonu (Çizen: Mimar I. Palahoğlu)

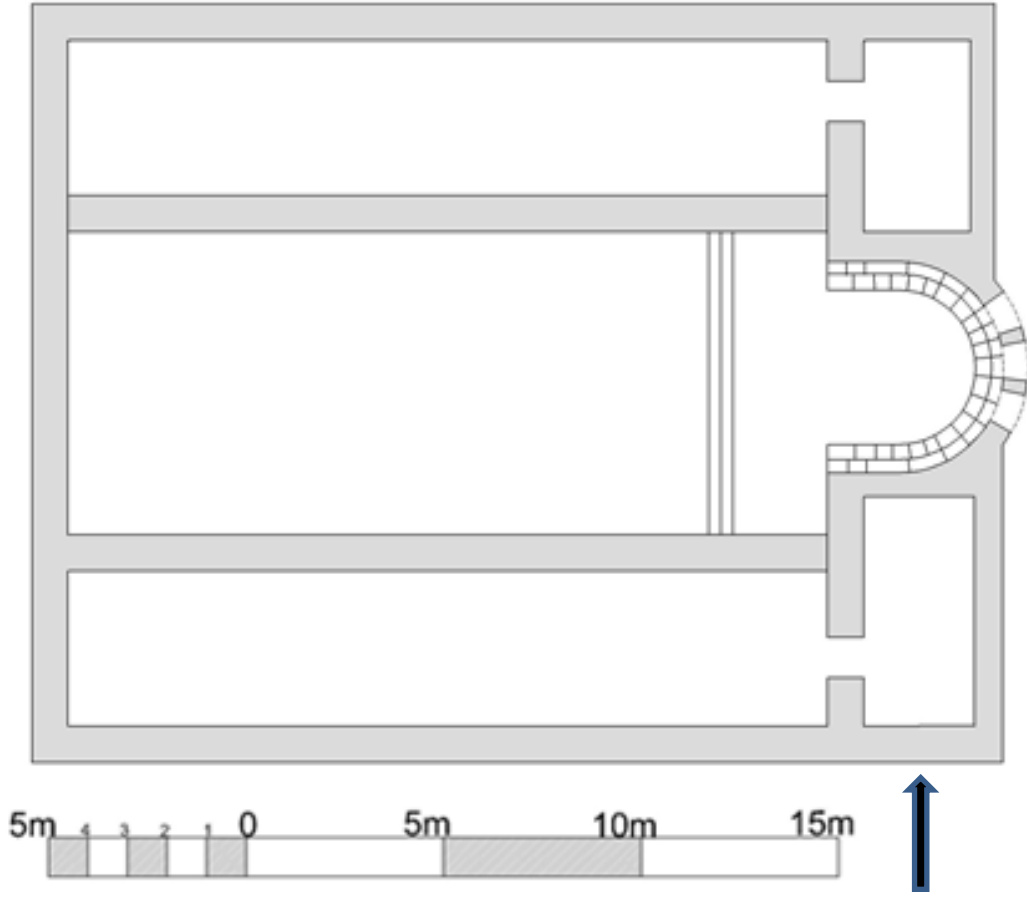
Çizim 63. Misis Bazilikası kazı krokisi-1956 (Bossert 1956, res.1)

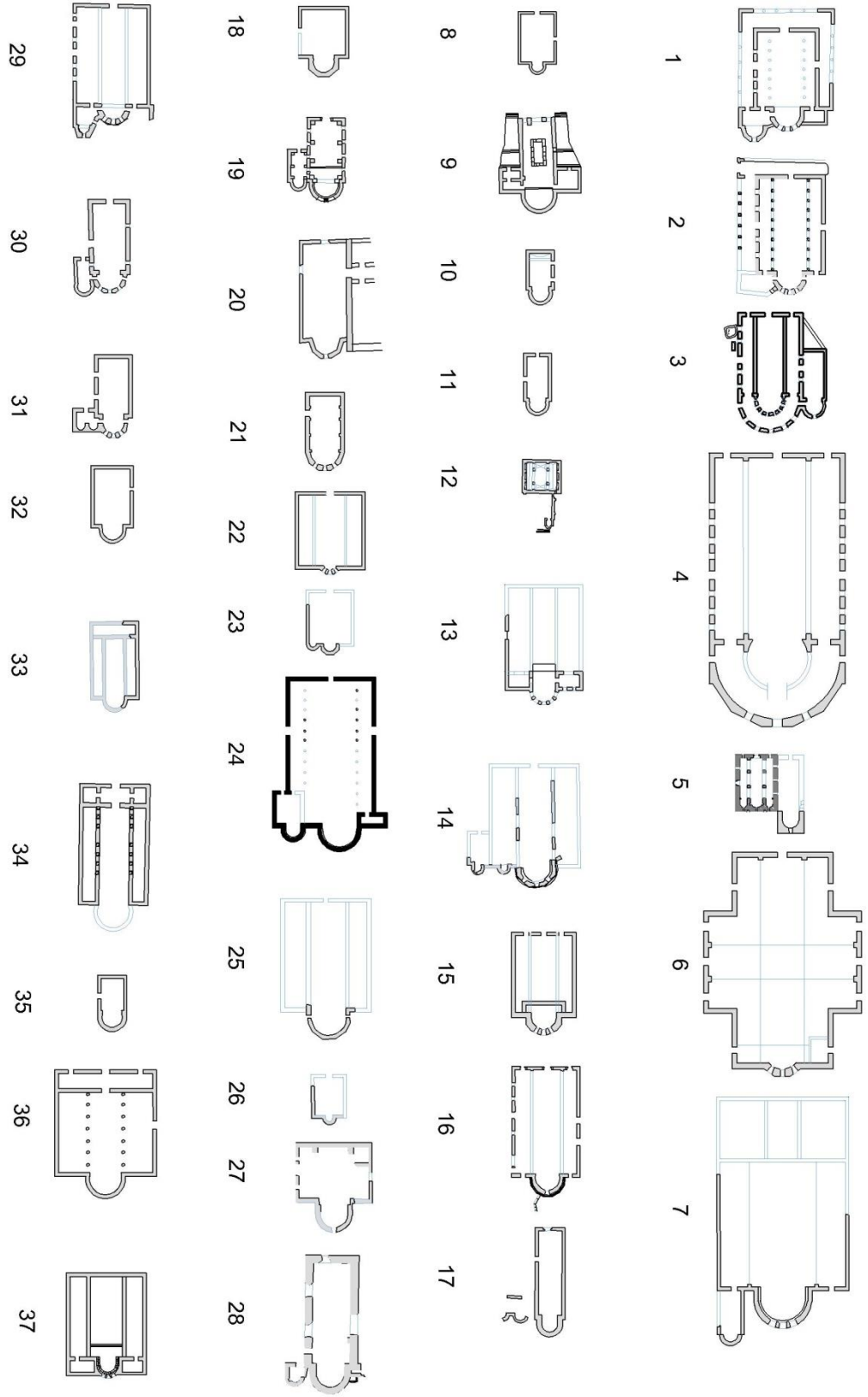
Çizim 64. Misis Bazilikası plan restitüsyonu (Çizim: Mimar I. Palalıoğlu)

Çizim 65. Karlık Bazilikası (Hill 1996, fig.40)

Çizim 66. Karlık Bazilikası plan restitüsyonu (Çizim: Mimar I. Palalıoğlu)

Çizim 67. Adana Bizan Kiliselerinin aynı ölçekte toplu planları (katalog sırasına göre.
Çizim: Mimar I. Palalıoğlu)

EK-4:FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1. Akören Civanbey Kilisesi doğudan bakış

Fotoğraf 2. Akören Civanbey Kilisesi Doğu Cephesi

Fotoğraf 3. Akören Civanbey Kilisesi Apsise ait bloklar

Fotoğraf 4. Akören Civanbey Kilisesi Diakonikon mekanı apsisi

Fotoğraf 5. Akören Civanbey Kilisesi güneydoğudan bakış

Fotoğraf 6. Akören Civanbey Kilisesi diakonikon ve apsise güneyden bakış

Fotoğraf 7. Akören Civanbey Kilisesi *Portiko* güneybatı köşesi

Fotoğraf 8. Akören Civanbey Kilisesi *Portiko* güneybatı köşesi

Fotoğraf 9. Akören Civanbey Kilisesi *Portiko* kalıntısı ve batı cephesi

Fotoğraf 10. Akören Civanbey Kilisesi *Portiko* güneybatı köşesinin içten görünümü

Fotoğraf 11. Akören Civanbey Kilisesi kuzey duvarı kalıntıları

Fotoğraf 12. Akören Civanbey Kilisesi kuzeybatı köşesi duvar izleri

Fotoğraf 13. Akören Civanbey Kilisesi naosundan görünüm

Fotoğraf 14. Akören Civanbey Kilisesi naostan apse bakış

Fotoğraf 15. Akören Güney Kilisesine güneyden genel bakış

Fotoğraf 16. Akören Güney Kilisesi kuzeydoğudan genel bakış

Fotoğraf 17. Akören Güney Kilisesi güney cephesi

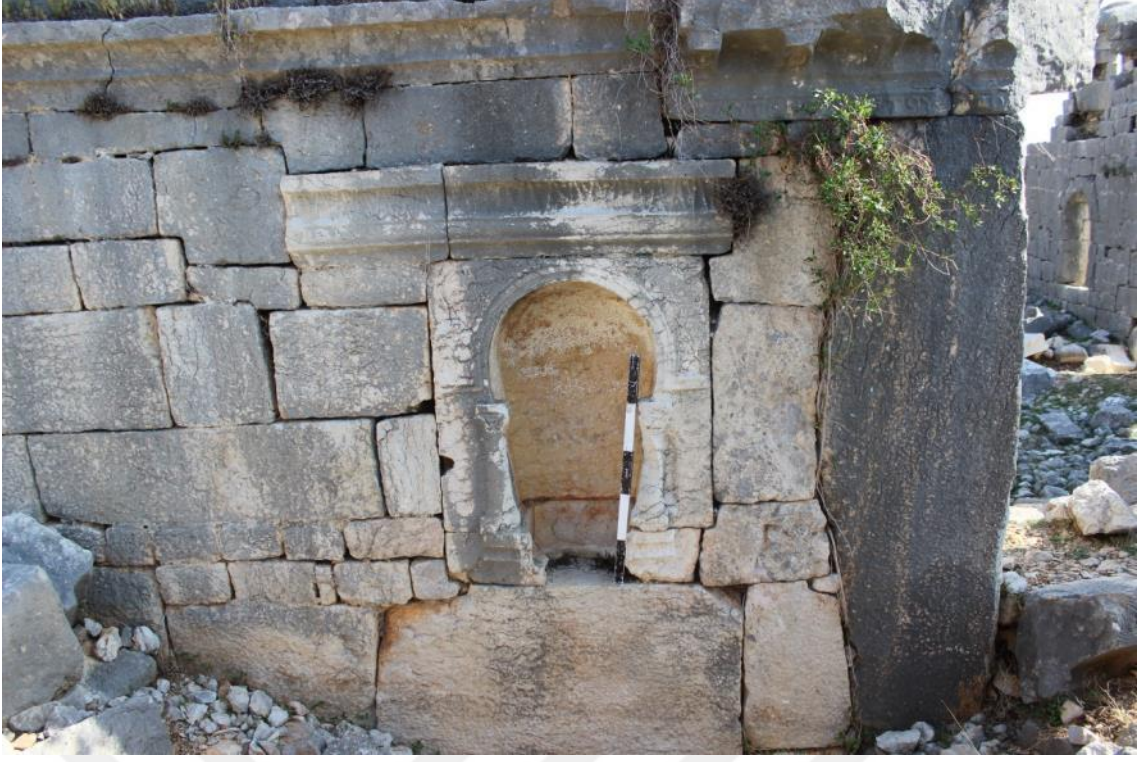
Fotoğraf 18. Akören Güney Kilisesi güney cephe kapısı

Fotoğraf 19. Akören Güney Kilisesi güneybatıdan batı cephesi

Fotoğraf 20. Akören Güney Kilisesi kuzeybatıdan batı cephesi

Fotoğraf 21. Akören Güney Kilisesi batı cephesinde bulunan *aedicula*

Fotoğraf 22. Akören Güney Kilisesine kuzeybatıdan genel bakış

Fotoğraf 23. Akören Güney Kilisesi kuzey cephesinin görünüşü

Fotoğraf 24. Akören Güney Kilisesi kuzey cephesinin görünüşü

Fotoğraf 25. Akören Güney Kilisesi doğu cephesi ve apsinin görünüşü

Fotoğraf 26. Akören Güney Kilisesi kuzeydoğu köşesi

Fotoğraf 27. Akören Güney Kilisesi güneydoğudan apsis ve açıklıkların görünüşü

Fotoğraf 28. Akören Güney Kilisesi apsis önündeki dağınık korniş blokları

Fotoğraf 29. Akören Güney Kilisesi batıdan naosa ve apsise bakış

Fotoğraf 30. Akören Güney Kilisesi apsisten naosa ve batıya bakış

Fotoğraf 31. Akören Güney Kilisesi naostan güney duvarın görünüşü

Fotoğraf 32. Akören Güney Kilisesi naostan kuzey duvarın görünüşü

Fotoğraf 33. Akören Kuzey Kilisesi güney cephesinin görünüşü

Fotoğraf 34. Akören Kuzey Kilisesi güneybatı köşesinin görünüşü

Fotoğraf 35. Akören Kuzey Kilisesi güneyindeki portiko sütun ve kaide parçaları

Fotoğraf 36. Akören Kuzey Kilisesi güneyindeki kaya oyma lahit kalıntısı

Fotoğraf 37. Akören Kuzey Kilisesi batı cephesinin kısmi görünüşü

Fotoğraf 38. Akören Kuzey Kilisesi batı cephesinin sol kısmı ve kuzey nef giriş kapısı

Fotoğraf 39. Akören Kuzey Kilisesi kuzey cephesi ve ek mekanın batıdan görünüşü

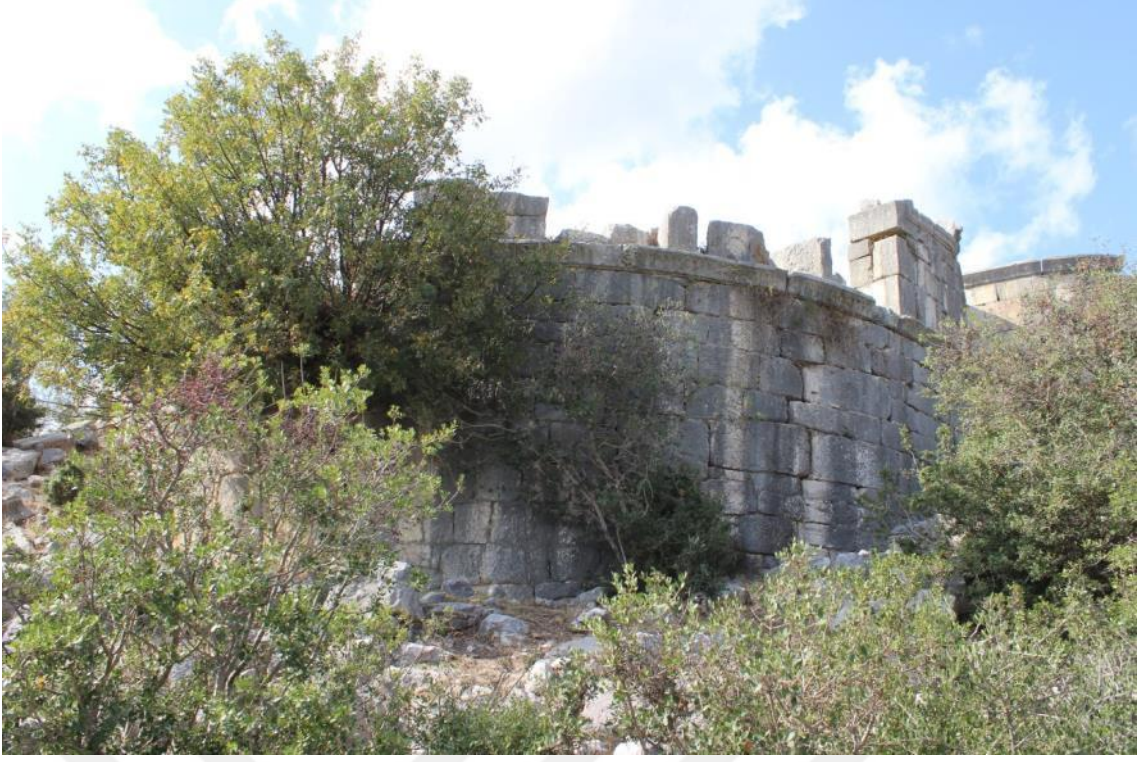
Fotoğraf 40. Akören Kuzey Kilisesi kuzey cephesindeki kalıntılar

Fotoğraf 41. Akören Kuzey Kilisesi doğu cephesi

Fotoğraf 42. Akören Kuzey Kilisesi apsis cephesinin güneydoğudan görünüşü

Fotoğraf 43. Akören Kuzey Kilisesi doğu cephesi

Fotoğraf 44. Akören Kuzey Kilisesi doğu cephesi

Fotoğraf 45. Akören Kuzey Kilisesi naosun batısından apsise bakış

Fotoğraf 46. Akören Kuzey Kilisesi apsis içerisine bakış

Fotoğraf 47. Akören Kuzey Kilisesi kuzeydoğu köşeden naosa bakış

Fotoğraf 48. Akören Kuzey Kilisesi apsisten naosa bakış

Fotoğraf 49. Akören Kuzey Kilisesi naostan güneye bakış

Fotoğraf 50. Akören Kuzey Kilisesi naostan kuzeye bakış

Fotoğraf 51. Akören Kuzey Kilisesi ek şapelin apsisine bakış

Fotoğraf 52. Akören Kuzey Kilisesi ek şapelin apsisinden naosuna bakış

Fotoğraf 53. Akören Kuzey Kilisesi apsis önu

Fotoğraf 54. Akören Kuzey Kilisesi şapel apsisi

Fotoğraf 55. Anazarbos Oniki Havari Kilisesi yukarıdan görünüş

Fotoğraf 56. Anazarbos Oniki Havari Kilisesine güneyden bakış.

Fotoğraf 57. Anazarbos Oniki Havari Kilisesi güneydoğudan bakış

Fotoğraf 58. Anazarbos Oniki Havari Kilisesi güneydoğu köşesine ait duvar kalıntısı

Fotoğraf 59. Anazarbos Oniki Havari Kilisesi güney duvarı kalıntıları

Fotoğraf 60. Anazarbos Oniki Havari Kilisesi güney duvarı kalıntıları

Fotoğraf 61. Anazarbos Oniki Havari Kilisesi batı duvarı kalıntıları

Fotoğraf 62. Anazarbos Oniki Havari Kilisesi batı duvarı kalıntısı ve kapı sövesi

Fotoğraf 63. Anazarbos Oniki Havari Kuzeybatıdan naosa bakış

Fotoğraf 64. Anazarbos Oniki Havari Kilisesi güneydoğu köşesi devşirme malzeme kullanımı.

Fotoğraf 65. Anazarbos Oniki Havari Kilisesi naostan batıya bakış

Fotoğraf 66. Anazarbos Oniki Havari Kilisesi batıdan naosa bakış

Fotoğraf 67. Anazarbos Oniki Havari Kilisesi apsis içinden güneye bakış

Fotoğraf 68. Anazarbos Oniki Havari Kilisesi apsis içinden kuzeye bakış

Fotoğraf 69. Anazarbos Oniki Havari Kilisesi apsis dış cephesindeki bezeme

Fotoğraf 70. Anazarbos Oniki Havari Kilisesi apsis önündeki bezemeli mimari blok

Fotoğraf 71. Anazarbos Bizans Şapeli Kuzeyden görünüş

Fotoğraf 72. Anazarbos Bizans Şapeli doğudan görünüş

Fotoğraf 73. Anazarbos Bizans Şapeli apsis dış cephe detayı

Fotoğraf 74. Anazarbos Bizans Şapeli güneydoğudan görünüş

Fotoğraf 75. Anazarbos Bizans Şapeli güneyden görünüş

Fotoğraf 76. Anazarbos Bizans Şapeli batıdan naosa bakış

Fotoğraf 77. Anazarbos Bizans Şapeli naostan apsise bakış

Fotoğraf 78. Anazarbos Bizans Şapeli etrafındaki üst yapı elemanı(korniş bloğu)

Fotoğraf 79. Anazarbos Bizans Şapeli etrafındaki bezemeli kemer bloğu

Fotoğraf 80. Anazarbos Bizans Şapeli etrafındaki çifte sütun parçası

Fotoğraf 81. Anazarbos Bizans Şapeli etrafındaki silmeli pencere çerçevesi parçası

Fotoğraf 82. Anazarbos Bizans Şapeli etrafındaki silmeli kemer blokları

Fotoğraf 83. Anazarbos Güneybatı Kilisesi apside kuzeydoğudan bakış

Fotoğraf 84. Anazarbos Güneybatı Kilisesi apside doğudan bakış

Fotoğraf 85. Anazarbos Güneybatı Kilisesi apsis ve doğu duvarı.

Fotoğraf 86. Anazarbos Güneybatı Kilisesi apsis temeli

Fotoğraf 87. Anazarbos Güneybatı Kilisesi kuzey haç kolu duvar kalıntısı

Fotoğraf 88. Anazarbos Güneybatı Kilisesi kuzey haç kolundaki kapı sövesi ve lento kalıntısı

Fotoğraf 89. Anazarbos Güneybatı Kilisesi kuzey haç kolu bezemeli kapı lentosu

Fotoğraf 90. Anazarbos Güneybatı Kilisesi naosuna kuzeybatıdan bakış

Fotoğraf 91. Anazarbos Güneybatı Kilisesine batıdan bakış

Fotoğraf 92. Anazarbos Güneybatı Kilisesi güneybatı köşesi duvar kalıntısı

Fotoğraf 93. Anazarbos Güneybatı Kilisesi yükseltilmiş yapay zeminin batıdan görünüşü

Fotoğraf 94. Anazarbos Güneybatı Kilisesi güneybatıdan naosa bakış

Fotoğraf 95 Anazarbos Ekstra Muros (Kaya) Kilisesi batıdan kısmi görünüş

Fotoğraf 96 Anazarbos Ekstra Muros (Kaya) Kilisesi kuzeybatı köşesi duvar kalıntısı

Fotoğraf 97 Anazarbos Ekstra Muros (Kaya) Kilisesi kuzeybatı köşede duvar kalıntısı

Fotoğraf 98 Anazarbos Ekstra Muros (Kaya) Kilisesi batıdan kuzey duvarına ve kuzey nefe bakış

Fotoğraf 99 Anazarbos Ekstra Muros (Kaya) Kilisesi güney kaya oyma duvarı

Fotoğraf 100 Anazarbos Ekstra Muros (Kaya) Kilisesi apsisten güney duvarına bakış

Fotoğraf 101 Anazarbos Ekstra Muros (Kaya) Kilisesi doğu cephesi ve apsise bakış

Fotoğraf 102 Anazarbos Ekstra Muros (Kaya) Kilisesi güneydoğu şapeline doğudan bakış

Fotoğraf 103 Anazarbos Ekstra Muros (Kaya) Kilisesi batıdan naos ve apsisin görünümü

Fotoğraf 104 Anazarbos Ekstra Muros (Kaya) Kilisesi kuzey nef

Fotoğraf 105 Anazarbos Ekstra Muros (Kaya) Kilisesi apsinin kuzey yarısına içten bakış

Fotoğraf 106 Anazarbos Ekstra Muros (Kaya) Kilisesi synthronon basamağı

Fotoğraf 107 Anazarbos Ekstra Muros (Kaya) Kilisesi apsisin güney yarısı iç görünümü

Fotoğraf 108 Anazarbos Ekstra Muros (Kaya) Kilisesi apsis içine düşen yazıtlı ve bezemeli kemer bloğu

Fotoğraf 109 Cıvıklı Köyü Kilisesi 1986 yılındaki görünümü. Batı kapısı(VTİB, Abb.156)

Fotoğraf 110 Cıvıklı Köyü Kilisesi batı kapısının içeriden görünümü

Fotoğraf 111 Cıvıklı Köyü Kilisesi Kuzeybatı köşeye içeriden bakış

Fotoğraf 112 Cıvıklı Köyü Kilisesi Kuzeybatıdan bakış

Fotoğraf 113 Cıvıklı Köyü Kilisesi kuzey cephe ve kapı sövesi

Fotoğraf 114 Cıvıklı Köyü Kilisesi kuzey cephe ve kuzeybatı köşe duvarı

Fotoğraf 115 Cıvıklı Köyü Kilisesi apsisten naosa bakış

Fotoğraf 116 Cıvıklı Köyü Kilisesi apsis kuzey başlangıç duvarı kalıntısı

Fotoğraf 117 Cıvıklı Köyü Kilisesi naosun apsis içine bakış

Fotoğraf 118 Cıvıklı Köyü Kilisesi 1986 yılında apsisin zemin mozaikleri(VTİB, Abb.157)

Fotoğraf 119 Comana Kırık Kilise güneybatıdan genel görünüm

Fotoğraf 120 Comana Kırık Kilise K zeybatıdan genel görünüm

Fotoğraf 121 Comana Kırık Kilise 1963 yılında kuzeybatıdan görünümü(Harper-Bayburtluoğlu 1968, plate XLV -a)

Fotoğraf 122 Comana Kırık Kilise 1963 yılında kuzey cephedeki Bizans dönemi merdiven basamaklarının görünümü(Harper-Bayburtluoğlu 1968, plate XLVII -b)

Fotoğraf 123 Comana Kırık Kilise doğudan apsis cephesinin ve naosun görünümü

Fotoğraf 124 Comana Kırık Kilise batıdan naosa ve apside bakış.

Fotoğraf 125 Comana Kırık Kilise apsis içerisine bakış.

Fotoğraf 126 Comana Kırık Kilise kuzeydoğudan apsise bakış

Fotoğraf 127 Comana Kırık Kilise güneydoğudan apsisin görünümü

Fotoğraf 128 Comana Kırık Kilise apsis içerisinden kuzeye bakış

Fotoğraf 129 Cumhuri 1. nolu Kilise güneyden genel görünüm

Fotoğraf 130 Cumhuri 1. nolu Kilise güneybatıdan genel görünüm

Fotoğraf 131 Cumhuriyet 1. nolu Kilise batıdan bakış. Tonozlu mekan eğimden dolayı kilisenin alt kotundadır

Fotoğraf 132 Cumhuriyet 1. nolu Kilise kuzey cephesi ve giriş kapıları

Fotoğraf 133 Cumhurlu 1. nolu Kilise bezemeli kuzey giriş kapısı

Fotoğraf 134 Cumhurlu 1. nolu Kilise kapı sövesindeki haç bezemesi

Fotoğraf 135 Cumhuriyet 1. nolu Kilise apsisin dıştan görünümü

Fotoğraf 136 Cumhuriyet 1. nolu Kilise güneydoğudan apsise bakış

Fotoğraf 137 Cumhurlu 1. nolu Kilise batıdan naosa bakış

Fotoğraf 138 Cumhurlu 1. nolu Kilise apsisten naosa bakış

Fotoğraf 139 Cumhuri 1. nolu Kilise naosun batık kısmı ve tonozlu mekanın üstü

Fotoğraf 140 Cumhuri 1. nolu Kilise apsise yakından bakış

Fotoğraf 141 Cumhuri 2. nolu Kilise güneyden bakış

Fotoğraf 142 Cumhuri 2. nolu Kilise güney kapısı

Fotoğraf 143 Cumhuri 2. nolu Kilise güney duvarı izleri

Fotoğraf 144 Cumhuri 2. nolu Kilise batı duvarı kalıntıları

Fotoğraf 145 Cumhurlu 2. nolu Kilise apsis kalıntısının üstten görünüşü

Fotoğraf 146 Cumhurlu 2. nolu Kilise apsis kalıntısının yandan görünüşü

Fotoğraf 147 Cumhurlu 2. nolu Kilise üst yapı elemanı

Fotoğraf 148 Cumhurlu 2. nolu Kilisedeki yazıtlı blok

Fotoğraf 149. Eğlence Köyü Yapı kompleksi Kuzey cephe

Fotoğraf 150. Eğlence Köyü Yapı kompleksi Batı cephe

Fotoğraf 151. Eğlence Köyü Yapı kompleksi zemin kat iç görünümü

Fotoğraf 152. Eğlence Köyü Yapı kompleksi 1. Kat kapı pencere açıklıkları

Fotoğraf 153. Eğlence Köyü Yapı kompleksi Kuzey cephedeki tuğla süsleme

Fotoğraf 154. Eğlence Köyü Yapı kompleksi şapelinin apsisine bakış

Fotoğraf 155. Eğlence Köyü Yapı kompleksi şapelinin apsisine bakış

Fotoğraf 156. Eğlence Köyü Yapı kompleksi şapelinin apsisine bakış

Fotoğraf 157. Ergenusağı Alakilise kuzeydoğudan apsis cephesine ve prothesis mekanına bakış

Fotoğraf 158 Ergenusağı Alakilise kuzeydoğudan apsis cephesine ve prothesis mekanının 1986 yılındaki görünüşü(VTIB, Abb.145)

Fotoğraf 159 Ergenuşığı Alakilise apsisten prothesis mekanının dış cephesine bakış

Fotoğraf 160 Ergenuşığı Alakilise apsis önünde bulunan ve olasılıkla apsis penceresi bezemeli bloğu

Fotoğraf 161 Ergenusağı Alakilise apsis kalıntısının üstten görünüşü

Fotoğraf 162 Ergenusağı Alakilise apsis önünde bulunan korniş bloğu

Fotoğraf 163 Ergenuşağı Alakilise güneybatıdan naosa ve apsise doğru bakış

Fotoğraf 164 Ergenuşağı Alakilise 1986 yılında güneybatıdan naosa ve apsise doğru bakış(VTIB, Abb.146)

Fotoğraf 165 Ergenuşağı Alakilise güney beden duvarı kalıntısı

Fotoğraf 166 Ergenuşağı Alakilise güney beden duvarı kalıntısı

Fotoğraf 167 Ergenuşığı Alakilise naostan prothesis mekanına bakış

Fotoğraf 168 Ergenuşığı Alakilise prothesis mekanının içinden görünüm

Fotoğraf 169 Ergenusağı Alakilise batıdan naosa ve apside doğru bakış

Fotoğraf 170 Ergenusağı Alakilise apsis içerisinden apsinin kuzey yarısı ve prothesis mekanı kapı açıklığı

Fotoğraf 171 Ergenuşağı Alakilise apsinin güneyinden apseye bakış

Fotoğraf 172 Ergenuşağı Alakilise apsis önü

Fotoğraf 173 Ergenuşığı Alakilise apsis önünde bulunan ve olasılıkla özgün apsis pencerelerinin arasındaki taşıyıcı bezemeli blok

Fotoğraf 174 Ergenuşığı Alakilise naostan apsis içerisine çıkışa ait geniş basamaklar

Fotoğraf 175 Ferhatlı Köyü Kilisesi kuzeybatıdan bakış

Fotoğraf 176 Ferhatlı Köyü Kilisesi kuzeyden bakış

Fotoğraf 177 Ferhatlı Köyü Kilisesi batıdan bakış

Fotoğraf 178 Ferhatlı Köyü Kilisesi kuzeydoğudan bakış

Fotoğraf 179 Ferhatlı Köyü Kilisesi kuzey duvarı detayı

Fotoğraf 180 Ferhatlı Köyü Kilisesi apsisine bakış

Fotoğraf 181 Ferhatlı Köyü Kilisesi apsisine naostan bakış

Fotoğraf 182 Ferhatlı Köyü Kilisesi apsis cephesi

Fotoğraf 183. Ferhatlı Köyü Kilisesi apsisindeki pencere ve synthronon izleri

Fotoğraf 184. Ferhatlı Köyü Kilisesi apsis dış cephe detayı

Fotoğraf 185. Ferhatlı Köyü Kilisesi apsis temeli

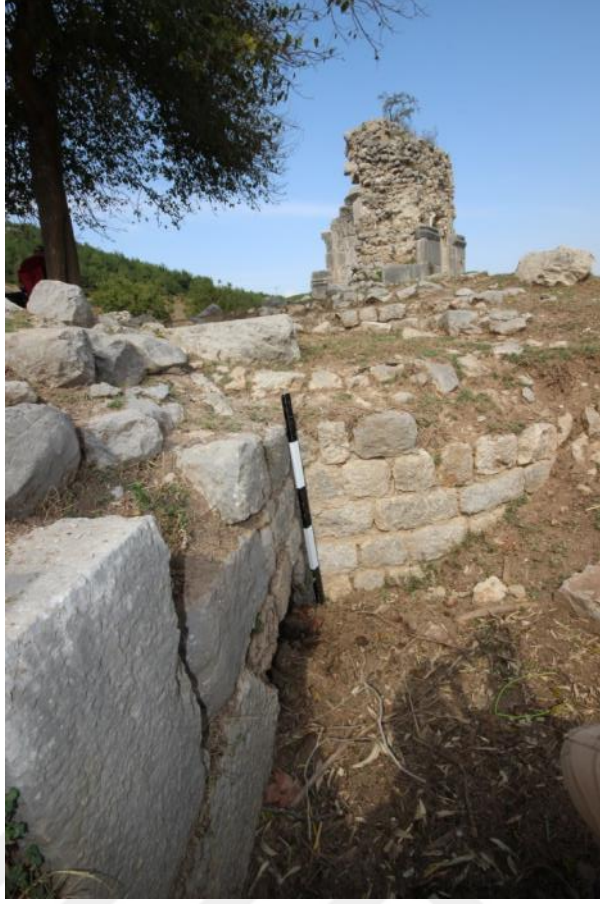
Fotoğraf 186. Ferhatlı Köyü Kilisesi apsis cephesine kuzeyden bakış

Fotoğraf 187. Ferhatlı Köyü Kilisesi kemerli pencere düzenlemesine ait bezemeli kemer bloğu

Fotoğraf 188. Ferhatlı Köyü Kilisesi naosunda tespit edilen bezemeli blok

Fotoğraf 189. Ferhatlı Köyü Kilisesi güneyindeki diğer kilise kalıntısı

Fotoğraf 190. Ferhatlı Köyü Kilisesi güneyindeki diğer kilise kalıntısı

Fotoğraf 191 Gireğiyeniköy Kızılkilise doğudan genel görünüm

Fotoğraf 192 Gireğiyeniköy Kızılkilise kuzeybatıdan genel görünüm

Fotoğraf 193 Gireğiyeniköy Kızılkilise güneybatı köşesine ait duvar kalıntıları

Fotoğraf 194 Gireğiyeniköy Kızılkilise güneybatı köşesine ait duvar kalıntılarına kuzeyden bakış

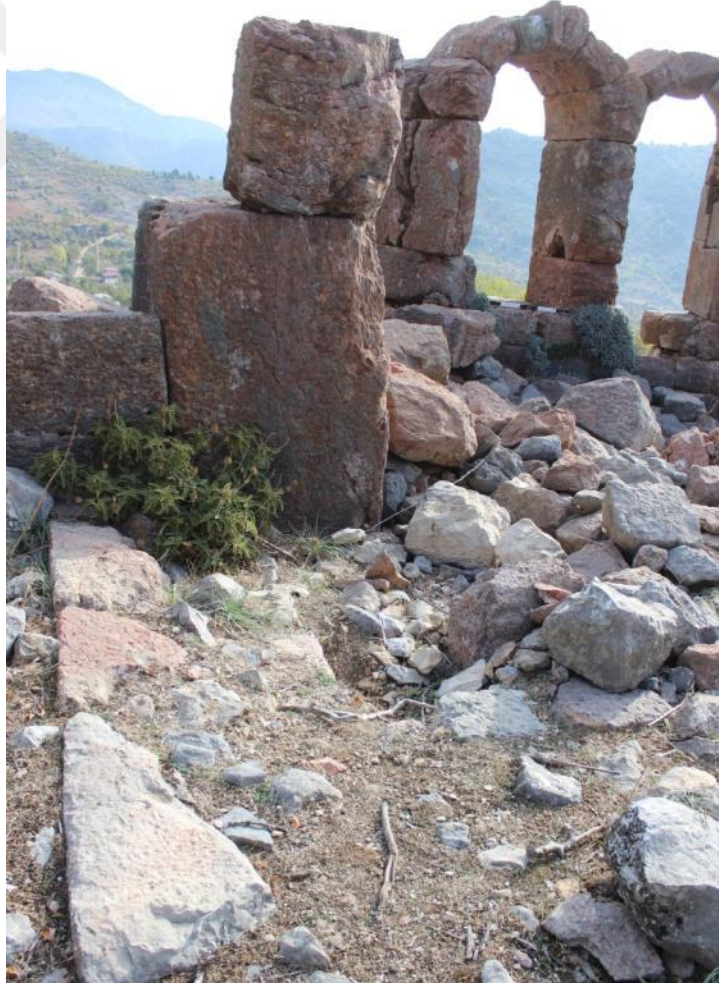
Fotoğraf 195 Gireğiyeniköy Kızılkilise batı beden duvarı aklıntıları

Fotoğraf 196 Gireğiyeniköy Kızılkilise batıdan naosa bakış

Fotoğraf 197 Gireğiyeniköy Kızılkilise kuzey beden duvarı izleri

Fotoğraf 198 Gireğiyeniköy Kızılkilise batı beden duvarı izleri ve kuzeydoğu köşe

Fotoğraf 199 Gireğiyeniköy Kızılkilise apsis cephesi

Fotoğraf 200 Gireğiyeniköy Kızılkilise apsisine kuzeyden bakış

Fotoğraf 201 Gireğiyeniköy Kızılkilise apsis içine bakış

Fotoğraf 202 Gireğiyeniköy Kızılkilise apsisinin güney bölümü

Fotoğraf 203 Gireğiyeniköy Kızılkilise apsis iç zemini

Fotoğraf 204 Gireğiyeniköy Kızılkilise apsis önünde bema duvarı izleri

Fotoğraf 205. Ilıca Köyü 1. Nolu Kilise güney cephesi

Fotoğraf 206. Ilıca Köyü 1. Nolu Kilise kuzeyden bakış

Fotoğraf 207. Ilıca Köyü 1. Nolu Kilise batı cephesi

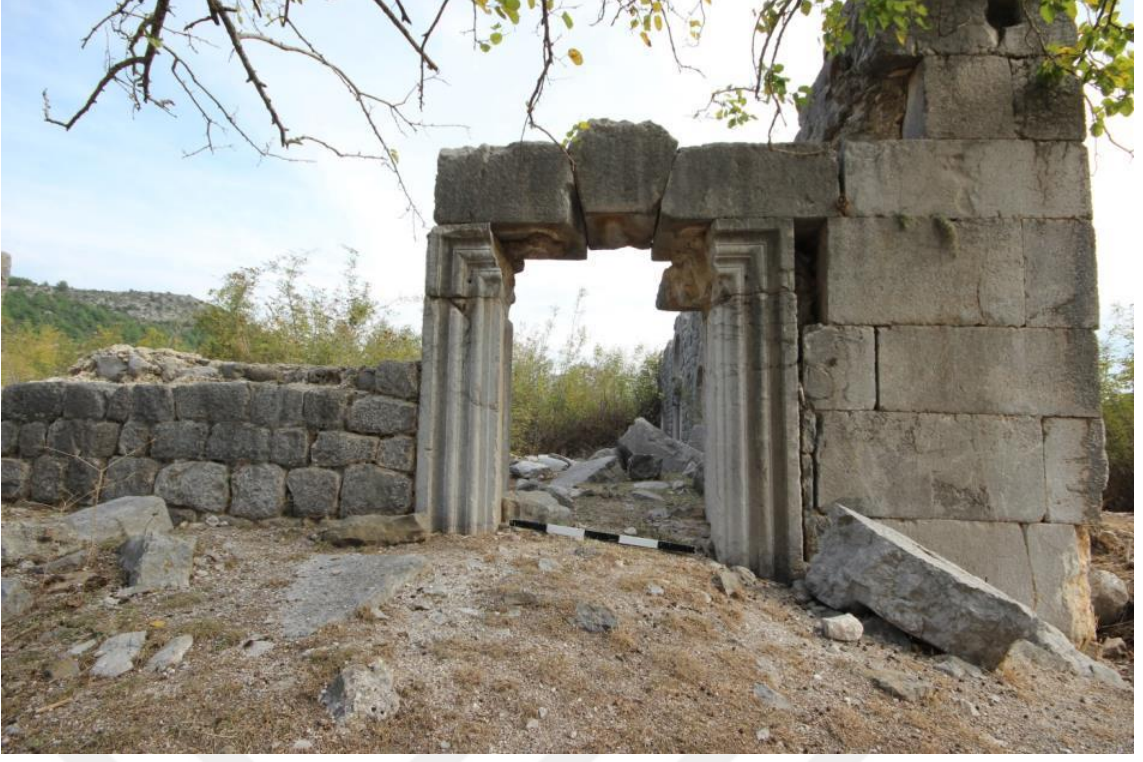
Fotoğraf 208. Ilıca Köyü 1. Nolu Kilise güneydoğudan bakış

Fotoğraf 209. Ilıca Köyü 1. Nolu Kilise güney kapısı

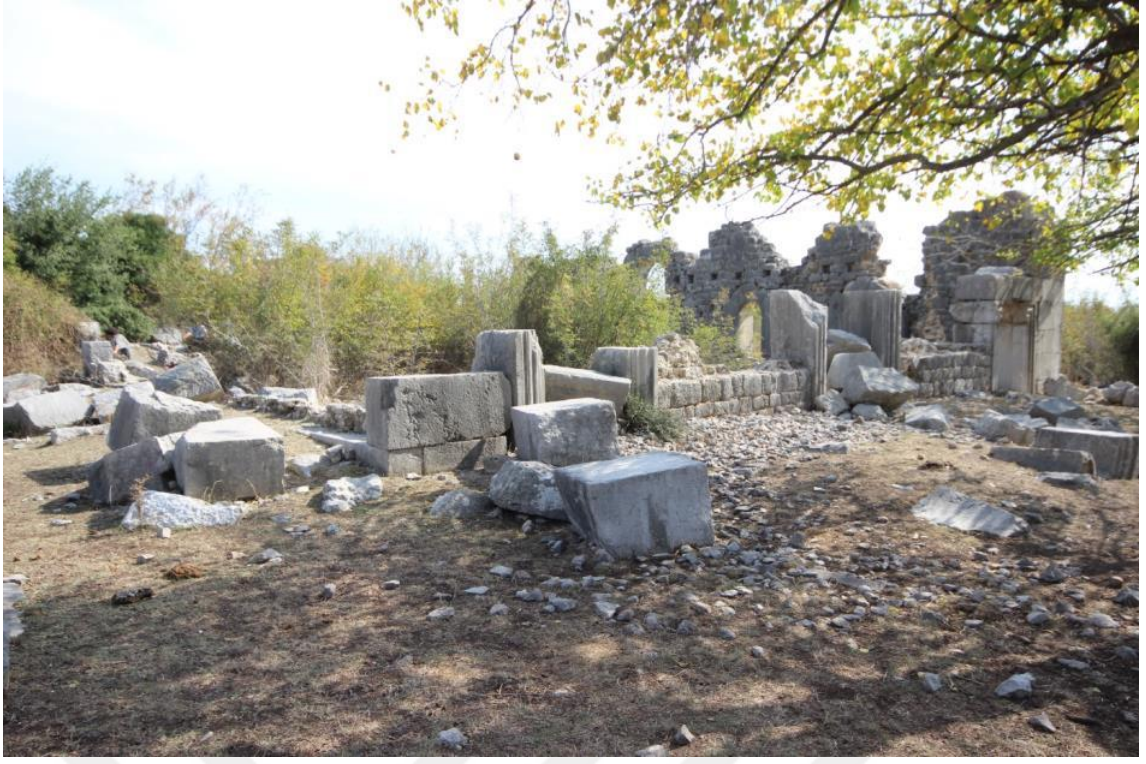
Fotoğraf 210. Ilıca Köyü 1. Nolu Kilise güney cephesi

Fotoğraf 211. Ilıca Köyü 1. Nolu Kilise batı cephesi güney kapısı

Fotoğraf 212. Ilıca Köyü 1. Nolu Kilise batı cephesi kuzey kapısı

Fotoğraf 213. Ilıca Köyü 1. Nolu Kilise kuzeybatıdan bakış

Fotoğraf 214. Ilıca Köyü 1. Nolu Kilise güneybatı köşeye içeriden bakış

Fotoğraf 215. Ilıca Köyü 1. Nolu Kilise apsis dış cephesi

Fotoğraf 216. Ilıca Köyü 1. Nolu Kilise apsisine içeriden bakış

Fotoğraf 217. Ilıca Köyü 1. Nolu Kilise içerisindeki bezemeli blok

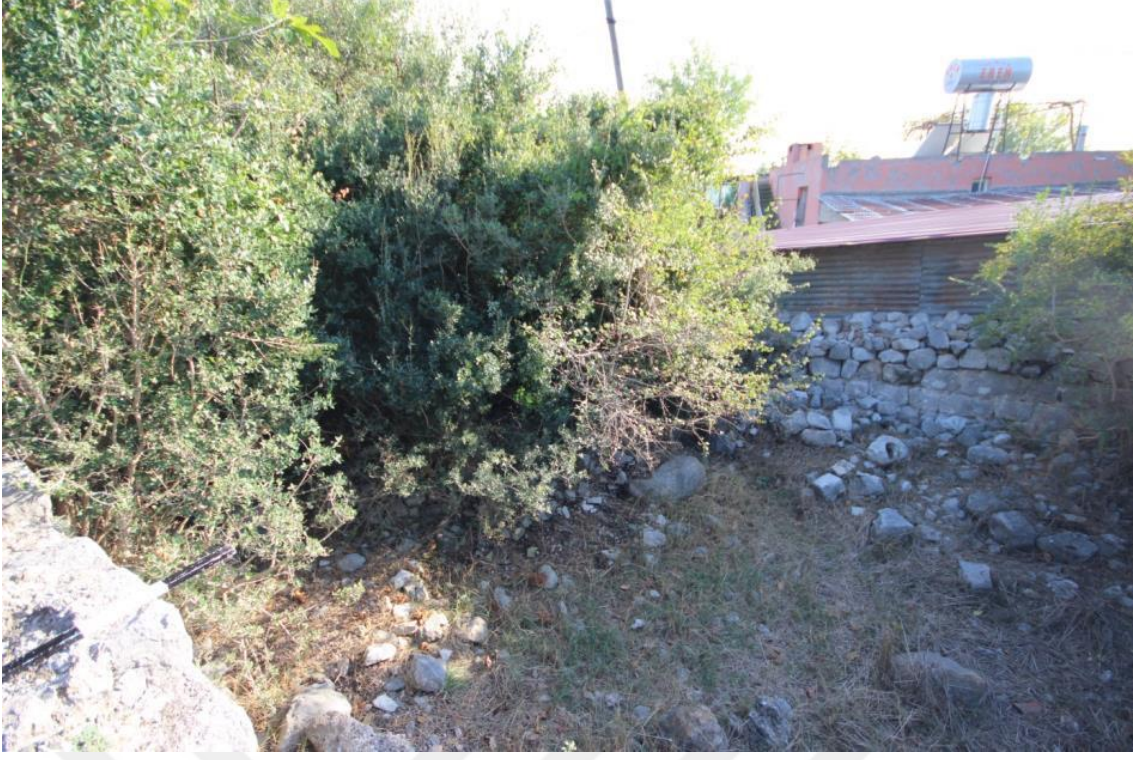
Fotoğraf 218. Ilıca Köyü 1. Nolu Kilise içerisindeki çifte sütunce

Fotoğraf 219. Ilıca Köyü 1. Nolu Kilise kuzeybatı köşe duvarı malzeme ve tekniği

Fotoğraf 220. Ilıca Köyü 1. Nolu Kilise güney kapısında kapı mili izleri

Fotoğraf 221. Ilıca Köyü 2. Nolu Kilise naosu

Fotoğraf 222. Ilıca Köyü 2. Nolu Kilise kuzey duvarı

Fotoğraf 223. Ilıca Köyü 2. Nolu Kilise naostan güneye bakış

Fotoğraf 224. Ilıca Köyü 2. Nolu Kilise güneyden bakış

Fotoğraf 225. Ilıca Köyü 2. Nolu Kilise naostan apsise bakış

Fotoğraf 226. Ilıca Köyü 2. Nolu Kilise apsisi

Fotoğraf 227. Ilıca Köyü 2. Nolu Kilise bezemeli blok

Fotoğraf 228. Ilıca Köyü 2. Nolu Kilise silmeli mimari blok

Fotoğraf 229 Karacauşğı Kilisesi Apsis cephesi

Fotoğraf 230 Karacauşğı Kilisesi Apsis cephesi detayı

Fotoğraf 231. Karacauşığı Kilisesi Apsis duvarı üstten görünüm

Fotoğraf 232 Karacauşığı Kilisesi Apsis temel detayı

Fotoğraf 233 Karacauşığı Kilisesi güney beden duvarı kalıntısı

Fotoğraf 234 Karacauşığı Kilisesi güney duvar kalıntısı

Fotoğraf 235 Karacauşağı Kilisesi naostan doğuya bakış

Fotoğraf 236 Karacauşağı Kilisesi apsis iç cephesi

Fotoğraf 237 Karakilise 1. nolu Kilise havadan görünüm(Adem Yıldız arşivi)

Fotoğraf 238 Karakilise 1. nolu Kilise havadan görünüm(Adem Yıldız arşivi)

Fotoğraf 239 Karakilise 1. nolu Kilise kuzeydoğudan görünüm

Fotoğraf 240 Karakilise 1. nolu Kilise kuzeyden bakış.

Fotoğraf 241 Karakilise 1. nolu Kilise batı giriş kapısı

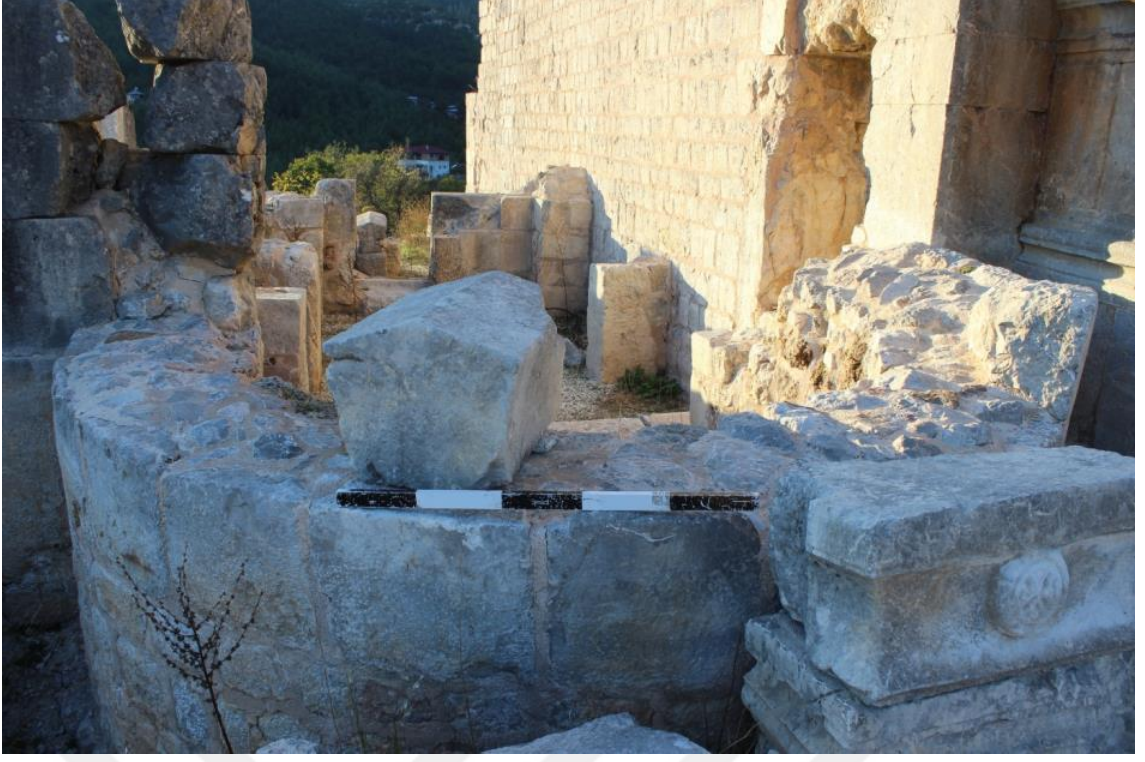
Fotoğraf 242 Karakilise 1. nolu Kilise güneybatıdan bakış

Fotoğraf 243 Karakilise 1. nolu Kilise güney cephenin pencere açıklıkları

Fotoğraf 244 Karakilise 1. nolu Kilise güney şapeli apsisine bakış

Fotoğraf 245 Karakilise 1. nolu Kilise güney şapeli apsisine doğudan bakış

Fotoğraf 246 Karakilise 1. nolu Kilise güney şapeli batıdan giriş kapısı

Fotoğraf 247 Karakilise 1. nolu Kilise Apsis cephesi

Fotoğraf 248 Karakilise 1. nolu Kilise apsisinin yakından görünümü

Fotoğraf 249 Karakilise 1. nolu Kilise naostan apsise bakış

Fotoğraf 250 Karakilise 1. nolu Kilise apsisten naosa bakış

Fotoğraf 251 Karakilise 1. nolu Kilise giriş kapısında bulunan haç bezemeli mimari blok

Fotoğraf 252 Karakilise 1. nolu Kilise özgün apsis pencerelerine ait kemer blokları

Fotoğraf 253 Karakilise 2. nolu Kilise havadan görünüm(Adem Yıldız Arşivi)

Fotoğraf 254 Karakilise 2. nolu Kilise havadan görünüm(Adem Yıldız Arşivi)

Fotoğraf 255 Karakilise 2. nolu Kilise havadan yakın görünüm(Adem Yıldız Arşivi)

Fotoğraf 256 Karakilise 2. nolu Kilise güney duvarı

Fotoğraf 257 Karakilise 2. nolu Kilise güney duvarı malzeme ve teknik

Fotoğraf 258 Karakilise 2. nolu Kilise güney duvarındaki giriş kapısı

Fotoğraf 259 Karakilise 2. nolu Kilise güneydoğudan bakış

Fotoğraf 260 Karakilise 2 nolu Kilise apsis ve açıklık izi

Fotoğraf 261 Karakilise 2. nolu Kilise apsis açıklığı üzerindeki yazıt

Fotoğraf 262 Karakilise 2 nolu Kilise apsis içersine devrilmiş mimari bloklar

Fotoğraf 263 Karakilise 2 nolu Kilise apsis açıklığındaki haç bezemesi

Fotoğraf 264 Karakilise 2 nolu Kilise apsisinden naosa bakış

Fotoğraf 265 .Karasis Kilisesi güney duvarı yıkıntıları

Fotoğraf 266 Karasis Kilisesi Güneydoğudan naosa bakış

Fotoğraf 267 Karasis Kilisesi fresko izleri

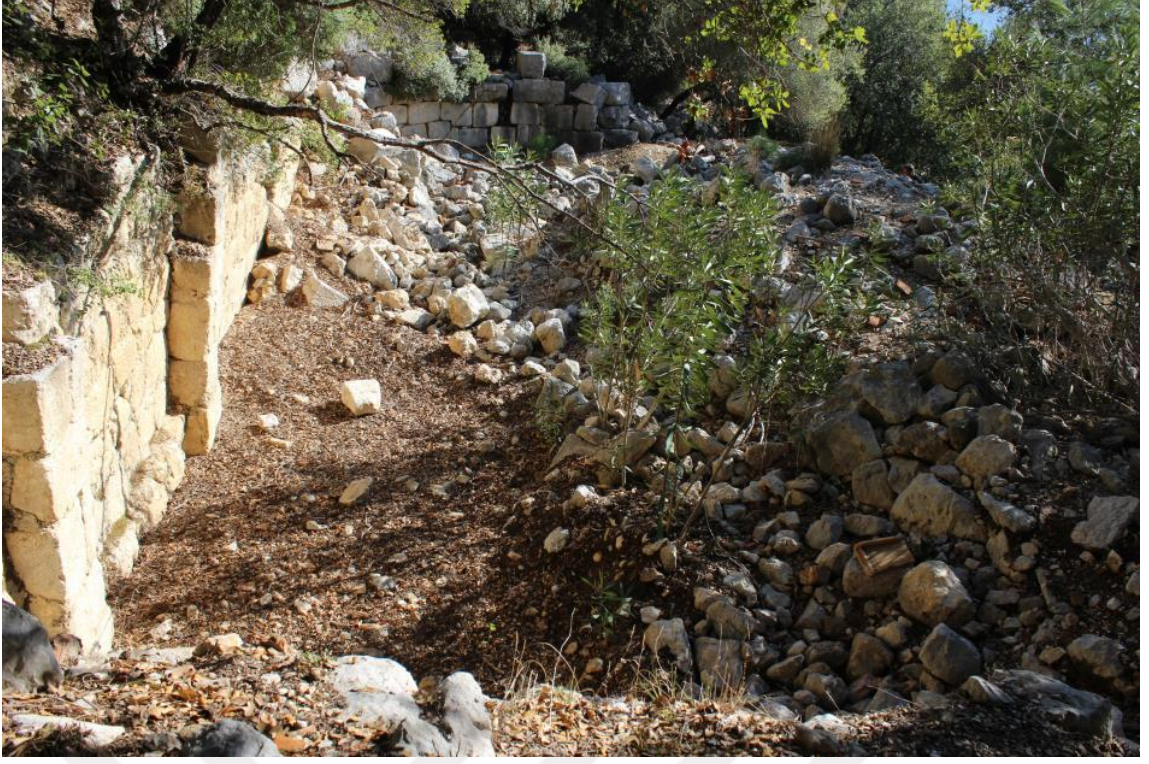
Fotoğraf 268 Karasis Kilisesi fresko izi detay

Fotoğraf 269 Karasis Kilisesi batı duvarı

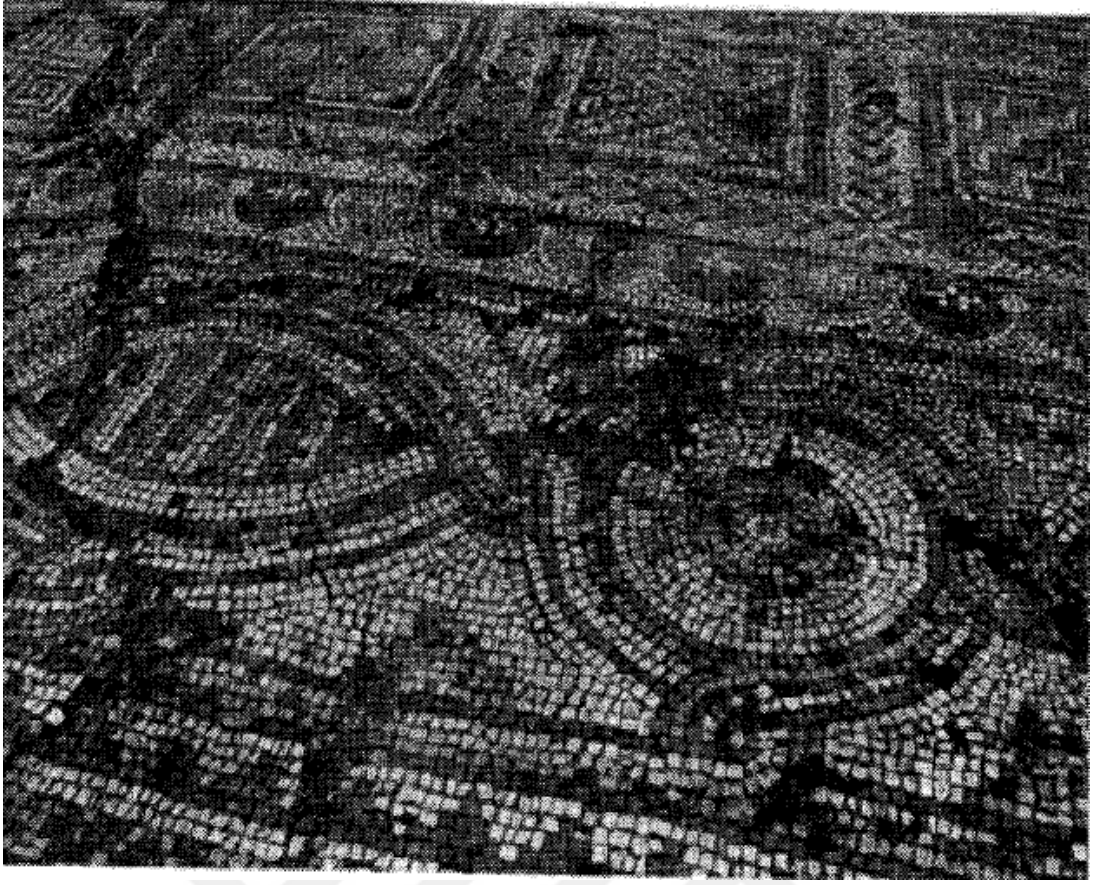
Fotoğraf 270 Karasis Kilisesi batı duvarı üstten görünüş

Fotoğraf 271 Karasis Kilisesi batıdan naosa bakış

Fotoğraf 272 Karasis Kilisesi 2003 yılında naos ve mozaik döşeme zemini(Tülek 2004,fig.12.7)

Fotoğraf 273 Karasis Kilisesi mozaik döşemeden bir kesit(Tülek 2004,fig.12.8)

Fotoğraf 274 Karasis Kilisesi naostan apsise bakış

Fotoğraf 275 Karasis Kilisesi apsis duvarı

Fotoğraf 276 Karasis Kilisesi doğudan görünüm ve apsis penceresi izi

Fotoğraf 277 Karasis Kilisesi apsis duvarı ve pencere izlerinin üstten görünümü

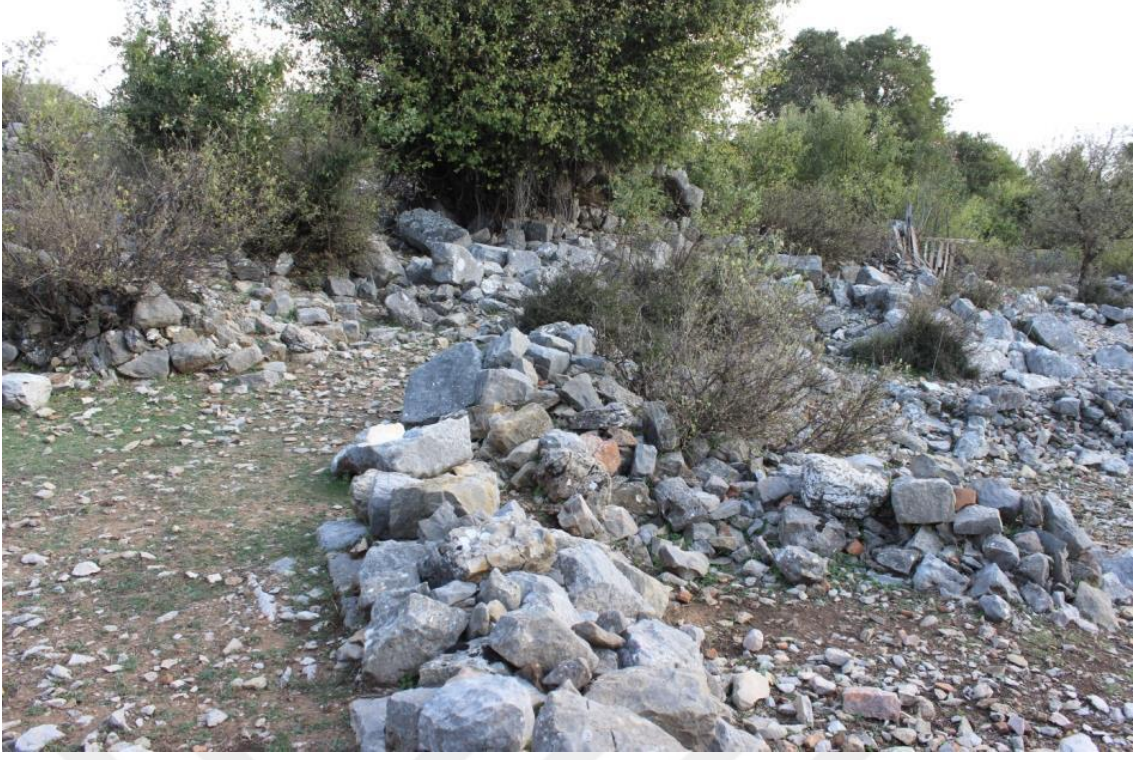
Fotoğraf 278 Karasis Kilisesi apsisten naosa ve batıya bakış

Fotoğraf 279 Karasis Kilisesi güney yamacına dökülen mimari bloklar

Fotoğraf 280 Karasis Kilisesi apsis önünde bulunan üst yapı elemanı

Fotoğraf 281 Kayabaşı 1. nolu Kilise kuzey duvarı yıkıntıları

Fotoğraf 282 Kayabaşı 1. nolu Kilise kuzey duvarı izleri

Fotoğraf 283 Kayabaşı 1. nolu Kilise kuzeydoğudan naos, batıya ve güney duvarı yıkıntılarına bakış

Fotoğraf 284 Kayabaşı 1. nolu Kilise doğu cephesi ve apsis

Fotoğraf 285 Kayabaşı 1 nolu Kilise apsis içerisine bakış

Fotoğraf 286 Kayabaşı 1. nolu Kilise apsisten naosa bakış

Fotoğraf 287 Kayabaşı 1. nolu Kilise kuzeydoğu bölümü

Fotoğraf 288 Kayabaşı 1. nolu Kilise apsis pencerelerinin içeriden görünüşü

Fotoğraf 289 Kayabaşı 1. nolu Kilise yıkıntıları arasında bulunan bezemeli ve yazıtlı sütun başlığı

Fotoğraf 290 Kayabaşı 1. nolu Kilise yıkıntıları arasında üstyapı elemanı

Fotoğraf 291 Kayabaşı 2. nolu Kilise güney duvarı kalıntıları ve naos

Fotoğraf 292 Kayabaşı 2. nolu Kilise naostan güneye bakış

Fotoğraf 293 Kayabaşı 2. nolu Kilise güneyden apsise bakış

Fotoğraf 294 Kayabaşı 2. nolu Kilise naostan doğuya bakış

Fotoğraf 295 Kayabaşı 2. nolu Kilise apsis içi

Fotoğraf 296 Kayabaşı 2. nolu Kilise apsis formu ve malzeme-teknik

Fotoğraf 297 Kayabaşı 3. nolu Kilise doğudan genel görünüm

Fotoğraf 298 Kayabaşı 3. nolu Kilise güneyden genel görünüm

Fotoğraf 299 Kayabaşı 3. nolu Kilise kuzeyden genel görünüm

Fotoğraf300 Kayabaşı 3. nolu Kilise kuzey beden duvarı kalıntıları

Fotoğraf 301 Kayabaşı 3. nolu Kilise kuzey cephedeki kapıya ait söve

Fotoğraf 302 Kayabaşı 3. nolu Kilise kuzey cephedeki kapı sövesi ve duvarın görünümü

Fotoğraf 303 Kayabaşı 3. nolu Kilise kuzeydoğu köşe kalıntısı

Fotoğraf 304 Kayabaşı 3. nolu Kilise kuzeybatı köşesi

Fotoğraf 305 Kayabaşı 3. nolu Kilise batı cephe duvarı kalıntıları

Fotoğraf 306 Kayabaşı 3. nolu Kilise batı duvarı izler

Fotoğraf 307 Kayabaşı 3. nolu Kilise güney cephesi

Fotoğraf 308 Kayabaşı 3. nolu Kilise güney mekanı cephesi

Fotoğraf 309 Kayabaşı 3. nolu Kilise güney duvarı

Fotoğraf 310 Kayabaşı 3. nolu Kilise güney duvarı kalıntıları

Fotoğraf 311 Kayabaşı 3. nolu Kilise güneydeki mekana ait duvar ve kapı açıklığı

Fotoğraf 312 Kayabaşı 3. nolu Kilise güney duvarı malzeme ve teknik

Fotoğraf 313 Kayabaşı 3. nolu Kilise doğu cephesinin kısmi görünüşü.

Fotoğraf 314 Kayabaşı 3. nolu Kilise güney mekanın apsis

Fotoğraf 315 Kayabaşı 3. nolu Kilise güney mekanın apsisine üstten bakış

Fotoğraf 316 Kayabaşı 3. nolu Kilise apsis önünde bulunan üst yapı elemanı

Fotoğraf 317 Kayabaşı 3. nolu Kilise ana apsisinin kısmi görünüşü.

Fotoğraf 318 Kayabaşı 3. nolu Kilise apsis önünde pencere kemer bloğu

Fotoğraf 319 Kayabaşı 3. nolu Kilise apsis içindeki yıkıntılar

Fotoğraf 320 Kayabaşı 3. nolu Kilise batıdan naosa bakış

Fotoğraf 321 Kayabaşı 3. nolu Kilise naos içerisindeki taşıyıcı elemanlar

Fotoğraf 322 Kayabaşı 3. nolu Kilise naos içerisinde sütun kaide ve parçaları

Fotoğraf 323 Kayabaşı 3. nolu Kilise naos içerisindeki sütun parçaları

Fotoğraf 324 Kayabaşı 3. nolu Kilise naos içinde in situ sütun kaide ve parçaları

Fotoğraf 325 Kayabaşı 3. nolu Kilise naos içerisinde in situ sütun kaide ve parçaları

Fotoğraf 326 Kayabaşı 3 nolu Kilise naos içerisinde kuzeyden güneye bakış

Fotoğraf 327. Kemerköy Kilisesi apsise bakış

Fotoğraf 328. Kemerköy Kilisesi apsise kuzeyden bakış

Fotoğraf 329. Kemerköy Kilisesi apsis duvarı

Fotoğraf 330. Kemerköy Kilisesi apsis duvarı üstten görünüm

Fotoğraf 331. Kemerköy Kilisesi naos bölümündeki bezemeli mimari blok

Fotoğraf 332. Kemerköy Kilisesi naos bölümündeki bezemeli mimari blok

Fotoğraf 333. Olasılıkla Kemerköy Kilisesine ait sütun kaidesi

Fotoğraf 334. Olasılıkla Kemerköy Kilisesine ait sütun kaidesi

Fotoğraf 335. Mahyalar Köyü 1. Nolu Kilise güney duvarı

Fotoğraf 336. Mahyalar Köyü 1. Nolu Kilise Doğu duvarı ve apsis kalıntısı

Fotoğraf 337. Mahyalar Köyü 1. Nolu Kilise Doğu duvarı ve apsis kalıntısı

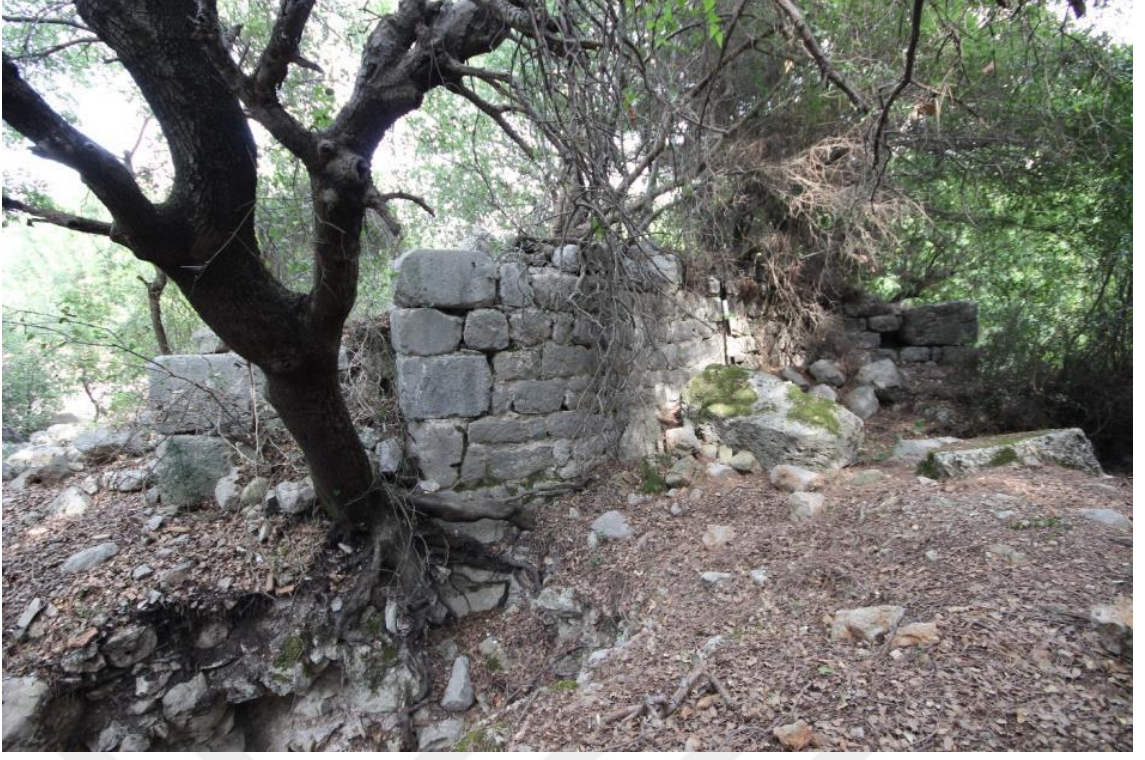
Fotoğraf 338. Mahyalar Köyü 1. Nolu Kilise duvar detayı

Fotoğraf 339. Mahyalar Köyü 2. Nolu Kilise genel görünümü

Fotoğraf 340. Mahyalar Köyü 2. Nolu Kilise naostan batıya bakış

Fotoğraf 341. Mahyalar Köyü 2. Nolu Kilise apsis duvarı

Fotoğraf 342. Mahyalar Köyü 2. Nolu Kilise apsis duvarı

Fotoğraf 343. Mahyalar Köyü 2. Nolu Kilise naosu

Fotoğraf 344. Mahyalar Köyü 2. Nolu Kilise kuzey duvarı açıklık izi

Fotoğraf 345. Mahyalar Köyü 2. Nolu Kilise duvar detayı

Fotoğraf 346. Mahyalar Köyü 2. Nolu Kilise Batı duvarı

Fotoğraf 347. Mahyalar Köyü 2. Nolu Kilise güney duvarı kalıntısı

Fotoğraf 348. Mahyalar Köyü 2. Nolu Kilise güney duvarındaki açıklık izi

Fotoğraf 349. Mahyalar Köyü 3. Nolu Kilise kuzey duvarı kalıntısı

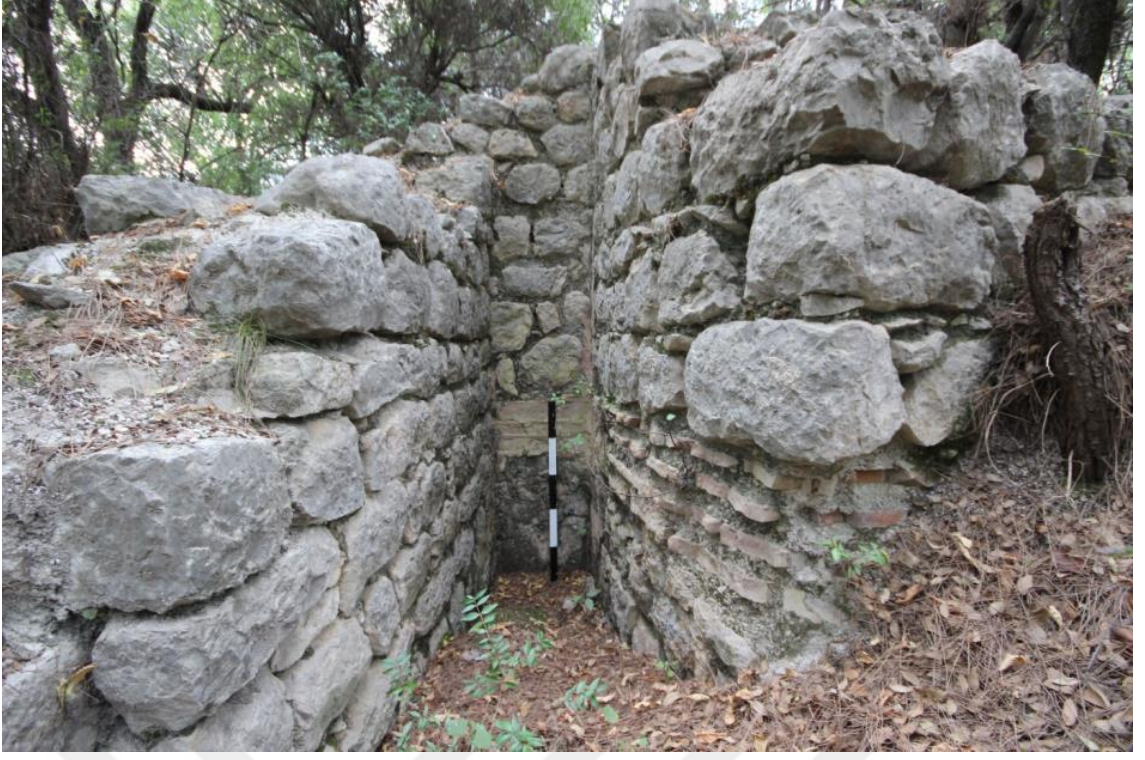
Fotoğraf 350. Mahyalar Köyü 3. Nolu Kilise etrafa dağılmış mimari parçalar

Fotoğraf 351. Mahyalar Köyü 3. Nolu Kilise Doğu cephe, Şapel ve apsisin

Fotoğraf 352. Mahyalar Köyü 3. Nolu Kilise şapeline kuzeyden bakış

Fotoğraf 353. Mahyalar Köyü 3. Nolu Kilise doğu cephe detayı

Fotoğraf 354. Mahyalar Köyü 3. Nolu Kilise apsisinin kuzey yüzeyi

Fotoğraf 355 Mahyalar Köyü 3. Nolu Kilise duvar detayı

Fotoğraf 356. Mahyalar Köyü 3. Nolu Kilise profilli mimari eleman

Fotoğraf 357. Mahyalar Köyü 3. Nolu Kilise kuzeyinde bulunan mezar yapısı?

Fotoğraf 358. Mahyalar Köyü 3. Nolu Kilise kuzeyinde bulunan mezar yapısının içten görünümü

Fotoğraf 359 Mazılık Kilisesinin bulunduğu konumdan güneye genel bakış

Fotoğraf 360 Mazılık Kilisesi kuzeydoğudan genel bakış

Fotoğraf 361 Mazılık Kilisesi kuzey cephesi

Fotoğraf 362 Mazılık Kilisesi kuzey cephesi ve açıklık izleri

Fotoğraf 363 Mazılık Kilisesi kuzey cephesinin kısmi görünüşü

Fotoğraf 364 Mazılık Kilisesi kuzeybatı köşedeki açıklık

Fotoğraf 365 Mazılık Kilisesi kuzeybatıdan bakış

Fotoğraf 366 Mazılık Kilisesi batı cephesi

Fotoğraf 367 Mazılık Kilisesi batı cephesi ve ana giriş kapısı

Fotoğraf 368 Mazılık Kilisesi batı cephesinden kuzeye doğru bakış

Fotoğraf 369 Mazılık Kilisesi güneyden genel görünüm

Fotoğraf 370 Mazılık Kilisesi güneybatıdan bakış

Fotoğraf 371 Mazılık Kilisesi güney cephesinin kısmi görünüşü

Fotoğraf 372 Mazılık Kilisesi güney cephesinin doğu bölümü

Fotoğraf 373 Mazılık Kilisesi güneydoğudan bakış

Fotoğraf 374 Mazılık Kilisesi diakonikon mekanının doğu cephesi

Fotoğraf 375 Mazılık Kilisesi apside bakış

Fotoğraf 376 Mazılık Kilisesi apsis ve diakonikon cephesine bakış

Fotoğraf 377 Mazılık Kilisesi apsis detayı

Fotoğraf 378 Mazılık Kilisesi apsis cephesine kuzeyden bakış

Fotoğraf 379 Mazılık Kilisesi apsisten naosun genel görünümü

Fotoğraf 380 Mazılık Kilisesi batı duvarının içeriden görünümü ve giriş yuvaları

Fotoğraf 381 Mazılık Kilisesi güney duvarının içeriden görünümü

Fotoğraf 382 Mazılık Kilisesi güney ve batı duvarlarının kesişimi içeriden görünüm

Fotoğraf 383 Mazılık Kilisesi naostan kuzeye bakış.

Fotoğraf 384 Mazılık Kilisesi naostan kuzeydoğuya bakış.

Fotoğraf 385 Mazılık Kilisesi naostan doğuya ve apside bakış.

Fotoğraf 386 Mazılık Kilisesi apsis iç yüzeyi ve köşe mekanlarına giriş açıklıkları

Fotoğraf 387 Mazılık Kilisesi diakonikon? mekanı

Fotoğraf 388 Mazılık Kilisesi diakonikon mekanı iç görünümü

Fotoğraf 389 Perikalesi 1. nolu Kilise konumu ve çevresi, batıdan bakış

Fotoğraf 390 Perikalesi 1. nolu Kilise kuzeyden genel bakış

Fotoğraf 391 Perikalesi 1. nolu Kilise kuzey duvarı üstten görünüm, doğudan batıya bakış.

Fotoğraf 392 Perikalesi 1 nolu Kilise kuzey duvarı, batıdan doğuya bakış

Fotoğraf 393 Perikalesi 1. nolu Kilise kuzeybatıdan bakış

Fotoğraf 394 Perikalesi 1. nolu Kilise batı cephesi genel görünümü

Fotoğraf 395 Perikalesi 1. nolu Kilise güney duvarı izi

Fotoğraf 396 Perikalesi 1. nolu Kilise güney duvarı ve kapı sövesi kalıntısı

Fotoğraf 397 Perikalesi 1. nolu Kilise doğudan genel bakış

Fotoğraf 398 Perikalesi 1. nolu Kilise apsis cephesi ve pencere açıklığı izi

Fotoğraf 399 Perikalesi 1. nolu Kilise apsisin güneyden görünümü

Fotoğraf 400 Perikalesi 1. nolu Kilise apsis duvarı detayı

Fotoğraf 401 Perikalesi 1. nolu Kilise apsise içeriden bakış

Fotoğraf 402 Perikalesi 1 nolu Kilise apsisten naosa bakış.

Fotoğraf 403 Perikalesi 1. nolu Kilise naostan kuzeye bakış

Fotoğraf 404 Perikalesi 1. nolu Kilise naostan batıya bakış

Fotoğraf 405 Perikalesi 1. nolu Kilise naostan doğuya bakış

Fotoğraf 406 Perikalesi 1. nolu Kilise güney şapeline batıdan bakış

Fotoğraf 407 Perikalesi 1. nolu Kilise çevresinde rastlanan üstyapı elemanı

Fotoğraf 408 Perikalesi 1. nolu Kilise çevresinde rastlanan pencere kemer bloğu

Fotoğraf 409 Perikalesi 2. nolu Kiliseden güneyde Çukurovaya bakış

Fotoğraf 410 Perikalesi 2. nolu Kilisenin konumlandığı zirveden batıya bakış ve Kozan ilçesinin görünümü

Fotoğraf 411 Perikalesi 2. nolu Kilisenin batıdan görünümü

Fotoğraf 412 Perikalesi 2. nolu Kilise naosun kuzeybatı bölümü, kaya düzeltmeleri ve duvarın üstten görünümü

Fotoğraf 413 Perikalesi 2. nolu Kiliseye güneybatı köşeden bakış ve kuzey duvarı

Fotoğraf 414 Perikalesi 2. nolu Kilise kuzeyden güneye bakış

Fotoğraf 415 Perikalesi 2. nolu Kilise şapelinin güneybatı köşesi

Fotoğraf 416 Perikalesi 2. nolu Kilise güney şapelinin genel görünümü

Fotoğraf 417 Perikalesi 2. nolu Kilise güney şapelinin ikiz apsisleri

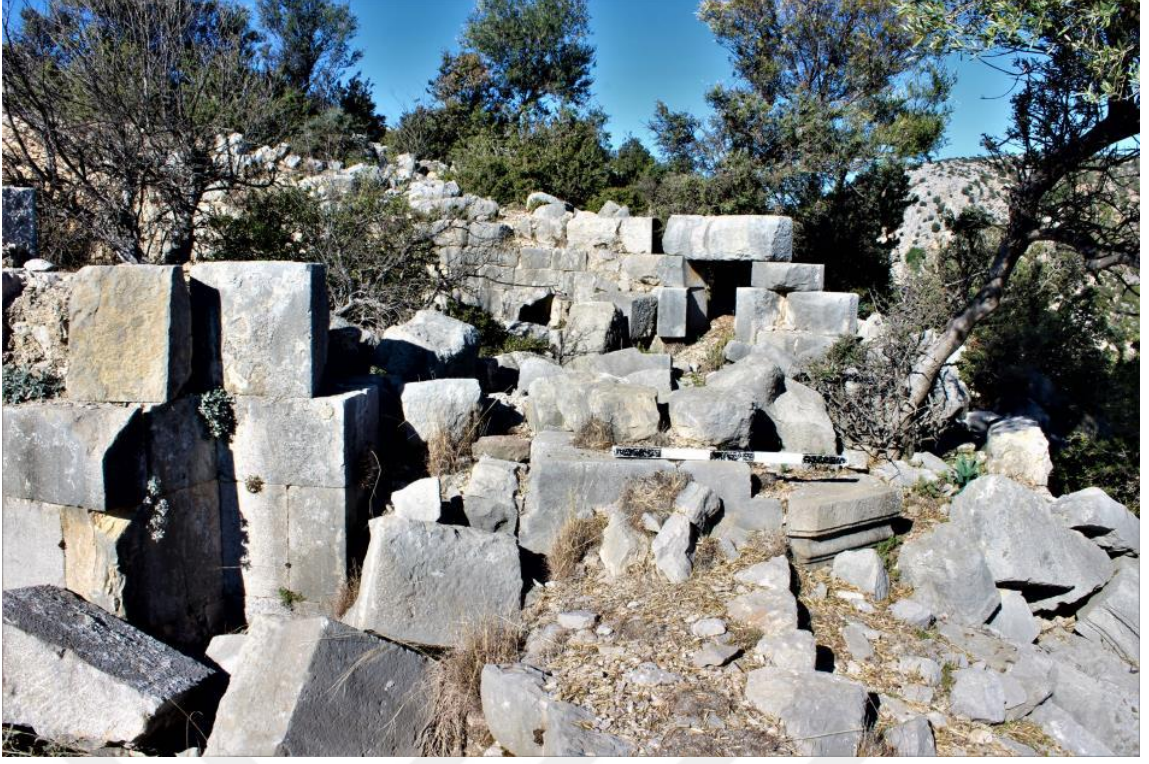
Fotoğraf 418 Perikalesi 2. nolu Kilise güney şapelinin apsis içi

Fotoğraf 419 Perikalesi 2. nolu Kilisenin güneyden genel görünümü

Fotoğraf 420 Perikalesi 2. nolu Kilise güney giriş kapısına ait lento ve söve blokları

Fotoğraf 421 Perikalesi 2. nolu Kilise güneydoğudan apside bakış ve apsisi şapele bağlayan açıklık izi.

Fotoğraf 422 Perikalesi 2. nolu Kilise doğudan apside bakış

Fotoğraf 423 Perikalesi 2. nolu Kilise ana apsis yüzey detayı

Fotoğraf 424 Perikalesi 2. nolu Kilise apsisine kuzeyden verilen açıklık.

Fotoğraf 425 Perikalesi 2. nolu Kilise ana apsisinden kuzey duvarı

Fotoğraf 426 Perikalesi 2. nolu Kilise apsis içine kuzeyden bakış

Fotoğraf 427 Perikalesi 2. nolu Kilise yıkıntıları arasında bulunan haç bezemeli kapı lentosu

Fotoğraf 428 Perikalesi 2. nolu Kilise yıkıntıları arasında bulunan üstyapı elemanı

Fotoğraf 429 Yardibi Kilisesi kuzeydoğudan genel görünümü

Fotoğraf 430 Yardibi Kilisesi kuzeyden genel bakış ve kuzey duvarı kalıntıları

Fotoğraf 431 Yardibi Kilisesi kuzey duvarı izleri

Fotoğraf 432 Yardibi Kilisesi doğudan naos yönüne bakış

Fotoğraf 433 Yardibi Kilisesi apsis üzerinden naos yönüne bakış

Fotoğraf 434 Yardibi Kilisesi apsis cephesine bakış ve apsis duvarının görünümü

Fotoğraf 435 Yardibi Kilisesi apsisine kuzeyden bakış

Fotoğraf 436 Yardibi Kilisesi apsisine güneyden bakış

Fotoğraf 437 Yardibi Kilisesi naostan apsise bakış

Fotoğraf 438 Yardibi Kilisesi apsis içinden detay

Fotoğraf 439 Yardibi Kilisesi apsis önünde bulunan üstyapı elemanı.

Fotoğraf 440 Yardibi Kilisesi apsis önünde bulunan silmeli yatay blok

Fotoğraf 441. Yukarıkardak Kilisesi işlem dosyasında yer alan ve apsis dönüşünü gösteren foroğraf.

Fotoğraf 442. Yukarıkardak Kilisesi işlem dosyasında yer alan ve duvar kalıntısını gösteren foroğraf.

Fotoğraf 444. Yukarıkardak Kilisesi'nin bulunduğu alanın güncel hali.

Fotoğraf 445. Yukarıkardak Kilisesinin günümüze ulaşan batı duvarı izleri.

Fotoğraf 446. Yukarıkardak Kilisesinin günümüze ulaşan batı duvarı izleri.

Fotoğraf 447. Yukarıkardak Kilisesinin günümüze ulaşan kuzey duvar izleri.

Fotoğraf 448. Yukarıkardak Kilisesinin günümüze ulaşan güneybatı duvar izleri.

Fotoğraf 449 Faydalı Köyü Kilisesinin bulunduğu alana doğudan bakış.

Fotoğraf 450 Faydalı Köyü Kilisesinin bulunduğu alana kuzeyden bakış.

Fotoğraf 451 Faydalı Köyü Kilisesi işlem dosyasında yer alan fotoğraf. Batıdan doğuya bakış(Adana KVKBK Md. Arşivi)

Fotoğraf 452 Faydalı Köyü Kilisesi işlem dosyasında bulunan fotoğraf. Kuzeydoğudan kuzey nef ve naosa bakış (Adana KVKBK Md. Arşivi)

Fotoğraf 453 Feke Mozaikli Kilise. Apsis kalıntısı ve mozaik döşemenin 1986 yılındaki görüntüsü(VTIB, Abb.151)

Fotoğraf 454 Feke Mozaikli Kilise. Apsis kalıntısı ve mozaik döşemenin olduğu alanın günümüzdeki görüntüsü.

Fotoğraf 455 Feke Mozaikli Kilise. Evin odasında kalan mozaik döşemenin 2018 yılındaki görünümü

Fotoğraf 456 Feki Mozaikli Kilise. Evin odasında kalan mozaik döşemenin 2018 yılındaki görünümü

Fotoğraf 457 Misis Bazilikasının bulunduğu tepenin 1956 yılındaki görüntüsü(Budde 1969, Abb.2)

Fotoğraf 458 Misis Bazilikasının bulunduğu tepenin günümüzdeki görüntüsü.

Fotoğraf 459 Misis Bazilikası kazı alanı ve arkada Misis Höyüğü'nün 1956 yılındaki görüntüsü(Budde 1969, Abb.16)

Fotoğraf 460 Misis Bazilikası kazı alanı ve arkada Misis Höyüğünün günümüzdeki görüntüsü

Fotoğraf 461 Misis Bazilikası kazı alanı üzerine yapılan ve daha sonra Mozaik Müzesi olarak kullanılan metruk bina

Fotoğraf 462 Misis Bazilikası kazı alanı üzerine yapılan ve daha sonra Mozaik Müzesi olarak kullanılan metruk binanın içi

Fotoğraf 463 Misis Bazilikası kazı alanı mozaik döşemelerin 1956 yılındaki görüntüsü(Budde 1969, Abb. 18)

Fotoğraf 464 Misis Bazilikası nartheksin 1956 yılındaki görüntüsü(Budde 1969, Abb.12)

Fotoğraf 465 Misis Bazilikası mozaik döşeme sahnesi(Budde 1969, Abb.27)

Fotoğraf 466. Misis Bazilikası mozaik süsleme detayı(Budde 1969, Abb,112)

Fotoğraf 467 Karlık Bazilikası apsis içi ve synthronon basamaklarının 1958 yılındaki görünümü(Gough 1960, levha 1-Fig.1)

Fotoğraf 468. Karlık Bazilikası günümüze ulaşmayan apsis

Fotoğraf 469 Karlık Bazilikası naos bölümünün güncel hali

Fotoğraf 470 Karlık Bazilikasına ait olabilecek duvar kalıntısı

Fotoğraf 471 Karlık bazilikası zemin mozaığının taşınmadan önceki durumu(Adana KVKK Md. Arşivi)

Fotoğraf 472 Karlık Bazilikası mozaïi taşındıktan sonra alanın görünümü

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı : Kenan BEŞALTI
Yabancı Dil : İngilizce

Eğitim ve Mesleki Geçmişi

Yüksek Lisans : Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sualtı Arkeolojisi Bilim Dalı(2017)
Lisans : Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi(2004)

2006-halen: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Adana Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü(Sanat Tarihçisi)

2018-Mersin Kıyıları Arkeolojik Sualtı Araştırmaları(Bakanlık Temsilcisi)

2018-Antalya Kıyıları Arkeolojik Sualtı Araştırmaları(Bakanlık Temsilcisi)

2017-Soli-Pompeipolis Limanı Sualtı Kazısı (Bakanlık Temsilcisi)

2016- Adana-Hatay-Osmaniye Bazalt Alanlar Ve Prehistorya Araştırmaları
(Bakanlık Temsilcisi)

2015-Mersin Kıyıları Arkeolojik Sualtı Araştırmaları(Bakanlık Temsilcisi)

2015-Antalya Kıyıları Arkeolojik Sualtı Araştırmaları(Bakanlık Temsilcisi)

2013-Elaiussa Sebaste Antik Kenti Sualtı Kazısı (Bakanlık Temsilcisi)

2013- Antalya Kıyıları Arkeolojik Sualtı Araştırmaları(Bakanlık Temsilcisi)

2012- Elaiussa Sebaste Antik Kenti Sualtı Araştırmaları (Bakanlık Temsilcisi)

2012-Kekova Adası Yüzey ve Sualtı Araştırmaları (Bakanlık Temsilcisi)

2007- Pessinus Antik Kenti Kazısı (Bakanlık Temsilcisi)

2002-Bilecik Osmanlı Dönemi Kazısı (ekip üyesi)

2001-Bilecik Osmanlı Dönemi Kenti Kazısı (ekip üyesi)

2001-Şanlıurfa Birecik/Akarçay Höyük Kurtarma Kazısı (ekip üyesi)

Yayınlar ve Bilimsel Faaliyetler

TR Dizin’de Taranan Dergilerde Makale:

Beşaltı,K.(2017). Didymoi: İkiz Adalar’ın Arkeolojik Potansiyeli Hakkında İlk Tespitler Ve Düşünceler, *Tarih Okulu Dergisi*,sayı:30, s.297-314.

Beşaltı,K.(2016). Dağlık Kilikya’da Bir Ortaçağ Kalesi: Kisenit Kalesi, *Arkeoloji Ve Sanat*, sayı:153,s:213-220.

Uluslararası Hakemli Dergilerde Makale:

Beşaltı,K. - Şahin,S.(2018).Dağlık Kilikya Kıyılarında Bir Erken Bizans Kilisesi: Pullu Kilisesi Kazı Çalışmaları Ve İlk Bulgular. *Amisos*, 3(5), 359-370.

Beşaltı,K.(2016). Bizans Donanmasına İlişkin Bazı Terimler, *Uluslararası Sosyal*

Araştırmalar Dergisi, sayı:45, cilt:9, s:347-353

Beşaltı,K.(2016).Strategikon: Bizans Kültüründe Strateji Sanatı, *LIBRI Kitap Tanıtım,*

Eleştiri Ve Çeviri Dergisi, Vol:2, s: 389-397

Ulusal Hakemli Dergilerde Makale:

Beşaltı,K.(2016). Magarsus Ve Mallos İlişkisi Hakkında Bir Değerlendirme, *Çukurova*

Araştırmaları Dergisi, sayı:3, s:32-38

Öniz,H. - Beşaltı,K. (2016). Geç Hitit Denizciliği İçin Muhtemel Bir Örnek: Karatepe,

KUBABA, sayı:25, s:73-82

Kitaplarda Bölüm Yazarlığı

Beşaltı,K. - Yıldırım Ateş,B.(2020). Bizans Dönemi Konut Mimarisine Kısa Bir

Bakış, *Prof.Dr. Canan Parla Armağanı*(ed. E.Altınsapan-B.Y.Olcay Uçkan),Doğu Kütüphanesi Yay.s.109-122.

Beşaltı,K.(2018). Sualtı Kültür Mirası, Yasalar,Yönetmelikler, *Sualtı Kültür Mirasının*

Korunması, (Ed.H. Öniz), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s.72-78.

Beşaltı,K.(2007). Kızıldağ Ramazanoğlu Camii, *Adana İlçeler Kültür Envanteri*

cilt:1,(ed.İ.Salman,) T.C. Adana Valiliği Yayınları, s: 26-27.

Uluslararası Sempozyumlarda Sunulan Bildiriler

Beşaltı,K.(2017). “The Contribution of the Regional Board of the Protection of Cultural Heritage to the Research of the Archaeological and Cultural Landscape of Rough Cilicia” *Workshop on Archaeological and Cultural Landscape Studies in Rough Cilicia*, 17th November 2017, Mersin University.

Beşaltı,K.(2015). “The Underwater Study of Magydos Harbour”, *19th Symposium on Mediterranean Archaeology*, 12-14 Nov.2015 Kemer/Antalya/Turkey

Beşaltı,K.(2015). “An Example For Ancient Harbours: Magydos Harbour”, *9th International Symposium on Underwater Research*, 15 Nov.2015 Kemer/Antalya/Turkey

Ulusal Sempozyumlarda Sunulan Bildiriler

Beşaltı,K.(2013) “Elaiussa Sebaste Ve Dolichiste Antik Kentleri Sualtı Araştırmaları”,

Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Mezunları 20. Yıl Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, 17 Mayıs 2013 Eskişehir

Diğer:

21. Sualtı Bilim ve Teknoloji Toplantısı (SBT2018) 16-17 Kasım 2018 Kemer/Antalya
(Düzenleme Kurulu Üyeliği)

Bröveler

2016- Türkiye Sualtı Sporları Federasyonu CMAS 2* Dalgıç

2013- Scuba Schools International (SSI) Stress & Rescue Diver

2011-Türkiye Sualtı Sporları Federasyonu CMAS 1* Dalgıç

